

Tarnai Andor
„A MAGGYAR NYELVET
IRNI KEZDİK”

5.721/1

IRODALOM-
TUDOMÁNY
ÉS KRITIKA

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

TARNAI ANDOR

„A MAGYAR NYELVET ÍRNI KEZDIK”

Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

IRODALOMTUDOMÁNY ÉS KRITIKA

SZERKESZTI

TARNAI ANDOR

KÉSZÜLT A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉBEN

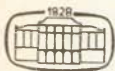
OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

TARNAI ANDOR

„A MAGYAR NYELVET ÍRNI KEZDIK”

IRODALMI GONDOLKODÁS
A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

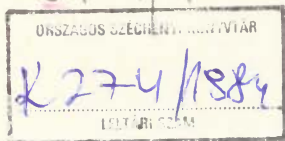
AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1984

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

5.721/1

ISBN 963 05 3055 4

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1984 · Tarnai Andor

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	7
I. AZ IRODALOM MEGHONOSODÁSA	9
A) Az alapok	9
1. Az ősköltészet és a lovagi irodalom	9
2. A rovásírás	10
3. Az írástudók rétegei	10
B) Az irodalmi ismeretek külföldi forrásai (tankönyvek)	13
C) A hazai szakismeretek	16
1. A legrégebb hazai iskoláskönyv	16
2. Az írók nyilatkozatai	17
3. A latin etimológia	19
D) Az oklevélírás és az egyházi beszéd	20
E) A magyar és a latin nyelv első érintkezései	22
F) Az irodalomtörténetírás csírái	26
1. Az irodalomtudomány és Magyarország	26
2. A literátori öntudat	28
3. Az írásos hagyományok kialakulása	31
Jegyzetek	35
II. AZ IRODALOMTUDOMÁNY KIBONTAKOZÁSA	48
A) Az új külföldi tankönyvek és forrásművek	48
1. Nyelvtanok	48
2. Szótárak	51
3. Ars dictandi, ars praedicandi, ars orandi	52
4. Poétikák	55
5. Irodalomtörténetírás	56
6. Irodalmi olvasmányok	58

B) Eredeti művek	60
1. Kommentárok	61
2. Ars notaria	62
3. Ars praedicandi	69
C) Irodalomtörténetírás	74
1. Liturgikus művek	75
2. A magyar szentek legendái	80
3. A rendtörténetek és az irodalomtörténetírás	87
a) Ágoston-rendiek	88
b) Domonkosok	89
c) A konventuális ferencesek	89
d) A karthauziak	90
e) Az obszerváns ferencesek	91
f) Pálosok	103
Jegyzetek	155
III. A MAGYAR NYELV A LATINSÁG ISKOLÁJÁBAN	227
A) A szóbeliség és az írásbeliség határai	229
1. Nyílt és zárt szövegek a magyarban	231
2. A literátus réteg csoportnyelve	236
B) A magyar szöveg felszabadulása	239
1. Archaikus szövegek	239
2. A katekétikus irodalom	243
3. A bibliafordítások	244
C) A szójegyzékek és a magyar nyelvű irodalmi műveltség	251
D) A magyar ars praedicandi	257
E) A levélírás magyar mestersége	267
F) Az irodalmi működésről és az irodalomról vallott nézetek	270
1. A szó szerinti fordítás	273
2. Akkomodáció	275
3. Irodalmi program és irodalmi mű	280
Jegyzetek	284
RÖVIDÍTÉSEK	328
NÉVMUTATÓ	332

ELŐSZÓ

Ez a könyv a középkori magyar irodalmi gondolkodás rendszeres feldolgozására tett első kísérlet eredményeit tartalmazza.

Középkoron a hatkötetes, ún. akadémiai irodalomtörténetben (1964) kifejtett nézetnek megfelelően a magyar irodalom kezdeteitől az 1530-as évekig terjedő századok értendők; az itt képviselt felfogás megfelel a mintául vett periodizációnak abban is, hogy a XV. század tárgyalása során nem kerül szóba a reneszánsz első szakasza: ha emiatt a középkor végének teljes anyagáról és két irodalomfelfogás egymásmellettségéről nem lehet is képet adni, a rendszeresség érdekében tett lemondás árán a középkorinak ítélt állapot zavartalan leírását remélhetőleg sikerült elérni. Annak a korszaknak gazdag anyaga tehát, amit az említett kézikönyv a humanista irodalom kialakulása (1450—1530) cím alatt tárgyal, egy következő kötetre marad.

Irodalmi gondolkodáson a legtágabb értelemben ama követelményrendszer megnyilvánulását értem, ami a későbbi korokban szerzőnek nevezett egyéneket valamely szó- vagy írásbeli közlendő megformálásában befolyásolta, s amit a még elérhető közelségben lévő vagy már csak elképzelt közönség elvárt. Az énekmondó bizonyos alkalmakkor lépett fel, és meghatározott kívánalmakat elégített ki, az oklevélírásnak gyakorlati céljai és szigorú szabályai voltak, a prédikáló pap számot vetett hallgatóságának igényeivel és szükségletével, a magyar szövegek fordítóinak szándékait régóta ismerjük, és a maguk másféle gyakorlatából — részben legalább — készen kapták a nyelvi eszközöket is, amelyekkel dolgoztak.

Az irodalmi gondolkodás fejlődése, mely a későbbi korokban az irodalomelmélet, a kritika és az irodalomtörténetírás történetében ragadható meg, régóta foglalkoztatja a tudományt, s nem hiányoznak a középkori szakasz egyes jelenségeit feltáró részletkutatások sem: ide tartozik pl. a középkori énekmondás századok óta napirenden lévő kérdése, a formuláriumok feldolgozása, nélkülözhetetlen az iskolázásnak s különösen fontos az értelmiség kialakulásának kutatása, és pótol-

hatatlan forrásokhoz vezet a régi könyvtárak állományának feltárása. Az elkészült monográfiát azért lehet mégis első kísérletnek nevezni, mert a felgyűlt adatokat korábban nem próbálták meg rendszerezni, és még kevésbé foglalkoztak azzal, hogy az elérhető anyagot az irodalmi gondolkodás történetének szempontjából tekintsek át.

Minden első kísérletnek nevezhető vállalkozásnak megvan az előnye és a hátránya. Az előny ezúttal abban állhat, hogy — jó esetben — sikerülhet legalább exponálni vagy új fénybe helyezni néhány problémát: gondolok az *ars praedicandira*, a szó- és írásbeliség viszonyára s az ettől elválaszthatatlan irodalmi magyar nyelvűség kérdésére. A hátrány már az anyaggyűjtés és még inkább a megírás közben megmutatkozott: hatalmas mennyiségű meddő anyagot kellett fáradságos munkával felhányni, s ezt abban a tudatban, hogy elsőrendű fontosságú adatok maradhatnak ki figyelmenlenségéből vagy lappanghatnak észrevehetetlenül; néha hónapokba telt, míg egy-egy hazai, irodalmi gondolkodás történetébe tartozó adatsorozat vagy inkább csak -törmelék értelmét és összefüggéseit külföldi, részletesen kidolgozott művek ismeretében tisztázni lehetett, s bár kezdettől fogva a magyar és még inkább a magyar nyelvű írásművekkel foglalkozó irodalmi gondolkodás feltárása volt a cél, az anyag viszonylagos ismeretlensége miatt a külföldi és latin nyelvű munkák bemutatása talán terjedelmesebbre sikerült a kelleténél. A félreértések elkerülése végett láttam célszerűnek, hogy *Beatus Rhenanus ismert mondatának — „Ungaricus sermo nostra aetate primum scribi coepit” — magyar fordítását válasszam címmül. Kezdetlől fogva tudtam, hogy a könyvben szóba került témákat az irodalomtörténet szakemberek nagyobbik fele közelebbről nem nagyon ismeri: igyekeztem tehát közérthetően fogalmazni, s minden részletkérdést és bizonyítékot lábjegyzetbe rejteni; innen a főszöveg és az apparátus szokatlan aránya. Minden kísérlet akkor eredményes, ha folytatókra talál. Azt hiszem, kutatásaim akkor bizonyulnának igazán sikereseknek, ha könyvem rövid idő alatt válnék elavulttá.*

A kéziratot 1976 tavaszán zártam le. Az azóta megjelent szakirodalmat csak kivételesen dolgoztam be könyvembe.

Köszönettel tartozom az Akadémia Irodalomtudományi Intézete igazgatóságának, amely e hosszú évekre elnyúlt kísérletező munkát állandó figyelemmel kísérte, és eredményét türelemmel várta. A budapesti nagykönyvtárak munkatársaira azért gondolok hálával, mert mindennapi munkájuk keretét olykor messze meghaladó kéréseimet baráti jóindulattal teljesítették.

I. AZ IRODALOM MEGHONOSODÁSA

A) AZ ALAPOK

1. Az ősköltészet és a lovagi irodalom

Az irodalomtörténetek majdnem kivétel nélkül azzal a tárgykörrel kezdik előadásukat, amiről legújabban is „ősköltészet” cím alatt olvashattunk összefoglalást; — alapos ok van rá, hogy ezt az irodalomtudomány és a kritika történetének elején is megemlítsük röviden. Az ősköltészetet és — az új akadémiai szintézis egyik nagy eredményeként — a hozzá szorosan kapcsolható lovagi irodalmat a szó legszorosabb értelmében csak nyomokból ismerjük, s az idevágó irodalomtörténeti fejezetek rekonstrukciós eljárással, analógiák és kikövetkeztetés segítségével készülnek. Ha így egyes tárgyak és formák, az előadás módja, a mulattatók rendje vagy társadalmi állása megállapíthatók is nagyjából, azt már nem teszik lehetővé a ránk maradt adatok, hogy belőlük — mindjárt a kezdet kezdetén, méghozzá a magyar nyelvű költésben — önállósult teoretikus szféra létezését tételezzük fel. A magyar kritikátörténeti kutatás tehát ezen a területen negatív eredménnyel zárul, de ez magában is megjegyzésre érdemes, ha tudjuk, hogy a trubadúroknak volt poétikájuk, a középfelnémet eposzírók felsorolták vagy elgyászolták neves elődeiket, a XVI. századi mesterdalnokok átvették és továbbépítették a lovagi énekes-tradíciót, a zene bibliai feltalálójától, Tubáltól vezetve le rendjük családfáját — olyan időben, amikor a mi előadóinknál az ótestamentumi név ismeretén, a feldolgozott vagy még érintetlen tárgyakra és az elődökre tett általános utalásokon túl, tudatosan vallott, megfogalmazott énekesrendi hagyomány még nem igen mutatható ki.¹

A csaknem teljesen megsemmisült ősköltészet és a lovagi irodalom azért is megemlítendő itt, mert ezek tartalma, formái és nyelve kerültek legközelebbül érintkezésbe az internacionális latin literatúrával: ez utóbbin nevelődött, tudatosodott, emelkedett lassanként fel a kritikai szférába az első, s a honinak hatására vált magyarországi deáksággá a második. Nem lényegtelen adat lehet továbbá egy-egy író s rajta keresztül egy egész kor criticizmusának megítéléséhez, hogy valaki forrásáról egyetlen szót sem ejtve használja-e fel latin művében az

anyanyelvi költészetből vagy a szóbeli hagyományból szerzett ismereteket, vagy pedig kritikai módszereket említve tudatosan alakít; és ismét nagyon lényeges, újabb kritikátörténeti fordulat, amikor a szóbeliség szétszórt nyomainak összegyűjtéséhez és értelmezéséhez fognak a tudósok, mint pl. már 1629-ben a pozsonyi Schödel Márton, mikor Thuróczy és Galeotto énekmondókkal foglalkozó passzusait idézte, s a történeti adatok megvilágítására saját korának kobzosaira emlékeztetett.²

2. A rovásírás

A pogány kori írás és az írásismeret, mely az irodalomtörténetekben mint nemzeti írás és mint irodalmi termékek rögzítésének elvileg lehetséges eszköze szerepel rendszeresen, a kritikátörténet szempontjából elsősorban tudománytörténeti vonatkozásai miatt kerülhet szóba. Bizonyosra vehető ugyanis, hogy jokulátor-poétikát (még ha lett volna is ilyen) soha írásba nem foglaltak vele. A „hun” írásra vonatkozó híradásoknak, majd pedig az ezek összegyűjtésére és feldolgozására irányuló vállalkozásoknak története viszont számottevő. Hogy a XVI. század vége felé többen is felfigyeltek rá, a magyar nyelv irodalmivá emelésének ügyével és a nemzeti dicsőség öregbítésének vágyával kapcsolatos; valószínű, hogy az első tudós méltatói (Telegdi János, Baranyai Decsi János) még ugyanúgy tulajdon szemükkel, használatban látták, mint Schödel Márton hallotta a történeti tárgyról éneklő kobzosokat. — A rovásírás másik kritikátörténeti vonatkozása az irodalmi terminológia történetének körébe nyúlik: a pogány kori írásismeret emlékét őrzi ugyanis két szavunk, a török eredetű *ír* és a *betű*.³

3. Az írástudók rétegei

Bár az irodalomtörténetírásban nem bizonyult helytállóknak, hogy „irodalom nincs írott szöveg nélkül; története a legrégebből fennmaradt írott szövegek vallomásával kezdődik”,⁴ azt nehezen lehetne kétségbe vonni, hogy Magyarország a X. században már szakrális, hivatalos színezetű, főként írásban élő latin nyelven, kívülről, mintegy fentről kapott először szabályokat az irodalom művelésére, mégpedig természetesen a latinéra. E megállapítás nem azt jelenti, hogy a szóbeli irodalomnak nem voltak szabályai, s ezeknek alkalmazását a közönség vagy az énekesrendi tradíció nem követelte meg a mulattatótól (kritika). Hogy a kritika története mégis a latinság meghonosodásával

kezdődik, annak tulajdonítható, hogy e nemzetközi irodalmi nyelv hazai megjelenésének idején már évezredek, tudatosan kidolgozott és igen részletes szabályrendszerrel jelentkezett, amely valamilyen fokon az egész gyakorlati irodalmi tevékenységet ellenőrzése alatt tartotta: a latinban az irodalom teoretikus szférája már régen kialakult, s a nyelv tudós, könyvben élő volta még csak növelte a szabályok fontosságát. A magyarban ezzel szemben a ténylegesen meglévő és érvényesülő előírások tudatosan vallott követelményekké vagy éppen követelmények rendszerévé, önálló teoretikus szférává nem váltak: ha a fejlődés útban volt is eme fokozat felé, oda még sokáig nem jutott el.

Az írással kapcsolatba került és ismereteiből megélt rétegnek is egy nagyon kis csoportja lehetett az, amely tanulmányai során nemcsak tudomást szerzett az elméletről, hanem otthonosan mozgott is benne. A legalsóbb gráduson álló papok, akik az István király törvényének megfelelően a minden tizedik faluban felépített templomokban látták el a lelkipásztori teendőket, nem értették a szabályok világát. Gellért nagyobb legendája szerint grammatikát és éneklést tanultak, vagyis ami elengedhetetlen volt a templomi szolgálat ellátására, de a grammatika csupán a zsoltároskönyv betűin elsajátított olvasást és a nyelvtani alapismereteket foglalta magába. Prédikálási kötelezettségük abban merült ki, hogy vasárnaponként és a nagyobb ünnepeken a Hitvallást és a Miatyánkot magyarázták híveiknek.⁵

Az íráshoz, másoláshoz, sőt fogalmazáshoz is értő középréteg egy csoportja a püspöki székhelyek scriptoriumaiban dolgozott, és a törvényeknek megfelelően a lelkészkedő papság számára a legszükségesebb könyveket másolta. Magasabb képzettségű személyeket az ekkor kolostori fegyelem alatt élő kanonokok között lehet még feltételezni, akiktől az első esztergomi zsinat megkövetelte, hogy az udvari káplánokhoz hasonlóan latinul (literatorie) beszéljenek. A főesperesektől a kánonok ismeretét és egy jogi kompendium megszerzését kívánták. (A latin beszéd elrendelése egyenes ági őse egyébként az iskolai szabályzatok XVIII. század végéig gyakran megismételt kívánságának, hogy a tanulók deákul beszéljenek.) A kanonokok és főesperesek szintjéhez hasonló irodalmi jártasságot lehet tulajdonítani a nagyobb egyházak papjainak is, kiket a törvény vásár- és ünnepnapokon az evangélium és az epistola magyarázatára kötelezett. — Egy további középréteghez tartozó csoport latin írástudását magas állású világi urak mellett hasznosította. Kötelességeik közé tartozott egyebek között az ispánok nevében a részletes adólajstromok összeállítása; szolgálataik más fajtáira: a tolmácsolásra, a levelek őrzésére és fontos, bizalmas megbízások intézésére a királyi udvar klerikusainak szerepköréből lehet következtetni.⁶

A legműveltebb, teljes irodalomismerettel rendelkező személyek a királyi udvar szolgálatában álló papok, az oda bejáratos apátok és püspökök voltak; kezdetben persze a legnagyobbbrészt idegenek. Szent István latin okleveleit a német császári kancellária egyik Magyarországra került alkalmazottja írta, a király Imre herceghez intézett Intelmeit, „az első irodalmi alkotást, amely magyar földön keletkezett”, ugyancsak idegen; velencei származású az a Gellért püspök, kinek ebben az időben életformájához tartozott a mindennapi írás és olvasás, csanádi káptalani iskolájának első tanítói pedig — Walther és a Székesfehérvárról könyveivel együtt érkező Henrik — németek.⁷

Az István első éveiben megindult oklevélkiadással kapcsolatban már negyven esztendeje megállapították, hogy „a közfelfogásban nem volt gyökere, és így annak az idegenből átlántált formában való állandósulását alig lehetett remélni. Okunk van feltenni, hogy az oklevélkiállítás még István király uralkodásának második felében megszűnt.” A királyság első évtizedében létrejött irodalom más termékeit a tényleges szükséglettel szembesítve mondja ifj. Horváth János, hogy Gellért terjedelmes művének, a *Deliberation*nak „itt akkor még nem volt talaja”, mert „gyakorlati szükség” nem kívánta a teológia művelését, s a könyv létrejötte annak köszönhető, hogy a püspök „gyakorlati térítő, egyházi szervező tevékenysége mellett nem tudott lemondani tudós, irodalmi igényeiről”. Hasonlóképpen kell megítélni azt az adatot is, hogy Arnold bajor bencés 1028—30-ban Magyarországon járva Szent Emmerám tiszteletére antiphonákat és responsoriumokat írt, mert az esztergomi érsek egy korábbi szöveg sorrendjével elégedetlen volt, s a szerzetesekkel és a klerikusokkal a szent ünnepén az újat énekellette.

Az említett művek és a magyar földről ismert első irodalmi kritika létezésüket a nyugaton kiépült irodalmi apparátus hazai áttelepítésének köszönhetik. Az irodalom művelői és igazi értői külföldiek voltak, kiknek működése nehezen becsülhető túl, mert művük az új állam irodalmi tradíciójának alapjává vált, írói életformájuk pedig példaképpé az itthoni literátusok körében. Szolgálatuk az Intelmek hospesfejezetében és Gellért alakjában elvvé, illetve szimbólummá válva ragadhatók meg.

A királyi udvart, az állam központját mindkettő egyszersmind irodalmi centrumnak is mutatja.⁸ A vezető kolostorok és káptalanok mellett az uralkodó curiája volt tehát az a hely, amely az első termékek létrejöttét lehetővé tette, az íróknak közvetlenül vagy közvetve otthont adott, s amelynek keretében lassan kikristályosodott a legkorábbi, teljesen hazai szükségleteket kiszolgáló és magas képzettségű literátusokból álló szervezet, a kancellária.

Nem tudjuk, hogy mekkorára tehető a Gellérthez vagy akár az István okleveleinek fogalmazójához fogható műveltségű idegenek száma; az

sem ismeretes, jellemző-e a viszonyokra alacsonyabb szinten, hogy a Gellérttel Csanádra érkező tizenkét bencés közül hét beszélt magyarul; valószínű azonban, hogy az irodalom tényleges művelése a külföldről jött klerikusok első hullámának elülte után, a XI. század második felére került lassan hazaiak kezébe. A legendaszerkesztő Hartvikra és a Kálmán törvénykönyvét fogalmazó Albericusra gondolva arra lehet következtetni, hogy a század végéig az udvarban csoportosuló vezető literátusok egy része még hospes, utána jobbra itthoni születésű; a korszak vége felé pedig már határozott idegenellenesség tapasztalható.

Külföldiek persze később is jöttek Magyarországra, kik műveikkel az irodalom történetének kiiktathatatlan részeivé lettek. Különösen a reneszánsz és a barokk korban gyakoriak, amikor a nemzetközi latin nyelv is könnyítette a bekapcsolódást az új környezet kulturális életébe. A fejlődésben törvényszerűen felbukkanó, az új szükségleteknek megfelelő s nyugaton már korábban kialakult viszonyok megismertetésének feladatát, valamint a hazai irodalom és a külföld kapcsolatának biztosítását azonban az ország határain túli egyetemeket látogató magyarországiak látták el a XII. századtól.⁹ Minthogy pedig a XIV. század óta szabályszerű állandósággal megújuló kísérletek ellenére sem állt fenn itthon tartósan egyetem, s a jezsuiták kezére adott nagyszombati sem teljes nem volt, sem országos tudományos központtá nem tudott válni a XVIII. század vége előtt, azt lehet mondani, hogy már a középkor elején kialakult a hazai tudományt és irodalmat a felvilágosodás koráig jellemző állapot.

B) AZ IRODALMI ISMERETEK KÜLFÖLDI FORRÁSAI (TANKÖNYVEK)

Mindez még nem azt jelenti, hogy az itthoni iskolák nagyon keveset nyújtottak, vagy nem sokkal többet annál, ami a nagyobb Gellért-legenda olvasni és énekelni tanuló klerikusainak szerény műveltségéről megállapítható; a hospesek legkevésbé túlbecsülhető, de legnehezebben részletezhető munkássága éppen abban áll, hogy a klerikusi alapképzettségen felüli műveltség elérését lehetővé tevő iskolázást honosítottak meg az országban. Gellért csanádi iskolája már csak azért sem lehet általános érvényű példa, mert új missziós területen kezdte meg működését, és a püspök a Dunántúlról hozatott tanulókat, hogy utóbb papokká szentelje őket. Valószínű tehát, hogy ott jóval magasabb színvonalú oktatással számolhatunk.

Egy további idetartozó adat szerint Bonipert, az első pécsi püspök, Fulbert chartres-i püspöktől kért és kapott egy Priscianus-grammatikát. Ha tekintetbe vesszük, hogy a mai nyomtatásban ezer lapnyit

nyelvtant tudni a középkori fogalmak szerint a nyelvi műveltség teljességét jelentette, s ezt a könyvet hozatta meg Bonipert. feltételezhető, hogy a pécsi püspök legalábbis igyekezett új környezetében korábbi hazájának oktatási színvonalát megközelíteni. Egyetlen Priscianustól azonban Pécs még nem lett azonos Chartres-ral, de nem voltak azonosak vele a mieinknél jóval régibb német iskolák sem.¹⁰ Bizonyosnak látszik azonban, hogy a legjobb hazai iskolákból kikerült literátusok szereztek annyi mesterségbeli tudást, hogy a középrétegre háruló feladatokat kiválóan el tudták látni. Akikben tehetség és szorgalom volt, még többre juthattak. Nagy kár, hogy a kora középkori kritikátörténet kutatójának az irodalomtudományi ismeretek mértékét könyvtárkatalógusokból, egy nemrég felfedezett tankönyvből és magukból a művekből kell kihámozni.

Könyvjegyzék is mindössze kettő ismeretes. Az egyik a pécsváradi apátság javainak 1015-ből keltezett, de a XII. század végén hamisított összeírásában található. A mi szempontunkból említésre érdemes kódex mindössze kettő van benne: egy Walafrid Strabónak tulajdonított terjedelmes bibliamagyarázat és I. Gergely pápa *Liber quadraginta homiliaruma*; mindkettő a törvénytellelrendelt bibliamagyarázó egyházi beszéd forrása lehetett.¹¹

Jóval gazdagabb a pannonhalmi apátság 1093 körül összeírt javainak jegyzékébe foglalt könyvlista. Az apátságban három különböző zsoldárfordításból lehetett az olvasást megtanulni. Priscianus a jegyzék szerint nem volt meg, de megtalálható a 350 táján író Donatus grammatikus neve és a nevével azonosult mű, melyet 1400 éven át használtak Európaszerte az iskolák; vagy 700 éven keresztül a mieink is. A kérdés-felelet formájában megírt *Ars minor*ból a ragozást lehetett elsajátítani. A diákok recitáló hangon felmondva tanulták be. Akik az *Ars maior*t is ismerték, az irodalmi szakképzettség elég magas színvonalára juthattak. A verslábak és a hangsúlyozás rövid ismertetésén felül ugyanis értesülni lehetett belőle a barbarismusról, a soloecismusról és tíz további nyelvi hibáról, a metrum és a szónoki beszéd ornátusának érdekében megengedett nyelvi szabadság eseteiről (metaplasmus), tizenkét nyelvtani schemáról és a trópusokról, melyeket mind főleg Vergiliusból vett példák illusztrálnak.¹²

Az iskolai használatra szánt szövegek közül legelsőnek Catót említjük, mert Donatushoz hasonlóan az oktatás latin nyelvűségének egész korszaka alatt olvasták. Hazai történetében aszerint lehet korszakokat megkülönböztetni, hogy milyen redakcióban használták. Ebből a korai időszakból Magyarországon másolt Cato nem maradt fenn; valószínű azonban, hogy a IX. század elején, Nagy Károly alatt szerkesztett változatot ismerték, mint az egész középkori Európa. Minden iskolázott ember kívülről tudta: szavai és fordulatai a latin nyelvtudás alaprétegét

szolgáltatták, hexameteren a verselést lehetett tanulmányozni, néhány helyével hozzájárulhatott az irodalmi ars nagyobb megbecsüléséhez és a literátori öntudat neveléséhez; a II. könyv prológosából Vergilius *Georgicá*jának, Macer botanikai tankölteményének, Lucanus *Pharsaliá*jának, Ovidius szerelmi költészetének legalább hírével találkozhatott a diák. Két sora a költészet és a valóság viszonyát érintve arra int, hogy olvasni kell ugyan a költőket, de el is felejtetni, amit írtak, mert „hihetetlen” dolgokról énekelnek.¹³

A további nyelvi képzést a könyvtár két ókori műve, Cicero Catilina elleni beszédei (invective) és Lucanus *Pharsaliá*ja segítette; biztos, hogy mindkettő a gyűjtemény „modern” anyagába tartozott, mert iskolai olvasmánnyá a X—XI. században váltak. „Régi” olvasmányokat a katalógus „Genesis Seduli” szavakkal jelezett kódexében kereshetünk, melynek tartalmát (és a leírás értelmét) minden kétséget kizáróan megfejteni eddig nem sikerült. A „Seduli” szón ugyanis csak Sedulius érthető, ő azonban a *Carmen paschale* mellett *Genesis*t nem írt, ilyen művet sehol másutt nem tulajdonítanak neki. Megverselte ellenben a *Genesis*t Cyprianus Gallus, kinek műve egykor tananyag volt, ma kifogástalan kiadásban olvasható, s valószínű, hogy az adott esetben erre, még a régi iskolai kánonba tartozó műre lehet gondolni. A beszédeket tartalmazó kódexek mellett kritikátörténeti szempontból Gergely pápa *Liber pastoralis*a azért a legnevezetesebb, mert Ágoston *De doctrina christiana* c. műve után az első könyv a középkorban, mely a prédikálás módjával foglalkozik. Zárt beszédszerkesztési rendszert még nem ajánl az író, de elsőnek fogalmazza meg a prédikáló pappal szemben támasztott erkölcsi követelményeket, és nyomatékosan kiemeli, hogy az egyházi szónoknak a hallgatóság lelkiállapotához (nem műveltségéhez) kell alkalmaznia mondanivalóját.¹⁴

A pannonhalmi jegyzék könyvei között Isidorus Hispalensis *Etymologiae* c. enciklopédikus munkájából lehetett a legrészletesebb irodalmi szakismereteket szerezni. A kritikátörténetileg legfontosabb részek összefüggően az I. könyvben (*De grammatica*) és a felerészben retorikát tárgyaló II.-ban vannak, de másutt is szép számmal akadnak jelentős passzusok. Az *Etymologiae* az igazság megismerésére törekvő disciplina, valamint a valószínűvel és kívánatossal foglalkozó ars megkülönböztetésével s a hét szabad művészet felsorolásával kezdődik; a folytatásban a Donatus maior témakörén kívül fejezetek szólnak az analógiáról, az etimológiáról, a glosszáról, a helyesírásról, a fabuláról, a történetírásról, ennek hasznáról és fajáról. A retorikát követő szorosan irodalomtudományi részek közül a költőkről írottakat kell kiemelni, ahol a vadságból lassan kivetkőző emberek vallásának kialakításában tulajdonít nekik a szerző fontos szerepet. Ugyanitt találjuk meg a költői műfajok (*characteres dicendi*) régóta és még hosszú ideig érvényes felosztását, melynek

az az alapja, hogy ki beszél: csak a költő (líra, tanköltemény), a költővel együtt szereplői (epika) vagy csak felléptetett személyek (dráma). Szorosan az irodalomtudomány történetéhez tartozik még a keresztény irodalomtörténetírók, Jeromos és Gennadius említése, kikhez harmadiknak maga Isidorus társult. Az *Etymologiae* történetírást illető passzusai közül kettőt érdemes kiemelni, mert a nálunk is érvényesülő középkori felfogást fejtik ki Ágoston alapján. Az egyik a világ hat korszakáról szóló tanítás, amely szerint Krisztus születésével az utolsó korszak már elkezdődött, a másik az a nézet, hogy a népek családfáját Noé három fiának leszármazottaitól kell levezetni.¹⁵

C) A HAZAI SZAKISMERETEK

I. A legrégebb hazai iskoláskönyv

Mindössze ennyi az, amit a fennmaradt könyvjegyzékek alapján a mesterségbeli tudás forrásairól mondani lehet. Nagyon kevés, ha St. Gallennek a IX. század közepéről és a X. század második feléből, Reichenaunak 821—22-ből származó vagy akár a pannonhalmi összeírással majdnem egyidőben alapított Blaubeuren (1085) 1101 előttről való könyvjegyzékével összevetjük, de ne legyünk túlságosan elégedetlenek;¹⁶ ha az egyes kötetek tartalmát is részletező listákat nézzük (St. Gallen, Reichenau), feltehető, hogy a pannonhalmi Donatus- és Cato-kódex egyebet is foglalt magában: a verses művek mellett verstant, naptárszerkesztéshez szükséges könyveket, kánonjogi munkákat, talán további iskolai auktorokat, pl. Maximianust, kinek két sora IV. Bélától kezdve oklevelekben fordul elő néhányszor, talán még Avianust, akire századokkal később Oláh Miklós utalt, mikor nagyváradi tanulóéveikre emlékezett vissza.¹⁷

Ami megvan, abból is fel lehetett azonban készülni a másoló munkára és a nagyobb egyházakban megkívánt prédikációra, vagyis a szorosan egyházi szolgálatban álló középréteg két fő tevékenységére. Akik udvari klerikusként a világi, politikai élettel álltak kapcsolatban, a káptalani iskolákban tanultak. Tananyagukról a XII. század elejéről származó legrégebb hazai iskoláskönyv tájékoztathat.

Öt részből áll. Grammatikája főleg egy meg nem határozott szöveget kísérő magyarázatokat tartalmaz, jórészt Priscianus nyomán; prozódiaja „egészen egyszerű kiejtési és hangsúlyozási szabályokat rögzít”, retorikája az Auctor ad Herennium alapján „a beszédet (és írásművet) díszítő gondolat- és szóalakzatok” tanát adja; a tankönyv negyedik, dictament tárgyaló része „a levélszerkesztésre vonatkozó legszükségesebb ismereteket” foglalja magában; az utolsó computus, amely a

húsvét idejének kiszámításával foglalkozik. A tankönyvet — első ismertetője és kiadója szerint — valószínűleg az esztergomi (esetleg a székesfehérvári vagy a veszprémi) káptalan iskolájában használták a XIII. század folyamán,¹⁸ de nincsen határozott véleménye arról, hogy itthon írták-e le a jegyzetet diktálás után, vagy Párizsból hozta-e haza egy ott tanuló magyar; az is eldöntetlen, hogy magyarországi ember kézírása-e egyáltalán, és még inkább bizonytalan, hogy tanították-e hát Esztergomban vagy másutt. Biztos viszont, hogy a ma ismert kézirat a XIII. század közepén már itthon volt, s ha valóban tankönyvként használták, benne a legmagasabb szintű irodalmi oktatás emléke maradt ránk, amit hazai iskola abban az időben nyújthatott.

2. Az írók nyilatkozatai

Alapos felkészültségre lehet következtetni végül magukból a művekből, melyek főként a bevezető részekben és az ajánlásokban tartalmaznak mesterségbeli kérdéseket érintő megjegyzéseket. A helyet, ahol elhangzanak, általános szokásnak megfelelően használták az írók erre a célra; igen tudós mondanivalójukat a kötelező alázatossági formulákba burkolták, roppant szűkszavúak, s emiatt a vizsgálat során jobbra csak a terminus technicusok alkalmazásából és esetleg még a fogalmazásból következtethetünk képzettségre és állásfoglalásra.

A legsokoldalúbb ismeretek Gellért terjedelmes *Deliberatió*jából hámozhatók ki. Megjegyzéseit rendszerezni lenne érdemes, ha az ajánlás címzettjéről, Iningrimusról legalább azt lehetne tudni, hogy kapcsolatban állt a magyar állammal, vagy ha itthon a középkor folyamán megemlítené valaki Gellért munkáját. Az író tájékozottsága ugyanis lenyűgöző. Gorgiasz, Platón és Arisztotelész, Quintilianus, Cassiodorus, Beda nevét, csak úgy mellékesen a quadrivium tárgyait, a szerkezet szakkifejezéseit (proemium, narratio, epilogus), a stílusfajokat (genera dicendi) olyan természetesen írja le, hogy a literátori tudás fitogtatásának még a gyanúja sem merül fel az olvasóban. Ebben — műfajához, a teológiai traktátushoz hasonlóan — hosszú ideig nem volt nálunk méltó versenytársa; nincsen közvetlen hatásuk azoknak a fordulatoknak sem (az ajánlás toposzai, alázatossági formulák), melyekhez hasonlókat kiválóan alkalmaztak később a mieink.¹⁹ Alig néhány évtizeddel halála után azonban már fellépett az első hazai születésű írónemzedék, amely, az ő tudományosságának az emlékét is híven őrizve, műveiben alapos irodalmi képzettségről tett tanúbizonyságot.

Gellért kisebb legendájának írója Péter király környezetének latinul tudó s a püspök korholó beszédét tolmács nélkül értő tagjait a tanultaknak kijáró „liberalibus litteris imbuti” szavakkal jelöli, ezen

belül a fogalmazás munkájának nála — és a Kálmán király első törvénykönyvét megformáló Albericusnál — pontos szakkifejezés, „dictare” a neve. Alapja a grammatika alapos ismerete, amit csak szerénykedésből utasít vissza István kisebb legendájának írója és valamivel később Hartvik püspök, mikor azt írja, hogy már elfelejtette Priscianust. A nyelvi előadás erényei az írónál a „lucida facundia”, a „sermo disertus”, az „urbanitas”; ellentétek a hanyag munka, a „minus disertus sermo”, a „rusticitas”. A hibákat kerülni, az erényeket tehetségükhöz képest megvalósítani igyekeznek írásaikban. Tudatában vannak, hogy művüket hozzáértő közönség olvassa vagy hallgatja majd. Hibáikért előre elnézést kérnek tehát: bejelentik, hogy alávetik magukat a legtanultabbak bölcs ítéletének, de védelmet is várnak tőlük az irigy gáncoskodók ellen.²⁰

A műalkotás nyelvi megformálásának és kritikájának problémáin kívül is merülnek fel elméleti kérdések az első írónál. Hartvik püspök figyelmét nemcsak „a mondatok művészi felépítése, a szépen hangzó szavak alkalmas elhelyezése” köti le, hanem „az egész mű felépítésében, az egyes részek egymásutánjában bizonyos rendnek, ordo-nak a megvalósítása”, más szóval az elocutio problémáin túl a gondolatok elrendezése, a dispositio is. Mikor pedig ugyancsak Hartvik szerénykedve ír tehetségéről („ingeniolus”), s már előtte István kisebbik legendájának írója megjegyzi, hogy a választott tárgy súlya felülmúlja erejét, Imre legendájának szerzője pedig kereken kijelenti, hogy István tettei elmondhatatlanok lévén, ő csak Imre életének megírására vállalkozik, a tárgyválasztás és a tehetség összefüggését hozzák szóba.²¹ Még bonyolultabb problémákat súrol István kisebb legendájának kiváló írója, mikor a fabuláról beszél. A szó első jelentésének a valószínűleg nálunk is tankönyvként használt Auctor ad Herennium értelmezését vehetjük, aki „sem nem igaz, sem nem valószínű eseményt” ért rajta, példaként a tragédiákban feldolgozott cselekményt említi, és szembeállítja a múltban történt valósággal, a históriával. A magyar szerző gondolhatott erre az értelemre és ellentétezésre, különben nemigen hangsúlyozná kétszer is, hogy ő fabulák helyett a valóságot írja meg.²²

A sztoikusok hatására a római császárság első évszázadában, éppen a legendaíróknál név szerint említett Persiusnál és a nálunk is olvasott Lucanusnál a fabula a mitológiát is magában foglalta már, és filozófiai megfontolásból mindketten lemondtak alkalmazásáról. A keresztény írók ortodox irányzatú része (a cluny-i reform hívei) ezt az ókori mitológiaellenességet folytatta, s tette századokon át vita tárgyává, hogy szabad-e műsákat segítségül hívni, lehet-e és milyen értelemben megengedett a költészetben a pogány isteneket emlegetni. Úgy látszik, hogy a legendaíró a fabula és mellette Persius nevének említésével elsőnek villantja fel nálunk a problémát, mely a gyakorlatban (pl. a

Múzsát Máriával azonosító Zrínyinél) és a későbbi elméleti irodalomban egyformán nyomon követhető majd.

A Persiustól átvett szavak, melyek a Pegasus forrásától megrészege-
ten álmodozó költő képét idézik fel, az érintett vonatkozásokon túl az ihlet
problémáját is megpendítik, melyet a keresztény írók az isteni sugalma-
zottság tanával helyettesítettek. István kisebb legendájában világos
utalás nincs rá, de megtalálható a nagyobb Gellért-legendának a püspök
írói munkásságát és beszédét méltató soraiban, és sokkal világiasabb
felfogásban Anonymusnál, ahol a katonáihoz szónokló Álmos vezért és
Árpádot segíti a Szentlélek. Az eddig ismertett, elég halványan
kivehető tanokkal szoros kapcsolatban áll végül a kisebb István-legendá
szerzőjének ama meggyőződése, hogy az írónak nemcsak a szép előadás-
ra kell törekedni, hanem használni is kell művével; „prodesse et
delectare” — írta több mint ezer esztendővel korábban Horatius, kinek
Ars poetica-ját a szerző valószínűleg nagyon jól ismerte.²³

3. A latin etimológia

Első íróink latin etimologizálása nem azért érdemel kritikátörténeti
méltatást, mintha a szómagyarázat módszerével összefüggően foglal-
koztak volna, hanem mert terminológiájuk és az etimológia felhasználá-
sának módja pontosan megfelel a kor előírásainak — s azért is, mert a
tant önállóan alkalmazták; úgy látszik, eredetileg alkottak általa, s a latin
arsnak ez a részlete volt az, aminek érvényességét legkorábban kiterjesz-
tették a magyar nyelvre. A szófejtés mesterségének elsőrendű módszer-
tani forrása az egész korai középkor folyamán Isidorus Hispalensis
Etymologiae c. műve volt, mely a grammatika keretében tárgyalta a
témát, de kezdettől fogva világosak az etimológia retorikai és nyelvfilo-
zófiai vonatkozásai is.

Feladata abban állt, hogy a szóalak és a jelentés összefüggésének
kimutatásával a szavak eredeti értelmét fejtsse ki. A művet előfeltétele
az a meggyőződés, hogy — ha van is önkényes névadás — a régiek a
tárgyaknak tulajdonságaik, természetük szerint adtak neveket; mint-
hogy azonban az eredeti értelem elhomályosult, a magyarázat elsőrendű
célja éppen ennek kifejtése. Isidorus a szóalak és a jelentés között
négyféle összefüggést látott; kimutathatónak vélt okozati, származási,
ellentéten alapuló kapcsolatot, és utolsónak ideszámította a szóképzés
eseteit. Az etimológia azzal válhatott a retorikában használhatóvá,
hogy a szavak eredeti értelméből érvet (argumentum) kovácsoltak, a
személyneveknek egyes esetekben a viselők jövőjét és tulajdonságát
kifejező titkos jelentést tulajdonítottak, a helynevekből alapítókra,
történeti eseményekre következtettek. Nemcsak a latinokból és görö-

gökből persze, hanem más nyelvek szavaiból és neveiből is — jegyezte meg Isidorus. korlátlan lehetőségét nyitva a vulgáris nyelvek szavainak magyarázatára.²⁴

I. István latin nevének (Stephanus) magyarázata Isidorus *Etymologiae*-jából való. A szó görög, jelentése mindkét helyen „megkoronázott” (coronatus), ami a legendaíró szerint Isten rendeléséből a földi koronára és az égi boldogságra egyformán vonatkozik. Eredetinek látszik viszont (míg a forrás ismeretlen) a krónika szövegében a magyarokat sanyargató Péter király szájába adott „Magyarország—Nyomorország” (Hungaria—angaria) magyarázat, amit ma hajlandók lennénk pusztá szójátéknak venni, ha maga a szerző nem hangsúlyozná, hogy szómagyarázatról („derivatum est”) van szó szövegében,²⁵ s ha Anonymustól nem tudnánk, hogy a magyarok és Magyarország latin neve nem kevés gondot okozott a régi literátoroknak.

Az említet teknél nyelvileg jóval bonyolultabb és hangsúlyozottabban a llegorikus értelmű a krónika és a László-legenda *Ladislaus*-magyarázata, mely ha csakugyan hazai író okoskodásának terméke, a kor fogalmai szerint tisztes tudományos képzettséget: némi görög tudást és egy nem mindennapos grammatikai szakkifejezést, a paragoge ismeretét árulja el. A szó az író szerint három részből áll: az első szótagban a latin *laus*-t (dicsőség) ismeri fel, a másodikban (*dis*) a görög *dosis*-t (adás, adomány), a harmadik a „nép” jelentésű, ugyancsak görög *laos*-ból való; az egész értelme tehát, mint kétszer is kiemeli, „Istentől adatott dicsőség a népnek”. A paragoge Donatusnál és Isidorusnál a szóvég megtoldásának műszava: itt azt jelenti, hogy a *Ladislaus* szó első tagja (*La*) az *-us* hozzáadásával adja ki a latin „dicsőség”-et.²⁶

D) AZ OKLEVÉLÍRÁS ÉS AZ EGYHÁZI BESZÉD

Hangsúlyozzuk, hogy amiről eddig beszélhettünk, alig több az irodalomtudomány ismeretének és tudatos alkalmazásának jelénél, mely a terminológia segítségével éppen csak rögzíthető, az írók fogalmazásából éppen hogy kitapintható, kifejtve azonban sehol nincsen. A forrásanyagból mindössze annyi állapítható meg, hogy az irodalom teoretikus szférája a latin nyelvvel együtt valóban megjelent, de teljes szisztémája sem a gyakorlatban nem bontakozott ki, sem a szabályok rendszeres művelése által a maga egészében birtokba nem vétetett. Az ok abban keresendő, hogy a társadalom írásszükséglete, a fokozatos növekedés mellett is, meglehetősen alacsony fokon állt, s a készen kapott lehetőségek kimerítését nem kívánta meg. Még a leggyakorlatibb, leginkább művelt és ma is legellenőrizhetőbb területen, az oklevélírásban is csak a korszak végére jutottak odáig, hogy a kezdetben egyéni

erőfeszítést eláruló diplomák formai elemei lassanként állandósultak, mechanizálódtak, hazai normák kristályosodtak ki, s a fejlődés során érdemesség és egyúttal lehetővé vált az első mintagyűjtemények, formuláriumok összeállítása, majd valószínűleg még később az oklevélkiállítási szabályok részletező megfogalmazása.²⁷

Források hiányában még kevésbé figyelhető meg a tényleges állapot és a fejlődés iránya a kora középkor papi literátusainak másik fő működési területén, az egyházi beszédben, noha összehasonlíthatatlanul több prédikációt mondtak el, mint amennyi oklevelet megfogalmaztak, és bizonyos, hogy a legigényesebb szónokok olyan szempontok szerint készültek fel, a hozzáértők pedig olyan kritériumok szerint ítéleztek, melyek elsőrendűen a kritikátörténetbe tartoznak: ha nem így lenne, a történetíró nem méltatná Dezső érsek szekszárdi beszédének világosságát és hatását a műfajhoz illő szakkifejezésekkel.²⁸

Az első esztergomi zsinat már említett és idézett végzése arról intézkedik, hogy nagyobb egyházakban az evangéliumot és szentleckét kell exponálni, a kisebbekben a Hitvallást és a Miatyánkot, de a prédikálás módjáról egyetlen szót sem szól. Csak feltételezni lehet, hogy a határozathozók szem előtt Gergely pápa *Liber pastoralis*a lebegett. A Pray-kódex egy mondatából az világlik még ki, hogy virágvasárnapján a beszédet a latin evangélium felolvasása után mondták el; ha figyelembe vesszük továbbá, hogy egy esztergomi egyházmegyei zsinat a XV. század végén csak azt kívánta, hogy a pap „valamit” tudjon mondani, s elég, ha a Biblia betű szerinti (ad literam) értelmét magyarázza, a kora középkor egyházi középregének prédikációját a homília típusal azonosíthatjuk, melyet akkor Európa-szerte műveltek. Mintát egyebek között a könyvjegyzékekből dokumentálható művekből talált hozzá a hazai papság, a prédikáció második felét kitevő erkölcsi exhortációt maga is hozzáadhatta. A homíliát utóbb, a XIV. századtól kezdve régiesnek tartották, a „régiszent doktorok” stílusával azonosították, de a nép oktatására még mindig hasznosnak ítélték.²⁹

Az általánostól eltérő típust képviselnek Gellértnek a nagyobb legendából ismert beszédei. Csanád későbbi püspöke ugyanis Magyarországra érkezése után Pécsen (jún. 29.), Pécsváradon (júl. 11.), Székesfehérváron (aug. 15.), majd évekkel később Keresztelő Szent János napján (jún. 24.) olyan maga választotta bibliai passzusokat magyarázott, amiket később a XIII. század teoretikusai themának neveztek. A legenda szerint Gellért éppen prédikációival váltott ki csodálatot a királyból és elismerést a hozzáértő pécsi püspökből, aki megjegyezte, hogy ilyen egyházi embert még nem láttak Magyarországon. Akkoriban valóban nem láttak még: e szerkesztési mód akkor még nem létezett, s a beszédek hírére is csak a legenda XIV. századi átdolgozója költötte.³⁰

E) A MAGYAR ÉS A LATIN NYELV ELSŐ ÉRINTKEZÉSEI

Dezső érsek szekszárdi beszédéről csak annyit közöl a magyar krónika, hogy a szónokot a király környezetének egyházi és világi előkelőségei hallgatták; azt már nem árulja el, milyen nyelven hangzott. (Úgy látszik, erre még különösebb figyelmet nem fordítottak akkor.) Akár magyarul, akár latinul szónokolt is azonban az érsek, a világos előadás nyilvánvalóan erénynek számított, a kívánt hatást pedig bizonyosan a magyar változat érte el, mert a király nem tudott latinul. Mégis ez tehát az első eset, amikor a retorikai fogalmakat — a legegyszerűbbeket és legáltalánosabbakat — egy magyarul (vagy két nyelven) elhangzott prédikációra alkalmazták, a papi tevékenység legmindennaposabb megnyilatkozására.

Az írásos kultúra területének meglehetősen szűk volta s az a körülmény hozta ezt magával, hogy a beszélt magyar nyelv és az írott latin még meglehetősen laza kapcsolatban állt egymással. Érintkezésük fő területe a tolmácsolás mellett a fordítás más fajtái, az oklevelekben elkerülhetetlenül előforduló vulgáris szavak leírása (helyesírás) és az etimológia. Elméletükről egyetlen megjegyzést sem írtak ugyan le a korai középkor századai alatt, de mégis foglalkozni kell a két nyelv legkorábbi kapcsolataival, mert a szövegekből kivehetően a magyar nyelvről a latinul író literátoroknak megvolt a maguk véleménye, és mert az elvekről nyilatkozó későbbi szerzők maguk mögött érezték a két nyelv első érintkezésének történeti eredményeit.

A nyelvszemléletről állapítható meg a legkevesebb. Hogy a magyar a latinnal szembeállítva a vulgáris nyelv volt, s hogy a külföldiek barbárnak érezték, minden nyelvről általában és kölcsönösen hangoztatott nézet. Az első magyar történetíró nem is maradt adós: a németek állati vadsággal bömbölnek, a latinok fecske módjára csicseregnek nála. Lényegesebb, hogy a lakosság I. István intelmei szerint kívánatosnak tartott és valóságos többnyelvűsége mellett is az íróknál a magyart beszélik Árpád és vezérei; ez az övék, a foglalóké, mely ilyenformán első a többiek között.

Ha a források ennyire szűkszavúak, nem érdektelen azt is számba venni, amiről nem beszélnek. A historikus az idegen nyelveket leszólva nem árulja el, milyennek gondolja saját anyanyelvét, nem szól más hazai idiómákról sem; az sem jut eszébe, hogy a Scythiából származó magyarok nyelvét scythának nevezze. Úgy látszik, a magyar nyelv rokonításáról még nem alakult ki vélemény. A később megfogalmazandó nézet csirái azonban már megfigyelhetők, mert Anonymus magát a népet nevezí „scythicus”-nak (Álmos és Árpád így szólítják meg harcosaikat), egyes szavakat meg görögből, slávból és törökből származtat.³¹

A fordítói tevékenységet a latin és a magyar, de más hazai nyelvek között is mindennaposnak vehetjük, és több fajtáját különböztethetjük meg. Az egyik a tolmácsolás, az idegen, főleg latin élőbeszéd szóbeli magyarázata; a másik csaknem kizárólag latin iratok tartalmának értelemszerű vagy szó szerinti, hűséges visszaadása. Az elsőt egészen általánosnak tekinthetjük, de minthogy írásba nem foglaltatott, nyomtalanul eltűnt; a fordítás másik módjának emlékei a *Halotti Beszéd* és a hozzácsatolt *Könyörgés*. A szabályokat Cicero alapján, Horatiusra hivatkozva Jeromos rögzítette le a középkor számára, mikor elkülönítette a Biblia esetében megkívánt szó szerinti és a helyes értelem meg szép stílus visszaadását követelő irodalmi fordítást. Első pillanatra azt lehetne gondolni, hogy a *Könyörgés* mint „hivatalos, liturgiai szövegtípus” a tudatosan választott egyik, a *Halotti Beszéd* a másik fajtába tartozik, de nincsen így: kritikátörténeti szempontból azért lehetetlen, mert feltételeznénk vele, hogy a retorikai szó- és gondolatalkzatok (*figurae*, *figurae sententiae*) egész tanát a latin nyomán már a magyar nyelv anyagában is felfedezték, s a kölcsönösen megfelelőket egymással szembeállították, holott erről még századokig nem lehet beszélni.³²

Égészen biztos viszont, hogy a folyamatos szónoki gyakorlat közben valamiféle egyházi nyelvi készlet s a sokszor számba vett egyes szavakon túl stílári fordulatok egész halmaza jött létre, melynek nyilvánvalóan a mindennapi beszédből s egy annál emelkedettebb verses (jokulátor) vagy prózai előadásból (narráció, mese) kellett táplálkoznia, s amely szóbeli hagyományként élt tovább. A pogány koritól főként abban kellett különböznie, hogy a latinon alapult, s egy többé-kevésbé írástudó réteg, a papság ápolta. Retorikai tudatosságot e stiliztikában ne keressünk, mert a magyar szóbeli előadás latinnal egyeztethető ékítményeit Sylvester János kezdte felfedezni; az alkalomnak és a közönségnek megfelelő, még ösztönösen keresett jóhangzás és hatásosság egykori kívánalmát azonban igen: a magyar irodalmi nyelv előiskolája a latin ellenőrzése alatt álló szóbeliség volt, első alakítói a tolmácsoló és prédikáló klerikusok, akik azonban — az alkalmilag lejegyzett *Halotti Beszéd* kivételével — ekkoriban egyetlen szavakat sem tartották szükségesnek leírni; még a Miatyánkot és a Credót sem, mert a legfontosabb egyházi szövegeket és beszédeiket teljes biztonsággal tudták kívülről. Leírni mindezeket azért sem lett volna érdemes, mert ugyan hányan tudták a tollat forgatni és utóbb gyakorlatilag használni is, amit leírtak?

A latin irodalomtudomány és a magyar nyelv korai érintkezéseinek másik fontos területén az a kérdés állt a középpontban, hogyan lehet a latin ábécé betűivel a vulgáris nyelv egyes szavait, sőt egész szövegeket rögzíteni. Ha a meghonosodott latin kiejtés hangjai a magyarokkal egybeestek, a hangok jelölése nem okozott nehézséget; az első írók (és a

mai helyesírástörténések) problémái a latinból hiányzó magyar hangok visszaadásából adódtak, mert azokhoz latin betűket (betűcsoportokat) kellett találni, hangjelölési rendszert, helyesírást teremteni. Az irodalomhoz és az irodalomtudomány más részeihez hasonlóan ez is jórészt a királyi udvarból, a kancelláriából indult ki; kezdetben főleg német, kisebb részben olasz hatásokat tükröz, majd „másfél évszázadnyi kísérletezés, egyénieskedés, kapkodás” után a XIII. század közepére épül ki rendszerré: arra az időre, amikor „a királyi kancellária nemcsak fennáll, hanem igen nagy tevékenységet folytat”, és „kialakult a hiteles helyi hálózat az ország egész területén”,³³ vagyis amikor az írásbeli ügyintézés kiterjedt, s az irodalmi szakismeret lassanként valóban gyökeret vert.

A latin ars részei közül az etimologizálás hatolt be legmélyebben a magyar nyelv anyagába. A kor nagy szófejtője Anonymus, ki a XIII. század legelején a latinban dolgozó hazai elődöknél világiasabb szellemben és profánabb területen, a „regényes gesta” műfajában, jórészt történeti alakok teremtésére és események költésére használta fel deák literatúrában szerzett ismereteit. Való igaz, hogy eljárásával, „a mindennütt elterjedt névmagyarázó mondaköltéssel”, történeti igazság nem deríthető fel; felfogása azonban lényegesen különbözik a fecsegő jokulátorokétól, mert az író teljes tudatossággal, kora Isidoruson alapuló tudományosságának megfelelően járt el, mikor etimológiáit megszerkesztette. A sevillai püspöktől tudnia kellett, hogy az országokat és népeket olykor alapítójukról, első uralkodójukról nevezik el: a magyar népvét azonosította tehát a bibliai Magóggal, és tőle vezette le Attila és az uralkodócsalád genealógiáját. Az ősi Almos-monda krisztianizálásának során az a tudós meggyőződés vezethette, hogy a személynevek egy része a születés körülményeit árulja el, belőlük a névadás okára lehet következtetni: az adott esetben ez az az irodalmi szűrő, melyen fennakadnak a „naiv” mesék. Ugyanezen a csapáson lehetett eljutni a várak, hegyek névadó hőseihez (Bors, Zobor), akik aztán az író tendenciájának és az általa képviselt csoport érdekeinek megfelelően a honfoglalás vezéralakjai lettek, s ez adott alkalmat, hogy hely- és folyónevek alapján eseményeket költson. Ma persze mindez nem tudomány, de akkor a legnagyobb mértékben annak számított, s az írónak a jól megértett normák tudatos követésén túl ma is értékelendő érdemei vannak: Anonymus az első szerző, aki közszájon forgó magyar szavak egész seregével foglalkozott behatóan, és a nyelv megismerésének szempontjából sem eredménytelenül, hiszen a -d kicsinyítő képzőt elsőnek ismerte fel.³⁴

Az író etimológusi tudományának közei közül a magyar népnév és latin megfelelője (Hungarus) magyarozatának tulajdonított a legnagyobb jelentőséget. Az utóbbinak előzménye a krónika, mely szárazon

közli, hogy a magyarok latin neve „Vngari”, és az ugyanott található „Hungaria—angaria” magyarázat. Fontosságuk Anonymusból világlik ki, ki már Prologusában bejelenti, hogy mind a magyar (Mogerii), mind a latin (Hungarii) szót meg fogja fejteni. Meg is teszi, mikor az elsőt a bibliai Magógból eredezteti, a másodikat a magyar Ungvár (Hunguar) helynévből vezeti le, ahol a honfoglalók először táboroztak le hosszasabban. A magyarázatban az a feltűnő, s azért kapcsolható a „Hungaria—angaria” etimológiához, mert ez pejoratív értelmű, Anonymus pedig gúnynévnek érezte a latin szót, amit a gőgös, fennhéjázó Salanus (Zalán) akasztott a magyarok nyakába.³⁵ Úgy látszik, az írástudók nehezen békültek meg a ténnyel, hogy másként nevezi őket a külföld, mint ők magukat saját anyanyelvükön.

Anonymusnál az előbbivel egyenrangú, de az utókorban jóval nagyobb fontosságúnak bizonyult az író másik etimológiája: az az állítás, hogy a magyar (Mogerii) népnév Iaphet fiának, Magógnak nevéből származik, aki Scythia első királya volt, s Attila és a magyar uralkodócsalád őse lett.³⁶ A tétel megértéséhez tudni kell, hogy Magóg és a scythák összekapcsolása már Josephus Flaviusnál és Jeromosnál megtalálható; Andreas Caesariensis (563—614) ebbe a genealógiai táblába csapta a hunokat, majd Cassiodorus és Jordanes után Isidorus határozottan kimondta, hogy a gótok is Magóg fiai, sőt Európa egész népessége tőle származik.

A magyar író az etimológia grammatikai részét illetően nem tett mást, mint hogy az első uralkodók, valamint az országok és a népnevek Isidorusnál megállapított összefüggése alapján, s jól megnézve a tudományának ősforrásából kivehető nép-genealógiákat, a magyar szót — a hangzásbeli hasonlóság alapján, elsőnek és eredeti módon — Iaphet fiának nevéből származtatta. Nyelvileg akkoriban nem lehetett kifogást emelni a levezetés ellen, de az etimológia nyelvészetén túli jelentésére gondolva mindenképpen bátor önérték kellett hozzá, hogy egyenesen Magóghoz kösse népének nevét. Nagy figyelmet érdemel még, hogy az egyenesági kapcsolatot a hun királyon. Attilán át vezeti, rajta keresztül a magyar uralkodócsaládra terjeszti még ki — magára a népre nem; ez utóbbiról csak általánosságban hangzik el, hogy mind ők önmagukat, mind a külföldiek őket scythiaiaknak tudják.³⁷

F) AZ IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁS CSÍRÁI

1. Az irodalomtudomány és Magyarország

Az etimológia grammatikán túli értelmét mérlegelve igaznak kell tartania véleményyt, hogy Anonymus a iaphetita Európába kapcsolta be az országot szómagyarázatával, s egyúttal — a maga szabta határok között — egyenjogúsági igényt jelentett be vele a régebben megtelepedetteknek.³⁸ Az utóbb Kézainál minden következményével vállalt és rendszeresen kidolgozott nézet eme vonatkozása első pillantásra nem tartozik a kritikátörténetre, melynek illetőségi köre — a látszat szerint — csak a tudománytörténeti háttérre, a származtatás forrására és szövegbeli felhasználására terjedhet ki, maguknak az etimológiáknak tágabb körű értelmezése azonban nem feladata, minthogy a történetírás egyik dokumentumában jelennek meg, s a nemesi nemzet ideológiájának fél évezredes alaptételeivé váltak. Egészen azonban nincsen így. Mikor Anonymus a parasztok hamis (sem nem igaz, sem nem valószínű) meséi és a fecsegő jokulátorénekek álomvilága helyett írásos alapra akarja helyezni a magyar honfoglalás történetét, voltaképpen a kritikátörténetre tartozó műveletet végez; amit a fabuláról és az igazságról, a szóbeszédről és az írások magyarázatáról, a történetírók interpretációjáról elmond, világosan utalnak erre. Ezt tették azonban mindazok a történetíró elődök, akik a mondákat „tudós átértelmezés”-ben írták le, s akiknél az írói tevékenységnek ez a része a szóbeli hagyomány „kézzelfogható racionalizálásában” áll.³⁹ Anonymus abban különbözik tőlük, hogy a műveletet a tudatosságnak magas fokán végzi, és önnön tevékenységéről világos szavakkal beszámol olvasóinak Prologusában. Úgy gondolom, e tudatosság lendíti át a korábról is jól ismert írói kritikát a teoretikus szférába, s teszi a névtelen szerzőt a hazai kritika első nagy alakjává.

Van azonban az írónak még egy kritikátörténetileg nagyra értékeldő passzusa, mellyel az előbbihez hasonló módon az irodalom gyakorlásának köréből az elméletébe tör át. Az előszó utolsó mondatára gondolok, ahol Anonymus, a literátor, a mű és az ország kapcsolatát érinti, szó szerint a következőképpen: „Magyarország . . . boldog, jutott neki adomány sok; hisz örülhet minden órán, deákjának ajándékán; mivel megvan íme neki királyai és nemesi származásának a kezdete.”⁴⁰ A kritikátörténetileg döntő tényező pontosan úgy jelenik meg, mint előbb, a szóbeli hagyomány tudós átformálásának esetében: régi író és mai olvasó számára kezdettől fogva világos, hogy már a legelső hazai literátori mű, István intelmei, a legszorosabb kapcsolatban áll az országgal, de Anonymus előtt e kapcsolatot a megfogalmazott tudatosság szférájába senki nem emelte.

Anonymus abban is elsőnek bizonyult, hogy mikor két etimológiáját bejelentette, nemzeti filológiai problémát vett kézbe teljes határozottsággal, és helyt is állt a maga választotta feladatnak. Két szómagyarázata persze már rég a múlté, még mulandóbbnak bizonyult a regényes gesta korának viszonyaihoz szabott társadalmi tendenciája; Prologusának idézett mondatai azonban, amelyekben a hazai anyagban irodalmi eszközökkel végzendő kritikai munka elvét megfogalmazta, és az a felfogás, amely szerint az irodalmi mű ajándék az országnak — nem túlzás állítani —, mind a mai napig élnek. Az a gondolat ugyanis, amely kapcsolatot állapít meg az ország és az irodalom között, mindmáig él mint mindenfajta magyar irodalomtörténetírás alapgondolata: lényege az a meggyőződés, hogy a változó tartalmú, de a történelem folyamán egy következetesen „magyar” jelzővel ellátott kollektívum (ország, nemzet, nép, nyelv) és egy bizonyos „irodalmi készlet” (Horváth János) relációban áll egymással. Ha valaki, hát Anonymus az, akinél a jövőendő literatúratörténet gondolata felmerül, s ha valakit, őt kell tartanunk az „irodalomtörténetírás atyjának”. A legtágabban úgy, hogy a mindenkor érvényes alaptételt ő pendítette meg elsőnek, szűkebben olyképpen, hogy a feudális kor egész későbbi irodalomtörténetírásában az ország kapcsolatát össze a literatúrával, s az összekötő láncok ugyanabban a nemesi közegben vezetnek, amelyről Anonymus világosan beszél, mikor „igen nemes” népről, „bátor” tettekről ír, s ezekkel a fogalmakkal a paraszti meséket, az „indecorum”-ot és az „indecens”-t állítja szembe.

Egy percre sem kétséges, hogy mikor Anonymus a XIII. század legelején az irodalmi gondolkodás meghonosodásának egyik legszembetűnőbb bizonyosságaként felfedezését leírta, még nagyon kevesen értették meg, de megvan az előzménye a literátori öntudatban és az irodalomban, amely — mint látni fogjuk — ebben a korban nem egyértelműen, feudális értelemben sem egyneműen irodalom még, és megvan a folytatása: egészen addig az egyelőre még nagyon távoli pontig, amikor az irodalomtörténet nemzeti tudományá, a nyelv ápolása mellett a nemzeti tudat legfontosabb őrzőjévé, a feldolgozás szellemével kifejezőjévé minősül, és művelése nemzeti feladattá válik. A roppant jelentős folyamatot — a nemzeti keretek között folyó kritikátörténeti kutatás egyik legfontosabb tárgyát — e monográfia (és folytatásai) hűségesen ábrázolni fogják majd. Meg is tehetik, mert a felgyülemelő készlet számbavételének szempontjai lassanként egyre differenciáltabbak, kezelésének eszközei egyre szakszerűbbek lesznek.

Nem téveszthetjük azonban szem elől Anonymus felfedezésének azt a vonatkozását sem, hogy az író az irodalmi műről mint ajándékról szólva Hungariáról mint országról, egy hatalmi eszközökkel körülhatárolt állami egységről beszél, amelyet a nemesi osztály igen határozottan, teljes tudatossággal tart a kezében, s mint mondtam, az országot és az

irodalmat összekötő szálak is a nemesi gondolkodás terében futnak. Ugy gondolom, Anonymus eme reláció megvillantásával egyúttal új területtel gazdagította a feudális korban is változó tartalmú, de jobbjára mindig „nemesi” közösségi tudatot, amely aztán ennek részeként mindinkább önállósul, de mindig megmarad a nemesi közösségi tudat összefüggésében, és hatása alól soha nem vonhatja ki magát teljesen. Innen származtak utóbb az irodalomtörténetírásban érvényesülő ideologikus szempontok, egyebek között az irodalom nemzeti értékéről és állapotáról vallott nézetek stb.

A közösségi tudat változásának kutatása nem tartozhat feladataink közé; nem hagyhatjuk azonban egészen el az újonnan felfedezett területtel szorosan összefüggő részek leírását, ha azok hatottak az irodalomtörténeti nézetekre, és nem tekinthetünk el egészen attól sem, hogy az írásismeret terjedésével a közösségi tudat egyre inkább elirodalmiasodik, forrása fokozatosan az írott szöveg lesz (pl. hun—magyar azonosság), s ebben az írott formában fejti ki hatását az országlakosok egész tömegére. A „mienknek” tekintett irodalmi anyag gazdagodásával a feladatok is egyre inkább irodalomtudományiak lesznek; kezdetben azonban, különösen az alapok tisztázásánál, gondosabban kell szemügyre vennünk a literátori öntudat Anonymus előtti fejlődésének legfontosabb adatait és a majdan megírandó literatúratörténet alapgonolatának felmerülését.

2. A literátori öntudat

Kniezsa István a helyesírástörténeti kutatások egyik széles körű általánosításra érett eredményeként emeli ki, hogy ortográfiai rendszer létrejötte nem képzelhető el szellemi középpont nélkül, vezető intellektuális réteg hiányában.⁴¹ Ugyanez érvényes a kritikátörténetre is, amely a korai időszakban a gyakorlati írásbeli munkát ellenőrzés alatt tartó szabályok egész rendszerét magában foglalja, — magát a helyesírástörténetet is. Szellemi középpont a királyi udvar: ez biztosított otthont, munkát, állást és befolyást a papi emberekől álló vezető értelmiség még nagyon vékony rétegének, amely társadalmi helyzetét egyházi állásának köszönhette ugyan, de pozícióját gyakorlatilag hasznosítható tudásának és az ezt ténylegesen felhasználó világi vezetésnek. Mihelyt a pálya a társadalmi közfelfogás szerint vonzóvá, az íráshasználat mindinkább nélkülözhetetlenné vált, ugrásszerűen megnövekedett a szakismeretek és a megszerzésükre fordított munka becsülete, s új fokra hágott a rétegben önnön fontosságának érzete is, a literátori öntudat.

Az egyházi személyeknek kijáró tiszteletet, az ebből kifejlődő önbecsülést és a literátori öntudatot tisztán szétválasztani meglehetősen

nehéz, de a történeti személyek viselkedése alapján arányokat megállapítani nem egészen lehetetlen. Mikor I. Géza király Dezső érsek szekszárdi beszédének hatása alatt mindenki mást kiküldve, püspökei, apátjai és prelátsai előtt vallotta magát bűnösnek, egy politikai ügyet (trónigényének jogosságát) főleg egyházi szempontból ítélte meg, és országa legműveltebb literátusait egyedül papoknak nézte: mikor a krónikairó (Miklós püspök) művébe iktatta a hamis levelet, amellyel az I. András király ellen felvonuló egész német sereget minden hadműveletnél eredményesebben visszafordulásra bírta, azt mutatta be, mekkora hatalom a püspöki kéz vezette toll az államéletben.⁴² Ugyanez a csoport: a magyar király és papjai mint irodalompártolók és -értők kara Hartvik István-legendájában lépnek színre először. A világi fél az ajánlás címzettjeként, az egyházi mint „megszámálhatatlan tudós férfiú, kiket Magyarország táplál és felkarol”; az utóbbiak feladata lenne majd a püspök kívánsága szerint a szent király halála után történt csodák megírása. Ha „megszámálhatatlan” sokaságról beszélni egyelőre túlzás is, bizonyos, hogy Kálmán király udvarában legenda- és történetírók egyaránt működtek, kik az egyházi és állami feladatokat sajátosan ötvözve fejtették ki tevékenységüket.⁴³

Az irodalom, általában a tudományos képzettség iránti egyházi és világi megbecsülés Hartvik idézett nyilatkozatán túl más forrásokból is igazolható. „Ma már nehezen dönthetjük el”, hogy István király csakugyan megtanult-e latinul olvasni és írni, ahogy kisebb legendájának írója állítja: nehezen vonható kétségbe azonban, hogy ha állítását belefoglalta szövegébe, nagy fontosságot tulajdonított a tudásnak; ugyanígy vélekedett az Imre-legendá szerzője, aki meg prologusába emelte be elődjének szavait.⁴⁴ A király trónusa mellé állított erudíciót mintegy megszemélyesíti Gellért, Imre legendabeli nevelője, s egyben a korszak legelismertebb hazai tudósa. Életiratóban egy XIV. századi interpolátor saját korának viszonyai szerint dolgozta ugyan át a szent bolognai tanulmányának történetét, de a bővítésre az eredeti szöveg adott neki alkalmat, mely hangsúlyozza a szent tudós voltát. Ő lett a nagy teológus nálunk, aki a Biblia tanulmányozása mellett behatóan foglalkozott a szent könyveket magyarázó egyházatyákkal; a kiváló szónok, kihez fogható nem fordult meg Magyarországon, s akinek literátori az életmódja is: olvas lefekvés után az ágyban, szekéren utaztában a Szentlélek segítségével írott könyveit javíthatja. A tudós értéke akkor jut leginkább kifejezéshez legendájában, mikor Rasina apát azzal igyekszik a szentföldi út tervéről lebeszélni, hogy ha hajótörést szenved, személyével tudományát is elnyelik a habok: a tudós akkor, mikor arról van szó, hogy Jeromos Palesztinában írott művei már az egész világra lettek, Gellért azonban írjon, tanítson, prédikáljon, térítsen Magyarországon: kereken kimondva — Magyarország Jeromosa legyen.⁴⁵

Ha jól megfontoljuk, nem éppen sokoldalú a tudás, amiről a hazai szerzők — irodalomtudományi ismereteikhez hasonlóan, jobbára elszórt megjegyzésekben, a terminológiával — bizonyosságot tesznek, s mint a Gellért iránti tisztelet tanúsítja, túlnyomórészt az egyházi életben hasznosítható tanultság: bibliaismeret és -magyarázat, prédikáció, csillagászat, jogi tájékozottság, történetírók és ókori szerzők tanulmányozásának nyoma, röviden az, amiről a könyvtárak állománya tájékoztat, s amit nemzetközi klerikus műveltségnek nevezhetünk, birtokosát pedig olyan papi személynek, akinek társadalmi megbecsültetését a vallás és annak intézményei szavatolják. Ha ezzel szemben a magunk területére korlátozottan szabad Anonymus kifejezését („munus sui litteratoris”) terminus technikusszá formálnunk, talán sikerül elkülöníteni az internacionális egyházi kultúrát a belőle éppen csak csírázni kezdő hazaitól, az egyetemesen érvényes klerikusi műveltséget a literátorétól. Az utóbbi az elsőből származik, fejlődése belőle indul ki, s azzal kezdődik, hogy a legműveltebb réteg gondolkodásában — képletesen szólva — a vallásos pólus mellett egy másik, egy világi, állami csomópont kezd kialakulni, melynek kiterjedése a századok folyamán egyre növekszik.

Az elég valószínűtlen, hogy Anonymus kijelentése — a literátori öntudat e legmagabiztosabb megnyilvánulása — tartalmilag új lenne, de hazai alkalmazása, mintegy felfedezése Magyarország számára, teljesen eredetinek látszik, s mi több, magából a szövegezésből kivehető, hogy kimondása az ő korában vált időszerűvé. A „boldog Magyarország” képzete igazolja ezt, amivel a források csekély számához képest szinte tele van a XIII. század első fele. Nyomatékosan lép elő Anonymus mellett kortársánál, a László-legenda írójánál, ahol boldog a nép, Isten különös kegyelme kíséri és tünteti ki a kiváló királlyal, a tatároktól elpusztított országot sirató Planctus pedig az egykor gazdag, dicső, paradicsomi boldogságban élő Magyarországról beszél.⁴⁶ Ha jól megnézzük, csupa keresztény, irodalmilag elfogadott jelző, amikkel a XIII. század első felében Hungaria, a magyar király és nemesei büszkélkedhettek. Minden részletnek meg lehetne találni külföldi megfelelőjét és hazai előzményét; kimutathatók azok a szálak, amelyek e vonásokat a szóbeliség irodalom alá szorult rétegeihez kapcsolják, s vannak köztük olyanok, a miket már maga az irodalom hívtott életre rövid hazai pályája során. Mindezek a tényezők együttesen hatottak oda, hogy Anonymus a hazai irodalomtörténetírás alap gondolatát érintse meg.

3. Az írásos hagyományok kialakulása

A literátorra fejlődő írástudók előtt álló roppant nehézségeket és szolgálataik jelentőségét akkor értjük meg igazán, ha újból emlékezetbe idézzük, hogy a magyar népnek és országának még elfogadott neve sem volt, amikor az európai történelem színpadán megjelent, és időnek kellett eltelnie, míg különböző változatok után a latin elnevezés kint és bent állandósult. De nem bizonyult hiábavalónak ez az időszak sem. Míg az új országot Pannoniának hívták, a magyar hagyományba szívódott fel a római kori provinciáról akkor élő ismeretanyag; a magyarokat tudós módon hunoknak és avaroknak nevező írók a hun—magyar azonosság XVIII. századig töretlenül élő hitének hazai befogadását készítették elő,⁴⁷ s egyebek között ezzel is hozzájárultak az új népcsaládnak irodalmiasításához; máig ható érvennyel mindenkivel elhitették pl., hogy a magyarok feketék.⁴⁸

A kereszténység hatásával és a frissen megtért magyar uralkodó osztály érdektől nem mentes buzgalomával magyarázzák, hogy az első történetíró „átvette, sőt megtétezte mindazt a becsmérlést, amit forrásában, Reginóban a szkítákról olvasott, vagy ami a hagyományokból tudomására jutott”. Igaz, hogy más írók sem kímélték az őseket, ha pogányságukról beszéltek, az országot pedig a XIII. század elejéig fiatalnak tekintették a keresztény közösségben,⁴⁹ de éppen ezekkel a kifejezésekkel tették a nyugat számára megmagyarázhatóvá népük létezését. Elfogadhatóvá még a kalandozásokat is, amikor Isten büntető ostorának szerepét tulajdonították neki, hogy utóbb a magyar legenda-író beszéljen pogány besenyők állati butaságáról, s a magyar I. László király írja, hogy nemegyszer a szentek imádsága segítette győzelemre a túlerőben lévő barbárok ellen.⁵⁰

A magyarság-kép belső krisztianizálásában és az ezzel egyértelmű irodalmiasításban van bizonyos (egyelőre nagyon óvatosan megfogalmazható) szabályszerűség. Nemcsak az egyes vonások átadásának és átvételének processzusára gondolok, ami pl. a magyar népnév latin alakjában, a vallásilag „sötét” pogány kor és a vele szemben „fényes” keresztény korszak összehasonlításában nyilvánul meg,⁵¹ hanem arra is, hogy a külföldi, irodalmi formában felkinált sajátosságokat a mieink határozott önállósággal szerkesztették össze, sőt a hibákból nemegyszer erényt csinálva értékelték át a forrásokat. A pogány kori mondák irodalmiasításának sokszor tárgyalt módja mellett s azzal párhuzamosan ebben az átszerkesztésben nyilatkozik meg legvilágosabban a belső igény és az a társadalmi közeg, melyben az értékelés végbemegy. Nem más pedig ez, mint a magyar nemesség, mely a hódítás jogán, katonai erővel szerezte birtokát, s amely e felfogást a középkor végére rendi kiváltságainak legfőbb ideológiai alapjává fejlesztette.

A hódítás mindennél fontosabb társadalmi és nemzeti ügye már István király intelmeiben benne van. Az a sokszor idézett mondat, amely azt állítja, hogy Róma szolgálólány lenne, ha Aeneasék szabaddá nem tették volna, nem érhető másként, mint hogy Pannonia sorsa sem lenne más, ha a magyarok szabaddá nem teszik, vagyis meg nem hódítják.⁵² A foglalók utódai, egyebek között Anonymus nemesei fenntartás nélkül magukra vállalták népük „durva, vad, kegyetlen” jelzőit, csakhogy a katonai kiválóságra értelmezték át.⁵³ A nemesi harciasság sokkal szelídebb formáján, a vadászaton kapva kaptak: Anonymus, mindenfajta eredet nagy kutatója, még azt is tudni véli, honnan származik, hogy nagy vadász hírében állnak.⁵⁴ Pannonia meghódítására aztán az Isten adta áldását,⁵⁵ s az írók nagyon egyformán hangzó mondatokat szerkesztettek a föld termékenységéről, a vizek jóságáról és az irántuk feltámadt kimondhatatlan szeretetről.⁵⁶

Az önbecsülés és a szülőföld szeretete minden nép (közösség) érzelmi világának alaprétegéhez tartozik,⁵⁷ a korai magyar írók ezt tárták fel, s a meglehetősen egyforma kifejezésekből ítélve nem lehetetlen, hogy jokulátorénekekre támaszkodtak, mikor műveikben latinul megfogalmazták. Az írásba rögzítés által azonban teljesen új összefüggésbe került a „népi” érzelem: egyrészt a lassanként kifejlődő és még a „népi” kultúrkörben élő nemesi réteg önértetének kifejezője lett, másrészt — az írásba foglalás által — latin irodalom asszociációs terébe jutott, és ebben önálló fejlődésnek indult. A nemzetközi irodalomban adott összefüggések vezettek pl. a „flagellum Dei” a mi számunkra Hartviknál megfogalmazott gondolatához,⁵⁸ a Scythia-leírás lehetőségeinek kiaknázásához (a magyar mint scythia igen régi és szabadságszerető nép, az aranyat megveti stb.), és talán ahhoz az ötlethez, hogy a hunok dicsőségét Anonymus a rómaiak Pannonia földjéről való elűzésében legalább felvillantsa, Kézai pedig a hun (magyar)—római összecsapást részletesen kidolgozza.⁵⁹

Az átvételek és áthasonítások mellett az irodalom valóban eredeti írásos hagyományokat is kifejlesztett. Időrendben haladva — s csak a legfontosabbakat emelve ki — mindenekelőtt Szent Márton kultuszának meghonosodását említem. A pannoniai származású tours-i püspök nyugati közvetítéssel lett a védőszentje Pannonhalmának, tőle kért segítséget István király Koppány ellen, hozzá fordult László a mogyoródi csata előtt.⁶⁰ Majd következnek azok, akiknek már valóban kapcsolatuk volt a magyarsággal: az István mellett említett Adalbert, az esztergomi székesegyház és székeskáptalan védőszentje, az István nagyobb legendájában említett Nagyasszony-tisztelet, mely végül Hartviknál jutott el a Patrona Hungariae máig jól ismert gondolatának megfogalmazásáig. Nem feledkezett meg róluk Anonymus sem: Szent Márton hegye alatt táborot üttetett Árpáddal és vitézeivel, Prologusa

Máriával zárul, kinek „kegyelméből Magyarország királyai és nemesei bírják az országot boldog véggel, most és mindörökké”.⁶¹ Az alapok László és Kálmán korában bővültek szembetűnően tovább, mikor Istvánt, Imrét és Gellértet a szentek sorába emelték (1083), és megírták legendáikat. László kanonizálásával aztán (1192) teljessé vált a „régiszent királyok” sora, kiknek tiszteletében egyé vált az ország lakossága. Az egyházi és állami hagyományok eme nehezen szétválasztható ősi rétegébe sorolnám még a dalmáciai (Strido) születésű Jeromos tiszteletének meghonosodását. A nagy egyházatya alakja a tengerparti városok és a magyar királyság kapcsolatainak megélnékülése idején válhatott nálunk különösen ismertté, s róla lestek el vonásokat Gellért megmintázásához.⁶²

Az irodalomba emelt vagy már abban kifejlődött hazai hagyományok ápolásának igen korán mutatkoznak jelei. László első törvénykönyvéből tudjuk, hogy már I. András és püspökei hozzáláttak a magyar egyházi év kialakításához, s a harmadik „régiszent király” teljes meggyőződéssel az ő nyomdokát követte, mikor egy korábbi (ránk nem maradt) rendelkezését megerősítette, rendezte a szentek hazai tiszteletét, és törvényerőre emelte a magyar szokásokat.⁶³ A szándékos alakítás és reformálás még világosabban nyilatkozik meg Kálmán első törvénykönyvének Albericus által fogalmazott bevezetésében, ahol egyebek között az áll, hogy „csekély értékű és . . . meggondolatlan” azoknak vélekedése, „akik előrelátás nélkül azt bizonygatják, hogy az ősök régi alkotmányára kell támaszkodni a kormányzásban. Ezek az ország visszahúzóí, mivel inkább a saját érdekükkel törődnek, semmint az ország általános haladásával.”⁶⁴

Az írásos hagyományok meglétének legfőbb bizonyítékai azonban maguk az irodalmi művek, amelyekben időről időre megfogalmaztatnak és tovább örökítődnek az állam vezető rétegének és a magyar egyháznak a tradíciói. Az irodalom e „folyamatossága” legvilágosabban abban mutatkozik meg, hogy az országos történelem rendre folytatókra talál. Még többet tudnánk a közösség történeti tudatának írásossá válásáról, ha a feltehetőleg szűkszavú, de nagyszámú történeti feljegyzések nem veszttek volna el, amelyeket káptalanok és monostorok vezettek az állam, a közvetlen környék és a pártfogoló család történetéről.⁶⁵ A folyamatosság további tényei közé tartozik, hogy a historiográfusok, a legendaírók és a törvényszövegezők kölcsönösen, „a legnagyobb gondal felkutatják és felhasználják a tárgyukra vonatkozó írott anyagot”.⁶⁶ Különösen a szövegegyezésekből nyilvánvaló egészen, hogy az írók szándékosan keresték a kapcsolatot és teremtettek ezáltal valamiféle hagyományt: a filológiai tények összefüggő láncolata az, ami a művek folyamatos irodalomtörténeti tárgyalását lehetővé teszi és egyúttal igazolja. Az irodalomtörténetíró aztán nem tesz mást, mint hogy a

felgyült készletet a feldolgozás változó szempontjai szerint rendszerezzi.⁶⁷

A maga korában összefüggőnek érzett és ma is annak tudott irodalmi anyag persze még csak a hagyományok írásba áttételének jele, de nem egyszermind annak is tanúbizonysága, hogy az irodalmat többnek is tartották, mint a hagyomány alkalmi kifejezőjének, amely — ha megtette kötelességét — éppúgy elfelejtődhet, mint őse, a szóbeli hagyomány. Mikor a korai középkor irodalmát ilyenformán a szóbeliséghez közelítjük, mindenekelőtt arra szeretnénk utalni, hogy az akkori irodalom a gondosan követett írásos előképek ellenére is tekintélyes részben még a szóbeli hagyományokon alapul, aztán pedig arra, hogy az irodalom folyamatos művelése közben az állami és az egyházi célok még olyan erősen hatnak vissza a művekre, hogy az aktuális tendencia azokat teljesen „szolgálójává” teszi, és olykor szinte teljesen megsemmisíti, ha az irodalmi alkotást életre hívó cél valami oknál fogva elvesztette aktualitását. Példaként István két első legendájának sorsára hivatkozhatunk, amelyek Magyarországon teljesen feledésbe merültek, miután Hartvik a kettőt egyesítette, s az új változat elnyerte a pápai jóváhagyást.⁶⁸

Az írásos hagyomány és az irodalomtörténeti hagyomány különbségét még pregnánssabban fejezi ki korai historiográfiánk szövegtörténete. A forráskritika s ezzel együtt az irodalomtörténet vagy egy évszázada foglalkozik az ország ránk maradt krónikájával, hogy történeti, filológiai és stilisztikai módszerrel kiegészítőket és folytatókat elemezzen ki belőle, mert régóta tudott dolog, hogy akár egymás után következő mondatokat is százados időköz választhat el egymástól. Klaniczay Tibor említette meg azt az irodalomtörténeti szempontból teljesen indokolt feltevést, „hogy a XI—XII. századi gesták önálló művek, kis monográfiák voltak, melyeknek írói csak a magyar történet egyik-másik fejezetét dolgozták ki”; más utalásokból arra következtet továbbá, „hogy nemcsak egy folyton bővülő gestakompozíció létezett, hanem több önálló mű”. E gondolatnál teljesen összhangban áll az a régi megfigyelés, hogy a „krónikások nem illesztették bele munkájukba a régi gesták teljes szövegét, hanem válogattak azokból, rövidítették, kontaminálták azokat”. Korai, jó példa erre, hogy egy XII. századi folytató „helyesbített”, valójában az igazságot eltagadta, mikor András, Béla és Levente származásáról szólva kijelentette, „hogy a hercegek nem Vazul fiai, hanem Szár László”.⁶⁹

A kritikátörténetre az tartozik e bonyolult folyamatból, hogy különböző felfogású és tartalmú történeti művek huzamos időn keresztül élhettek egymás mellett,⁷⁰ hogy végül lassan elkallódjának, és a kezdetben önálló művek a végső soron szerző nélküli krónikába tagolódnak be: az egyes szerzőket és munkáikat mindenestől magába nyelte a

vállalkozás és célja, aminek szolgálatába az írók tollukat állították. Az irodalmi alkotások tehát meglehetősen törekenyeknek és mulandóaknak bizonyulnak az irodalmon kívüli tendenciákkal szemben, és ugyanakkor megállapítható, hogy az állandó fejlődés mellett is sokkal maradandóbbak ezeknél az egyes motívumok, részletek, amelyekben közvetlenül fejeződik ki a nemesi nemzet érdeke és az egyházi élet folyamatos fenntartására irányuló törekvés.

Van ezek szerint írásos hagyomány, amely a legfontosabb részleteket irodalmi művekbe ágyazottan adja tovább az utókornak, de nincsen még az egyes, már elavult művek megbecsülését is magába foglaló literatúratörténeti hagyomány. Az első évszázadok literátorai „egyes kódexek”, „más írók”, „régí könyvek” megjelöléssel beszélnek elődeikről; messze még az idő, mikor Thuróczy János, művébe beékelve ugyan, de változtatás nélkül és szerzője neve alatt hozza Küküllei János Nagy Lajos-életrajzát, és krónikájának függelékében önálló műként mutatja be Rogerius epistoláját a tatárjárásról. A művek után a szövegek állapota úgy írható ezek után körül, hogy ezek a körülmények változásának megfelelően meglehetősen szabadsággal alakíthatóak, vagyis „nyitottak”, s irodalmon kívüli szentesítés (az István-legenda esetében pápai jóváhagyás) kellett a maradandóság biztosításához; ahhoz, hogy végleg elváljanak az ingadozó szóbeliségtől, és „zártakká” váljanak. A közép-kor második fele az a korszak, amikor az írásos hagyományok literatúratörténeti hagyománnyá fejlődnek, s e folyamatnak csak bevezető, úgy látszik, nélkülözhetetlen szakasza ment végbe a hazai írásbeliség első korszakában. Hogy aztán az írásos hagyomány hogyan alakult át literatúratörténeti hagyománnyá, a következő fejezet megfelelő részében mutatom majd be.

JEGYZETEK

¹ Az ósköltészeti fejezetet egyedül *Horváth János* hagyta el elvi meggondolásból irodalomtörténetének éléről (*Horváth: Magyar IrMűv.* 5—9). Kritikája: *Klaniczay Tibor*: Régi magyar irodalom és folklór, It 1949, 205—15; *MIrT.* I, 13—45, 94—99 (*Klaniczay Tibor*). — A trubadúr-poétikákról és az olaszokra tett hatásukról: *August Buck*: Italienische Dichtungslehren. Tübingen 1952, 23—32. — A középfelnémet eposzok „irodalomtörténeti revue”-iről *Sigmund von Lempicki* ír (Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des 18. Jahrhunderts, Göttingen 1920, 26—48.) *Máté Károly* a kifejezést a magyar XVI—XVII. században szép számmal található alkalmi író- és műfelsorolásokra vitte át (Irodalomtörténetírásunk kialakulása, Minerva 1928, 119—26). A német tradíció legkésebbi emléke, *Wolfhart Spangenberg* elveszettnek hitt „Sing-Schul”-ja (vsz. 1615), Magyarországról került elő, *Vizkelety András* adta ki (Euphorion 1964, 153—85).

² A mondák és történeti énekek korai historiográfiai feldolgozásának problémáival kapcsolatban főleg *Györffy György* kutatásaira alapítok (Kronikáink és a magyar őstörténet, Bp. 1948). — A történeti énekek stílusának Anonymusra tett hatását *iffj. Horváth János* mutatta ki (*iffj. Horváth: Árpád-kori irodalmunk* 196—238). A magyarországi latinság problémáira s ezzel kapcsolatban a tüzetes nyelvi vizsgálatok hiányára *iffj. Horváth* figyelmeztet (*Árpád-kori irodalmunk* 30—32). A vulgáris nyelvi beütésekkel tarkított, megszokott és „nemzetinek” érzett konyhalatinhoz való ragaszkodásról frappáns történetet mond el *Lehmann Jakob Wimpfeling* alapján, akire rátámadt egy kortársa (papi személy), amiért egy sírfeliratot klasszikus latinsággal fogalmazott meg: „Was schert uns Rom. was Italien? Wir sind hier im Elsass!” (Erforschung I. 58.) — Tudtommal Schödel Márton az első, aki Attila és Priszkosz említésekor a magyar énekmondók adatait — még történeti források között — összegyűjti: Thuróczyból (Chronica Hungarorum) a hét kapitány önmagáról elmondott énekét (Pars II, c. 9 = SRH I, 294) és Kont történetét (Pars III, c. 7), Galeottóból a szokást említi. (De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis Mathiae, c. 17, 31.) Korának énekeseiről ezt írja: „Qui mos adhuc durat apud Vngaros, canunturque adhuc fortium res gestae resonanti lyra aut flebili chely, quam patria lingua Kobza vocant: neque unquam aliud pulsant aut ad amatoria intendunt.” (Disquisitio historico-politica de Regno Hungariae, Argentorati 1629, [RMK III, 1440] A3.) Galeotto azt mondja, hogy a szerelemről ritkán énekelnek (c. 17). Schödel ebben a vonatkozásban Galeottót követte, nem saját korának szokását írta meg. Ugyancsak Galeottótól valók a „canunturque . . . fortium res gestae . . . lyra” szavak („fortium gesta . . . in lyra decantant”). A magyar múlt romanizálásának egyik emléke, hogy Galeotto a magyar énekmondást a római szokások továbbélésének tartja. Az állítás Cicerón alapul. (Tusc. disp. I, 2.)

³ A rovásírás írástörténeti jelentőségére *Hajnal István* mutat rá (Írástörténet az írásbeliség felújulásának korából, Bp. 1921, 14). Máiig mértékadó *Németh Gyula* könyve: A magyar rovásírás, Bp. 1934. Századokig tartó használatát nem vonják kétségbe. (*Kardos Tibor: A magyar humanizmus kora*, Bp. 1955, 177; *Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig*, Századok 1958, 60, 596—97; *MiRT*, I, 15.)

⁴ *Horváth: MagyIrMűv.* 5.

⁵ A Gellért-legenda idevágó fejezetei: c. 9—10 = SRH II, 492—96. A forrás hitelességéről: *iffj. Horváth: Gellért-legendák* 21—82. A két Gellért-legenda viszonyához: *Györffy: István király* 296, 563. — A betű ismeretének és a zsolotároskönyvnek kapcsolatáról *Hajnal István* ír (i.m. 16—17; L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales, Bp. 1954, 14—32). — Az alsópapság helyzetét megismertető legfontosabb törvények: István II, 1; László I, 7, II, 13; Kálmán I, 3; Synodus Strigoniensis prior 6, 18—19, 30. A prédikálásról az utóbbi forrás: „Ut omni dominico die in maioribus ecclesiis evangelium et epistola et fides exponantur populo, in minoribus vero ecclesiis fides et oratio dominica” (2). A szövegek kiadása: *Závodszy* 198 és 97, ahol a szerző a prédikáláshoz több hasonló értelmű külföldi forrást idéz. Ide vehető egy XI. század elejéről való dán rendelkezés is, amely ugyancsak a Pater noster és a Credo megtanulását kívánja (*Migne: PL* 151, 1176). A „megfelelő” papi tudás mércéje a XIV. századi angol Robertus de Basevornnál: „completus scientia, ut saltem habeat explicitam notitiam articulorum fidei, decem praeceptorum et discretionem peccati a non peccato” (*Charland* 241). A XV. századi német viszonyok-

ról: *Friedrich Wilhelm Oedinger*: Über die Bildung der Geistlichen im späten Mittelalter. Leiden—Köln 1953.

⁶ A könyvmásolásra utaló törvények: István II, 1; László I, 7. A kereszténység első századából 8 teljes és egy töredék kódex máig őrzi a scriptorok munkásságának emlékét (*Mezey László*: "A latin írás magyarországi történetéből, MKsz 1966, 2—3). Synodus Strigoniensis prior 5: "Ut canonici in claustru et capellani in curia literatorie loquantur." Uo. 66: "Ut omnes archidiaconi breuiarium canonum habeant." *Migne*-nél *Breuiarium canonicum* címmel található egy kánonjogi összefoglalás (PL 83, 815—942). — Az udvari papokról ugyancsak törvények szólnak: László I, 18, Kálmán I, 79. Aba Sámuel Nanno nevű írónakról: *Jakubovich Emil*, MNy 1925, 26 és *Gombos*, I, 363—65. A tolmácsolásról szóló adatokat a krónikákból már *Melich János* kiemelte (MNy 1924, 25; SRH I, 348, 353); a nagyobb Gellért-legendában is van tolmácsjelenet (SRH II, 488, 500). Géza herceg "Clergium nigrum capellanum ad fratrem suum Ladizlaum transmisit . . . Iuancam vero clericum suum litteratum misit ad Lampertum" (SRH I, 385).

⁷ A király, a püspök és az apátok látogatásait László I. dekrétuma szabályozta (35—36). István és Imre pannonhalmi látogatása s az Imre-legendá híres csókjelenete pontosan ennek felel meg (SRH II, 452). — *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan, Bp. 1930, 36—40. — Az Intelmeket illetően *ifj. Horváth János* Balogh József keltezését fogadja el (*ifj. Horváth*: Árpád-kori irodalmunk 117), *Bónis György* (István király, Bp. 1956, 138—39) Guoth Kálmán nyomán, I. András korából, a Salamon megkoronáztatása utáni évekből származtatja, *Győrffy György* 1018-ra teszi (*Győrffy*: István király 370).

⁸ *Szentpétery I.*: i. m. 41; *ifj. Horváth*: Árpád-kori irodalmunk 110. Úgy gondolom, az Intelmek hospes-fejezetének (VI. = SRH II, 624—25) értelme más, nem irodalmi szempontok mellett ("diversas linguas et consuetudines, diversaque documenta et arma secum ducunt, que omnia regna ornant et magnificent aulam et perterritant exterorum arrogantiam") a kultúra megalapításának irányában keresendő. — A Gellért-legendá írója (SRH II, 495), Anonymus (I, 88, 94, 105, 114) és Kézai (I, 151) egyformán vallják, hogy az idegenek emelik az udvar fényét. Vö. még: SRH II, 518, 4. j. — Külön figyelmet érdemel a római—magyar történeti analógia: "Romanique reges sublimat fuerunt et gloriosi, quod multi nobiles et sapientes ex diversis illo confluebant partibus. Roma vero usque hodie esset ancilla, nisi Eneades fecissent illam liberam." (SRH II, 624—25). — *Knaus*: Monumenta I, 42; *Békefi*: Káptalani iskolák 93, 320; *Gombos* I, 308; MGH SS IV, 544, 547.

⁹ *Karácsonyi János*: Szent Gellért csanádi püspök . . . élete, Bp. 1925, 83; SRH II, 494—95. — *Ifj. Horváth János* szerint vitás, hogy Isingrimus magyar volt-e (*ifj. Horváth*: Árpád-kori irodalmunk 8). Az irodalmilag művelt külföldiek be- és a hazaiak kiáramlásáról ugyancsak *ifj. Horváth* ír, s a mozgás irányának változását korjellemzőnek fogja fel (Árpád-kori irodalmunk 32—33). Ugyanezt a kérdést újabban *Mályusz* érinti (Thuróczykrónika 23—24). — Az idegenellenességre Anonymusszal kapcsolatban *Győrffy György* utalt (Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége, ItK 1970, 12—13).

¹⁰ *Szentpétery I.*: i. m. 47—57. — A pécsi Priscianus történetéből csak Fulbert válaszeleve ismeretes (*Gombos* II, 962; *Békefi*: Káptalani iskolák 132). Priscianus tekintélyére nálunk Hartvik püspök ajánlása utal (SRH II, 401.) Tartalmilag egyebek között összevethető Hartvik szövegével Szent Márton életrőjének, Sulpitius Severusnak ajánlása: "quid ex his studiis olim fortasse libassem, totum id desuetudine tanti temporis perdidissem." (Libri qui supersunt, rec. C. Halm, Vindobonae 1866, 110.) A grammatikus modern kiadása: Institutionum grammaticarum libri XVIII, ex rec. M. Hertzi, I—II. Lipsiae 1855—59. Terjedelme ellenére is szorgalmasan másolták, több mint 1000 kézírata

maradt fenn. (*Karl Langosch*: Lateinisches Mittelalter, Darmstadt 1963, 50—51). — A hazai iskolázásról írja *ifj. Horváth János*: „már I. István idejében rendelkezünk kellett olyan iskolákkal, ahol az oktatásban az írni-olvasni tudás elemein kívül a művészi stílus eszközeinek és követelményeinek ismerete is helyet kapott” (*ifj. Horváth*: Árpád-kori irodalmunk 132). Az egykorú német és francia iskolák különbségéről: *Fr. W. Oedingen*: i. m. 59.

¹¹ A könyv és a könyvtár 68—70 (*Mezey László*).

¹² Szövege: Pannonhalmi Rendtörténet I, 590—91; magyar fordításban megjelent: *Mezey László* bőséges magyarázó jegyzeteivel: A könyv és a könyvtár 60—68. Ugyanitt helyesbítések *Csapodi Csaba*: A legrégebb magyar könyvtár belső rendje (MKsz 1957, 14—24) c. cikkéhez, melyet az alábbiakban ugyancsak felhasználok. — A háromféle zoltárfordítás magyarázata *Mezey*nél: A könyv és a könyvtár 68. — Donatus kiadása: *Grammatici Latini*, ed. *H. Keil*, IV, Lipsiae 1864, 355—402. Róla: *Wayland Johnson Chase*: The Ars Minor of Donatus, Madison 1926; *Louis Kuckenheim*: Contributions à l'histoire de la grammaire, Leiden—Köln 1951; *K. Langosch*: i. m. 50; *Erika Ising*: Die Anfänge der volkssprachigen Grammatik in Deutschland und Böhmen I, Berlin 1966; *M.-J. Marrou*: Geschichte der Erziehung im klassischen Altertum, Freiburg 1957. Felmondásáról *Thomas Walley*s írja: „nec . . . est . . . utile, ut sic loquatur sicut puer qui suum Donatum recitat, non sciens nec intelligens ea quae loquitur aut quae discit.” (*Charland* 334.) Donatus tekintélyét az is növelte, hogy Jeromos egyházatya Rómában a tanítványai közé tartozott (*Migne*: PL 19, 591; 23, 429 és 1071; vö. *Jean Steinmann*: Hieronymus, Köln 1961). — *Csapodi* az összeírás „II. Donatus”-át úgy érti, hogy az Ars minor két példányáról van szó (MKsz 1957, 22), *Mezey* (A könyv és a könyvtár 67) ugyancsak a kisebb grammatikára gondol.

¹³ Cato kiadása: *Poetae Latini minores*, rec. *Aemilius Baehrens*, III, Lipsiae 1881, 205—42. Művének hazai pályafutását *Nemethy Géza* írta meg (Cato párverseinek magyarországi kiadásai és fordításai, EphK 1889, 97—110, 202—17). Irodalmi hatása voltaképpen kevéssé ismert. Magyinnál Cato III, 1 található meg egy szó betoldásával elrontva: „Nam sine doctrina vita [hominis] est quasi mortis imago.” (*Kovachich Márton György*: Formvlae solennes styli, Pesthini 1799, IX.) Az arsról és a tanulásról: IV, 19 és 27. Hasonló értelmű passzusok Magyinnál is vannak (*Kovachich*: i. m. VIII, XX). Az irodalomtörténeti adatok a II. könyv előszavában állnak. A Karoling-kori *Aemilius Macer* a „herbarum vires”-t énekelte meg (*Pauly—Wissowa—Kroll* etc.: Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft I, 567; *Max Manitius*: Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters II, München 1923, 541—47, 811). — A költők és a valóság (III, 18): „miranda canunt, sed non credenda poetae.”

¹⁴ Aligha lehet határozottan állítani, hogy a magyar krónika „furor Teutonicus” kifejezése közvetlenül *Lucanustól* (I, 255—56) származik. (Századok 1960, 918.) — *Cyprianus Gallushoz*: Pannonhalmi Rendtörténet I, 354—55; *Otto Bardenheuer*: Patrologie, Freiburg i. B. 1894, 390—91; *Csapodi Csaba*: i. m. 22; *Mezey László*. (A könyv és a könyvtár 65—67); *Cypriani Galli poetae Heptateuchos*, rec. *R. Peiper*, Prague—Vindobonae—Lipsiae 1881. CSEL 23; *Günter Glauche*: Schullektüre im Mittelalter, München 1970. A könyvtár korszerűségének kérdését *Mályusz Elemér* vetette fel elsőnek (Árpád-házi Boldog Margit. Károlyi Árpád-Emlékkönyv, Bp. 1933, 348—51). Ugyanerről *Mezey László* véleménye: A könyv és a könyvtár 46. *Arnold regensburgi* bencés szellemi háttérében *Chartres* áll. (*Bernhard Bischoff*: Mittelalterliche Studien II, Stuttgart 1967, 80—87.) *Gergely művének* jelentőségéről az ars praedicandi fejlődésében: *Dorothea Roth*:

Die mittelalterliche Predigttheorie und das Manuale Curatorum des Johann Surgant. Basel—Stuttgart 1956, 15—31. A szerző elsőnek kísérel meg az ars praedicandi fejlődéstörténetének bemutatását.

¹⁵ Az *Etymologiae* összefoglaló jellemzése: *M. Manüius*: Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters I. München 1911, 60—70. A *Migne*-nél (PL 83) olvasható szöveget használtam. A költőkről és a műfajokról (characteres dicendi) a VIII, 7 szől. Ez utóbbinak forrása Servius kommentárja Vergilius III. eklogájához (Commentarii III/1. Lipsiae 1887, 29—30). Jeromost és Gennadiust a VI, 6-ban, a világ korszakait az V, 39-ben, a népek genealógiáját a IX, 2-ben említi Isidorus.

¹⁶ Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz, bearb. v. *Paul Lehmann*, I. München 1918, 80—82, 101 (St. Gallen); 250—51 (Reichenau); 18—19 (Blaubeuren). — Nem szabad elfelejteni, hogy a szóbeli előadásnak a középkori iskolában jóval nagyobb volt a jelentősége, mint manapság. (*E. R. Curtius*, Zeitschrift für romanische Philologie 1938, 136.)

¹⁷ A verses árenga két adatát (Hazai Okmánytár VIII, 142, *Fejér* VIII/1, 238) már *Szentpétery* (i. m. 110) hozza; harmadik adat a Gyulafehérvári Glosszákat tartalmazó kódex formuláriumának végrendeletmintájában található (*Karácsonyi János*, Batthyáneum II, 25). Forrása (*Walther* I, 558—59) Maximianus I. elégiájának 109—10. sora (Poetae Latini minores, ed. *Aemilius Baehrens*, V, Lipsiae 1883, 321). — Oláh Miklós: Codex epistolaris, rec. *Arnoldus Ipolyi*, Budapestini 1876, 544: „Dum una olim Varadini litteris operam darem, meminisse tón ἀπολογόν τού ἡσοποῦ de cassi[t]a, de qua et Aulus Gellius mentionem facit. Non inutilem rem faceremus, imo Hungariae proficiam, si illam sequeremur.” A mese Avianusnál (Poetae Latini minores V, 52) van meg; Gellius: Noctes Atticae II, 29.

¹⁸ *Mészáros István*: Magyarországi iskoláskönyv a XII. század első feléből, MKsz 1961, 371—98; uő.: A XII. századi esztergomi diákjegyzet, Bp. 1973.

Az akadémiai irodalomtörténet említi, hogy „Jean de Limoge (Johannes Lemovicensis) francia ciszterciai szerzetes, aki 1208—1218 között a zirci apátságot igazgatta, magyarországi tartózkodása során írta Libellus de dictamine című könyvét”. (MIRT. I, 76.) Teljes latin szövegét *Horváth Konstantin* közölte (Johannis Lemovicensis Opera omnia I, Veszprém 1932, 1—68), részleges magyar fordítása *Makkai László* és *Mezey László* Árpád-és Anjou-kori oklevelek c. könyvében található (Bp. 1960, 37—79). Horváth Konstantin nem állítja, hogy Johannes Lemovicensis Magyarországon írta Libellusát, *Mezey* meg „valószínűbbnek” tartja, „hogy Magyarországról visszatérése után fogalmazta meg végleg” (i. m. 38). Nem is mondhatnak mást, mert egyetlen magyar vonatkozás sincsen benne, annál több viszont a francia. De még ha nálunk állította volna is össze művét, egyetlen adat sincsen rá, hogy a középkori Magyarországon ismerték, esetleges hatásának kérdése pedig még fel sem merült. Ezért gondolom, hogy Johannes Lemovicensis traktátusa nem tartozik bele a magyar kritikátörténetbe.

¹⁹ Sancti Gerardi . . . Scripta, et acta hactenus inedita . . . opera et studio Ignatii . . . de Batthyan, Albae-Carolinae 1790. A Gellért elveszett műveivel kapcsolatban felmerülő más személyek sem magyarok. (I. kiad. VIII.) A felsorolt nevek és témák előfordulnak egyebek között: 66—68, 79—81, 250. A stilusfajokról szóló mondat forrása Isidorus: Etym. II, 17. (Ifj. *Horváth*: Árpád-kori irodalmunk 112—14.) Nem fordul elő másutt pl. az „izzadsággal írti” toposz, amit Gellért használ (2, 65; vö. *E. R. Curtius*, Zeitschrift für romanische Philologie 1942, 440). Érdekes, hogy az egyes könyveket az idő előrehaladására, fáradtságra és éhségre hivatkozva fejezi be.

²⁰ A mesterségre utaló nyilatkozatokat elsőnek *ifj. Horváth János* szedte össze és elemezte (*ifj. Horváth: Árpád-kori irodalmunk* 34—44, 181). Az elmondottak főleg az ő előadásán alapulnak. A legfontosabb forrásszövegek: SRH II, 393—94 (István kisebb legendája), 401—402 (Hartvik), 472 (Gellért irodalmi munkássága), 477 („liberalibus litteris imbuti”), 500 („liberalibus studiis eruditi”); *Závodszy* 181—83 (Albericus).

²¹ Hartvik szavainak értelmezését l. *ifj. Horváth: Árpád-kori irodalmunk* 37. A tehetség és a tárgy hasonló egybevetése az előszavakban nagyon gyakori. Pl.: *Migne: PL* 88, 439—41, 487—89 (Venantius Fortunatus); 151, 1313—14 (Sanctae Mathildis vita antiquior). Az ősforrás Horatius (*Ars poetica* 38—40). — István kisebb legendájában két Horatius-reminiszcenciát már kimutattak (SRH II, 393, 398). Nem látszik lehetetlennek, hogy a magyar író összehasonlítása közvetlenül Horatiuson alapul. — Ugyanezt a gondolatot meglehetősen ügyetlenül alkalmazza az Imre-legendá írója (SRH II, 450; *ifj. Horváth: Árpád-kori irodalmunk* 153). — A kritikusokra Hartvik („invidia”, „livor”) és Albericus („errata corrigas”; „doctissimorum iudicium”) utalnak; Gellért említésében: „inimicorum laqueos” (Scripta 2).

²² Auctor ad Herennium, I, 8, 13; „Fabula est, quae neque veras neque veri similes continent res, ut eae sunt, quae tragoedis traditae sunt. Historia est gesta res, sed ab aetatis nostrae memoria remota.” A magyar író „fidei et veraci relatione tunc temporis vivitium” írja művét, csak azt örökíti meg, „quod a fidelibus auditu didicit”. (Vö. Cicero: De inv. I, 27.)

²³ Persiusról és a mitológia kérdéséről: *E. R. Curtius: Die Musen im Mittelalter, Zeitschrift für romanische Philologie* 1939, 129—88. Conradus de Hirsau szerint (ed. *R. B. C. Huygens*, Bruxelles 1955, 1460—63) „Persius Romanorum vitia reprehendit eosque uiciosos stilo curiali notauit et denudauit”. — Gellért „utebatur vehiculo, in quo residens libros, quos ex Spiritus Sancti auctoritate compilaverat, relegebat.” Mint szónok „repletus Spiritu Sancto . . . cepit regem . . . redarguere” (SRH II, 474, 497, 500). Anonymusnál „Almus, cuius adiutor erat sanctus spiritus . . . confortans suos milites” beszélt, Árpád pedig, „cuius adiutor erat deus omnium . . . fuis lacrimis deum orans” szónokolt. (SRH I, 44, 81; *ifj. Horváth: Árpád-kori irodalmunk* 218.) A vallásos képzetkör és kifejezések nemzeti felhasználására a továbbiakban számos példával találkozunk majd. Anonymus saját „ihlete”: „divine gratie fultus auxilio” (I, 33); „ut spiritus sanctus dictaverit, inceptum opus perficiamus” (I, 37).

²⁴ Isidorus: Etym. I, 29. Legfontosabb tételei: „omnium nominum etymologiae non reperiuntur, quia quaedam non secundum qualitatem, qua genita sunt, sed iuxta arbitrium humanae voluntatis vocabula acceperunt. Sunt autem etymologiae nominum aut ex causa datae, ut 'reges' a regendo, id est a recte agendo; aut ex origine, ut 'homo' quia sit ex humo; aut ex contrariis, ut a lavando 'lutum', dum lutum non sit mundum . . . Quaedam . . . facta sunt ex nominum derivatione, ut a prudentia 'prudens' . . . Multa ex diversarum gentium sermone vocantur. Unde et origo eorum vix cernitur. Sunt enim pleraque barbara nomina et incognita Latinis et Graecis.” — VII, 6: „Plerique primorum hominum ex Latinis et Graecis.” — VII, 6: „Plerique primorum hominum ex propriis causis originem nominum habent. Quibus ita propheticè indita sunt vocabula, ut aut futuris, aut praecedentibus eorum causis conveniant.” — XIV, 5: „quaedam provinciae primum de nomine auctoris appellatae sunt; postea a provincia gentis nomen est factum. Nam ab Italo Italia, et rursus ab Italia Italus.” — *E. R. Curtius: Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern 1948, 488—92; *Claus Riesner: Die Magnae Derivationes des Ugucione da Pisa*, Rom 1965, 39—84, aki a régi és az új etimologizálás határát G. J.

Vossius *Etymologicon linguae Latinae* (1664) c. művében látja. A legjobb: *Roswitha Klinck: Die lateinische Etymologie des Mittelalters*. München, 1970. Az etimológiák előadásának nyelvi fordulatairól külön fejezet szól nála (41—45). Nálunk az etimológia és az irodalmi ars kapcsolatára, mint annyi minden másra, a középkori irodalomtudományból *Ifj. Horváth* hívja fel a figyelmet (*Árpád-kori irodalmunk* 16:202: adnominatio és etimologia).

²⁵ Isidorus (Etym. VII, 11): „Stephanus . . . ex Graeco Sermone in Latinum vertitur coronatus”; SRH II, 381: „Stephanus quippe Grece, coronatus sonat latine.” Az etimológiának a magyar példához hasonló alkalmazására a hagiografiai irodalomban rengeteg a példa. („Vocabulum . . . non sine divina providentia indutum esse credimus”, *Migne*: PL 83, 727.) — SRH I, 324: „Hoc nomen Hungaria derivatum est ab angaria, ideo (et) ipsi debent angariari.” Magyar fordítását *Geréb László*tól vettem (Képes Krónika, Bp. 1959, 103). Ugyanez előfordul még II. András 1218-ban a pápához intézett levelében (*Fejér* III/1, 251; *Szentpétery I.*: i. m. 110) és a *Dubnici Krónika* toldalékában: „infelix Hungaria recte non Hungaria, sicut olim, sed iam angaria dici vales” (*M. Florianus: Historiae Hungariae fontes domestici III, Quinque-Ecclesiis* 1884, 199). — Az etimologizálás és a retorika kapcsolatát illetően meg kell különböztetni a nyelvi tények pusztá megállapítását és ezek magyarázó, bizonyító célzatú felhasználását. Ha egy szótár származtatja a „homo”-t a „humus”-ból, grammatikai operációnak vehetjük; ha az ókori eredetű etimológiát (Quintilianus: *Inst. or. I, 6, 34*) a Prométheusz-mítoszsal és a Szókratész előtti filozófiával hozzuk összefüggésbe, a szómagyarázat világnézeti háttérrel bír. A keresztény írók azért vették át, mert megfelelt a bibliai teremtéstörténetnek. Ha ezek után egy író az etimológiát arra használja fel, hogy bűnbánatra intsen, a szómagyarázat retorikailag argumentummá válik (*R. Klinck: i. m. 72—76*).

²⁶ „Ladislaus est vocatus, quod utique nomen non sine presagio futurorum videtur eidem esse impositum. Nam si ethymologie nominis eius alludamus, Ladizlaus (Ladislaus) quasi laus divinitus data populo (populis) dicitur. Laos enim populus interpretatur, dosis autem dans vel datio (datum) sive datum (datio). Prima enim (vero) sillaba nominis eius laus est per paragogen.” (SRH I, 404; II, 516.) A legenda még hozzátézi: „Ipse quidem laus data est populis, quia revera beata gens et laudabilis populus, in quo talis princeps surrexerat, gloriosum [!] extitit tanto rectore divinitus concessio visitari.” (SRH II, 116.) A „paragoge” Donatusnál „appositio ad finem dictionis litterae aut syllabae, ut magis pro mage et potestur pro potest” (ed. *H. Keil, Grammatici Latini* 4, 1864, 396), Isidorusnál „appositio ad finem” (Etym. I, 35). — Nem az etimológia körébe tartozó szak kifejezés a nemzetségek krónikabeli jegyzékében előforduló paralogisare szó: „Hic . . . Hadolch exprimi non potuit, sed paloyando (paralogisando) Haholt dicitur” (SRH I, 300).

²⁷ *Szentpétery I.*: i. m. 55—57; helyesírástörténeti tények alapján hasonlóképpen ítéli meg az írásbeliség terjedését *Kniezsa: Hír Tört.* 9—37). III. Béla 1181-i híres rendelkezése, hogy „a jelenlétében megtárgyalt ügyekről oklevelet kell kiállítani, a királyi döntések írásba foglalását célozta”, fontos állomás az íráshasználat fokozatos terjedésében. (*Mályusz: Thuróczy-krónika* 22.) Az oklevél szövege: *Fejér* II, 198—99. Árengája a nagyon gyakori megörökítés-töposz.

²⁸ SRH I, 402: „archiepiscopus Desiderius sollempnem missam celebravit et sermone lucidissimo animum regis delinivit et ad bonum pacis inclinavit.” A lucidus a retorikában a narratio erénye, mely vonatkozhatik az inventióra, az elocutióra és a pronuciatióra. (Martianus Capella, ed. *C. Halm*, 486; az Auctor ad Herenniumnál [I, 15] a dilucidus szó áll.) — A szóoklás Isidorusnál „ad persuadendum iusta et bona” szolgál (Etym. II, 1);

Cicero szerint az ékesszólás az embereket „mites reddít”, és célja, „ut homines a consuetudine subito converteret et ad diversas rationes vitae traduceret” (De inv. I, 2—3).

²⁹ Synodus Strigoniensis prior 2 (l. az 5. jegyzetben). Gergely mellett más elméletirők ismerete nem bizonyítható. — Megemlítem, hogy Guillelmus de Alvernia (Alvernus, † 1249) műve, a Rhetorica divina, Freiburg i. B. 1491?) nem a prédikációval, hanem az egyelőre még felfedezésre váró imádság-retorikával foglalkozik. Ő a szerzője viszont a De arte intelligendi, docendi et predicandi res spirituales invisibiles per res corporales et visibiles et e conuerso pulera et vtilissima c. műnek, ami Albertus Magnus neve alatt jelent meg nyomtatásban. (Dorothea Roth: i. m. 44—54.) — Békefi: Népoktatás 215; Péterffy: Sacra concilia I, 223. — Charland (109—11), a „le genre homilétique”-et egy névtelen ars praedicandija alapján egyebek közt így jellemzi: „sine sumpto themate, de toto evangelio, dividendo et moralisando, et spiritualiter exponendo, quasi postillando et homilizando”; az egész evangélium magyarázata Thomas Walleys szerint „antiquus modus praedicandi sanctorum, ut patet in eorum homeliis”, mely könnyű a papnak és hasznos a népnek. (Charland 344.)

³⁰ Gellért beszédei: SRH II, 487, 488, 494—95. — Itt említem meg, hogy „a kisebb Gellért-legendá, mint bevezető mondatából kitűnik, prédikációnak készült”. (Ifj. Horváth: Árpád-kori irodalmunk 181.) Hasonló legendakezdésre Venantius Fortunatusnál tudok egy példát. (Migne: PL 88, 527.)

³¹ Lietbert cambrai-i püspök „cultu, moribus et lingua barbaram, quam colunt Huni, transmeat patriam” (Eckhardt Sándor, MŰy 1936, 39—40; Gombos III, 2464). Otto Frisingensis szerint „Ungari facie tetri . . . moribus et lingua barbari et feroces” (Gombos III, 1767). — Péter király „bona terre . . . cum Teutonicis beluina feritate rugientibus et cum Latinis yrundinum garrulitate murmurantibus devorabat” (SRH I, 123). A magyar a „mi” nyelvünk; SRH I, 39, 83, 484, 286. — Szűcs Jenő: A nemzeti ideológia középkori historikuma, Valóság 1968, VI, 41. — Ifj. Horváth János: P. mester és műve, ItK 1966, 1—26; SRH I, 35, 44, 81—82. — Nem tudom, honnan ered Hariger († 1007) állítása, aki szerint a magyarok büszkélkedve mondták, hogy a Claudius császár alatt az éhség miatt kitelepített zsidóktól származnak (Gombos II, 1122; megismétli Aegidius Aureaevalensis, Gombosnál I, 18). Arno Borst is hozza az adatot, de magyarázat nélkül (Der Turmbau von Babel II/1, Stuttgart 1958, 580). Semmi köze nem lehet a későbbi héber—magyar nyelvrokonításhoz.

³² Cicero: De optimo genere oratorum 14, 23; Horatius: Ars poetica 133—34; Jeromos: Ep. 57, 5; 106, 3. A bibliafordítás problémáiról „ubi et uerborum ordo mysterium est”, később még bőven lesz szó. — A Halotti Beszéd és a Könyörgés legjobb irodalmi jellemzése máig Horváth: MagyarMűv. 82—89.

³³ Knieszsa: HírTört. 9—37, 61—78; az idézetek: 14, 38.

³⁴ Györffy György, ItK 1970, 7. — A jokulátorok „garrulus” jelzőjéhez: Edmond Faral: Les arts poétiques, Paris 1924, 341. — Az országnév és az első uralkodó közötti összefüggés: Isidorus: Etym. XIV, 5; a név és viselőjé: VII, 6. Az egyszerre két nyelvből vett magyarázat a középkorban általános. Kézai a Vérbulcsu szó elejét a latin „veru”-ból (nyárs) és a magyar „vér”-ből származtatja. Az utóbbi esetben a levívó seythákra gondol, akiket már Anonymus említ (SRH I, 167, 36). A névadás lehetséges módjait már Quintilianus felsorolja (Inst. or. I, 4, 25; köztük: „ex casu nascentium”). Összefoglalóan: R. Klinck: i. m. 57—65. — Az említett további szószármaztatások (névelvonások): SRH I, 58, 76 (Borsod), 78 (Zobor), 58, 75 (-d képző). Pais Dezső, MŰy 1928, 114—15. — Már az Intelmekben van etimológia: „debes invigilare in sancta ecclesia . . . , ut potius augmen-

tum capiat ... Unde ... in primis reges augusti dicebantur, quia augebant ecclesiam.” (SRH II, 622.)

³⁵ „Salanus ... ut mos est eorum ... Arapadium ducem Hungarie quasi deridendo salutavit et suos pro risu Hungaros appellavit” (SRH I, 53). Árpád beszédében: „O Sithici, qui per superbiam Bulgarorum a castro Hungu vocati estis Hungarii” I, 81—82; további adatok: 37, 52). A bolgárok gőgösségéről: *ifj. Horváth János*, ItK 1966, 23. — Megemlítem, hogy 900 körül volt már a magyar népnévnek egy ugyancsak nem hízelgő latin—német magyarázata: Remigius Autissiodoriensistől (Epistola ... ad Dadonem de Hungaris): „a fame quam sustinuerant Hungri uocati sunt” (kiad. *Konrad Josef Heilig*, Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 1933, 23; *Gombos* II, 1238). Alapja a latin és német szó hasonló hangzásán kívül az az akkoriban tudományos nézet, hogy a népvándorlás oka a túlnépesedés és az éhség. (Paulus Diaconus I, 1; Regino ad an. 889.)

³⁶ Már az előszóban ígéri, hogy kifejti: „qualiter sit generatus dux Almus aut quare vocatur Almus” (SRH I, 33). A magyarázat: „primus rex Scythie fuit Magog filius Iaphet et gens illa a Magog rege vocata est Moger, a cuius etiam progenie regis descendit nominatissimus atque potentissimus rex Athila ... Longo autem post tempore de progenie eiusdem regis Magog descendit Vgek pater Almi ducis, a quo reges et duces Hungarie originem duxerunt” (SRH I, 35; „de genere Magog”: 38, 39, 41).

³⁷ *A. Borst*: i. m. 123, 410, 428, 443, 446—51, 703, 917—19; Isidorus. Etym. IX, 2; XIV, 3. Legvilágosabban a Historia de regibus Gothorum, Wandalorum et Suevorum c. 3. fejeletben beszél: „Gothorum antiquissima origo de Magog filio Iaphet fuit, unde et Scytharum genus exstitit. Nam iidem Gothi Scythica probantur origine nati. Unde nec longe a vocabulo discrepant. Demutata enim ac detracta littera, Getae, quasi Scythae sunt nuncupati.” (*Migne*: PL 83, 1075.) Az „antiquissimus” jelző Hérodotosztól (IV, 5, 1) került Justinus szövegébe, megvan Anonymusnál: „Scithici ... sunt antiquiores populi” (SRH I, 44, 80). A Magóg — magyar etimológiát Anonymus saját leleményének állítja, s ebben minden bizonnyal igaza van. Tőle kerülhetett át Kézaihoz, aki azonban a Hungarus szóban csak az Ung folyó nevét látja, és gúnyról már nem tud: „in fluvio Hung vocato ... resederunt. A quo quidem fluvio Hungari a gentibus occidentis sunt vocati.” (SRH I, 165.)

³⁸ *A. Borst*: i. m. 703; *Mályusz* az uralkodó osztály érdekeit domborítja ki a tétellel kapcsolatban (Thuróczy-krónika 37—39).

³⁹ „Et si tam nobilissima gens Hungarie primordia sue generationis et fortia queque facta sua ex falsis fabulis rusticorum vel a garrulo cantu ioculatorum quasi sompniando audiret, valde indecorum et satis indecens esset. Ergo potius ammodo de certa scripturarum explanatione et aperta hystoriarum interpretatione rerum veritatem nobiliter percipiat.” (SRH I, 33—34.) Hasonló kifejezésekkel a 42. fejezetben: „Quorum ... bella et fortia queque facta sua, si scriptis presentis pagine non vultis, credite garrulis cantibus ioculatorum et falsis fabulis rusticorum, qui fortia facta et bella Hungarorum usque in hodiernum diem oblivioni non tradunt” (SRH I, 87). *Ifj. Horváth*: Árpád-kori irodalmunk 11—29, az idézet: 23.

⁴⁰ „Felix ... Hungaria, cui sunt dona data varia, omnibus enim horis gaudeat de munere sui litteratoris, quia exordium genealogie regum suorum et nobilium habet” (SRH I, 34). *Pais Dezső* fordítását idéztem (*A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*, szerk. *Györffy György*, Bp. 1958, 96).

⁴¹ I. m. 8.

⁴² SRH I, 402, 348.

⁴³ SRH II, 438: „innumeris sapientibus, quos Hungaria fovet et amplectitur, stilo declarandum commendavi”. Fordítása és elemzése *ifj. Horváth: Árpád-kori irodalmunk* 9, 108. — A korai legendák „az állami és egyházi érdekek sajátos ötvözetét fejezik ki.” (*Elekes Lajos: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig*, Bp. 1964, 65—78.)

⁴⁴ *Bónis György: István király*, Bp. 1956, 29; SRH II, 394: „puer adhuc scientia grammaticae artis ad plene imbutus est.” (Vö. SRH II, 407, 449.) A királyok műveltségéről szóló adatokat nagy óvatossággal kell kezelni. *Lehmann: Erforschung I*, 74—75.) *Györffy György* biztosra veszi, hogy István tudott latinul (*Györffy: István király*).

⁴⁵ *Ifj. Horváth: Árpád-kori irodalmunk* 163; SRH II, 483, 503; 482, 487; 497, 498; „in mari vero, si naufragium tibi venerit, una cum scientia tua in profundum submergeris” (II, 485); „libris beati Ieronimi, qui Ierosolimis sunt scripti, totus mundus particeps effectus est. Tu vero scribe, doce, predica, converte in Ungaria” (II, 486).

⁴⁶ Anonymus fogalmazásához nagyon hasonló szavak találhatók Estienne Pasquier-nál: „que ce présent que je fais à ma France luy retourne à profit et contentement.” (Idézi *R. Büller: Nationales und universales Denken im Werke E. Pasquiers*, Basel 1948, 23); SRH II, 516, 517; szó szerint is: „felix regnum tali rectore” (SRH II, 518); hasonló kitételek az olasz Guido Fabánál: „o Brixia terra nobilis, nunc gaude beata, quae tantum lilium protulisti sed et novis tripudiis glorietur Italia universa, et praecipue felix exsultet Bononia, quae tali sublimata rectore victoriosa residet et tranquilla.” (*Rockinger I*, 180.) — SRH II, 596—97. — *Kardos Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet*, Bp. é.n.

⁴⁷ *Hóman Bálint: A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban*, Bp. 1917. (Klny. a Történelmi Szemle 1917-i évf.-ból.) Eredményei megjelentek a MNY-ben is (1918, 64—67). *Mályusz Elemér* újabban az Agareni névváltozattal foglalkozott (*Mályusz: Thuróczy-krónika* 30). Volt a nevünk Saraceni is (*Gombos II*, 1449; vö. még *A. Borst: i. m.* 411, 447, 452).

⁴⁸ Az ősforrás Jordanes: *Getica* c. 35. Megvan egyebek között Otto Frisingensisnél (*Gombos II*, 1767), a német Roland-énekekben (*Das Rolandslied des Pfaffen Konrad*, Nach der ausg. v. *Carl Wesle*, 2. Aufl., Halle 1963, 202: 5208). Anonymusnál, mikor feketének mondja Álmost („facie decorus sed niger”, SRH I, 39) és Kézainál, mikor a scythákat és Attilát leírja (I, 145, 151). Vö. *Tarnai Andor: Extra Hungariam non est vita*, Bp. 1969, 28—29. Anonymus szeméyleírásainak élő mintáiról: *Györffy: István király*, 58.

⁴⁹ *Mályusz: Thuróczy-krónika* 27. — Intelmek: „hic . . . in nostra monarchia adhuc quasi juvenis et novella predicatur, atque idcirco cautioribus evidentiorebusque eget custodibus” (SRH II, 622); Imre legendája szerint „novissimis — ut ita dicam — temporibus . . . Pannonie regnum lumen veritatis agnovit” II, 449—450); Hartviknál: „novelle christianitatis plantationi custodiam adhibere” (II, 431); II. András levele a pápához, 1218: „Nos . . . nouellam adhuc in regno nostro christianitatis plantationem non patientes euelli . . . a terra sancta recessimus” (*Fejér III/1*, 251). Magyarországról mint a kereszténység új hajtásáról későbbi adataim nincsenek. A szemlélet változása először Albericusnál tűnik ki, a hol „Conlunbanus . . . vidit adultam fidem perfecte religionis robor accepisse” (*Závodszy* 182).

⁵⁰ Remigius Autissiodoriensis fejti ki nagyon világosan. (*Konrad Josef Heilig, Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve* 1933, 14—24.) Megvan István nagyobb legendájában (SRH II, 378), Hartviknál (II, 402), teljes hangsúllyal Kézai hun történetében szólal meg (I, 151). — SRH II, 397: „gens Bissenorum longe a fide aliena et quasi beluina stultitia carens intellectu.” Szent László levelében: „quia confido, me sanctorum virorum precibus

aggregatum, victoriose non semel contra barbaros pauca manu dimicuisse" (*Fraknoi Vilmos*: Szent László levele a montecassinói apáthoz, Bp. 1901, 14).

⁵¹ Ebben az összefüggésben bukkan fel nálunk először a fény-metaphora, ami minden nagy korszakváltásnál (reneszánsz, felvilágosodás) uralkodóvá válik. Legkorábbi adataink közül említlem István nagyobb legendájának prologusát (SRH II, 378), a kisebb legendát, ahol a király „quasi lumen de tenebris” lép elő (II, 394), és az Imre-legendát („a tenebris ad fidei lumen revocaverat”, II, 449).

⁵² L. a 8. jegyzetet. A nemesi hódítás-képzet alapján békíthetők össze az Intelmek VI. és VIII. fejezetei; valamint a király I. dekrétumának prefaciója (SRH II, 626, 627; *Závadoszky* 141), amelyek az idegenek megbecsülését együtt ajánlják a saját törvények szerinti kormányzással.

⁵³ *Gombostól* fáradság nélkül rengeteg példa idézhető. Pl.: I, 26, 38, 205, 216, III, 2660 stb. Kézai már a vépivás (Anonymusnál említett) motívumát is hasznosítani tudta. (SRH I, 167; *ifj. Horváth*: Árpád-kori irodalmunk 369.) — A vad barbárságot Anonymus értelmezi át nemes harciassággá és hódítói jellemvonásokká (SRH I, 33, 36—37, 39, 91, 107). A Prologusban a „Felix igitur Hungaria” kifejezés megfelelője Anonymusnál később katonai értelemben fordul elő: „Felix igitur Hungarorum embola” (embola = hadsereg, had; *ifj. Horváth János*, P. mester és műve ItK 1966, 6) „multa periculorum experientia iam securior et exercitator de ipsa continua exercitatione preliorum viribus et potestate prestantior” (SRH I, 110). A krónikában a „felix embola” kifejezés fordul elő (SRH I, 369).

⁵⁴ Reginónál: „venationum et piscationum exercitiis inserviunt” (ad an. 889., Justinus-ból); Widukindnál: „facti sunt venatores acerrimi”, aki ezután a meotiszi szarvasvadászatot mondja el (*Gombos* III, 2260). Buoncampagnus így jellemzi a magyarokat: „Ungri amare plangunt, set dolor illis adhaerere non potest, quia semper sunt in castris, et siluas et solitudines uenando transcurrunt.” (*Rockinger* I, 142.) Anonymusnál: „iuvenes eorum fere cotidie erant in venatione, unde a die illo usque ad presens Hungarii sunt pre ceteris gentibus meliores in venatu.” (SRH I, 42.) — Kérdés: nem ezen az úton, már Kézai előtt került-e bele a magyar krónikába Nemrod (Nemproth, Kézainál Menrot), aki a Biblia szerint „coepit esse potens in terra et erat robustus venator coram Domino?” (Gen. 10, 8—9). A Képes Krónika Nemprothra alkalmazott „oppressor hominum” kifejezését *A. Borst* (i. m. II/2, 643) Gratianusból idézi (I, 6, 3).

⁵⁵ „Arpad . . . Dei clementiam rogavit, ut Dominus eis terram in perpetuum concederet” (SRH I, 288); Anonymus Izrael népéhez hasonlítja a magyarokat, kiknek honfoglalásával profécia telt be (SRH, 62).

⁵⁶ A föld gazdagságáról először az I. András-kori krónikás (Miklós püspök?) beszél: „Audientes . . . terre utilitatem de habitatoribus, quod optimus fluvius esset Danubius, et melior terra in mundo non esset partibus illis” (SRH I, 288). Anonymusnál: „laudabant eis terram Pannonie ultra modum esse bonam. Dicebant enim, quod ibi confluerent nobilissimi fontes aquarum, Danubius et Tyscia, et alii nobilissimi fontes bonis piscibus habundantes” (SRH I, 45); „Dicebant enim eis sic, quod terra illa nimis bona esset et ibi confluunt nobilissimi fontes” (I, 48); „habitatores terre . . . laudabant eis fertilitatem terre illius” (I, 51). Később maguk a honfoglalók: „dux et sui videntes fertilitatem terre et habundantiam omnium bestiarum et copiam piscium de fluminibus Thiscie et Budrug” (SRH I, 53); „Turzol . . . ad ducem Arpadium reversus est, ut ei utilitatem illius terre nuntiaret” (I, 56); „Tuhutum pater Horca . . . dum cepisset audire ab incolis bonitatem terre Ultrasiluane” (I, 65); „Tuhutum . . . misit . . . patrem Opaforcus Ogmand, ut . . .

previderet sibi qualitatem et fertilitatem terre Ultrasiluanæ" (I, 65); „terra illa irrigaretur optimis fluviis, quorum nomina et utilitates seriatim dixit" (I, 66); „laudans bonitatem terre sue" (I, 81); „dux Arpad sui que nobiles intrantes insulam visa fertilitate et ubertate illius loci" (I, 88). — Irodalmi szempontból érdemes megjegyezni, hogy Pannonia földje csak egyszer, Szent Márton hegyéről nézve „szép" Anonymusnál. — Erdély aranyáról Anonymus és a krónika azonosan beszélnek (SRH I, 66, 315). A föld megszerzését hasonló szavakkal fejezi ki Anonymus: „terram ultra quam dici potest dilexerunt" (SRH I, 51, 53, 56, 88); „multum dilexerunt illum locum" (I, 57).

⁵⁷ *K. G. von Stackelberg*: „Alle Kreter lügen", Düsseldorf—Wien 1965. A szerző egy magyarányú közvéleménykutatás eredményeit összegezve a nemzeti és faji előítéletek tarthatatlanságát bizonyítja könyvében. A cím Pál apostoltól való (Tit. I, 12), ő viszont Epimenidész-től vette. A pogány írótól kölcsönzött mondat Jeromosnál érv lett a régi irodalom befogadása mellett. (*Rudolf Eiswirth*: Hieronymus' Stellung zur Literatur und Kunst, Wiesbaden 1955, 32, 37—38.)

⁵⁸ „Ungaros . . . , quos christianorum flagellum quondam fuisse constat" (SRH II, 402). Kézainál Attila „se ipsum Hunorum regem metum orbis flagellum Dei . . . fecit appellari" (SRH I, 150—51. Isidorusnál a gótok „Virga . . . furoris Dei sunt" (*Migne*: PL 83, 1065), Remigius Autissiodoriensis a magyarokról szólva említ „flagellum"-ot. (Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 1933, 15—16, ahol a szó Gergely pápa Ezekiel-kommentárjára megy vissza.)

⁵⁹ Anonymus: „nominatissimus atque potentissimus rex Athila . . . de terra Scythica descendens cum valida manu in terram Pannonie venit et fugatis Romanis regnum obtinuit" (SRH I, 35). Isidorus a gótok dicséretére mondja, hogy „nulla . . . gens in orbe fuit, quae Romanorum imperium adeo fatigavit ut hi"; legnagyobb haditettük, hogy csapásaik alatt „Urbs cunctarum gentium victrix, Gothicis triumphis victa succubuit, eisque capta subjugataque servivit." (*Migne*: PL 83, 1059, 1062.)

⁶⁰ SRH I, 313 (István), 389 (László), István király nagyobb legendája szerint „Pannonia beati pontificis Martini nativitate gloriatur" (II, 383); Hartvik úgy tudta, hogy a kolostor ott épült „ubi sanctus Martinus dum adhuc in Pannonia degeret, orationis sibi locum assignaverat" (II, 409, ami hazai legendafejlődéssel magyarázható). — Anonymusnál: I, 99—100; Máriáról: SRH II, 431; a tisztelet nemzetközi hátteréről: *Györfy*: István király 146.

⁶¹ Adalbertről: SRH I, 188, 295; II, 380. — *Waczulik Margit*: Szűz Mária tisztelete kereszténységünk első századában, Regnum 1938—39, 59—74. — SRH II, 431. — Anonymus Máriáról a Prologusban: „de quibus regibus sit laus et honor regi eterno et sancte Marie matri eius, per gratiam cuius reges Hungariae et nobiles regnum habeant felici fine hic et in evum." (SRH I, 34; a fordítás *Pais Dezsőtől* (A magyarok elődeiről és a honfoglalásról, szerk. Györfy György, Bp. 1958, 96).

⁶² Jeromos mint magyar szent tisztelete nincsen tisztázva. *Radó Polikárp* kiemeli, hogy különösen Spalatóban volt kedvelt (Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae, Budapestini 1947, 34); *Kniewald Károly* szerint Szent Jeromos két miseolvasmánya akkor került a Pray-kódexbe, mikor Bernát spalatói érsek volt a somogyvári bencés apátság kormányzója (1204—1209/10). (A Pray-kódex tartalma, kora, jelentősége, MKsz 1939, 419, 439.) *Gábrriel Asztrik* említi, hogy a középkori Párizsban tanuló magyar diákok a natio Anglica naptárába szent. 30-ánál bejegyezték: „Jeronimus doctor de Hungaria". (Szent Erzsébet magyarsága nyugati szemmel, Regnum 1937, 80.) — Jeromos és Gellért legendabeli összekapcsolására l. a 45. jegyzetet. Két további párhuzamot Madzsar Imre állapít meg közöttük. (SRH II, 489.)

⁶³ Ladislai decr. I, 37—38 (*Závodszy* 163—64); *Kardos Tibor*: Középkori kultúra, középkori költészet, Bp. é. n. 59). A Pray-kódexben Anonymus korának magyar egyházi éve hagyományozódott ránk. (*Radó P.*: i. m. 15.) A magyar szokást László az országban élő latinokra is kötelezővé tette (Decr. I, 31). (A liturgia történetével részletesen foglalkoztak: *Kniewald Károly*: A Hahóti-Kódex, Bp. 1938; uő.: A zágrábi érseki könyvtár MR. 126 ... jelzésű Sacramentariumának magyar rétege, Pannonhalmi Szemle 1938, 36—54; *Radó Polikárp*: Hazánk legrégebb liturgikus könyve: a Szelepcsényi-kódex, MKsz 1939, 352—412; *Szigeti Kilián*: A Szelepcsényi-kódex, MKsz 1961, 363—70.)

⁶⁴ *Závodszy* 182: a fordítás *ifj. Horváth Jánostól* (Árpád-kori irodalmunk 107).

⁶⁵ *Hóman Bálint*: A Szent László-kori Gesta Ungarorum, Bp. 1925 („Pilis feljegyzések” és „Somogyvári királyjegyzék”); *ifj. Horváth*: Árpád-kori irodalmunk 9. uő., MTA I. OK 1958 (XIII) 40; uő., ItK 1966, 44; *Mályusz*: Thuróczy-krónika 21).

⁶⁶ A folyamatosság adatait összefoglalóan *ifj. Horváth János* állította össze (Árpád-kori irodalmunk 8—10). Ugyanő és *Győrffy György* (Krónikáink és a magyar őstörténet, Bp. 1948) meggyőzően igazolták, hogy az irodalom kontinuitásából Anonymus műve sem esett ki. — Feltűnő, hány hamis oklevelet szerkesztettek a krónikából és a legendákból (*Gerics József*: Krónikáink szerepe a középkori jogéletben, Levéltári Közlemények 1962, 3—12). — A törvényszövegek továbbélésére *Bónis György* munkáiban található számos adat (István király, Bp. 1956, 30—31, 37, 98; Első törvényeink és az egyházi menedékjog, Regnum 1937, 75—97). Ide tartozik, hogy mikor Gizella királyné a legenda szerint templomi felszerelést készít (SRH II, 384—85), István törvényét (Dec. II, 1) hajtja végre. — Már Cornides Dániel észrevette, hogy II. Géza Pannonhalma javára 1142—46 között kelt oklevele (Pannonhalmi Rendtörténet I, 597) Kálmán egyik törvényére (I, 15) tartalmaz utalást. (OSZK Quart. Lat. 493, ff. 48—49.)

⁶⁷ Ide sorolom a stíluskutatót is, amelynek módszerét *ifj. Horváth János* alkalmazta Árpád-kori latin irodalmunk emlékeire.

⁶⁸ SRH II, 369—76 (*Bartonic Emma*). A két korábbi legendaszöveg külföldről került elő, csak 1781-ben jelentek meg Mancini Antal kiadásában (Posonii 1781), Hartvik szövege hazai kiadótól már 1486 körül.

⁶⁹ MIRT. I, 56. A XIV. századi kompozíció utalásai: SRH I, 239, 248, 292, 312, 338, 344, 420; Kézainál: SRH I, 164, 169, 178. — *Ifj. Horváth*: Árpád-kori irodalmunk 311; *Mályusz*: Thuróczy-krónika 34.

⁷⁰ Jó példa a továbbélésre, hogy a Zágrábi és a Váradi Krónika a XIV. században a hercegeket még Vazul fiainak tudja.

II. AZ IRODALOMTUDOMÁNY KIBONTAKOZÁSA

A) AZ ÚJ KÜLFÖLDI TANKÖNYVEK ÉS FORRÁSMŰVEK

A XIII. századtól a középkor korábbi szakaszában általánosan használt tankönyvek egy része kicserélődött. A régiek helyét azok foglalták el, amelyeket máig leginkább középkoriaknak érzünk; nem utolsósorban azért, mert a XV. századtól kezdve a humanisták éppen ezeket tették barbár latinságuk miatt gúny tárgyává, és szorították ki lassanként az irodalmi oktatásból. A helyi, sőt nemzeti színezetű, közhasználati latinságról (konyhalatin) már volt szó; ezúttal az újaknak a régiekkel szemben azt a tagadhatatlan előnyét lehet még kiemelni, hogy gyakran verses vagy párbeszédes formájuk miatt könnyebben kezelhetőek és megtanulhatóak voltak, s jól ki tudták elégíteni az írástudás iránt egyre fokozódó igényt és érdeklődést. A tankönyvek a XV. század vége felé igen gyakran nyomtatásban is megjelentek már: olyan időben azonban, amikor az alapvető műveket könnyebben hozzáférhetővé tevő könyvnyomtatás részben szükségtelenné tette e kéziratosságnak és memorizálásnak megfelelő formai sajátosságokat.¹

1. Nyelvtanok

A deákság alapismereteit a középkor második felében a *Donatus minor*ból tanulták meg a magyar iskolások; a szegény fiúk éppúgy, mint a király, V. László, kinek számára Simon melki szerzetes másolta le nagyon szépen, az uralkodó országainak címereivel díszítve a kéziratot.² A XIV. századból két hazai töredékes másolatát ismerjük: az egyiket az 1435-i dévényi bortizedlajstrom, a másikat Körnöcbánya 1503-i számadáskönyvének kötéséből áztatták ki.³ Nyomtatásban a könyvet Kaym Orbán Nürnbergben 1509-ben, majd Velencében 1517-ben adatta ki.⁴

A XV. század igazi tankönyvtípusai a kommentárral kísért grammatikák. Kézírtos formában két ismeretlen eredetű Donatus-magyarázatot tart számon a bibliográfiai irodalom. Az egyik 148 levél terjedelmű; az eddigi leírásokból csak annyi állapítható meg róla, hogy az elején álló

vers Alcuintól való, és *Versus heroici Alcuini ad Karolum regem* cím alatt ismeretes. A másikat Békefi Remig írta le részletesebben: ugyancsak vessorok állnak az élén, majd a „poeta” szó kapcsán a „nomen” meghatározását kapjuk, amelynek semmi köze Donatus definíciójához: a benne előforduló jel (signum), „substantia” és „qualitas” szavak erős rokonságot mutatnak viszont a középkori nyelvelméleti gondolkodás ún. modista irányával. A jel az adott esetben a hangalak (pl. ember, homo), a „substantia” a konkrét ember, a szó „qualitas”-a az, ami az embert emberré teszi (humanitas).⁵

Ugyancsak modista az a Donatus-kommentár, amelyet Strassburgban, 1515-ben Kaym Orbán jelentetett meg. Szerzője Ioannes Glogoviensis krakkói tanár (a lengyel egyetem a XV—XVI. század fordulóján a modista nyelvelmélet talán egész Európában utolsó, Magyarországra erősen ható központja volt). Ottani hívei közé tartozott még a logikát író Michael Vratistla viensis és az a Ioannes Stobnicensis, aki valószínűleg 1508-ban egyik magyar tanítványának, Vátyoni Fodor Andrásnak (Bálint fiának) ajánlotta a középkori nyelvfilozófia egyik utolsó iratát.⁶

Priscianus terjedelmes nyelvtana nem tűnt el teljesen, de az oktatásban meglehetősen háttérbe szorult. Egy XIII. századi, már az 1280-as években Magyarországra került olasz eredetű kódex a szótag meghatározását tartalmazza tőle,⁷ egy XIV. századi másolatot az Országos Széchényi Könyvtár őriz, a XV. században Albert veszprémi püspök (1474) és Henckel János birtokában volt belőle egy-egy példány; nincs már azonban író, aki Hartvikhoz hasonlóan az irodalmi képzettség szimbólumaként említette volna nevét.⁸ Priscianus helyét a francia Alexander de Villa Deinek, a párizsi iskola odaadó hívének, az orléansiak ellenfelének verses *Doctrinaléja* (1199) foglalta el, s tartotta is magát vezető helyén egészen a XVI. század első évtizedeiig.⁹

Az író *Massa computi* c. művéből két helyen is idéz a Pray-kódex;¹⁰ hogy nyelvtana mikor talált utat Magyarországra, egyelőre tisztázatlan: csak az a feltevés kockáztatható meg, hogy elterjesztésében tekintélyes szerepet játszhattak a hozzánk legközelebb eső, XIV. században alapított egyetemek, Prága, Bécs és Krakkó. A bécsiek 1389-ben statútumban írták első használatát, s a filozófiai karon a baccalaureusi vizsga feltételei közé tartozott, hogy a jelölt hallgassa a *Doctrinale* I. és II. részét; Prágában ugyanaz a Tybinus magister írt hozzá 1387-ben kommentárt, akinek ars epistolandiját Szalkai László tanulta Sárospatakon a XV. század végén; krakkói professzor volt végül a már említett Ioannes Glogoviensis, akinek Alexander-kommentárját budai könyvkereskedő is megjelentette nyomtatásban.¹¹ Kéziratban a budapesti Egyetemi Könyvtár őriz belőle egy XIV. század második feléből származó, talán olasz eredetű példányt, a Széchényi Könyvtárban Stephanus Waechlinger bécsi baccalaureus 1450-ből származó másola-

tában található a *Doctrinale* III. része.¹² Hogy a másoló neve Waechlinger Istvánnak fordítható-e, az már nem bizonyos.

Budai könyvkereskedők háromszor jelentették meg Mohács előtt a *Doctrinalét*, mindig kommentárok kíséretében. Paep János 1507-ben Velencében nyomatta ki: első két részét a *Glosa notabilis* kíséri, melyet az *Epistolae obscurorum virorum* szerint Gerardus de Zutphen kölni tanár írt és adott ki, először 1488-ban; az utolsó kettő mellett az ismeretlen szerzőjű *Commentum valde utile* néven ismert magyarázat áll. Mindkettő főleg Németországban terjedt el. Gerardus de Zutphen kommentárja arról nevezetes még, hogy a szerző minden más grammatikamagyarázónál nagyobb szerepet juttat benne a skolasztikus filozófia quaestióinak, argumentumainak és solutióinak. Ugyanezt a művet nyomatta ki később Velencében, 1519-ben Kaym Orbán.¹³ Ioannes Glogoviensisnek a *Doctrinale* II. részéhez fűzött magyarázatát először Jan Haller krakkói könyvkereskedő jelentette meg Lipcsében 1500-ban, majd Metzben 1504-ben s Krakkóban 1510-ben s 1517-ben; Kaym Orbán Bécsben, Singreniusnál 1518-ban nyomatta ki a tankönyvet. A modista kommentátor már védi benne az egyre inkább divatjamúlt *Doctrinalét*.¹⁴

Az Alexander de Villa Dei nyelvtanához írott modista kommentárnak látszik az az „Adalbertus que pars est” kezdetű irat, amely 1509-ben jelent meg Velencében. Nyomdászati lag csonka (az l ívvel kezdődik), de ami ismeretes belőle, tartalmilag összefüggő, három részből álló egésznek látszik: a második „Prima regula grammaticalis”, a harmadik „Ordo bonus” szavakkal kezdődik; mindegyik külön-külön, újból kezdődő ívjelzéssel megtalálható a németújvári ferenceseknél őrzött tankönyvcolli gátumban: az első Wolfgang Huber, a harmadik Johann Weisenburger nürnbergi nyomdász műhelyéből került ki. Alexanderhez fűzött magyarázatnak azért tekinthető, mert egyszer néven nevezve olvasható benne a francia grammatikus, és igen sokszor idéztetik *Doctrinaléja*. A kommentár német, közelebbről bécsi eredetét (és talán megírásának idejét) az árulja el, hogy a cognomen példája „Johannes vvinterburg”, egy másik helyen VI. Sándor pápa (1492—1503) és Miksa császár (1493—1519) említetnek. E neveknek felel meg az az adat, hogy első nyomtatott kiadása Bécsben jelent meg 1494—1499 között.¹⁵

A nyelvtanféséségek közé tartozik Eberhardus Bethunensis *Graecismus* c. (1212), Alexander de Villa Dei hatása alatt írott műve, mely azonban előszava és tényleges tartalma szerint nem szorosan vett nyelvtani szabályokkal, hanem a rokon értelmű szavak jelentésének elkülönítésével foglalkozik.¹⁶ Aki a bécsi egyetem filozófiai karán a baccalaureusi fokozatot el akarta nyerni, a *Doctrinale* mellett a *Graecismus* második részét is hallgatnia kellett. Egy bécsi scholaris, bizonyos Gaspar Conamicus Soliensis valóban ott írta le; egy másik, a Szilády

Áron kiadásában megjelent *Sermones dominicales* szerzője egyszer név szerint, egy más alkalommal anélkül idézi szóról szóra Eberhardust.¹⁷ Van nyoma végül egy további verses nyelvtanfésülés, Ioannes de Garlandia *Synonimája* ismeretének is: három sorát a Széchényi Könyvtár egyik kódexében 1513-ban írta be a közelebbiről ismeretlen Nyárády János.¹⁸

2. Szótárak

A középkor első felében szótárak ismeretéről és elterjedtségéről adatok hiánya miatt nem beszélhetünk; Papias művét (1063) csak a nagyszebeni plébánia könyvtárjegyzéke, Szalkai László tankönyve és a *Sermones dominicales* írója említi János evangéliuma egyik versének magyarázása közben a XV. században,¹⁹ pedig már a XI. század végén ismertnek kellett lennie. A másfél évszázaddal későbbi Hugutio (*Ugucione*) *Magnae derivationes* (1192 előtt) című nagy munkáját egy ismeretlen eredetű (1368) és egy 1397-ből származó hazai kódex képviseli, mely egykor a lőcsei Szent György-kápolna könyvtárába tartozott.²⁰ Hugutio a „Pis” címszó alatt beszél Pisáról, és megmondja, hogy ott született; hagyomány része, talán kezdete az adat, melyet még Pápai Páriz Ferenc is követett, mikor a „Comidava” szót így értelmezte: „Dés városa Erdélyben, a’ hol e’ Könyv Autora született.”²¹

Jóval több és határozottabb nyomot hagytak a középkor második szakaszának legismertebb szótárai. A ferences Guillelmus Brito a XIII. század második felében főleg a latin Biblia szóanyagát dolgozta fel Papias és Hugutio nyomán. Igen elterjedt műve legtöbbször *Expositiones vocabulorum Biblie* címet visel a kéziratokban. Tudjuk, hogy megvolt Veszprémben, Lőcsén és Kassán, 1435-ben Miklós morvaországi pap végrendeletileg Kolozsvári Enghel Istvánra hagyott egy példányt.²² Szótártörténeti szempontból Brito művének egyenes leszármazottja Ioannes Marchesinus *Mammotrectusa*, amelynek szerzője a latinul nem jól értő papok számára megmagyarázta a Biblia, az antifonák, responsoriumok és a himnuszok nehezebb helyeit, és melleleg még helyesírást is oktatott.²³

Világiak is nagy haszonnal forgathatták Ioannes Ianuensis de Balbis *Catholicon* (1286) c. művét, amely helyesírási, alak-, mondat- és verstani részek után terjedelmes szótárt tartalmaz, gyakorlatilag tehát a legfontosabb irodalmi ismereteket együtt. A lehnici karthauziak kéziratot példányát ma a Budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi, egy másik hazai kódex emléket az tartotta fenn, hogy 1450-ben elrabolták; valószínű, hogy Temesvári Pelbárt már egy nyomtatott példányát forgatta.²⁴

Az említett nyelvtani és szótári művek egy része a latin nyelv, a vers és a próza művészi használatának szabályait is magában foglalta. Alexander de Villa Dei *Doctrinaléj*ának utolsó fejezetei a metrikát (1550—2281), a hangsúlyozást (2282—2360), valamint a schemák, a trópusok és a metaplasmusok tanát (2361—2639) elég részletesen tárgyalják, a *Catholicon* ugyancsak nem jelentéktelen prozódiai részét, a szorosan vett nyelvtant elhagyva, külön is másolták, a *Graecismus* I—V. fejezete pedig voltaképpen retorika és verstan: nem lehet meglepő tehát, hogy különálló tankönyvekkel ebben a tárgykörben nem találkozunk.²⁵ Ami a fennmaradt könyvtárjegyzékekben és kódexekben retorika néven említetik, amúgy is ókori mű: Cicero, mint a veszprémi káptalan jegyzékében, esetleg Victorinus, akinek munkáját a lőcsei Polirer Gáspár írta le Bécsben, 1471—72-ben.²⁶ Az irodalmi szakismereteknek azt a részét ugyanis, amit a régiek retorikának, a bene dicendi művészetének neveztek, a középkor teljesen más viszonyai között a velélírásban (ars dictandi, ars notarialis) és a prédikálásban használták fel gyakorlatilag.

3. Ars dictandi, ars praedicandi, ars orandi

Az először Itáliában fellendülő és rendszeresen tanított ars dictandi két ottani terméke, Petrus de Vinea, valamint Richardus de Pofis levelezőkönyvei a XIII—XIV. század fordulóján kerültek Magyarországra: abban az időszakban, amikor nálunk is megindult az ügyek aktaszerű intézése.²⁷ A XIV. század második felében jelenhetett meg az olasz Rolandinus Passagerii *Summa artis notariéja*²⁸ és Tibinus levelezőkönyve.²⁹ A XV. században Bécs és Krakkó hatásával lehet számolni: az előbb említett egyetem idevágó működése tudtom szerint részleteiben feldolgozatlan (noha lenne mivel foglalkozni³⁰), a reneszánsz irányába hajló Krakkó ars epistolandi-oktatásába Bártfai Jakabfia György tankönyve, a padovai Franciscus Niger *Modus epistolandi*-ja, a nyomtatványba tett bejegyzések (egyebek között a tanrend) nyújthatnak majd magyar szempontból értékes felvilágosítást.³¹

Gazdagabban dokumentálható a külföldi ars praedicandik ismerete, melyeknek szabályait egyetemet járt művelt papok honosították meg és terjesztették el a XIII. századtól kezdve egyre szélesebb körökben. A skolasztikus gondolkodás e sajátos irodalmi terméke lényegében mindaddig érintetlenül maradt, míg a skolasztika ellenreformáció idején megújított formája is el nem tűnt — nagyjából a XVIII. századig. A prédikálás új módja legkorábban Franciaországban alakult ki, onnan hatolt be Angliába és Németországba; az egykori Sorbonne hallgatóinak közvetítésén kívül azáltal is, hogy a XIV—XV. században alapított

egyetemek mind ezt a módszert tették magukévá. Mellettük és azokkal párhuzamosan különösen a prédikátori munkát hivatásuknak tekintő új szerzetesrendek, a ferencesek, a dominikánusok és az Ágostonrendiek tettek sokat az új szerkesztési mód elterjesztéséért.³²

Az egész vasárnapi evangéliumot magyarázó homíliával szemben legfőbb és a beszéd egész szerkezetét meghatározó újdonsága abban áll, hogy a prédikátor egyetlen bibliai mondatot elemez, részeire bontva (divisio) magyaráz meg, s újabb és újabb tekintélyeket (auctoritates) felvonultatva bizonyít. A szokások nemzetek és egyetemek szerint változhattak ugyan, de abban valamennyi elméletirő megegyezett, hogy a beszéd eme új, „cūriosus” és „subtilis” formája főként literátus közönség, klerikusok előtt alkalmazandó leginkább, nem zárva ki azonban azt a lehetőséget sem, hogy hasonló szerkezeti felépítésre és nyelvi kidolgozottságra anyanyelvű beszédekben is törekedni lehet.³³ A beszéd ornamentumai között található stílusesszközök (pl. az a követelmény, hogy a divisio tagjai — membrum — rímeljének egymással, és hogy a mondatvégek ritmikusan végződjenek³⁴) legnagyobb része ókori eredetű, csak éppen az antik retorikai fogalmak az új alkalmazási területen a régítőle meglehetősen eltérő értelmet kaptak. A prédikáció témájának, vagyis az alapul szolgáló citátum kiválasztásának inventio a neve, a felosztás elősegítésére Victorinus nyomán ismerik a loci communes tanát, dilatatió a divisio egyes pontjainak további bővítését értik, ami az antik retorikák amplificatiójával azonosítható, és eszközei közé tartozik a dolores rhetorici mellett egyebek között az etimológia is.³⁵

A régi Magyarország kódexeiben maradt fenn annyi ars praedicandi, hogy meglehetősen elterjedtségükre következtethessünk. A tan fejlődésének kezdetén álló Alanus ab Insulis csak *Anticlaudianus*ával szerepel, legalábbis egyelőre;³⁶ a szepességi Aranyasi Gellértfi János kódexében megtalálható viszont a legfontosabb kézikönyvek közé számítható Robertus de Basevorn *Forma praedicandij*ának egy részlete, s egy 1433-i lőcsei kódexben Henricus de Heinbuche (?) *Modus exhortationisa* foglaltatik.³⁷ A nyomtatásban megjelent útmutatások közül korán Magyarországra került a sokszor Aquinói Tamás neve alatt szereplő, valójában XV. századi *Tractatulus*, amely a beszéd fő részeivel (thema, prothema vel prelocutio, diuisio vel distinctio, subdiuisio vel subdistinctio), majd azok kibővítésével foglalkozik (modi prolongandi sermonum), hogy végül hasznos tanácsokat (cautela) adjon; pl. arra, hogy a beszéd egy óránál hosszabb ne legyen.³⁸ Ugyancsak nyomtatásban olvasták nálunk az Antoninus Florentinus *Summa theologicá*jának harmadik részében, *De forma predicationis* cím alatt álló, terjedelmes példákkal megmagyarázott szabályokat.³⁹ Említhető végül Michael de Hungaria ars praedicandijának egyetlen néven nevezett forrása, a *De arte intelli-*

gendi, docendi et predicandi, melyet a szöveg egykori kinyomtatója Albertus Magnusnak tulajdonít, de szerzője Guillelmus de Alvernia (†1249) párizsi püspök. Abban már teljesen igaza van a felhasználónak, hogy a tractatust a metafora tárgyalásánál hozza fel, mert valóban erről van szó benne.⁴⁰

Ugyancsak Guillelmus de Alvernia a szerzője a *Rhetorica divina* c. műnek, amely a XV. században a karthauziak birtokában volt meg, és az imádság retorikájával foglalkozik. A szónoki ars alkalmazásának olyan területe ez, ahol — legjobb tudomásom szerint — az egykor közkézen forgó teoretikus műveket még nem fedezte fel az irodalomtudomány. Nem lehetetlen, hogy történetét egyszer a párizsi püspök könyvével kell kezdeni, aki csodálkozik, hogy előtte senki nem foglalkozott még a témával.⁴¹

A művelt, leginkább klerikus hallgatóság előtt elmondandó s a szabályoknak és az igényeknek megfelelő prédikáció megszerkesztéséhez irodalmi segédeszközökre volt szükség. Mindenekelőtt Bibliára, melyben a szöveget nyelvi és tárgyi magyarázatok kísérték, azután bibliai konkordanciára, ahol a pap megtalálta a nyelvileg és tartalmilag egymást kiegészítő, magyarázó szentírásbeli helyeket,⁴² és nem utolsósorban olyan gyűjteményekre, melyekben a beszédet élénkítő (s különösen a világiak körében kedvelt) példákat (exemplum) lehetett megtalálni.⁴³ A XIV. századi angol Thomas Waleys még rímszótárt is összeállított magának, mert — mint mondja — olykor a legszebb felosztást is el kell ejtenie a szónoknak, ha nem találja meg az összecsengő szövegeket.⁴⁴ Nagy szükség volt persze prédikációgyűjteményekre is, amikből kész beszédek lehetett a hallgatóság igényeinek és nem utolsósorban a pap műveltségének megfelelően átvenni.⁴⁵

A könyvtárjegyzékekből arra lehet következtetni, hogy a papság megszerezte magának a szükséges segédkönyveket. Glossázott zoltárkönyvről László esztergomi prépost már 1277-ben végrendelkezett. Ez és számos későbbi adat valószínűleg a *Glossa ordinaria* néven ismert magyarázatra vonatkozik, amelyet Anselmus Leodiensis és tanítványai írtak a XII. század első felében. Egy évszázaddal későbbi Nicolaus de Lyra magyarázata, mely igen korán került Magyarországra: a *Képes Krónika* szerkesztője majdnem két egész fejezetet vett át Genesis-kommentárjából szóról szóra.⁴⁶ A városi könyvtárak magyarázatos evangéliumokkal, konkordanciákkal, számos beszédgyűjteménnyel díszelkedhettek, megvolt nekik Jacobus a Voragine nagyon elterjedt legendagyűjteménye, a *Legenda aurea (Lombardica historia)* és több elbeszélő mű, melyekből a beszéd élénkítésére részleteket lehetett kiemelni: a régi s már az előző korszakból ismert *Vitae patrum* mellett számos gyűjtemény, melyekről néhány ténylegesen ránk maradt kódex, a XV. század második felében működő neves prédikátorok utalásai és

nem utolsósorban a magyar fordítások tanúskodnak.⁴⁷ A kifejezetten vallásos rendeltetésű szövegek mellett békésen megfértek ebben az időben a könyvtárakban és az egyházi beszédekben a világias olvasmányokból, a *Gesta Romanorum*ból, Guido de Colonna Trója-regényéből, a Sándor-regényből kiemelt példák,⁴⁸ amelyeket második helyre szorítottak ugyan a prédikátoroknak adott intelmek, de használatukat elvben és gyakorlatban nem tiltotta senki.

A példaforrások közé tartoznak a történeti művek, azok között is a legelterjedtebb, Petrus Comestor *Historia scholasticája*, ahol narratív formába öntve találta a bibliai történetet az olvasó. A könyv előfordulása nálunk 1273-tól követhető nyomon: forgatta Temesvári Pelbárt, és Petrus az a „magister historiarum”, akit idéz a Kálti Márknak tulajdonított krónikarészlet írója.⁴⁹ Fontos végül, és már itt kiemelendő a proverbiumok prédikációbeli szerepe, melyek verses és prózai formában egyformán gyakran fordulnak elő. Ilyen gyűjteménynek még a híre sem maradt fenn a magyar középkorból, 1665-ben azonban Szenczi Kertész Ábrahám kiadott egy tárgy szerint csoportosított, főként leoninusokból álló gyűjteményt, amely nem más, mint egy bázeli, 1528-ban kiadott gyűjtemény késői utánnyomata.⁵⁰

4. Poétikák

A poétikák vagy középkori szóval a poétriák hazai ismeretére került elő eddig a legkevesebb adat. Legkorábbi említésük a „pécsi egyetemi beszédek”-ben található: a baj az, hogy a kódex legutolsó (és mindmáig legalaposabb) feldolgozója az egyik középkori poétria szerzőjének, Godefridus de Vino Salvónak nevét nem ismerte fel, noha Gaufredus (Gaufredus) alakban tízszer fordul elő benne. Szerencsére idéz azonban belőle egyszer egy passzust, amely így szól: „Utere consilio, licet omnia noveris omnes.” A sor az angol születésű, Rómában élő szerző *Poetria nova* c. művében valóban megtalálható; kár azonban, hogy éppen ez a sor proverbiummá vált, és nem alkalmas, hogy az író poétikájának közvetlen magyarországi ismeretét bizonyítsa. A további kilenc idézet alapján, ha a beszédek teljes szövegét egyszer kiadják, többet lehet majd mondani.

Mindeddig nem keltett figyelmet, hogy Kisvárdai János sárospataki tanár Szalkai-kódexben megőrzött zenei előadásaiiban Arisztotelész poétikájára hivatkozik. A citátum Georgius Valla fordításából nem származhatik, mert az később jelent meg nyomtatásban (Velence 1498); nem található azonban Guillelmus de Moerbeka 1278-ban készített latin átültetésében sem, amely egyébként sem terjedt el a középkorban. Előfordul viszont Hermannus Alemannus Averroes *Poetica*-kommen-

tárjából készített latin fordításában, csaknem szó szerinti hűséggel; mi több: a jegyzet e része — Mészáros István leírása szerint — margón áll a kéziratban, tehát Kisvárdai Jánostól származhat. Valószínű, hogy a sárospataki tanár tudott Arisztotelész e kommentált *Poeticájáról*, s abból valamit ismert; már egyáltalán nem bizonyítható, hogy az egész művet, vagy hogy fogalma volt arról, hogy az idézett szöveg Averroestől származik, s a legkevésbé sem igazolható, hogy a sárospataki tanár valamiféle averroista művészetelméletet vallott.⁵¹

5. Irodalomtörténetírás

A Jeromos *De viris inlustribus*a óta folyamatosan művelt irodalomtörténetírás emlékei közül több mű ismerete mutatható ki a régi Magyarországon; egyik sem máig meglévő kódexekből vagy szétszóródott könyvtárak jegyzékeiből, hanem itthon fogalmazott szövegek utalásaiból, a XV. század második feléből.

A Szilády Áron kiadásában megjelent *Sermones dominicales* írója ókori filozófusok (az akkori magyar szóhasználattal: pogány bölcsek) mély értelmű mondásait idézve két alkalommal említ egy *De vitis philosophorum* c. művet, amely Gualterus Burleus (Burley, Burleigh) *Liber de vita et moribus philosophorum* c. könyvével azonos. A szerző angol ferences volt (1274/75—1344), aki élete tekintélyes részét a kontinensen töltötte, s könyvét is valahol Dél-Franciaországban vagy Észak-Itáliában írta. Innen érthető, hogy legtöbb kézírata máig Prágában van, és csehre háromszor is lefordították. Elsősorban filozófiatörténet: fő forrása Diogenes Laertius egy latin fordítása mellett Valerius Maximus, az egyházatyák és minden olyan mű, ami a szerző kezébe került és ókori filozófusokról beszélt. Szóba jön azonban a könyv a középkori irodalomtörténetírásban is, mert Homérosztól Priscianusig egész sor görög és római auctor kapott helyet benne. Az író 132 cikkben életrajzot ad, főképpen azonban az erkölcsös életre oktató bölcs mondásokra és az utánzásra méltó példákra helyezi a hangsúlyt. A *Sermones dominicales* íróját éppen ezek érdekelték, amikor Szókratész, Arisztotelész, Diogenész vagy Plautus szentenciáit írta ki belőle.⁵²

Mint irodalomtörténeti forrás tényleges ismerete kevesebbet nyom, de ha rosszul is, legalább szoros értelemben vett irodalomtörténetírót említ meg a *Legende sanctorum regni Hungarie in Lombardica historia non contente* (Strassburg kb. 1486—87) c. kiadvány, amikor a Szent István protomártír tetemének feltalálásáról szóló legendát — az itthon szerkesztett könyv címében foglaltak ellenére — a *Legenda aurea*ból átvéve Lucianus presbiterről beszél, és megemlíti vele kapcsolatban, hogy egy bizonyos Germadius őt a „híres férfiak” közé sorolja. A név a

Legenda aurea minden kiadásában helyesen Gennadius (Genadius) — ki elsőnek folytatta Jeromos irodalomtörténetét — a magyar szerkesztmény későbbi kiadásában (1498, 1512) mindvégig hibásan Germadius; nehezen dönthető el ezek után, hogy a nyomdász rontotta-e el (ami könnyen lehetséges), vagy már a magyar legendák szerkesztőjének nem jelentett semmit a név és a tipikus cím, amire forrása utal (*De viris inlustribus*).⁵³

Az egyetemes keresztény és az ugyancsak egyetemes ókori filozófia-, ill. irodalomtörténetírás mellett jóval parciálisabb volt, de nagyobb jövő állt az írók és műveik egybegyűjtésének ama formája előtt, amelybe egy-egy szerzetesrend irodalmi termését kívánták összefoglalni. E katalógusok annyiban egyetemesek, hogy nem nemzetiek, vagyis egy Európa kisebb-nagyobb részére kiterjedő rend egész irodalmát foglalják össze; nemzetiek mégis annyiban, hogy az állami és nyelvi közösségekkel valamiféle kapcsolatban álló rendtartományokból gyűjtött adatok összegeződtek bennük, és e helyileg is számon tartott irodalmi tények a XV. század végétől a nemzeti írói névjegyzékek legfőbb forrásaivá válhattak.

Külföldi, a fenti értelemben egyetemes rendtörténetek s a bennük foglalt írói névjegyzékek ismerete nálunk egyelőre csak a ferenceseknél mutatható ki. Még nem különálló katalógusba szerkesztve, de írókról és művekről is megemlékezik Arnoldus de Serano *Chronicon XXIV fratrum ministrorum generalium* c. rendtörténeti művében, amelynek irodalmi adatai utóbb Antoninus Florentinuson és Philippus Bergomensisen keresztül jutottak el Johannes Trithemius egyetemes írói névjegyzékébe. A könyv a magyarországi obszerváns ferencesek Szalkai Balázs neve alatt ismeretes rendi krónikájának egyik fő forrása volt, amire a szöveg többször hivatkozik, hosszú lapokon keresztül követi, s az átvevő még azt is megemlíti, amikor már nem meríthet belőle.⁵⁴

Már önálló írói katalógust tartalmaz Bartholomaeus de Pisa *De conformitate vitae beati Francisci ad vitam domini Iesu* (1389—90) c. könyve. A ferencesek mindkét ága ismerte a XV. század második felében Magyarországon: az obszerváns Temesvári Pelbárt cím szerint utal rá a *Pomeriumban*, nyoma van a tartomány rendtörténetében, szavai megtalálhatók a mariánus Igali Fábián *Speculum B. Francisci et sociorum eius* c. kiadványában.⁵⁵ Az írók úgy kerülnek Bartholomaeus de Pisisnél szóba, hogy a ferencesek egyedülállóak a többi szerzetesrend között tagjaiknak életszentsége, tudományossága, előkelő származása és nagy száma miatt. Az író legbővebben a szent életű franciskánusokat tárgyalja, majd jóval rövidebb terjedelemben az írókra tér át, s mindjárt csoportokat alkot belőlük: első helyen a Biblia szövegének magyarázói állnak, majd egy három részre oszló további alosztályban a teljes Írást beszédekben feldolgozó szerzőket, a népnek elmondandó szónoklatok

íróit, és végül egyéb tudományszakok (logika, fizika stb.) művelőit említi.⁵⁶

A ferences rendi irodalomtörténetírás szerzői közül ismerték végül Magyarországon Bonifacius de Cevát, aki Gosztonyi János győri püspökkel állt kapcsolatban. A rend konventuális ágához tartozott, de *Firmamenta trium ordinum c.*, névtelenül kiadott művét (Párizs 1512) a magyarországi obszerváns tartomány krónikája említi. A műben van egy fejezet a Ferenc-rendiek kiválóságairól, köztük — utolsó helyen — az írókról.⁵⁷

6. Irodalmi olvasmányok

A korszak olvasmányanyaga az irodalomtudomány más területeihez hasonlóan három forrásból állapítható meg: a fennmaradt kódexek tartalmából, a könyvtárjegyzékekből és az írók hivatkozásaiból. Az első két forráscsoport összehasonlíthatatlanul kevesebb adatot tartalmaz, mint a harmadik; megvan azonban az az előnye, hogy kétségbevonhatatlanul tanúsítja az auktorok tényleges ismeretét. A harmadik jóval bővebb, de minden citátumot és említést gondosan tanulmányozni kellene annak megállapítására, hogy valóban az idézett író szövegszerű ismeretén alapul-e, vagy másod-, harmadkézből való, esetleg olyanféle prédikációkhoz használt citátumgyűjteményből, mint Thomas de Hibernia nagyon elterjedt *Manipulus florum*, melyből tárgykörök szerint csoportosított idézetek egész tömegét lehetett meríteni a szerzők nevének kíséretében.⁵⁸ Bárhogy döntson is azonban a kutatás az egyes passzusok esetében, néhány eddig alaposabban feldolgozott íróból (pl. Temesvári Pelbárt), a könyvjegyzékekből és a magyar nyelvű kódexek forrásaiból nyerhető adatok feljogosítanak annak feltételezésére, hogy olvasmányokkal a középkor második felének Magyarországa jól el volt látva, s az új művek, mint pl. Nicolaus de Lyra már említett bibliaglosszái, alig néhány éves vagy évtizedes késéssel eljutottak hozzánk. A helyzet általános jellemzésére azt lehetne talán mondani, hogy a középkor végi ország legfontosabb központjainak kolostorai és iskolái a környező egyetemek filozófiai karait megközelítően voltak telítve irodalmi olvasmányanyaggal; annyira, hogy ebben a korban és a kutatás mai állása mellett csak egyes irodalmi olvasmánytípusokat, s ezeken belül egyes, már most feltűnően jól dokumentálható szerzőket lehet és kell kiemelni.

A szokásos iskolai olvasmányok közül Cato, Theodolus, Avianus és Ausonius, s mellettük még Bernát ismerete és használata igazolható adatokkal. Az elsőnek egy 1446-ból származó kézirat és Kaym Orbán 1517-ben kiadott *Catho moralissimusa* mellett főként az tanúsítja

elterjedtségét, hogy tekintélyként prédikációkban idézték; két sora Alexandriai Szent Katalin legendájából még magyar fordításban is ismeretes.⁵⁹ Theodolust Szalkai László olvasta Sárospatakon, Avianust, mint említettem, Oláh Miklós Nagyváradon. Bízvást iskolai szerzőnek vehető még Ausonius, kinek *Sententiae septem sapientum* címmel másolták le néhány versét egy Bécsben őrzött magyarországi provenienciájú kódexbe. Ugyanezt jelentette meg utóbb nyomtatásban Honter János Cato párverseinek és egy, *De monosyllabis* című, ugyancsak Ausoniusnak tulajdonított műnek kíséretében. Bernátnak *De contemptu mundi et appetitu divinorum* c. verses művét Szalkai László olvasta tanárának vezetésével 1489-ben Sárospatakon.⁶⁰

Ókori szerzőket tartalmazó kódex nem sok maradt: a pécsi káptalan a XIV. században egy Prospert, Claudianust és Statiust tartalmazó kéziratot őrzött, ismerünk Cicero-kivonatokat, Victorinust, a lőcsei Petschmessing Kristóf 1461-ben Krakkóban Juvenalis satíráiból másolt, egy bencés eredetű, teológiai tartalmú kódex kivonatokat tartalmaz Vergiliusból, Lucanusból, Ovidiusból, Juvenalisból és Tibullusból, egy Vergilius-kódexet a nagyszebeni könyvtár jegyzéke említ.⁶¹ Nem éppen sok, amit fel tudunk sorolni, de még sokkal körültekintőbb kutatások is valószínűleg lényegesen kevesebb szöveget tudnának kimutatni annál az ókori ismeretanyagnál, ami ténylegesen közkézen forgott, és ha szóba került — mint irodalmi értéket és nevet — a magasabb iskolázottságú réteg ismert.⁶²

Régóta ismeretes, hogy Ladomér esztergomi érsek egy 1288-ban IV. Miklós pápához intézett levelében Vergilius *Georgicája* nyomán Proteusról, Horatius alapján theoni fogakról írt. A *Sermones dominicales* XV. század közepi írója négy sort idézett Juvenalistól, a föld termékenységének három ismervét Vergilius *Georgicájára* hivatkozva mondta el, feltűnően gyakran említette Senecát, előfordul nála Ovidius, Plinius, Galenus, Valerius Maximus (akit Temesvári Pelbárt ugyancsak ismer). Szalkai László XV. század végéről származó tankönyvéből auktornevek egész sorát lehet összeállítani, köztük a nálunk kezdettől fogva olvasott Lucanust, Vergiliust, Ovidiust, Juvenalist, Cicerót a rhetorica primával, vagyis a *De inventione* c. művével és Quintilianust retorikai tankönyvével, de bajosan dönthető el, hogy e nevek és irodalomtudományi művek szövegszerűen voltak-e ismeretesek, vagy sokadkézből származó, gyakran felismerhetetlen és ellenőrizhetetlen szentenciákat fémjeleznek csupán.⁶³

Seneca középkori, jól kiérezhető kultuszától egyenes út vezet a késő antikvitás keresztény íróihoz, az előző korszakban is említett Sedulius-hoz, valamint Prudentius-hoz.⁶⁴ A történeti valóságot nagyon töredékesen és esetlegesen tükröző adatok világánál is legtöbbet olvasott szerzőnek Boethius látszik közöttük. Elterjedtsége olyan nagy, hogy

még az a gondolat is felvethetőnek látszik, hogy nem a középkor második feléből eredeztethető-e végső soron nálunk a több változatban vallott keresztény sztoicizmus, melynek akár egyenes folytatása lehet Illei János fordítása a XVIII. század második felében. *De consolatione philosophiae* c. művéből ránk maradt egy kézirat másolat, nyomtatott formában a kassai plébánia és a lechnici karthauziak könyvtárából ismeretes, többször idézi a *Sermones dominicales* írója, benne van Alexandriai Szent Katalin legendájában, sokszor citálja Szalkai László tankönyve.⁶⁵ Meglehetősen elterjedtnek kellett lennie még a *De disciplina scolarium* c. pseudo-boethiusi iratnak: Domonkos literátus Visegrádon, 1363-ban kelt levelében ennek a műnek kommentált változatára kért pénzt rokonától, Semlyéni Mihálynétól, ez a könyv lehet az, amire Uzsai János, az egyetlen ismert hazai ars notaria szerzője, Boethius nevének említésével egy helyen utal, máshol meg egyet-mást valószínűleg kölcsönöz belőle.⁶⁶

Az egyházatyák után, a későbbi középkor szerzői közül Alanus ab Insulis műveinek szélesebb körű ismeretére következtethetünk. *Anticlaudianus*ából két kódex tartalmaz részleteket, néhány sorát az Ágoston-rendi remeték győri, 1428-i rendi gyűlésén idézték. Mellette Ludolphus de Saxonia *Vita Christijét* érdemes talán még megemlíteni, amely Krisztus szenvedésének történetét adja elő misztikus átéléssel. Latinul egy lőcsei, egy leleszi premontrei, valamint egy Korvina-gyanús kéziratból, magyar fordításban az Érsekújvári kódexből ismeretes. Ebbe a csoportba tartozik a *Hortulus animae* c. imádságos könyv, Szent Brigitta elmékedései, Bonaventura, Kempis Tamás és az új vallásos irányzat, a devotio moderna más kedvelt szerzői. Az az anyag röviden, amelynek másolói (és feltehetően olvasói is) a címben vagy a szöveg végén felsóhajtottak: „ájtatos szent imádság és igen kedves”, vagy: „kisdéd, de igön szép”. Ebbe a rétegbe szüremkedtek be ellenállás nélkül humanista hatások és szövegek is a jórészt még erősen középkorias magyar nyelvű irodalomba. A legismertebb nyom Petrarca bűnbánati zoltárainak fordítása a Festetics-kódexben, de akad más utalás is az olasz humanizmus úttörőjére.⁶⁷

B) EREDETI MŰVEK

A felsorolt, kétségtelenül jóval nagyobb számban kézben forgó és más, még felkutatandó tankönyvekből, ókori és újabb eredetű olvasmányokból igen széles körű, alapos irodalmi műveltséget lehetett szerezni, amely az írás mesterségszerű gyakorlásán túl az ismeretanyag átadására, a közösség már meglévő, írásban rögzített hagyományainak feldolgozására és csoportosítására, sőt még a kész művek megítélésére is

képesített. Nyelvtant önállóan nem szerkesztett ugyan senki, de teljesen tájékozottak voltak a nyelvhelyesség, még a nyelvelmélet kérdéseiben is,⁶⁸ és a zenei ismereteket közismertebb grammatikai példával eredményesen lehetett érthetőbbé tenni; poétikát sem írtak, művelt hallgatóság előtti prédikációban azonban el lehetett mondani olyan csodát, melynek megértéséhez a metrika ismerete adja a kulcsot. Az irodalom elméletét illetően meg azt tudták általánosan, hogy az ars utánozza a természetet,⁶⁹ s hogy a szükséges és hasznos irodalom mellett a tanuló ifjúságot az „artes delectabiles”-ben, a gyönyörködtető művészetekben, az adott esetben zeneileg is ki kell képezni. A felkészültség és a gyakorlat egybevetése tette képessé az írókat, hogy az egyházi beszédnél „sermo bonus”-ról, sőt „optimus”-ról beszéljenek, egyes oklevélbeli árengákat „pulcherrimá”-nak nevezzenek, ami egyszersmind azt is magában foglalja, hogy ismertek kevésbé jó, kevésbé szép prédikációkat és diploma-fogalmazványokat is.⁷⁰ Ha az irodalmi olvasmányokról beszélve azt mondhattuk az imént, hogy a középkori Magyarország a környező egyetemek filozófiai karait megközelítően telítve volt irodalmi olvasmányanyaggal, most talán megkockáztathatjuk azt a nézetet, hogy a XIII—XV. században az irodalom építménye fokozatosan teljessé vált.

Az ismeretek továbbadásának szokásos módja a szövegek kommentálása volt; a mesterség szabályait a leginkább művelt területeken rögzítették: a szó szoros értelmében mindennap gyakorolt oklevélírásban és az egyházi beszédben. Pontosan ott, ahol a szerzők általában hangsúlyozzák a helyi szokások különbözőségét, és egyúttal azt is, hogy ezeket tiszteletben kell tartani.⁷¹

I. Kommentárok

A fentebb ismertetett külföldi szövegek némelyikét kommentárok kísérték: Domonkos literátus magyarázatos Boethiust akart megszerezni magának, mikor levélben kért pénzt rokonától, ugyanilyen Sedulius *Carmen paschalé*jának lechnici példánya. A legnevezetesebb itthon kommentált szövegek Szalkai László sárospataki iskolai jegyzeteinek kódexéből ismeretesek. Nem elvont, tudományos célból készültek tehát, hanem oktatásra, s emiatt vehetjük bizonyosra, hogy a kódexben nagyon sok végleg elveszett hasonló mű egyetlen ránk maradt emlékét kell tisztelnünk.

A legterjedelmesebb benne Theodolus eklogájának magyarázata, de nem sokkal rövidebb Clervaux-i Bernát *De contemptu mundi et appetitu divinatorum* c. művének kommentárja sem, melyből eddig semmit nem publikáltak. A tankönyv harmadik hosszú szövegegysége már címével

(*Rhetorica ex dictis Tybini oratoris summa excerpta*) a XIV. századi Nicolaus Tybinus ars dictandijára utal. A levélfogalmazási tankönyvet legutóbb Mészáros István ismertette. Mivel azonban a sárospataki szöveget Tybinus művének más kézirataival nem vetette egybe, nem állapítható meg, tett-e valami eredetit a tanár a több mint százéves tankönyvhöz, s ha igen, mit és mennyit; nem világos egészen a kommentárok értéke és természete sem.⁷²

Theodolus kapcsán a krakkói végzettségű, baccalaureusi fokot elért tanár, Kisvárdai János mindenekelőtt a műfajjal (ekloga) és legjelentősebb művelőinek nevével ismertette meg tanítványait, majd a szerzővel és a tárgyalandó művel. E bevezetés szerkezete több tekintetben ismert szövegekre és Kisvárdai saját zenei jegyzeteire emlékeztet, de az eddig töredékesen publikált megjegyzéseket egyetlen forrással sem sikerült teljesen azonosítani. Magát az eklogát nyelvi és tárgyi, egyebek között mitológiai és földrajzi neveket tisztázó megjegyzések kísérik, amelyek valószínűleg csak részben eredetiek. Az argumentum szó egyik értelmének definíciójánál a tanár Boethiusra hivatkozott, a többször alkalmazott etimológiai (ekloga, fabula, história) magyarázatok előképeit többfelé meg lehet találni, egyebek között már Isidorus *Etymologiae*-jában és Eberhardus Bethunensisnél, földrajzi ismereteinek egy része (Aethiops) közvetve ugyancsak Isidorusra mehet vissza, de forrása lehetett Kisvárdai János tudományának a bibliai glossza is.⁷³

Tibinus tankönyvének bevezető része a levél céljával, fajaival és részeivel foglalkozik, melyet aztán részletes tárgyalás követ. Ha jól veszem ki, a tanár főleg nyelvi magyarázatokat fűzött az alapszöveghez, bőven kiaknázva ezekhez egyebek között a már említett szótárakat.

Összefoglalólag azt lehet mondani, hogy a középkor végi tankönyv irodalmi részét illetően sok még a feltárnivaló. Már most valószínűnek látszik azonban, hogy a tanár tisztas erudícióval rendelkezett, az iskolája képesítette a tanulókat a hazai literátus-feladatok ellátására, és jól előkészítette őket, ha Krakkó vagy Bécs filozófiai fakultásán tovább akartak tanulni.

2. Ars notaria

A különböző fajtájú levelek kiállításához szükséges tudnivalók Tibinus epistolográfiájának hazai megjelenése előtt (már jó száz évvel korábban) itthoni szerkesztésű, eredeti tankönyvből is elsajátíthatóak voltak, maguknak az ismereteknek széles körű alkalmazhatósága és szükségessége meg még korábban, már a XIII. század közepétől világosan látható. Ez idő tájt nőtt meg ugyanis ugrásszerűen a ránk maradt oklevelek száma: II. András harmincesztendő uralkodása alatt

a királyi udvar kb. 350 oklevelet állított ki, fia, IV. Béla harmincöt esztendejében valami 1150-et; ugyanebben az időben indul meg a hiteleshelyek, mellettük az egyházi és világi hatóságok rendszeres és sokoldalú oklevélkiadó működése, sőt fellendül a magánszemélyeké is. Nem hiszem, hogy ennek általános, a művelődés más tereumainak fejlődését is megszabó okaival (a pénzgazdálkodás, a kereskedelem, a köznemesség kialakulása stb.) ezen a helyen behatóan foglalkozni érdemes; elengedhetetlennek látszik viszont annak megemlítése, hogy az oklevelek kiállításához megfelelő képzettségű szakemberréteget kellett kiképezni, és hogy az írásbeli munka hivatszerű szervezettsége, az azonos vagy hasonló feladatok ismétlődése miatt az oklevelek szövege fokozatosan sablonossá vált, az egyes nyelvi és szerkezeti elemek — bizonyos stiláris variációktól eltekintve — az egynemű oklevélfajtákban csaknem szó szerint ismétlődtek.⁷⁴

Az oklevélszerkesztést vagy az iskolában, vagy a gyakorlatban, valamely hiteleshelyen, kancellárián, vagy gyakorló jogász, ügyvéd mellett (patvaria) lehetett megtanulni. Az írásbeli munka formális elemeinek elsajátítására a kancelláriákon a mintadarabokat gyűjteménybe (formularium) másolták, melyből a literátus, ha nem tudta még kívülről, az állandóan ismétlődő szakaszokat átvehette; olykor nem is kellett mást tennie, mint az adott eset tényeit (neveket, helyet stb.) behelyettesíteni a kész szövegbe. Az iskolákban tanított és igényesebb ars notaria abban különbözött ezektől, hogy a tankönyv elején bevezetés állt, és néhol (nem rendszeresen) a mintadarabokat jogi, valamint nyelvtani, stilisztikai és a retorika körébe tartozó megjegyzések, szabályok, tanácsok, útmutatások kísérték. Egyesek az utóbbiak közül valóban csak a stílust illették; mások azért is kötelezőek voltak, mert egyes oklevélfajtáknál be nem tartásuk jogi következményekkel járt.⁷⁵ Az oklevelek kiállításának szabályos volta egyúttal hitelességük ismérve is: bíróságoknál és átírások vagy megújítások alkalmával a bemutatott oklevelek eredetiségének vizsgálatánál a pecsét, az írás, a vakarások mellett a stílusból is igyekeztek következtetéseket levonni.⁷⁶

A formuláriumok osztályozása több szempont szerint történhetik: lehetnek egyháziak és világiak, melyek nálunk a XV. században váltak el egymástól; az első szemponton belül lehetségesek szerzetesrendek és világi papság számára írottak, a másodikban elkülöníthetők hivatalos (irodai) és magánhasználatra szerkesztettek, kúriaiak, hiteleshelyiek, városiak stb.⁷⁷ Kritikatörténeti szempontból azonban csak a magyarázat nélküli és magyarázatos felosztás érvényesíthető, mert csak azok a mintagyűjtemények vizsgálhatók, amelyek — jogi útmutatások mellett — nyelvi, stilisztikai és szerkesztési szabályokat tartalmaznak.

A formuláriumok megjelenése nem egyszerűen az időtől, hanem a szerkesztmény céljától függ. Mert igaz ugyan, hogy az első hazai

formuláriumok: a Gyulafehérvári Glosszák kódexéből ismert, ferences eredetű *Summa dictaminis Provinciae BMV. Hung. O. M.*⁷⁸ (1320 körül) és Tapolcai Bertalan oklevélformulái⁷⁹ (1324—55) nem tartalmaznak fogalmazási és jogi útbaigazításokat, Uzsai János *Ars notariája* (1350 körül) azonban már igen, még hozzá elég bőségesen. A hivatali használatra készült XV. század végi Somogyvári formuláskönyv ezzel szemben csak jogi természetű megjegyzéseket tartalmaz, a tétí (csuti) breviárium függeléke (1470—80) meg éppenséggel csak jogi szabályokat.⁸⁰ Az irodalomtudomány történetének forrásaként az újonnan felfedezett, XVI. század első évtizedeiből származó *Formularium Posoniense* kerülhetne még szóba, melyet Rolandinus Passageriire támaszkodva Pápóczi Imre szerkesztett, de a róla adott eddigi leírásokból nem világos, hogy a művet a kritikátörténetben lehet-e majd értékesíteni.⁸¹

Így az egészen bizonyosan nagyon elterjedt és a gyakorlat mellett az elméletre is több-kevesebb súlyt helyezve állandóan tanított levélíró-mesterség⁸² tankönyvei közül az egyetlen itt tárgyalható mű Uzsai János (†1351) egri olvasókanonok, kánonjogi baccalaureus, korábban bolognai rektor *Ars notariája*, melyet az író 1346—50 között, legkésőbb 1351-ben állított össze az egri hiteleshely és káptalani iskola használatára. A ránk maradt kézirat 1450 tájáról való, csonka másolat. A szerkezet elég különös, bár lehet, hogy az Árpád-kor végétől nálunk is bizonyára használt formuláriumok adhattak hozzá útbaigazítást:⁸³ a hasonló művekben szokásos Prohemium után ugyanis a szerző nem a levélfajtákat, hanem „az oklevélkiadókat — és egyben igazságügyi hatóságokat — vette alapul: a kúria, a vikáriusi bíróságok, a vármegye, a város és a hiteleshely okleveleit állította össze, majd áttért a minőségileg már eltérőeknek érzett levelekre”.⁸⁴ A tabulának vagy capitalumnak nevezett fejezetek között ennek megfelelően az első a királyi oklevelekkel foglalkozik, a második, három egyenrangú alfejezetből (tabula collateralis) álló része a püspöki és vikáriusi, a megyei és a szolgabírói, valamint a városi iratok kiállítását tárgyalja, a harmadik a hiteleshelyi gyakorlatban előforduló diplomákat, a negyedik (teljes egészében elveszett) a missziliseket.⁸⁵ Minden fejezet és alfejezet élén részletező tartalomjegyzék (ordo rubricarum) áll, amely a benne tárgyalt oklevélfajtákat sorolja fel.⁸⁶

A szerkezet általában nem erős oldaluk a középkori ars dictandiknak; nem az Uzsai művének, még a maga rendszerén belül sem. Előfordul, hogy az ordo rubricarumban felsorolt oklevélformák egy részét nem tárgyalja, más fejezetekre utasítva a használót, máskor meg a rubricában említetteken kívül újabb fajták tárgyalását iktatja be. A következtetésnek egy más nemét árulja el a szövegnek az a passzusa, mely a literae proclamatoriae-hoz valamiféle bevezetést (Praeambula) ígér, a folytatásban azonban hiába keresünk ilyet.⁸⁷ A nem éppen logikus

eljárás jórészt abból következik, hogy ugyanazon oklevélfajtákat több hivatalos fórum állíthatta ki; bajosan magyarázható azonban meg, miért kellett a rubricákban megadott tárgyköröket újabb toldással pótolni, és még kevésbé, hogy az ígért Praeambula miért hiányzik a szövegből. E hibák és hiányosságok láttán felvetődik a kérdés, hogy a következetlenségekért mekkora felelősség terheli az Uzsa János halála utáni használókat, a később előadó tanárokat, és mit kell a ma ismert kódex másolójának számlájára írni.⁸⁸ A szöveg egy újabb kiadása esetén azért is mérlegelendő az említett szempont, mert a szöveg határozottan elárulja, hogy szerzője következetesen igyekezett megszerkeszteni művét.⁸⁹

Uzsa János *Ars notariá*jának jogi értékéről azt írja Bónis György, hogy „egyszerűsítő, sőt vulgarizáló módszere nem egyéni, hanem a kánonjog hatalmas köteteinek a provinciális gyakorlatban való visszatükröződése”, s ebben biztosan igaza van; nem lehetett azonban könnyű dolga Uzsa Jánosnak, amikor az olasz *ars notariá*t, a közjegyzők tankönyvét egy szokásjoggal élő országra kellett szabnia. A két ország viszonyai és jogrendszere közötti különbség készteti aztán olyan megjegyzésekre, melyek a hazai szokásjogot bírálják, és kodifikálásának, rendszerezésének irányába, végeredményben egy hazai tudományág írásossá tétele felé mutatnak.⁹⁰ Mint korának minden jobb képzettségű literátusa, járatos volt persze Uzsa János a jog mellett a filozófiában is. Erre vallanak az Arisztotelész-idézetek és egy zavargás „*causa efficiens*”-ének említése.⁹¹

Amennyire tisztázottaknak vehetők az *ars notariá*ba felvett formulák közvetlen eredetének kérdése és más jogi vonatkozásai, csaknem annyira felderítetlenek a valóban irodalmi források.⁹² Egy ritka szó, a *discolus* eredetének nyomozása vezethet arra a feltevésre, hogy Uzsa János (jelentésével együtt) a *De disciplina scholarium* c. pseudo-boethiusi iratból vette át, amit nálunk egy évtizeddel az *Ars notaria* befejezése után egy magyar diák akart megszerezni magának, s amit ugyanannyival korábban egy külföldi formularium szerzője idézett.⁹³ Erre a műre emlékeztethet Uzsa János már említett, azonosíthatatlan Boethius-hivatkozása, még inkább a falánkság és az iszákosság elleni kifakadások, leginkább pedig egy verses proverbium, ami mindkét szerzőnél azonos összefüggésben fordul elő.⁹⁴ A Boethiusnak tulajdonított mű szerzője Párizsban látott *discolus*okat; aktuális lehetett az intelem a XIV. század közepén Magyarországon is, ahol az egri olvasókanonok tanított diákjait, kik utóbb mint *procuratorok* nem örvendtek kivétel nélkül a legjobb hírnévnek.⁹⁵

Háttérbe szorítva azonban ezúttal Uzsa János pedagógiai céljait (az „írástudás számára nyitva álló minden hivatásra gondolt”), oktatástörténeti jelentőségét (lediktálta tankönyvét és emellett gyakoroltatott is) és jogi vonatkozásait,⁹⁶ az alábbiakban (az említettek figyelembevételé-

vel) elsősorban az irodalomtudományi vonatkozásokkal foglalkozunk. Ilyeneket is tartalmaz szép számmal az *Ars notaria*; talán még többet, mint kezdetben gondolták. Az a rész nem maradt ugyan ránk, amelyben az író a levél meghatározását, szerkezetét és fajait felsorolta, és amely minden hasonló mű elengedhetetlen tartozéka volt, de az is sokat árul el irodalmi nézeteiből, amit ismerünk. Tudatossága felől ebben a tekintetben nem lehet kétség: maga mondja, hogy a retorika tudomány (scientia),⁹⁷ de tantételeit a klasszikus szerzőkhöz képest sajátosan, középkori átértelmezésben fejt ki.

A retorika rendszerének megfelelően mindenekelőtt azt a pontot kell kiemelni művéből, amelyben a szerző Arisztotelészre hivatkozva előadja, hogy minden ember természettől fogva vágyakozik a tudásra, de a tudományt nem mindenki éri el, mert az bizony, más javak (a föld terményeinek) megszerzéséhez hasonlóan fáradsággal és vesződéssel jár.⁹⁸ Az író ezen a helyen a retorikáknak azt az állandó témáját érinti a maga moralizáló módján, amit az ókoriak a natura és az ars, a természettől adott tehetség (ingenium) és e tehetség kiművelésének (ars) összefüggésében ismertek, és klasszikus megfogalmazását Horatius *Ars poetica*-jában és Quintilianusnál leljük: semmit nem ér a kiműveletlen tehetség, de ha nincsen tehetség, nincsen mit kiművelni sem.⁹⁹ Az utóbbi írónál még a földművelés hasonlata is megtalálható, akárcsak Uzainál: a föld minősége a természetadta tehetség, a földműves szorgalma és hozzáértése az ars.¹⁰⁰ Míg azonban az antik szerzők elsősorban e tehetség kiműveléséről beszélnek, mikor a szabályok (regulae, praecepta) elsajátítását és taníthatóságát hangsúlyozzák, a középkori író, a tehetségről szót alig ejtve, a betanulásra helyezi a hangsúlyt, a morális rangra emelt szorgalomtól várja a sikert, egyebek között talán annál a ténynél fogva is, hogy a retorika itt tárgyalt köre az egyéni lelemény érvényesítésének nem sok teret engedett, s ami mégis megmaradt, meglehetősen elűtött attól, amit az ókorban juttattak neki.

Uzsai János arról ír egy helyen, hogy minden tudományhoz, főként azonban a retorikához elengedhetetlen az imaginatio és a frequentatio, s az előbbinek fő akadályozója a falánkság, a részegeskedés és a pazarlás.¹⁰¹ A hasonló értelemben nálunk fölöttébb ritka (talán egyedülálló) imaginatio szót Bolognából hozhatta magával a magyar szerző. A klasszikus retorikában azt fejezte ki, hogy miután a szónok a megtörtént esetet fantáziájával úgy maga elé képzelte, mintha tulajdon szemével látta volna, a lelkében élő képet (személy, hely, időpont) megfelelő stílusesszöközökkel megjeleníti és hallgatói elé vetíti.¹⁰² E meglehetősen nehéz műveletre utaló szóval a középkori szerző az oklevélszerkesztésnek azt a részét fejezi ki, ami valóban az ingenium, a tehetség és az alkotó szellemi munka körébe tartozik belőle: a nótáriusnak egyrészt meg kell tanulnia, hogyan kell az adott valóság tényeit, a személyt, a

helyet, az időt rögzítenie, és ezen felül meg kell találnia a keretet: az eléje került esetnek megfelelő formulát is, amelyben azok elhelyezendőek. Az imaginatio-nak pontosan erre az értelmére utalnak az *Ars notaria* további ide vonható intelmei; azok pl., hogy a jegyző a tudomására jutott tényeket (sensus suum) valóban a helynek és időnek megfelelően, helyesen rögzítse, az eléje került jogesetnek megfelelően (sensualiter) dolgozzon, és az is, hogy az odaillő formulákat keresse meg.¹⁰³ Megtálalásuk a nótárius ítélőképességétől (iudicium) függ, amely viszont csak az esetek hasonlatosságának felismerése után dönthet. Ezért ismétli nemegyszer a tankönyv, hogy a hasonló ügyeket hasonló módon kell elbírálni.¹⁰⁴

A fenti magyarázatnak az az eltagadhatatlan nehézsége, hogy az imaginatio-fogalom meglehetősen ritkán fordul elő terminus technicus-ként az ókori retorikai irodalomban; van tehát bizonyos valószínűsége, hogy Uzsai János tolla alá sem innen, hanem jóval későbbi, más forrásból került. Ilyen lehet Averroes *Poetica*-kommentárja, melyről Uzsainak Bolognában, az averroizmus központjában nem lehetett nehéz tudomást szerezni, legalább egy szakkifejezés erejéig. Az arab filozófus azt írja ugyanis, hogy a költői beszéd imaginatív, az imaginatio egyszerű módjai között pedig a hasonlatot és a metaforát említi első helyen. Uzsai János azonban nem a közönséges beszédre akart oktatni, hanem az esemény: a jogeset és a leírás azonosságát kívánta meg. A terminológia tehát nem vezethető vissza Averroesra; még kevésbé állítható, hogy az ars dictandi egri előadója averroista lett volna, mert helyeslőleg idézi Arisztotelész egy tételét, amely szerint az ember „naturaliter” törekszik a tudásra: az arab filozófus hívei ezt azon az alapon tagadták, hogy amit nem ismerünk, arra nem is törekedhetünk.

Az averroizmus felől megoldhatatlan a nehézség, s ezért helyesebbnek látszik a közkeletű skolasztikus filozófiában keresni a megfejtést. Aquinói Tamás *Summájában*, a kor egyik legtöbbet forgatott könyvében az imaginatio a phantasia szinonimájaként az érzékek (sensus) által felfogott „formák” tárháza, s ez az értelem már jobban megfelel a magyar szerző szóhasználatának. Innen származhat még a sensus és az intellectus, de mindezek együttvéve sem Uzsai különösen mély filozófiai képzettségét tanúsítják, hanem inkább arra utalnak, hogy a skolasztika behatolt az ars dictandi terminológiájába, s legalább az alkotás folyamatának pszichológiai leírásához szolgáltatott bizonyos kifejezéseket.¹⁰⁵

Az imaginatio mellett álló, ugyancsak szokatlan, a szó ókori értelmével kapcsolatot nem mutató frequentatio a begyakorlást jelenti. A régiek ugyanezt exercitatio néven tárgyalták, ami ugyancsak az állandó gyakorlásban állt, melyet a kiváló példák utánzása (imitatio) irányított.¹⁰⁶ Úgy gondolom, Uzsai frequentatio-értelmezése sem áll ettől

messze: már az előszóban lelkére kötötte tanítványainak, hogy az *Ars notariát* szüntelenül forgassák, és az *imitatio* szó használata nélkül többször elmondja, hogy a felvett formulák mintájára írják a maguk okleveleit. A begyakorlás során azonban a művészi utánzás nagyon szűk területre, a formulákban készen kapott, tartalmilag és gyakran nyelvi-
leg is azonos szerkezet (*clausula*) stiláris variálására szorul vissza. Ezt a variálást viszont annyira általánosan gyakorolhatták, hogy a szokásokat kodifikáló Uzsa csak az ügyvédvalló oklevelek (*litterae procuratoriae*) tárgyalásánál említi, ahol a szöveg jogi okokból is nagyon kötött volt, és itt is — megengedi.¹⁰⁷

Teljes mértékben helytálló Bónis Györgynek az a megjegyzése, hogy a magyar *ars notaria* írója azért tárgyalta külön a *missiliseket*, mert „minőségileg már eltérőeknek érezte” azokat a diplomáktól. A két iratforma közötti különbséget a szerkezeten keresztül látom kimutathatónak. Uzsa művének *missiliseket* tárgyaló része elveszett ugyan, de nem nagyon hihető, hogy ebben — más *dictatorok* szokásától eltérve — nem öt részből állónak tartotta volna őket (*salutatio*, *captatio benevolentiae*, *narratio*, *petitio*, *conclusio*), megengedve talán, hogy lehet kevesebb szerkezeti egységből is elfogadható levelet írni (*salutatio*, *narratio*, *petitio*).¹⁰⁸ Uzsa művéből mármost egyetlen szerkezeti előírást ismerünk: mikor a közbenszóló ítéletről kiadott oklevelekről (*formae sententiarum interlocutoriarum*) beszél, határozottan kijelenti, hogy ezek három elengedhetetlen alkotórészből állnak (*propositio*, *responsio*, *interlocutio seu iudiciaria seu composita*). E nevek semmi kapcsolatot nem tartanak a levélszerkezet műszavaival, pontosan kifejezik azonban a jogi eljárás módját, s ha az oklevél Uzsaínál szerkezeti egységként nem említett bevezető szavait és záradékát figyelmen kívül hagyjuk, pontosan ki is fejezik tényleges felépítését.¹⁰⁹ A fennmaradt szövegekben záradékról (dátumozás) egyáltalán nincsen szó, a bevezetésről is — a városi plébánosok okleveleinek tárgyalásában — mindössze egyszer és csak annyi, hogy azt (*titulus*) a helyzetnek megfelelően kell alakítani.¹¹⁰

Az elmondottakból, úgy hiszem, az világlik ki, hogy Uzsa János nem sokat filozofál és teoretizál: kísérletet sem tesz pl., hogy az oklevelek tényleges szerkezeti (és tartalmi) egységeit egyeztesse az *epistola* öt részével, a bevezető és befejező részeknél is feltehetőleg inkább a megfelelő változat alkalmazására, mint annak stilisztikai és retorikai elemzésére helyezte a súlyt. Nyilván úgy gondolta, hogy a cél elsősorban a formuláknak és használatuknak betanítása. Művében világosan utalnak erre az olyan szabályok, mint hogy a királynak és a nádornak írandó válaszba bele kell foglalni a leirat teljes szövegét, vagy hogy bizonyos oklevelekben a felek neveit *ablative*-ben, máskor *nominative*-ben kell tenni; még arra is van gondolja, hogy figyelmeztessen: a városi oklevelekben az előljáróság számának megfelelően kell egyes vagy

többes számot használni.¹¹¹ E körültekintő gondosság készíti arra, hogy egyes esetekben a jogi szempontokat félretéve a nyelvek szerint osztályozza az okleveleket; aszerint ugyanis, hogy az oklevél kiállítója meghatározott helyeken Donatus mind a nyolc beszédrészét alkalmazza-e, vagy csupán főnevet (névszót), névmást és igét.¹¹² Az ügyvédvalló okleveleknél világosan elkülöníthető három fokozat: az egyszerű, az általános, és az a változat, amelyben a fogalmazó a grammatika egész arzenálját értékesíti. Nyilvánvaló, hogy ez a legtudósabb, s ha másért nem, hát emiatt a legszebb is. Kár, hogy az osztályozáson túl nem megy, és csak a pusztá distinkció értékesíthető kritikatörténetileg; már inkább stílustörténeti feladat lenne azonban annak elemzése, mik e szép stílus ismérvei Uzsainál, és mi a szerző stílusműve.¹¹³

Az író *Ars notariáj*át határozottan jó tankönyvnek tekintették a XIV—XV. században, különben aligha maradt volna fenn megírása idejénél kerek egy évszázaddal későbbi másolatban, részben használhatóak maradtak az oklevélminták is: Magyi János formuláriumának ügyvédvalló oklevelei egyetlen lényeges ponton sem térnek el azoktól, amiket már Uzsai János ajánlott tanítványainak.¹¹⁴

3. *Ars praedicandi*

Az első új szabályok szerint szerkesztett és részben eredeti egyházi beszédek, amelyek magyar ember keze alól kerültek ki, egy Párizsban tanuló klerikus gyűjteményéből ismeretesek; a legkorábbi itthoni — és egyben magyar tárgyú — prédikációk (Szent Lászlóról) a XIII. század végéről valók; az első hazai prédikációskönyv — a „pécsi egyetemi beszédgyűjtemény” — a XIV. század első negyedéből származik. A jelzett dátumok sejteni engednek, hogy az új szerkesztési eljárás a XIII. század második felétől honosodott meg Magyarországon, s úgy látszik, száz év leforgása alatt teljesen. Az első gyűjtemény összeállításának helye arra utal, hogy az új divat elterjedésének kiindulópontja a mi viszonylatunkban is egyetem, egyenesen Párizs; ha pedig igaz az, hogy a szerkesztő egy Salomon nevű dominikánus, kiviláglik, hogy a fő elterjesztőket nálunk is a kolduló rendek hitszónokaiban kell keresni. Hiánytalanná teszi a történeti összefüggést, hogy a kódexben előfordul a prédikáció egyik fontos szerkezeti elemének neve, a prothema szó, méghozzá „jó” jelzővel: az a kör tehát, amelyben a kompilátor odakinn forgott, nagyon jól ismerte az *ars praedicandi* szabályait.¹¹⁵ A dominikánus eredetű pécsi beszédekben ugyancsak akadnak mesterségbeli utalások, s a jelek szerint az egész gyűjtemény sem más, mint mintapredikációk gyűjteménye. Ha az első hazai egyetem tartósan fennáll, bizonyosan hatékonyan terjeszti itthon az új normákat.¹¹⁶

A Párizsban szerkesztett beszédgyűjteményt egy ismeretlen főpap, talán kinn tanuló magyar használatára szánta összeállítója. A használatba az olvasás mellett az is beleérthető ekkor, hogy a kódex tulajdonosa tetszése és szükséglete szerint elmondhatta a szerénykedő tisztelőjétől kapott prédikációkat.¹¹⁷ A hasonló műveknek nem is más a céljuk, mint hogy a papok segédkönyvként használják azokat. A plébánosok szintjéig meglehetősen számban kellett prédikációknak kézben forogni; külföldi eredetű gyűjtemények mellett hazaiaknak is, és ha módjuk volt, műveltebb papok maguk is szívesen másolgattak ilyeneket. Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát a középkori prédikációirodalom delelőjén egyenesen azzal indokolták beszédeik megjelenését, hogy az egyszerű népek prédikáló papokat akarják segíteni. A „simplex populus” azonban éppoly kevésbé lehet a falusi parasztnép, mint ahogy nem lehet egyéb kötelező szerénykedésnél, mikor Pelbárt saját stílusának bárdolatlanságáról ír. Beszédeinek egyes részei ugyanis még a szerzetesnők műveltségi szintjét is meghaladták, a valóban egyszerű köznépnek pedig nem a Biblia egy-egy mondatát (thema) fejtegették a papok, hanem a vasárnapi evangéliumok betű szerinti (ad litteram) értelmét. A nagy ferences szónok is céloz erre, még világosabban szólnak a XV. század végi zsinati határozatok,¹¹⁸ s van egy kiadvány is, ami a bibliai szövegek „ad litteram” értelmét hivatott a legkevésbé művelt papok számára megvilágítani. Schaller Jakab budai könyvkereskedő egy velencei nyomdásztól Guillelmus Parisiensis egy kötetét vette át, és a saját kiadói jelvényével ellátott példányokat itthon terjesztette, hogy megkönnyítse a vasárnapi evangéliumok és epistolák szó szerinti magyarázatát. A könyv abban is megfelelt a határozatoknak, hogy a beszédek végéhez csapva más tanításokat is tartalmazott.¹¹⁹

Az előírt szövegek magyarázatán és a „simplex populus” tanításán kívül ismertek egy további közönséget és beszédstílust is, amit csak a legműveltebbek előtt lehetett és kellett alkalmazni. Robertus de Basevorn a „subtilis” és „curiosus” jelzőket használja, mikor róla ír, nálunk a *Sermones dominicales* összeállítója „subtilis narratio”-ról tud, de saját beszédeit „simplex” közönségnek mondja el, vagyis annak a jó hazai átlagnak, amelyhez Pelbárt is szólt.¹²⁰

A követendő stílus megválasztását a beszédminták kidolgozói a mindenkori szónokra bízta: nem kis feladatnak számított ez, ha arra gondolunk, hogy egy XV. századi megjegyzés szerint a hallgatóság leszolta a papot, ha nem úgy beszélt, ahogy elvárták tőle; a „gőgösök” meg még azt is szemére lobbantathatták, hogy ők tudják vagy elolvashatják, amit a pap a templomban elpredikál.¹²¹ Az új stílusban prédikáló papoktól megkívánt szónoklási tudás fokát, a nem rendszeres, de tantételeken és tapasztalatokon alapuló gyakorlati ismereteket maguk-

ból a ránk maradt és ez idő szerint szóra bírható prédikációgyűjteményekből állapíthatjuk meg.

Nehezen túlbecsülhető tanújele a kritikai tudatnak már az is, hogy a XV. században az említett háromféle beszédstílust és -típust a köztudat különítette el egymástól élesen, és a választást közöttük a prédikáló papra hagyta. A tagadhatatlan bizalom háttérében az a meggyőződés áll, hogy a pap, mint Isten igéjének hirdetője, elsőrendű fontosságú személy a keresztény közösségben, megkülönböztetett tisztelet jár ki neki, de a vele szemben támasztott erkölcsi követelmények is magasak. A két legjelentősebb külföldi ars praedicandi bevezetésében tárgyalja a kérdést, a többször idézett *Sermones dominicales* írója első prédikációjának legelső pontjában (membrum) foglalkozik vele, és a prédikációelmélet másutt is megtalálható terminológiáját alkalmazva kifejti, hogy a prédikáló papnak példás életet kell élni; Thomas Waleys még azt is megkívánja, hogy halálos bűn állapotában ne álljon a szószékre.¹²² Bármilyen szigorúan egyházasnak látszik is e követelmény, csak a fogalmazás új benne, a tartalom nem: Cicero a középkorban is jól ismert egyik művében megírta, hogy a bölcsesség nem válik hasznára a közösségeknek szónoki képesség nélkül, az elokvencia pedig veszedelmes bölcsesség híján. Lényegében a közhaszn és a bölcsesség kapcsolatát fejti aztán tovább a magyar szónok, amikor a maga középkori rendszerén belül arra a kérdésre keres választ, hogy a kontemplatív élet jobb-e vagy a prédikátoré, summázként pedig azt szögezi le, hogy mindkettő jó, de a szemlélődésbe merült embernek is prédikálnia kell, ha azt látja, hogy használni tud vele a népek.¹²³

A szószéken elhangzó beszéd céljának a hallgatóság meggyőzését, együttérzésének megnyerését és cselekvésre indítását tartották. Ezt a tételt erősíti a *Sermones dominicales* írója, mikor arra inti a papot, hogy szubtilis prédikációt egyszerű hallgatóság előtt ne mondjon, mert beszéde célt téveszt, ha nem értik a hívek. Nem a legműveltebbeknek szánt beszédek tónusát tilalmazza tehát, mint talán gondolni lehetne, hanem a retorika egyik alaptételét fogalmazza meg.¹²⁴ Pontosan azt, amit Temesvári Pelbárt is vallott. Ha nem így prédikál a pap — mondja —, hallgatóinak nem használ, maga pedig tudásának fitogtatásával a hiúság divatos bűnébe esik. Ez is közkeletű tétel az ars praedicandik irodalmában; Thomas Waleys és Robertus de Basevorn úgy fogalmazták meg, hogy az egyházi szónok ne magamutogatás céljából, hanem Isten dicsőségére és embertársainak épülésére beszéljen, más szóval és röviden „jó véggel”, ahogy a régi magyarságban mondhatták egykor.¹²⁵

Az erősen átmoralizált általános célkitűzéseket, mint utaltam rá, az ars praedicandik bevezető fejezetei tartalmazzák. A folytatásban a felvett ige kikeresésével, a felosztással és a beszéd más szerkezeti kérdéseivel foglalkoznak, majd a nyelvi kidolgozásra térnek át. A hazai

prédikációs kötetek szerkesztői és írói az ars praedicandi eme technikai kérdéseiben is tájékozottaknak mutatkoznak.

A *Sermones dominicales* írója művének elején hangsúlyozza, hogy jól szerkesztett, formailag hibátlan beszédek akar írni. Nem csoda hát, hogy a konstrukció legtöbb terminus technicusa előfordul nála. A prédikáció tárgyául felvett bibliai citátum értelmében számtalanszor használja a pontos szakkifejezést, a themát (theuma). A felosztás (divisio) tagjainak ugyancsak helyesen membrum a neve; kár, hogy összerímeltetésük szabályáról nem szól, pedig következetesen érvényesíti.¹²⁶ Hasonlóképpen jól hívja a felvonultatott idézeteket „auctoritas”-nak, a vázlat kibővítését „dilatatio”-nak, de egyikről sincsen több mondanivalója.¹²⁷ A beszéd kidolgozásának körébe vágnak Temesvári Pelbárt ismert nyilatkozatai, melyekben azzal indokolja prédikációiban a példákat, hogy azokkal a „szunyókáló népet” akarja ébren tartani. Az ember hajlandó volna a gyakorlott prédikátor tapasztalatából leszűrt tanácsot látni benne, de nem az: a használt szavakig egyezően megvan a XIV. századi Robertus de Basevornnál, aki még távolabbi és teljességgel megfellebbezhetetlen tekintélyre, Cicero-ra hivatkozva, s a beszéd egyik ornamentumaként tanácsolja pályatársainak.¹²⁸

A beszéd egész nyelvi kidolgozására, de részben már az elmondás módjára vonatkozik az a további megállapítás, hogy a prédikációnak rövidnek (nem terjengősnek) kell lennie: ismét olyan kívánság, aminek már az ókori szónokok is iparkodtak eleget tenni. Az unalmasság elkerülését célozza, de az egész beszédről nyerhető összképet is illeti végül a magyar szónok (és elmélete forrásának) ama kívánsága, hogy a beszéd világos és áttekinthető legyen. Aligha tudta azonban, hogy azokat a követelményeket ismétli, amiket Cicero és az ókoriak a narratióval szemben támasztottak.¹²⁹

A prédikáció elmondásának módjáról (pronunciatio) a „pécsi beszéd” írója azt mondja, hogy méltósággal, éretten és érthetően kell történnie. Az első kvalitás a szónok külső megjelenésére, gesztusaira és mozgására vonatkozhatik, a második a hangszínre, a harmadik az artikulációra: a tartalom és egy esetben a szóhasználat (intelligibiliter) is megfelel a rendszeres ars tanításának.¹³⁰ Külön eset a nagypénteki prédikáció, amelyet, úgy látszik, elég általánosan párbeszédesen szerkesztettek meg, s a nagyobb hatás kedvéért felmutatták a keresztet, hogy imát mondjanak hozzá. A szónoki előadás keltette érzelmi benyomások mélyítésének eme eszközeiről a kezemben megfordult ars praedicandik nem szólnak; széltében divatozhatott azonban, s ha egy elméletíró éppen igazolni akarja, szép számmal talál rá passzusokat az ókori retorikában.¹³¹

Úgy látszik azonban, nem kerestek. Mert igaz ugyan, hogy az oklevélírás és az egyházi szónoklat szabályait az ókori retorikákból származtathatjuk végső soron, és a tanok megfogalmazói soha nem szakadtak el az antik mintáktól, de az sem tagadható, hogy a középkori ars két említett ága az új viszonyokhoz igazodva, szervesen fejlődött tovább az ókori tanokból: az alapok és a terminológia kétségtelenül görög-római eredetűek, de a régi előírások új területre való alkalmazása során új rendszer épült fel, és új fogalmak váltak közkeletűekké. A középkori ars praedicandi nagyfokú önállóságát kevés forrás bizonyíthatná számunkra világosabban, mint Michael de Hungaria *Methodusa*, az egyetlen mű, ami — szerzőjének „Magyarországi” neve alapján — a magyar kritikátörténet keretében tárgyalhatónak látszik. Közlebbi vizsgálat után meggyőződhetünk azonban, hogy az írónak külföldi, valószínűleg angol közönség lebegett a szeme előtt, mikor beszédeit megírta, az élükön először 1499-ben felbukkanó ars praedicandi pedig egészen bizonyosan nem tőle származik.¹³² Nagy veszteség persze nem ért beñnünket, hogy műve nem bizonyul hozzánk tartozónak, mert a magyar irodalom eddig sem vett tudomást róla, és mert ezen kívül is maradt ránk egy szónokoknak szóló utasítás, amit ugyancsak nem vett számba eddig a tudomány.

A pálos Gyöngyösi Gergely *Directoriumának Regula predicantium* c. XI. fejezete ez. Sajnos, nem szorosan vett ars praedicandi, hanem utasítás a rend szónokai számára, kikről a szerző eleve feltételezi, hogy többé-kevésbé tudnak prédikálni, és emiatt csak eléggé általános jótanácsokat vagy rendi előírásokat köt a lelkükre. Ezek során értesülünk, hogy a pálos szónok a kolostoron belül és kívül (a plébános engedélyével) egyformán beszélhet; a rendházban már 10 emberhez is szólnia kell, a plébániákon nyilván sokkal többhöz és más közönséghez: ezért írja, hogy minden publikumhoz társadalmi állásának és lelki beállítottságának megfelelően kell szónokolni, s ha laikusok előtt beszél a pap, ne zavarja a gyerekek sírása, a felnőttek alvása és járás-keleése. Általánosan jellemző e szövegre, hogy felsorolja pl. a hasznos beszédanyagokat, de a *bonus dicendi* modus részletes ismertetése már nem jut Gyöngyösi eszébe, pedig ajánlja és néven nevezi.

Saját sermóikban mesterségbeli tudásra valló megjegyzéseket tevő kortársait tartalmilag abban múlja felül, hogy felsorolja a prédikátor számára nélkülözhetetlen könyveket: a szótárt (*vocabularium*), amin valószínűleg bibliai konkordancia értendő, a glosszázott bibliamagyarázatot és a példagyűjteményt, amit nála a jólismert *Vitae patrum* cím és a többit jelentő *Libri historiales* képvisel.¹³³ Elméleti irodalomnak ez bizony nem sok, ha Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát hatalmas irodalmi opuszára gondolunk, de valószínűleg úgy állt a helyzet, hogy az ars praedicandit tanító tractatusokat csak a legműveltebbek ismerték, a többiek pedig tőlük, a gyakorlatban sajátították el a mesterséget.

C) IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁS

A középkor első felét a majd századokkal később kialakult irodalomtörténetírás szempontjából az írásos hagyományok koraként jellemeztük: azt felismerték már, hogy az egyház, az állam és a népesség egy igen vékony rétegének szolgálatában írott művek hozzátartoznak Magyarországhoz mint államhoz; Anonymus ebben a viszonylatban meglátta az irodalmi mű értékét is, mikor azt írta, hogy gestája ajándék a más természetű javakban bővelkedő regnumnak, de a hazai irodalom ekkor élő fogalmának nem volt még történeti dimenziója. Az írásba foglalt dokumentumok összefüggő, külön réteget képeztek ugyan a szóbeliség fölött, minden írásmű értékelenné válhatott azonban, mihelyt aktualitását veszítette, s a későbbi írók elődeik munkáiban egyedi alkotást, immanens értéket nem látva, a változó érdekeknek megfelelően a legteljesebb gátlástalansággal írták át és használták fel műveiket. Megbecsülendőnek még egyedül az minősült, ami egyszersmind használhatónak is bizonyult.

A középkor második felének jelentősége az irodalomtörténetírás lassú fejlődésének szempontjából abban áll, hogy felfedezettett az irodalom korábban hiányzó történeti dimenziója. A régi, egyetemes értelmű literatúrának nem egész terepében azonban, és még szűkebbnek mutatkozik a már történetinek felismert rész, ha a mai irodalomtörténetírás érdeklődési körével vetjük egybe. Azt sem lehet állítani, még a legtávolabbról sem, hogy a történeti dimenzió felfedezésével együtt az irodalomtörténetírás is megindult volna: mondhatjuk viszont, hogy a korábbi írott anyag tartósan összegeződött, az újabb feledésbe nem merült; gondolatok bukkantak fel, amelyeknek hangoztatói szorgalmazták a készlet megbecsülését, s az ország és az irodalom korábban felismert összefüggését tisztázní iparkodtak. A nagy jelentőségű felismerés és az indokok az ekkor kifejlődő és a korszak végére megszilárduló rendiséggel állnak szoros kapcsolatban: részben úgy, hogy a rendiség mint társadalmi-politikai szerkezet nehezen jöhetett volna létre az írásbeli műveltség éppen elért foka nélkül, részben azért, hogy az irodalom történeti dimenziója egyszersmind része, sőt egyre önállósuló terepuma a rendiség nemzeti ideológiájának.

E bonyolult és hosszadalmas folyamat irodalmiságban rejtlő előfeltételeinek és első jelentős állomásainak érzékeltetésére példaként említem meg, hogy Anonymus előadása szerint Árpád és nemesei Körtvélyestónál „rendelkeztek” az ország szokásjogáról, de az író még a leghalványabban sem céloz rá, hogy amit szabályoztak, valaha is írásba foglalható.¹³⁴ Uzsai János — mint láttuk — bíráló szándékkal a kánonjoggal konfrontálta a szokásjogot; Werbőczy István végül rendszerbe foglalta, és *Tripartitum*ával a literatúratörténet jogtörténeti

ágának megalapozója lett. Ez — és más hasonló teljesítmények — abban az értelemben válhattak a literatúratörténeti hagyomány alapjává, hogy szerzőik lezárt irodalmi művekbe szerkesztették a még szóbeliségben vagy írásosságban, de rendszertelenül és meglehetősen gondozatlanul élő ismeretanyagot, s eközben gondos gyűjtő és filológiai munkát végeztek.

Műveik létrejöttében nehéz lenne tagadni az akkoriban elterjedő könyvnyomtatás jelentőségét, de eltúlozni nem szabad: irodalomtörténetírás elvégre Jeromos egyházatya óta folyt a keresztény Európában, a szerzetesi scriptoriumokban nálunk is, mint mindenütt, gondosan ügyeltek a lemásolt szövegek helyességére.¹³⁵ A régi és az új, literatúratörténeti hagyományt megalapozó művek különbsége a szerzők irodalomkritikai felfogásában és könyveikről vallott nézeteiben keresendő. Több-kevesebb tudatossággal vallották, hogy filológiailag gondos alapműveket írnak, s a maguk területén elsőnek érezték magukat. Alapokat raktak abban az értelemben is, hogy alkotásaik újabb és újabb kiadásainak sajtó alá rendezése a következő korszakra kibontakozó magyarországi filológia elsőrendű feladatai közé tartozott.

1. Liturgikus művek

A középkori scriptoriumokban századok óta folyó, névhez nem köthető irodalmi munka az egyházmegyék és a szerzetesrendek missaléinak, breviáriumainak és más szerkönyveinek nyomtatás alá rendezésével jutott el a kritikátörténet szintjére, — s egyben a lassú megszűnés állapotába. Tagadhatatlan, hogy a döntő lépésre kétszeresen is külső ösztönzés vitte rá a klérus literátusait: távolabbról, de a feltartóztatlan természeti erők következetességével a könyvnyomtatás, mely a nagy számban kézben forgó szertartáskönyvek másolását feleslegessé tette, közelebből a király, Mátyás, aki felismerte az új találmány jelentőségét, és az esztergomi egyházmegye breviáriumának kinyomtatására 1479-ben maga adott utasítást.¹³⁶ Nem kevésbé fontos azonban, hogy a külső impulzust felkészült írástudó csoport fogadta: a királynak volt kit utasítania, s az érintettek munkája nyomán a megrendelt könyv meglepő gyorsasággal, már 1480-ban elhagyta a sajtót.

A kritikátörténet tárgyává azáltal válik a kiadvány, hogy már a király javított, helyes szöveget kívánt kinyomtatni, s e feladatot az esztergomiak elég tudatosan és szervezeten hajtották végre. Az előszóból, melyet még az oklevélírás formái szabályai szerint, nem éppen magas irodalmi műveltséggel és tájékozottsággal szerkesztettek meg, a sajtó alá rendezés feladatának világos felismerésére ott derül fény, ahol

az idézett uralkodói rendeletnél is nyomatékosabban hangsúlyozza a szöveg javított voltát: valamiféle laza munkaszervezet körvonalai azokból a szavakból vehetők ki, melyekben Túroni Mihály püspök, érseki vikárius elmondja, hogy az ügyvel kapcsolatban kikérte néhány hozzáértő kanonokjának véleményét.¹³⁷ Arra azonban, hogy ténylegesen ki rendezte sajtó alá az esztergomi egyházmegye első nyomtatásban megjelent breviáriumát, az előszóban a leghalványabb célzás sem található.

A magyarországi kritikátörténet dokumentumává nem pusztán csak az teszi azonban a kiadványt, hogy gondozói királyi parancsra és egy hazai egyházmegye breviáriumát adták sajtó alá, hanem az is, hogy magukban a kiadókban élt egyfajta meggyőződés munkájuk nemzeti jellegéről. E nem éppen világos gondolatok középpontjában a király áll. Mátýásra hivatkozik a kiadás létrejöttét magyarázva s az oklevelekben szokásos címeit is felsorolva az előszó, s ez — az irodalmi életet ismerve — helyénvaló is. Nem nagyon valószínű már, hogy a breviárium incipitjében elengedhetetlen lett volna az uralkodói rendelkezés kibocsátása miatt a kötet használatát Mátýásért mondandó imára hívni fel, a kolofonban pedig újból hangsúlyozni, hogy a kiadvány királyi parancsra készült.¹³⁸ Hogy ebben az önmagában véve túlzottnak látszó királytiszteltetésben több is van az uralkodó személyének határtalan becsülésénél, s benne egyszersmind a kiadványt literatúratörténeti tárgyává tevő történeti perspektíva és ezen át nemzeti önbecsülés is rejtőzik, a kötet előzéklapján álló kétsoros vers bizonyítja kétségtelesen, amelyben a hunok dicsőségéről és Attila győzelmeinek visszatéréséről olvasunk.¹³⁹

Érdekes mármost a hexameterek alatt álló öt történeti adat: az első arról tudósít, hogy mikor koronázta meg Széesi Dénes érsek Hunyadi János fiát, a „királyok csillagát”, a második az érsek halálát közli, egy további a Vitéz Jánosét, a még hátralévő kettő Temesvári Miklós éneklőkanonok és érseki vikáriusét, valamint Pesti Márton (Martinus de pescht, 1473) pécsi kanonokét.¹⁴⁰

A feljegyzések részletes tartalmi elemzése nélkül is látható, hogyan csúsznak az adatok a legmagasabb tónusban kezdett Mátýás-kultusztól az érsekek és az udvar kapcsolatát kiemelő tényeken át a helyi jelentőségű káptalani események regisztrálásáig. Az egységes szempont nélkül megszerkesztett kronologikus feljegyzések tárgykörének ingadozása nagyjából arra a nem éppen elsőrangú irodalmi műveltségre emlékeztet, amellyel a kötet oklevélformában megírt előszava készült, és a sajtó alá rendezők kritikai gondolkodását sem a legjobb színben tünteti fel, hogy a szövegelőkészítés szervezeti része meglehetősen homályban marad, a király személyén át nemzetinek érzett feladat és a történeti ideológia kapcsolatot nem talál, a breviárium végül is egyház-

megyei kiadvánnyá válik, a tényleges munkát elvégző személyek nevének említése pedig teljességgel elmarad.

Kritikai tekintetben jóval magasabb szinten áll az esztergominál négy évvel későbbi (1484) zágrábi breviárium, amelynek néhány vonását itt csak az összehasonlítás kedvéért idézem fel. Mátyástól eredő rendelkezésről nincsen szó benne, nem utal a köznemesi történeti koncepcióra sem. Korrektül fogalmazott előszava abból a gondolatból indul ki, amit az esztergomiak a kötet legvégére szorítottak, és ami Mátyás elhatározásának legalábbis egyik indítóoka lehetett: a megfelelő könyvek jelenlegi hiánya és a papság jövőjének haszna. Ezt ismerte fel Oszvald zágrábi püspök, s ezért bizta meg két, néven nevezett kanonokját, hogy a breviáriumnak a tudatlan scriptorok tolla alatt megromlott szövegét a leg gondosabban emendálva sajtó alá rendezzék. E tény mellett nem sokat számít, hogy végül az explicitben csak az egyik szerepel közülük kiadóként. Sokat nyom viszont a latban, hogy az előszó utolsó mondata az új szöveg kiválóságáról beszél, és a végső szavak az ellenőrzésre, a régi, rossz kéziratok és az új nyomtatvány egybevetésére szólítják fel az olvasót. A literatúratörténeti alapokhoz tartozik még az a fontos, az esztergomi kiadványhoz képest új gondolat is, hogy „ad eternam memoria” jelenik meg nyomtatásban.¹⁴¹

A zágrábi breviárium alapkö a irodalmi hagyomány fundamentumában. Egyedül az ügy országos jelentőségének érzékeltetése hiányzik belőle, ezzel foglalkozni azonban horvát feladat; mi csak annyit jegyezhetünk meg, hogy az esztergomi kiadók az egyházmegyei körön még Mátyás-kultuszuk és köznemesi történelemszemléletük mellett sem tudtak túlemelkedni.

Mikor pedig a zágrábi kanonokok örök emlékezetre szánták művüket, annyiban lett igazuk, hogy az egyházmegye vezető literátusai már a XVI. század harmincas éveiben összefüggő láncolatnak értelmezték a kiadások sorozatát.¹⁴² A liturgikus könyvek eme sorozatjellegét, s ebben is a literatúratörténeti folyamatosságot értette meg a maga korában példás világossággal a pálos Gyöngyösi Gergely,¹⁴³ mikor vagy fél századra visszatekintve jegyezte fel rendjének történetében, hogy ki rendezte sajtó alá breviáriumuk és missaljuk első kiadását. A mai kutatónak azért különösen értékes az adat, mert terjedelmes elbeszélő szöveg összefüggésében maradt meg, amely mind a rend belső viszonyaira, mind az író gondolkodására tartalmaz további utalásokat.

A rend, a remeteélet örökségeként, még a XV. század második felében sem törődött tagjainak kiművelésével. A novíciusok, mint egykor Gellért püspök csanádi kanonokjai, a rend szabályai szerint csak az írást és éneklést tanulták meg, hogy zsolozsmázni tudjanak; arról már szó sem volt, hogy valakit miséspappá neveltessenek. Liturgikus könyvekre persze szükségük volt, ezeket maguk másolták, de még a XVI. század

elején is előfordulhatott, hogy kisebb kolostorokból hiányoztak, és ezért „még zsolozsmázni sem lehetett”. A magyar eredetű és az egész középkor folyamán Budaszentlőrincről irányított pálosoknak azért is szükségük volt azonos szövegű könyvekre, hogy a más országokban alakult rendi provinciákat egységben tartsák össze.¹⁴⁴

Gyöngyösi rendtörténete szerint a pálos breviáriumot és missalét Gergely rendfőnök (generalis prior) idejében (1472—76) Tatai Antal (Antonius de Thata) rendezte sajtó alá. Gergely esztergomi kanonoki stallumot hagyott ott, amikor a rendbe lépett. Gyöngyösi, ki rendjének belső életét a devotio moderna irányába próbálta fejleszteni, azt írta róla, hogy művelt ember volt; előadásából az is kitűnik, hogy elődjében lelki rokonát látta, s az ő koráig vezette vissza a maga óvatos reformmozgalmát.¹⁴⁵ Nem mulasztotta el megemlíteni elődjéről és névrokonáról azt sem, hogy Mátyás igen kedvelte. A király emlékét meg Gyöngyösi becsülte oly nagyra, hogy rendtörténetének egyik verses betétjében a „hunok csillagá”-nak nevezte,¹⁴⁶ majdnem pontosan úgy, mint az esztergomiak még az uralkodó életében tették. A sajtó alá rendező Tatai Antalról ugyancsak Gyöngyösi jóvoltából tudjuk, hogy hosszú ideig a budaszentlőrinci kolostor prédikátora volt. Még rendbe lépése előtt külföldi egyetemet kellett járnia, ha megillette az artium liberalium magister címe; 1487-ben a rend helyettes főnöke (vicarius generalis) lett, s ezután halt meg működési helyén.¹⁴⁷

Adatok hiányában teljességgel eldönthetetlen, hozzájárult-e a pálos breviárium és a misekönyv sajtó alá rendezéséhez Mátyás vagy az udvar közelsége és ösztönzése; nem tudjuk azt sem, jelent-e valamit kinyomtatásuk történetében, hogy mikor Tatai Antal munkáját végezte, éppen egy esztergomi kanonokságot viselt szerzetes állt a pálosok élén. Mindkét vonatkozás azonban feljegyzésre érdemes, mert az 1480-ban kiadott első hazai breviárium kinyomtatásának históriájában egymás mellé kerültek. Érintkezik a két történet abban is, hogy a nyomtatványok kéziratai az egyházmegye, ill. a rend központjában készültek: éppen ott, ahol legautentikusabb szövegüket őrizni kellett. Gyöngyösi Gergely ugyanis *Directorium singulorum fratrum officialium* c. művében a vikáriusok kötelességei között sorolja fel, hogy a liturgikus könyvek átjavított szövegű példányaikat maguknál kell tartaniok; főleg a szentlőrinci, központi kolostorban, hogy innen lehessen megszerezni az énekek és a ceremóniák normáit.¹⁴⁸ Tatai Antal nem is tudta volna munkáját másutt végezni, de megbízást sem kaphatott volna, ha egy másik kolostorban él.

Hasonlóképpen nem állapítható meg, hogy Gergely generalis prior és Tatai Antal mit gondoltak nemzetük történetéről, — még akkor sem, ha Gyöngyösi előadásának megfelelően ténynek vesszük Gergely provinciális és az udvar szívélyes kapcsolatát. Egészen bizonyos viszont, hogy

Gyöngyösi Gergely Mátyást mindenek fölé helyezte, s míg rendtörténet írt, Thuróczy krónikáját el nem tette maga mellől.¹⁴⁹ Ha végigtekintünk e nagyon vázlatosan összeállítható kiadástörténeten, és látjuk, hogy mennyire párhuzamos az esztergomi breviáriuméval, akkor válik igazán világossá Gyöngyösi érdeme: az esztergomi egyházmegyében senki sem akadt, aki az 1480-i kiadások legfontosabb adatait — legalább egy emberöltővel később — feljegyezte volna.¹⁵⁰

Jó lenne tudni ezek után, hogy a pálos kötetek miért éppen a meglehetősen távoli Bázélban s elég későn, csak 1490 körül jelentek meg nyomtatásban. Eddig azonban Gyöngyösi Gergely literatúratörténeti érdeklődésének köre már nem terjed ki, pontosan úgy nem, ahogy a hun dicsőség és az irodalom közötti kapcsolatot sem igyekezett megfogalmazni, s ahogy a pálos liturgikus könyvek összetartozásának és hazai voltának tudata sem igen élhetett a rend keretén kívül.¹⁵¹ Legfeljebb a királyi udvarban, ahonnan talán maga a kinyomtatás ötlete származott.

A XV—XVI. század fordulóján elég nagy számban megjelent többi egyházi kiadvány: a misekönyvek, az *Ordinarius Strigoniensis*, az *Obsequiale . . . Strigoniense*, az *Ordinarius . . . Agriensis*, a *Baptismale Strigoniense*, a *Psalterium secundum ritum . . . ecclesie Strigoniensis* és a *Proprium sanctorum regni Hungarie* c. művekről a kiadástörténeti adatok majdnem teljes hiányában kritikátörténeti szempontból ez idő szerint csak annyi mondható, hogy velük a középkori scriptoriumok termékei kerültek át nyomtatásba; egyáltalán nem bizonyos azonban, hogy a legjobbak-e, mint a breviáriumok esetében. Tekintélyes részük a kiadással is foglalkozó budai könyvkereskedőknek köszönheti megjelenését, és úgy látszik, a kiadások sorozatosságát majdnem egyedül az üzleti számítás hozta létre, bár akad eset, hogy sajtó alá rendező közreműködése további vizsgálatig nem zárható ki teljesen.¹⁵²

A liturgikus könyvek a bennük kifejeződő literatúratörténeti gondolat már szavá tett homályossága ellenére is létrehoztak hagyományt; még akkor is, ha ez csak egy-egy egyházmegyét vagy szerzetesrendet fogott össze az országon belül. A hagyomány folyamatos kiépülését e zárt körökön belül erősen befolyásolta a reformáció elterjedése, mely a magyar katolikus szervezetek irodalmi tradícióit is megingatta. Mikor pedig a XVII. század első évtizedeiben az újjászerveződés eredményesen megindult, a nagyszombati zsinat (1630), a Tridentinum rendelkezésének megfelelően, a régi miseritus helyébe a *Missale Romanum*ot fogadta el, s ezzel a régi könyvek érvényüket veszítették.¹⁵³ Az ekkor meginduló s egyes kritikátörténeti vonatkozásai miatt később még szóba kerülő katolikus egyháztörténeti kutatás (Sigismundo Ferrari, Némethi Jakab, Káldi Márton) is inkább az ellenreformációs ideológia, mint a tényleges történeti összefüggések síkján talált kapcsolatot e használaton kívüli művekkel, amelyek már akkor is — és azóta állandóan — a bibliográfus-

sokon, a nyomdászat és könyvkereskedelem történetének kutatóin kívül egyedül a liturgiátörténészt érdekelhetik közelről.

A liturgiátörténeti hagyomány ilyen irányú alakulásának és a folyamatosság megszakadásának van persze irodalmi oka is. Egy breviárium, missale vagy más liturgikus könyv ugyanis csak szertartástani szempontból kerek egész, irodalmilag csak egyes részei azok, de még ezeknek hatásosságát is zavarja, hogy a szertartások rendje szerint idegen szövegek ékelődnek beléjük. Az egyház gondozása alatt álló írásbeli készletből egyedül a legendák tudatosan irodalmi és egyben nemzeti szándékú hagyományozása teremtett az irodalomtörténetírásban a középkor végétől máig tovább élő tradíciót.

2. A magyar szentek legendái

A vonulat legkorábban ismert tagja a *Legende sanctorum regni Hungarie in Lombardica historia non contente* c. irat, amely először Strassburgban, 1486—87 táján, másodsor Paep János budai könyvkereskedő költségén Velencében, 1498-ban, harmadszor ugyanott, 1512-ben jelent meg nyomtatásban. Van az említetteken kívül egy negyedik, az előbbiektől meglehetősen eltérő, 1511-ből származó, krakkói változat: Jan Haller ottani könyvkereskedő adta ki, és úgy szerkesztette át valakivel, hogy a magyar szentek legendáinak gyűjteményéből közös lengyel—cseh—magyar kiadvány vált.¹⁵⁴

Magyar szenteken a XV. század végén nemcsak azokat kell érteni, akik magyar születésűek voltak, mint a „régii szent királyok”, vagy Magyarországon működtek, mint az olasz Gellért püspök; még csak azokat sem, akiknek legendáit itthon fogalmazták; azokat illeti még ekkor e név, akiknek megünneplése a középkori magyarországi egyházi naptár specialitása, s ebben a liturgiátörténeti értelemben váltak magyar szentekké.¹⁵⁵ A kis kötet ismeretlen összeállítójának másik válogatási szempontja az volt, hogy — legalábbis a cím szerint — csak azokat a legendákat vette fel könyvébe, melyek Jacobus a Voragine nagy gyűjteményéből hiányoztak.¹⁵⁶

A mű a liturgiátörténet fonalán a hazai írásos hagyományok legősibb rétegével és azzal a korról áll kapcsolatban, amikor I. András és I. László királyok püspökeikkel először rendezték az év ünnepeit; a tények további rögzítésén és a szabályozáson lemérhető fejlődés éppen a kötet megjelenésének táján érte el csúcspontját, amikor az esztergomi, a veszprémi és a nyitrai egyházmegyei zsinatok egyértelműen megállapították a területükön megünnependő ünnepek sorát.¹⁵⁷ Az eddig kevés figyelemre méltatott kiadványnak¹⁵⁸ azonban meglehetősen távoli előzménye az egyházi kalendárium és a liturgiát kiszolgáló írásbeliség

általában: ezen belül az a közelebbi előfeltétel, hogy az egyedi vonásokat a hasonló külföldiekkel való egybevetés után sajátjuknak ismerjék fel az egyházi literátusok, az összetartozás jelének találják, és ebben a minőségben tulajdonítsanak értéket nekik. Az írásbeliség által őrzött anyag továbbélése ezek után is voltaképpen akkor válik először kritikátörténeti érdekűvé, mikor a liturgikus használatból és a vallásos olvasmányok közül egynemű művek kerülnek elő, méghozzá azt az igényt képviselve, hogy — a kornak megfelelően és egyházi eredetüket meg nem tagadva — a maguk összességében s az idegen alkotásokkal szemben irodalmilag képviseljék az országot.

Az irodalmi hagyományokat az adott területen irodalomtörténeti hagyománnyá emelő folyamat a XIII. században kezdődik, és szoros kapcsolatban áll a rendiség kialakulásával és az egyházi társadalmon belül végbemenő változásokkal.¹⁵⁹ A papság értelmiségi közép rétegének megerősödése és az új vallásos irányzatok hatása nélkül az írásos hagyományok aligha terjedhettek volna olyan mértékben szét, hogy a XV. század végére magyar réteg kristályosodjék ki belőlük, de a rendi nacionalizmus nélkül is nehezen lenne érthető Magyarország legenda-gyűjteményének létrejötte, s már a kiadások számán is lemérhető igen kedvező fogadtatása. A magyar egyházi kalendárium ugyanis a művelt papság gondozásában bővült további szentekkel, és általa nyertek a régiek újabb értelmezést. A pannon szentek csoportját csak később, főleg a jezsuiták tudós kutatásai tették népesebbé; igen gyorsan a „régiszent királyok”-hoz csatoltatott viszont Árpád-házi Erzsébet, aki élete java részét Németországban töltötte, legendáját sem hazai ember írta, de már 1243-ban oklevelet kelteztek Elisabetha regina napján.¹⁶⁰

Külön vizsgálat tárgya lehetne, hogy a nálunk Pannonia szülőtteként meghonosodó Márton mellett a többi frank eredetű szent mennyire vált nyomatékosan magyarrá, mikor bekerült Kézai hun történetébe. A kölni tizenegyezer szűzet ugyanis legendájuk szerint a hunok gyilkolták le „vad kegyetlenséggel”, Zsigmond burgundi királyt ugyancsak ők és Attila győzték le Bazel mellett, bár a krónika szerint már Gizella királyné és Péter király atyafiságába is beletartozott, Prágában pedig különös tiszteletnek örvendett, mióta ereklyéinek egy része odakerült (1354), és Zsigmond király, a császár az ő nevét viselte.¹⁶¹ A burgund uralkodó alakja — tiszteletének prágai vonatkozásai miatt — szoros kapcsolatban áll a magyarországi egyházi naptár cseh és lengyel eredetű szentjeivel: Vencel király kultusza még az Adalbertével együtt honosított meg. Terjedése nem független a földrajzi szomszédságtól, mint ahogy Krakkó védőszentjé, Szaniszló vértanúé sem, akinek neve a XIV. századi misekönyvekben bukkan fel nálunk először.¹⁶²

Az egészen természetes, hogy a szentek főleg az írás közvetítésével váltak ismertté, hivatalos tiszteletük liturgiai szövegeken (a missale, a

breviárium lectiói és himnuszai) alapult, s a legendákat is főként egyházi emberek forgatták; már megjegyzendő, mert az irodalmi gondolkodás fejlődésének egyik jele, hogy a művek jogi és történeti vonatkozásait, egyszóval részleteit jóval előbb fedezték fel, mint azt, hogy e művek a maguk egészében és összefüggésükben hasonlóképpen értékesek, mégpedig a közösség számára. Aki az írásos hagyományok irodalomtörténeti hagyománnyá fejlődését kívánja nyomon követni, a szövegek továbbadásának és irodalmi felhasználási módjának változását kell megfigyelnie, hogy a döntő fordulatot érzékelhetővé tegye.¹⁶³

Még az írásos kultúra szétterjedésének jelenségei közé tartozik, és egyedül az irodalomtörténeti kutatás tárgya lehet, hogy a legendák az egyházi társadalom körében szóbeszéd formájában is éltek, s hogy az itt kikerekedő bővítmények csak alkalmilag jutottak el addig, hogy írásba foglaltassanak.¹⁶⁴ A legendák szóbeli továbbfejlődésére már a középkor korábbi szakaszában akad példa. A „történetileg nem igaz” mendemondák igazi virágkora azonban a középkor második fele, amikor a vásárnapi evangéliumot magyarázó prédikációk (sermones dominicales) mellett divatba jöttek a szentekről szólók (sermones de sanctis), s a szónokok érdekében állónak tartották, hogy beszédeiket az újabb keletű epizódok bedolgozásával tegyék hatásossá.¹⁶⁵ Már a magyar szentekről fennmaradt legkorábbi prédikációkban akadnak legendában nem található részletek, noha a szerző kifejezetten hivatkozik legendára, helyenként szóról szóra idézi is.¹⁶⁶

Az irodalomtörténeti hagyományok kialakulását nem az írás- és szóbeliség érintkezésének határvonalán kell keresni, hanem a továbbélés zártabb formái között, ahol szövegek érintkeznek szükségszerűen és rendszeresen, vagyis az irodalmi tevékenység magasabb szintjén. A latin művek magyarra fordításakor kétségtelenül szöveg kerül szembe szöveggel, de a magyar többnyire hangos felolvasásra vagy elmondásra készül, nem éppen nagy igényű közönség számára, s emiatt a szóbeliség felé általában nyitottnak kell tekintenünk.¹⁶⁷ Már teljesen íráshoz kötötten zárt a szövegek érintkezésének az a formája, amely korábban megfogalmazott részletek átkölcsönzésében és gondolatok átvételében nyilvánul meg. Ilyenekből lehetett már a középkor első felében arra következtetni, hogy a hazai irodalom termékeit a legműveltebb literátusok összefüggésben állóknak tartották. Hasonló kapcsolatra most is akad példa;¹⁶⁸ ha az oklevelekben sablonná vált kifejezéseket ugyancsak az összefüggés jelének vesszük, éppen sok. Elterjedésük azonban az írásbeli tevékenység szervezetének kialakulásával és mindennapi gyakorlásával függ össze; bennük az írásbeli működés üzemszerűségét mint történeti régióba emelkedés előfeltételét láthatjuk csupán, irodalomtörténetírást egyáltalán nem.¹⁶⁹ Szöveg szöveggel az új prédikációtípus elterjedése után találkozott az egyháziak művelése alatt álló irodalom-

ban szükségszerűen és rendszeresen, amikor a szentekről szóló prédikációkat a legendákban talált anyagra építették fel. A kapcsolat persze csak a legműveltebb szónokok munkásságában jött létre, akik képesek voltak önállóan dolgozni, és a megfelelő segédkönyvek is rendelkezésükre álltak. Temesvári Pelbártnál és Laskai Osvátnál például, nem pedig azoknál, akiknek csak annyira futotta, hogy a készen kapottat alkalmazni tudták.¹⁷⁰

A prédikátorok a XIII. századtól meghonosodó nagy legendagyűjteményeket, Jacobus a Voragine *Legenda aureáját* (*Historia Lombardica*) és Petrus de Natalibus *Catalogus sanctorum*át használták forrásul. Az előbbi jóval olvasmányosabb és ezért kedveltebb is volt, mint a második, melynek szerzője úgy kivonatolta a legendákat, mintha lexikont írta. E sokat olvasott és fordított művek bőven kielégítették a nem éppen alacsony középkori igényt, mert jóval több legendát tartalmaztak, mint amennyire egy egyházi szónoknak szüksége volt.¹⁷¹ Más forrás után csak a valóban helyi tiszteletű szentek esetében kellett nézni, kiknek megünneplése az ország vagy az egyházmegye kalendáriumának egyedi vonásai közé tartozott. A prédikátor — általánosan kalátszó szokás szerint — úgy segített magán, hogy kéznél lévő legendáriumának végére, pótlólag írta be a magyar szentek legendáit. A szükség diktálta, „alkalomszerű, esetleges kiegészítések”¹⁷² valóban levezethető Magyarország szentjeinek nyomtatásban megjelent legendagyűjteménye: hiánytalanul azonban csak akkor, ha a *Legenda aurea*t mint irodalmi mintaképet s a magyar szentekhez kapcsolódó és egyáltalán nem vallásos gondolatokat is tekintetbe vesszük, melyek az államilag különösen pártfogolt magyar és magyar csoportot kezdettől fogva kísérték.

István nagyobb és kisebb legendájának legkorábbi kódexében a hazai szöveg Szent Márton élete után következik; az elbeszélő műveken kívül a kézirat mást nem is foglal magában: egymásutánjukban a magyar föld és a magyar történelem ama összeforrottsága szemlélhető,¹⁷³ ami István nagyobb legendájából ismeretes szavakba foglaltan, de a ránk maradt kéziratból — a három összetartozónak tartott legenda összemásolásának tényéből — még egyáltalán nem következik, hogy akkoriban valaki is a hazai egyházi naptár legendáinak összegyűjtésére gondolt. A Hartvik-féle István-legenda és Imre hercege egy XII—XIII. század fordulójáról származó reuni legendáriumban egymást követi, egy XV. századi bécsi és egy ezzel egyidős müncheni kódexben Hartvik műve, valamint Imre, Gellért nagyobb és László legendái állnak sorban: a biztosan Magyarországról kikerült szövegek rendjét még mindig a térítés és az államalapítás történeti szempontja szabja meg, nem pedig az egyházi évé, mint az újabb keletű gyűjteményekét.¹⁷⁴

A legelső magyar szentről szóló prédikációk 1291—94-ből maradtak fenn; szerkesztésük a XIV. század folyamán válhatott eléggé általánossá,¹⁷⁵ s ezzel az új szokással magyarázható, hogy magyarországi legendagyűjtemény első nyomai a XV. századból valók. A *Legenda aurea* egy XIV. század második felében, talán Olaszországban másolt kódexébe egy magyarországi használó Zsigmond burgundi király legendáját másolta be. A breviáriumból emelte ki: meghagyta még lectiókra osztott formában, de azzal, hogy a *Legenda aurea*hoz tette, kiszabadította a liturgikus összefüggésből. A kézirathoz egy további kéz ugyancsak magyar szentről, Demeterről szóló beszédet másolt; ez az újabb toldalék teszi valószínűvé, hogy a kódexet egyházi szónokok forgatták, és rajtuk (vagy magán) akart segíteni az is, aki a legendát beleírta.¹⁷⁶ Jóval gazdagabb a *Legenda aurea* nürnbergi, 1478-i kiadásának végére másolt függelék. A könyvet Benedictus de Leibicza rozsnói plébános hagyta a lőcsei Szent Jakab-egyházra, s a toldalékot talán maga másolta. Úgy látszik azonban, hogy a kódex egykori tulajdonosa általában gyűjtötte a Jacobus a Voragine művében nem található legendákat: a 14 között mindössze 5 akad magyar szenté, de sem ezek, sem a többiek nem sorakoznak pontosan az egyházi év rendjében.¹⁷⁷

A nagy külföldi gyűjtemény egy lengyel eredetű kódexe (1429) abban különbözik az eddig említettektől, hogy országa szentjeinek legendái, Adalberté, Szaniszlóé és Hedvigé a *Legenda aurea* szövegébe iktatva található benne. Mikor a kézirat Magyarországra került, itthoni használói magyar legendákat írtak a végére; Lászlóét, Istvánét (Hartvik szövegezésében), Imrét, Demeterét, valamint Ádám és Éváét meg Patriciusét. A kettős pótlással a magyarországi szentek legendáinak már hét darabból álló gyűjteménye állt elő; a legbővebb a *Legende sanctorum regni Hungarie* előzményeinek sorában. A sorrend is pontosan megfelel benne az egyházi kalendáriumnak, és teljes összhangban áll az egykori tulajdonos ama szándékával, hogy kódexét halála után prédikátorok használják. A *Legenda aurea* lengyel változatának hazai felbukása arra is figyelmeztet, hogy egy ország legendáinak összeállítására csak egyik mód a függelékként elhelyezett pótlás: a másik a nemzetközi gyűjtemény interpolálása, ami a szomszédságban elterjedt eljárásnak tekinthető, itthoni példából idáig még nem ismeretes.¹⁷⁸

A *Legende sanctorum regni Hungarie* persze több, mint az előzmények összessége, és magasabb fokon áll, mint hogy tisztán prédikatori segédeszköznek lehessen tekinteni. Az igaz, hogy a szerkesztő maradéktalanul kielégítette a magyarországi egyházi szónokok igényeit, de többet is nyújtott, mint amire szükségük lehetett. Művét ugyanis — tájékozottságának határai között — országos szempontból tagadhatatlanul a teljesség felé közelítette; ugyanakkor reprezentálni akart, és olyan legendákat is felvett gyűjteményébe, melyek szóról szóra benne

vannak a *Legenda aurea*ban. Nemzeti antológiát állított össze tehát a maga anyagából e nem különösen művelt klerikus, akit teljességre és reprezentálásra irányuló törekvéséből ítélve munka közben feltehetőleg éppoly indulat hevített, mint egyik olvasóját, aki szerint Jacobus a Voragine „ebül cselekedte”, hogy kihagyta Magyarország szentjeinek legendáit.¹⁷⁹

Hogy az ismeretlen összeállító a prédikatori szükségleten mennyire ment túl, akkor világlik ki, ha művét a legterjedelmesebb hazai beszédgyűjteményekkel, Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát kötetivel és a Karthauzi Névtelen művével, az Érdy-kódexszel vetjük egybe. Zsigmondról és Vencelről egyik sem beszél; Zoerard és Benedek ünnepét sem tartották fontosnak, bár ezt a nyitrai egyházmegyében megülték; Szaniszló élete csak az Érdy-kódex fordítójánál található, ugyancsak egyedül ő emlékszik meg István első vértanú testének feltalálásáról. Demeternek és Gellértnek neve Temesvári Pelbártnál bukkan fel, de csak legendáikat hozza, amiket aztán a Karthauzi Névtelen magyarra fordított.¹⁸⁰

Az anyag bőségéből azonban egyáltalán nem szabad a szerkesztő kimagasló irodalmi tájékozottságára következtetni. Legendáinak nagyobbik felét ugyanis a papok mindennapi olvasmányából, a breviáriumból másolta ki szóról szóra. Szövegei közül az 1480-ban nyomtatásban megjelent esztergomi breviárium lectioni között megtalálható Mária látogatása (*De visitatione beate virginis*),¹⁸¹ Zoerard és Benedek, Havi Boldogasszony (*Sancte marie nuvis*), Vencel és Imre története, biztosan magyar legendáriumból származik Lászlóé¹⁸² és Gellérté,¹⁸³ csehből vagy inkább lengyelből Zsigmondé¹⁸⁴ és Szaniszlóé,¹⁸⁵ Magyarországon jól ismert forrásból Adalberté,¹⁸⁶ Demeteré¹⁸⁷ és Pádúai Szent Antalé, valamilyen evangéliummagyarázatból Urunk színeváltozásáé.¹⁸⁸ A közkeletű forrásokból dolgozó szerzőnek nem lehetett nehéz ráakadni a Hartvik-legendára sem, melynek máig leggazdagabb a szöveghagyománya.¹⁸⁹

A bővebb elbeszélő szövegek iránti érdeklődést aligha lehet megtagadni a szerkesztőtől. Nem állitható, hogy a László-legendája esztergomi breviáriuménál bővebb változatát feltétlenül keresnie kellett, de biztosra vehető Demeter, Szaniszló és István esetében, akiknél lényegesebben hosszabb szövegeket ad, mint a hazai breviáriumok, s a különböző változatok összefüggését is látnia kellett. Nem a legendákat kivonatoló Petrus de Natalibus tehát a mintaképe, kinél az ismeretlen szerkesztő 16 legendája közül 10-et meg lehet találni,¹⁹⁰ hanem az elbeszéléssel irodalmi rangra jutott Jacobus a Voragine, s csak a körülményeken és tájékozottságán múlt, hogy Gellért nagyobb legendájának nem akadt nyomára.¹⁹¹

Az összeállítónak irodalmi műveltségén kívül személyére vet fényt, hogy a Szaniszló-legendában benne hagyott két lengyel szót: valószínűleg értette, mert a latin szöveg legkisebb sérelme nélkül kimaradhattak volna.¹⁹² Még jelentősebbnek ítéltető, hogy bekerült a gyűjteménybe az István első vértanú testének feltalálásáról (aug. 3.) szóló legenda. A történet ugyanis — a magyar gyűjtemény címbe foglalt állítását megcáfolva — benne van a *Legenda aurea*ban; még csak nem is az esztergomi breviárium első személyben beszélő, levél formában írott (és lerövidített) változata került a kiadványba, hanem szóról szóra Jacobus a Voragine harmadik személyben elbeszélő változata. Ezt látva nehéz visszaautasítani a feltevést, hogy a szerkesztőnek célja lehetett felvételével, mint ahogy nem állíthatta minden indok nélkül Adalbertet sem az egész ország patrónusának — holott csak az esztergomi egyházmegye és káptalan tisztelte védőszentjének —, és nem írhatta István királyról sem — meglehetősen szokatlanul — ugyanezt.¹⁹³ Elég súlyos okok szólnak tehát amellett, hogy a lengyel szavakat megtűrő, s alighanem szlovákul is értő szerkesztő az esztergomi egyházmegyéhez tartozott, közelebről talán az Esztergom-várbeli, István első vértanúról elnevezett prépostság kebelébe. Ebben az esetben váгна ugyanis egybe Adalbert, István király és az első vértanú iránti különös tisztelet, innen származhat az indok az említettek szokatlan felértékelésére.¹⁹⁴

Megcáfolta azonban a kiadvány összeállítója a címet azzal is, hogy Árpád-házi Erzsébet legendáját ugyancsak felvette gyűjteményébe. A *Legende* szövege egyedül abban tér el a nemzetközi gyűjteményétől, hogy a hazai szerkesztő elhagyta a név etimológiáját, és a magyarországi szóhasználatnak megfelelően a „regina vel vidua huius regni” titulust adta szentjének.¹⁹⁵ Arra gondolhatott, hogy az Európa-szerte megünnevelt magyar királynőt nem hagyhatja említetlenül, s felvételével mindjárt országot reprezentáló jelleget adott kiadványának. Nem kevésbé magyar ünnepnek számított a XV. század második felében a Transfiguratio Domini (aug. 6.), melyet III. Callixtus pápa tett a nyugati egyházban parancsolt ünneppé Hunyadi János 1456. júl. 22-i nándorfehérvári győzelmének emlékére. A szerkesztő természetesen felvett erre a napra egy szöveget, de hogy az ünnepet mennyire tekintette nemzetinek, egyetlen szóval sem árulja el.

A prédikatori szükségletekből kiinduló, helyi vonatkozásokat sem nélkülöző kiadványt a kortársak az összeállító szándékának megfelelően a *Legenda aurea* kiegészítéseként kezelték, és rá tagadhatatlanul nemzeti büszkeséggel néztek. Két példánya is van, amit nagyon korán Jacobus a Voragine könyvével kötöttek egybe, az egyikben gúnyos és nem szellemtelen megjegyzésekkel a magyarokat teljességgel mellőző, valójában teljesen ártatlan olasz szerző ellen.¹⁹⁶

Krakkóban a könyv tartalmából elsősorban Szaniszlóra, aztán Adalbertre és Vencelre lettek figyelmesek. A kötet elejére Jan Długosz terjedelmes Szaniszló-életrajza került, a végére Szent Flórián translatiójának története, kinek hamvai 1183-ban kerültek a városba. A lengyeleknél merő tévedésnél egyébnek nemigen tűnhetett, hogy a magyarországi kiadvány — címe ellenére — tartalmazza István első vértanú testének feltalálását, Árpád-házi Erzsébet legendáját és Mária látogatását. Ezeket elhagyták tehát, hogy helyi szentekkel pótolják ki helyüket: a *Legenda aurea*ban igen röviden elintézett Flóriánnal és Hedviggel; előbbre került a sorrendben Vencel, mert március 4-i translatióját fontosabbnak tartották, mint szeptember 28-i ünnepét. Krakkóból másként ítélték meg a szentek körét, más politikai határokat tartottak említésre érdemeseknek, és a kötet első helyén Lengyelország, majd Magyar-, Cseh- és Morvaország, valamint Poroszország és Szilézia szentjeinek legendagyűjteményeként jelentették meg.¹⁹⁷

A *Legende* négy kiadása három századon át a hazai legendák ismeretének legfőbb forrása lett. Bartoniek Emma állapította meg,¹⁹⁸ hogy a magyarországi szentek életének legbővebb nyugati kéziratot gyűjteménye, a korssendoncki kézirat, nem a könyv első nyomtatott kiadásából készült ugyan, de mindkettő egy harmadik, közös szövegre vezető vissza;¹⁹⁹ már biztos, hogy a külföldiek közül Laurentius Surius, Arnoldus Wion a maguk módján felhasználták, a mieink közül Pray György a XVIII. század 70-es éveiben még az 1498-i kiadást használta.²⁰⁰ A legendák azonban a XVIII. század végéig elsősorban a katolikus történeti kutatás körében éltek: az irodalomba akkor kezdtek lassan ismét bevonulni, tudományos támogatással és a nemzeti múlt rekonstrukciójának jegyében. Hagyományozásuk folyamatossága azonban gyakorlatilag megszakadt; pontosan ez lett a sorsuk a középkori rendtörténetekben megőrzött irodalomtörténeti adatoknak is, amelyek ugyancsak nagyon későn, a XVIII. század végén jutottak be az ország literatúratörténetébe.

3. A rendtörténetek és az irodalomtörténetírás

A XIII. században alapított kolduló rendek, a dominikánusok, a ferencesek, az Ágoston-rendiek és a karmeliták munkássága nem kisebb fordulatot hozott az irodalomtörténetírásban, mint a művelődés más területén. A Jeromos egyházatya *De viris illustribus*ával meginduló összkeresztény írói katalógusok láncolata megszakad; Joannes Trithemius *Liber de scriptoribus ecclesiasticis* c. munkája (1494) új sorozat kezdete: a szerző régi forrásokon kívül főleg rendtörténetekre támaszko-

dott (a karmelitákét maga írta meg), és munkássága a német írók katalógusába torkollott, mellyel egyedül az a célja már, hogy a német irodalmi kultúrát megvédje az olaszok lenézésével szemben.²⁰¹ Eredetileg karmelita volt, s gazdag rendtörténeti anyagra támaszkodott az angol Joannes Baleus (John Bale) is, aki a kontinens második nemzeti irodalmi lexikonát adta ki 1548-ban Weselben, ill. 1557—59-ben Bázelen. Nemzeti büszkeségben — és legendaköltésben — nincsen hiánya: szemrebbenés nélkül állította, hogy a britek mindjárt a vízözön után vándoroltak szigetükre, támadta Polydorus Vergiliust, az angol történelem első humanista feldolgozóját, általában az olaszokat, s minthogy protestáns volt (Bázelen exulánsként érkezett), azt is szentül vallotta, hogy Britanniát nem a pápák, hanem a héberék és a görögök, az apostolok és a szentatyák térítették a keresztény hitre.²⁰²

A németeknél és az angoloknál célhoz ért fejlődési tendenciák Magyarországon is érvényesültek: az új rendek még a XIII. század folyamán meggyökereztek. Kialakult iskolázásuk, érvényesült a tartományi és a központi irányítás, amely a tudományos műveltségre sokat adó szervezetek szellemi tevékenységét szabályozta, és munkájuk eredményét az elkallódástól megmenteni igyekezett; nem hiányzott a „nemzeti” szellem sem, amely angol és német földön a rendi írók katalógusait reprezentatív nemzeti irodalomtörténetekké növelte. Befejezéshez azonban — mármint nemzeti írói névjegyzék szerkesztéséig — a fejlődés nálunk a XVIII. századig nem jutott el, s ma a rosszabbik esetben a rendek egyetemes literatúratörténetéből, a jobbikban a magyarországi rendtartományok történetének középkorban fogalmazott, első feldolgozásaiból kell megállapítanunk, hogy az egyes rendek keretében és országosan voltaképpen meddig is jutott.

a) Ágoston-rendiek

Legkevesebbet a külföldön igen műveltnek ismert Ágoston-rendiekről lehet mondani: még az sem bizonyos, hogy a néhány fennmaradt írói név hazai gondoskodásból került-e bele a rend nemzetközi literatúratörténetébe. Simon de Hungaria nevét kétségtelenül az őrizte meg, hogy Bolognában működött, mikor 1481-ben sajtó alá rendezte Aegidius Romanus két könyvét; úgy látszik, Magyarországon élt viszont az olaszos nevű Stephanus Forestus, aki beszédekét és Petrus Lombardushoz írt kommentárokat hagyott hátra. Már pusztán a nemzetközi kapcsolatokat sejtető adat, hogy az olasz Augustinus Triumphus (1243—1328) *Destructio arboris Porphyrij* c. művét nagyváradi rendtársának, Jánosnak ajánlotta.²⁰³

b) *Domonkosok*

Inkább ismert a dominikánusok tevékenysége: sok mindent tudunk iskolázásukról, könyvkultúrájukról, maradtak ránk rendszeresen gyűjtött rendtörténeti iratok; csak éppen hazai rendtörténet nem, amelynek keretében az irodalomtörténeti adatok — a szokásnak megfelelően — rögzíthetők lettek volna. — Budai főiskolájuk még a XIV. század elején alakult meg, 1530-ig biztosan működött; 1525 után egy másik szervezését rendelték el (Nagyszeben).²⁰⁴ A rendi káptalani határozatok megőrzését 1245-től számos végzés követelte: a nagykáptalanokét a provinciákba kellett elvinni, az egyes tartományokét az egyetemes főnöknek megküldeni. (Mindkét fajtát meghatározott időszakonként az asztal fölött olvasták fel a szerzeteseknek.²⁰⁵) Magyarországon éppúgy hallgattak e statútumokra, mint ahogy az ugyancsak 1245-i nagykáptalani rendelkezésnek megfelelően összeírták a rendalapító Domonkos magyarországi csodáit.²⁰⁶ Rendtörténeti iratok maradtak is ránk magyarországi provenienciájú kódexekben; ismerünk egyetemes rendtörténetet is, Gerardus de Fracheto *Vitae fratrum* c. művét, amelynek kéziratát hazaiak forgatták,²⁰⁷ a Domonkos-rendiek irodalomtörténetírásának emlékei azonban eddig nem kerültek elő.

Valószínű pedig, hogy ezek is eljutottak hozzánk. Az 1305 körül szerkesztett *Tabula scriptorum Ordinis Praedicatorum* c. jegyzék 1330 táján kibővített változata, a *Tabula Parisiensis* ugyanis számos rendtartományba elkerült, egyebek között Prágába és Uppsalába. Márpedig ha ismeretét a latin Európa peremén biztosra vehetjük, elképzelhető, hogy nálunk is ismerték. A *Tabula Parisiensis* legbővebb variánsát a francia Laurentius Pignon szerkesztette. Magyar írója nincsen, szentje Margiton kívül egy Ágoston, püspöke Joannes Theutonicus, aki később a rend egyetemes főnöke lett.²⁰⁸

c) *A konventuális ferencesek*

A konventuális ferencesek kritikátörténetben szóba hozható teljesítménye azért becsülhető ma többre a Domonkos-rendiekénél, mert kísérletet tettek provinciájuk történetének legalább vázlatos megírására. A rend igen magas műveltségére lehet következtetni abból az adatból, hogy magyarországiak már 1268-ban megfordultak a párizsi egyetemen; még jelentősebb, hogy a XIV. században a ferencesek 21 olyan, pápai privilégiummal ellátott iskolával rendelkeztek, ahonnan tanulókat lehetett küldeni ugyancsak Párizsba, s köztük volt a váradi is. Igali Fábian alighanem a régi állapotokat akarta felújítani reformstatútumainak (1454) ama pontjával, amelyben legalább négy rendi

iskola felállítását rendelte el, és évenként két növendék külföldi tanulásáról intézkedett.²⁰⁹ Ugyancsak Igali mondatta ki a tartományi káptalannal, hogy a fráterek latinul beszéljenek, és tanuljanak meg írni: még arra is gondja volt, hogy hetenként háromszor mutassák be munkájuk eredményét; nem mulasztotta el azt sem, hogy a prédikáló papokat felmentesse a zsolozsma alól.²¹⁰ A rendi konstitúciókat a ferenceseknél is gyűjteni kellett. (Igali maga négy alkalommal hivatkozik reform-statútumaiban nagykáptalani határozatokra, melyeket asztal fölött kellett felolvasni.²¹¹)

A rendtörténet elsőrendű forrása lehetett a statútumokban említett „liber provincie”, amelyben anyagi természetű változások mellett talán más fontos adatokat is bejegyeztek. Nem lehetetlen, hogy ezeket használta az az ismeretlen szerzetes, aki az Igali Fábíán kezéből kikerült *Speculum vite beati Francisci et Sociorum eius* c. mű (Velence 1504) utolsó lapjain kísérletet tett a provincia históriájának összefoglalására. E névtelen az 1504-ig terjedő egyetemes rendtörténeti adatok (szentek, generalis ministerek és káptalanok) után összeállította a magyar tartomány megfelelő neveit és évszámait, kétségbe nem vonhatóan bizonyosságot téve, hogy a konventuális reformirányzat a történeti érdeklődés felélénkülését is magában foglalta. Ugyanakkor azonban napvilágra került, hogy a rend a XIV. század elejétől 1450-ig — a kezdet kanonizált hősei után — tulajdon történetét már nem volt képes számon tartani.²¹² Annyira nem, hogy a rendtartomány szentjeit Bartholomaeus Pisanus *Conformitates* c. művéből kellett az írónak átmásolnia,²¹³ mert a régi feljegyzéseknek már nem akadt nyomára (pedig keresgélt az egyes konventek iratai között²¹⁴), és nem tudott említeni egyetlen írórt sem. Még ez a rendi történetírás sem tartott azonban jó félszázadnál tovább. Terebezdi Péter 1534-ig, Kamonci Máté 1558-ig folytatta a feljegyzéseket; utánuk, a XVII. század közepe tájáig teljes a hallgatás. A *Speculum* következő magyarországi kiadását sem Igali nyomán adta ki Győrben 1752-ben a rend obszerváns (szalvatoriánus) ágába tartozó Kósa Jenő, hanem Philippe Bosquier kölni, 1623-i kiadását vette át.²¹⁵

d) A karthauziak

A karthauziak hagyatéka azért tehető egy fokkal magasabb polcra, mint az Ágoston-rendieké és a konventuális ferenceseké, mert a XIV—XV. században fennálló négy kolostoruk közül legalább az egyiknek, a Lőcse melletti menedékkőinek összefüggően megírt története maradt, s ez, ha írókról nem is, legalább könyvekről és könyvmásoló szerzetesekről tartalmaz adatokat.²¹⁶ A *Fundatio Lapidis Refugii seu monasterii beati*

Joannis Baptistae c. irat a kolostor priorjainak sorrendjében, az alapítástól 1517-ig adja elő a kolostor történetét. Ami ebből a kritikátörténetben említést érdemel, nem éppen sok. Az első könyveket András hozta magával Ausztriából (Seitzdorf); már Menedékkőn dolgozó, név szerint említett scriptorok Konrád, az első prior (1307) és a merényi (Wagendrüssel) származású Jodocus (1500), akik a *Fundatio* fogalmazásának idején még használatban levő liturgikus könyveket másoltak.²¹⁷ Karthauzi scriptor tehát van, maradtak fenn karthauzi könyvtárakból kódexek és ő nyomtatványok is; szerzőt azonban rendi történetíró nem örökített ránk: egykorú forrás nem említi például íróként a Karthauzi Névtelent és azt a Georgius Schemnitsiensist sem, aki egy Kéler Godofréd gyűjtésében fennmaradt adat szerint megírta szentföldi zarándokútjának történetét.²¹⁸

e) Az obszerváns ferencesek

Az obszerváns ferencesek krónikája²¹⁹ már szerzőket, műveket és írói méltatásokat is tartalmaz. Azé a szerzeté, amely, mint a stigmatizált Szent Ferenc követője, a többi rendnél tökéletesebbnek tartotta magát;²²⁰ a franciskánusokon belül is közelebbről azé a tartományé, mely a szegénységet a legszigorúbban értelmezte, úgy hitte, hogy az egész középkor végi belső reformmozgalom az ő megalakulásával keltezendő,²²¹ és hazai történetének legjobb félszázada során közel sodródott a köznemesség nemzeti ideológiájához.²²²

A történeti anyagot még valószínűleg csak a rend és a tartomány kiváltságos voltának tudatában kezdte gyűjteni Szalkai Balázs, a bosnyák provincia tizenegyedik vicarius generalisa. E meggyőződésnek annyi a reális alapja, hogy a Dunától délre, meglehetősen nehéz körülmények között működő ferencesek a rendben igen nagyra becsült missziós munkát végeztek, s az egész Európára kiterjedő szervezet a legjobb erőket küldte erre a területre. A tartomány közvetlenül az egyetemes rendfőnök alá tartozott, aki maga nevezte ki élére helytartóját, a vicariust. A provincia főnökének a szokásostól (minister provincialis) eltérő, az Olaszországból kiinduló obszerváns ágazatával viszont megegyező elnevezése kelthette azt a hitet a bosnyák és a belőlük önállósult magyar ferencesekben, hogy a rend szigorú ága az ő tartományukból ered. Igazolására 1500 táján egy elég naiv történet szolgált: azt állították, hogy egy harminc évig Boszniában élő olasz franciskánus visszatért hazájába, Sienába, felvette a rendbe Sienai Bernardint, majd pedig Kapisztrán Jánost, akik aztán az obszerváns irányzatot diadalra juttatták. Az olaszok tudtak erről a véleményről, és persze cáfolták.²²³

A Balkánon működő ferencesek Magyarország iránti szimpátiáját az a körülmény magyarázza, hogy a rend az „eretnekek” és a görögkeletiek térítésével az Anjouk balkáni politikáját szolgálta. A missziós tevékenység e politikai összefüggése az egyik oka, hogy igen korán kolostort kaptak Magyarországon (Diakovár, 1347—55 között), s itt a XV. század közepére annyira megszorodott a számuk, hogy 1448-ban különváltak a bosnyák rendtartománytól. Az obszerváns fegyelmet még a bosnyák korszak hetedik vicarius, Bartholomaeus de Alverna (1367—1407) honosította meg közöttük.²²⁴ A reformmozgalom iránt életkörülményeik és rendkormányzati helyzetük tette őket fogékonnyá; vezéreszméi nem annyira belső megújulásra serkentették a szerzetesi közösséget, hanem inkább lehetőséget adtak, hogy tényleges állapotukat fogalmazzák meg az Európa-szerte időszerű törekvések összefüggésében. Ez segítette őket abban is, hogy helyzetüket az isteni kiválasztottság jeleként értelmezzék, és később elszántan küzdjenek felfogásuk terjesztéséért.²²⁵

A már említett Szalkai Balázs, akinek neve alatt nemritkán a magyarországi obszerváns provincia egész történetét is emlegetni szokták, csupán a bosnyák vicariusok listáját állította össze és hagyta hátra az ozorai zárdában. A krónikában említett „könyv” a szűkszavú jegyzéken kívül rendi iratokat tartalmazhatott még: egészen biztosan hivatali idejének legfontosabb okleveleit vagy inkább ezek másolatait.²²⁶ Szalkai utódai közül ebben a kódexben találta meg a folytató Joannes de Korsula (1433—35), Jacobus de Marchia (1435—37) és Vajai János (Joannes de Hungaria sive de Vaya, 1439—44) nevét, vagyis azokét a vicariusokét, akik közvetlenül a bosnyák és a magyar rendtartomány szétválása előtt vezették az obszervánsokat.

Szalkai hagyatékát azonban a vicariusok listája és az iratok „könyvé” még nem teszik, pedig folytatója ennek nevezi a rendtörténeti anyagot, amit az ozorai zárdában talált. Annak vehetjük azonban, ha elfogadjuk, hogy a bosnyák provincia adatait a régi vicarius valóban egy könyv, mégpedig egy olyan kódex végére jegyezte fel, amely Arnoldus de Serano terjedelmes rendtörténeti művét, a *Chronica XXIV generalium Ordinis Minorum*ot vagy annak legalább egy részét tartalmazta (és amely címének megfelelően a rend első huszonnégy minister generalisának krónikáját foglalja magában).²²⁷

Van először is a Prologusban egy mondat, ami csak akkor válik világosan érthetővé, ha Szalkai Balázs ozorai könyvének tartalmát két részből állónak gondoljuk. Azt írja ugyanis az anyag feldolgozója, hogy nem tudta: az összes generalis ministerek krónikáját kell-e leírnia, vagy csak a bosnyák és a magyar obszerváns vicariusok történetét. A két feladat között óriási a különbség; összetévesztésükre még gondolni is csak akkor lehetett, ha a helyi adatokat az egyetemes krónika mellett

találta az író, s ha szóbeli megbízatása úgy hangzott, hogy Szalkai anyaga alapján szerkesszen rendtörténetet.²²⁸ Az elveszett kódex nagyobbik felének tartalmát azért nem nehéz ezek után egészen pontosan megállapítani, mert a benne talált anyag feldolgozója kétszer is hivatkozik rá, ha először nem is bibliográfusi pontossággal, másodszer pedig — ha Toldy kiadásának hinni lehet — hibásan.

Nem vall persze iskolázott irodalmi gondolkodásra, hogy a két teljesen más téma — az egyetemes rendtörténet és a provincia története — egy pillanatig is vaglyagosnak látszhatott előtte, de ugyanakkor meg lehet állapítani, hogy ha a historiográfia műfajait és problémáit nem is, a rendben uralkodó nézeteket nagyon jól ismerte, s ezeket legalább érzékeltetni tudta; noha irodalmilag nem éppen kifogástalanul, s a részletekre többet adva, mint az egész konstrukcióra.

A szerkesztést úgy oldotta meg, hogy krónikájának elején 1313-tól 1339-ig Arnoldus de Serano szövegét vette át; mintegy bevezetésül, hogy rámutathasson a bosnyák s ezzelegyütt a magyarországi provincia megalapítására. Az egyetemes rendtörténeti részt követi, Szalkai Balázs feljegyzései alapján, a bosnyák ferencesek története, hogy Bácsai Kenyeres Fábiánnal, az első magyarországi vicariussal saját rendtartományára térjen át az író. Nem világos, hogy miért éppen 1313-mal, a tizenhatodik minister generalisszal kezdett, mert csak 1337-nél utalt először az obszervánsokra, és a *Chronica XXIV generalium*ból legalább is a tizenötödik egyetemes rendfőnökről még tudott.²²⁹ Az sem dönthető el, hogy a *Chronica* szövege Szalkai könyvében volt-e erősen kihagyásos, vagy a folytatató mellőzött belőle kevésbé fontosaknak ítélt részeket. Az egyetemes rendtörténet adatait később arra használta a szerző, hogy megírja, melyik minister generalis nevezte ki vagy erősítette meg a vicaria vezetőit.²³⁰

A Szalkai Balázs hagyatékát kezébe vevő író nem mondja meg nevét, és nem árulja el azt sem, ki volt az az előjáró, kitől a krónika megírására szóbeli megbízást kapott. Karácsonyi János a generalis vicariust gondolja a megbízónak, akivel Laskai Osvát tárgyalt, hogy obszerváns rendtartományát az ő vezetése alá helyezze; úgy hiszi ugyanis, hogy neki állt leginkább érdekében megismerni az átveendő provincia történetét. A feltevés azonban nem valószínű. A szigorú ág egyetemes előjárója ugyanis a krónika szerint a rendtartomány írásba foglalt szabályait kérte, históriáját azonban nem.²³¹ Azért sem látszik elfogadhatónak a vélemény, hogy az író külföldi érdeklődő számára dolgozott, mert ennek vajmi keveset jelenthetett az obszervánsok nálunk használatos „cseri barát” elnevezése (amit pedig négyszer is említ), idegen olvasóra számító krónikás aligha kevert volna szövegébe további magyar szavakat, sőt egész mondatokat, és éppen nem biztos, hogy a felvétel kérő magyarországi provincia szóvivője az olasz rendfőnöknek

fejti ki azt a tételt, amely szerint a bosnyák—magyar vicaria időrendileg legelső az obszerváns familiában.²³²

Sokkal valószínűbb, hogy a krónika magyarországi vicarius, mégpedig Laskai Osvát felkérésére készült, aki az 1499-i atyai rendi káptalanon elfogadtatott szabályaival és egész vezetői tevékenységével új korszakot nyitott a szerzet történetében, s aki csakugyan szükségét érezhette egy történeti áttekintésnek, mikor úgy határozott, hogy obszervánsait a konventuálisok egyetemes rendfőnökétől (minister generalis) a szigorúbb ág vezetője (vicarius generalis) alá viszi. Az egészen természetes, hogy a megírás feladatával egyik közvetlen munkatársát bízta meg; hogy azonban e személy — mint Karácsony János gondolja — Esztergomi Mihállyal (Michael de Strigonio) lenne azonos, aki Nyári Balázs idején Kaproncai Bonaventurával Rómában járt (1501—1502), már egyáltalán nem bizonyos. A feltevésnek az a nehézsége, hogy az első folytató szövegének végén önmagát első személyben, követként említő író nem Laskai, hanem hivatali elődje, Soproncai István megbízásából járt el tiszteiben, nem fordult meg Rómában, és a következtetésre alkalmat adó mondat nem is Szalkai hagyatékának feldolgozójától, hanem egy 1502—1503-ban dolgozó interpolatortól származik. De még ha minden úgy állna is, akkor sem lehet Esztergomi Mihálynak a második folytató szövegében hiányzó dicsérő jelzője elmaradásából az első rész szerénykedő szerzőjére következtetni, mint ő teszi.²³³

Az első folytató személyének kilétét jobb tehát függőben hagyni. Már határozottabban eldönthető, hogy a rendi krónika általa fogalmazott részlete 1501-gyel, Nyári Balázs vicarius megválasztásával zárult. Későbbi betoldásnak látszik azonban a Laskai által kezdett tárgyalások sikeres befejezéséről és Jacobus de Mantua magyarországi megjelenéséről hírt adó tudósítás, valamint Nyári másodszori megválasztása (1503), Temesvári Pelbárt halála (1504), verses epitáfiuma, Nyári Balázs halála (1510) és Laskai műveinek jegyzéke. Az 1501—1510 közötti éveket amúgy is még egyszer és jóval bősegebben megírta a második folytató. Az ő része az 1533-i gyulai tartományi káptalan eseményeinek leírásával, s benne egy bizonyos Kassai Kristófnak (állítólag I. Ferdinánd udvari papjának) levelével zárul, amely tele van a szászországi reformációról terjesztett hamis hírekkel, Luther és Erasmus elleni támadásokkal.²³⁴

E második folytató nevét éppúgy nem tudjuk, mint az elsőét. Említ ugyan egyszer önmagáról biztos életrajzi adatot, de ennek alapján — legalábbis egyelőre — azonosíthatatlan ismert személlyel. Megírja ti., hogy az obszerváns ferencesből kalocsai érseki székre emelt Tomori Pál magas méltóságában is a szerzet ruháját hordta, s a tartományfőnök engedélyével állandóan két rendtagot tartott magánál;²³⁵ vele volt

másfél esztendeig a krónikaíró is, de minthogy a főpap környezetéből egyetlen franciskánus sem ismeretes, a rendtörténet folytatójának neve ismeretlennek tekintendő. Karácsonyi Jánosnak e második szerzőre is van jelöltje Ivanicsi István (Stephanus de Iwancz, Ywanich) személyében, aki 1512-ben a vicarius provincialis scriptora volt, de ő éppoly kevésbé lehet azonos a krónikással, mint Esztergomi Mihály, mert életútjáról az 1512-ben viselt rendi tisztségen kívül csak annyit tudunk, hogy a tekintélyes rendtagok közé tartozott, és 1542-ben még élt.²³⁶

A rendtörténet Prologusában az első folytató arról értesít egyebek között, hogy Szalkai jegyzetei után, már az önálló magyarországi tartomány történetének megírásában, Újlaki Gergely (Gregorius de Uylak) közléseire támaszkodott, aki az első vicarius, Bácsai Kenyeres Fábían óta élt a rendben. Sajnos, nem állapítható meg, hogy az öreg franciskánustól miről szerzett tudomást, mert mikor saját hallomására hivatkozik, aligha Újlaki Gergely közléseit adja vissza; mikor pedig az „öregék” tanúságtételére általában, senkit nem nevez néven.²³⁷ Írott forrásait az előszóban nem sorolja fel, de a szövegben nem is hallgat róluk. Legtöbbször a *Cronica Hungarorum*ot említi, amin természetesen Thuróczy János műve értendő. Innen jutott tudomására Pannoniának a latin kenyér (panis) szóból levezetett etimológiája, melyhez — kiegészítésként — megjegyzi a ferences, hogy Isidorus *Etymologiae* c. művéből való, s mindjárt utána elég sajátos, de ferences és magyar mivoltának mindenben megfelelő asszociációkat fűz hozzá. A Pannonia magyarozatából először arra következtet, hogy Isten örök terveinek felelt meg az első magyarországi (pannoniai) vicarius Kenyeres neve, majd a kenyérről eszébe jut Csupor Pál Thuróczy-nál is megírt története, mely itt azon fordul, hogy „tót nem ember, pogácsa nem kenyér”. Mikor a krónikára utalva, de önállóan elmondja az udvari epikának ezt az akkoriban jól ismert témáját, az ország bőségének ősi toposzát hozza szóba, mellyel egyszersmind elhatárolja magát, rendtartományát és országát a külföldtől.²³⁸ Céltudatos önállósággal, meggyőződésének alátámasztására használja fel másutt is Thuróczyt: a várnai csata leírásából azt emeli ki — mégpedig rendi érdemként és a „cseri barát” név igazolására —, hogy szerzetestársai közül sokan a csatában estek el,²³⁹ két másik alkalommal meg már csak háttérként említi krónikáját.²⁴⁰ Tudta, hogy az országos események elmondása nem az ő feladata.

A nemzeti és a rendi történelem kronológiájának adatait két alkalommal hibásan egyeztette a ferences: a várnai csatát (1444) Bölcsényi Mihály vicarius (1452—56) idejére, Hunyadi nándorfehérvári győzelmét 1457-re tette Thuróczy, és a történeti igazság (1456) ellenében, de mindkét eset jól kivehetően írói tendenciájából következő tévedés. Az első időpont áthelyezésében az vezethette a ferences szerzőt, hogy önállóvá vált rendtartományának a törökök elleni harcából akart egy

részt kiharítani, s ezzel hírnevét öregbíteni. A nándorfehérvári csata évszámát pontosan tudta az ország történelméből, de ugyancsak tudta egy másik idézett forrásából, Alphonsus de Spina *Fortalitium fidei c.* könyvéből azt is, hogy III. Callixtus pápa Urunk színeváltozásának ünnepét 1457-ben rendelte el a győzelem emlékére. Mikor a szerző (és azok, akiknek véleményét megfogalmazta) a vár felmentését a magyar krónikával ellentétben a pápai bulla kiadásának évére tette, nem annyira az egyház hitelét becsülte nagyobbra a nemzeti történetíróénál, hanem sokkal inkább országa dicsőségét, s ezzel rendjének és Kapisztránnak fontosságát akarta emelni a pápa és az egyház tekintélyével. A dátum áthelyezése után úgy tűnhetett ugyanis fel, hogy Róma azon nyomban ünnepet rendelt a győzelem örök emlékezetére.²⁴¹

A jóval színtelenebb második folytató főként rendtörténeti iratokat ismertet, sőt másol szóról szóra, különös érdeklődéssel fordulva a nagykáptalanok határozatai felé, s kevesebb figyelmet szentelve a magyar provincia statútumainak. Más természetű egyházi forrásai között két fontosabb ferences művet említ, Bartholomaeus Pisanus és Bonifacius de Ceva egyéb vonatkozásban már említett könyveit. Az előbbi Franciscus Zeno, 1504-ben, Mantovában megválasztott vicarius generalisszal kapcsolatban fordul elő, és azért, mert a mű milánói, 1510-i kiadásának ajánlása bőven tárgyalja a rendfőnök életét; az utóbbi amiatt, mert egyik fejezete minden Ferenc-rendi ágazat 1506-i római capitulum generalissimumával foglalkozik.²⁴²

Írott magyar történelmet mindössze egyszer és akkor említ, mikor az 1514-i parasztháborúról számol be röviden. Ezen kívül az ország históriájának eseményei közül Nándorfehérvár és Szendrő elestéről (1521), valamint a mohácsi csatáról emlékszik meg egy-egy megjegyzésben a krónikás. Mindkét csapást a király és a főurak okozták szerinte végzetes hanyagságukkal; Mohácsnál az a Magyarország veszett el — állapítja meg —, mely egykor a kereszténység védőbástyája volt.²⁴³

Az egész rendi krónika mindössze két adatot tartalmaz, amely miatt az irodalomtörténetírás történetében helye van: az egyik Laskai Osvát műveinek jegyzéke, a másik Temesvári Pelbárt epitáfiuma. Mindkettő éppen ott helyezkedik el, ahol a két folytató részlete érintkezik egymással, de egyiket sem ők jegyezték fel. Laskai munkáit egy 1502—1503-ban dolgozó névtelen, aki interpolálta a vicarius hivatali idejéért tárgyaló fejezetet, és megírta Nyári Balázs első hivatali ciklusának eseményeit; az 1507-ben megjelent *Gemma fidei*t már egy másik fráter írta, legkorábban 1511-ben, a *Biga salutis* után. Temesvári Pelbárt ismeretlen szerzőtől származó epitáfiumát egy harmadik anonim ferences 1504 tavaszán másolta be a krónikába. A rendtörténet többi része kritikátörténeti szempontból keret, amely az adatok rögzítésére kínálkozott, és a szellemi környezet elsősorban vizsgálandó dokumentuma,

amely — máshonnan származó tényekkel kiegészítve — az obszervánsok irodalomtörténeti gondolkodásának kialakulásához és közelebbi megismeréséhez segít.²⁴⁴

Szerzők és művek megőrkítésének legáltalánosabb előfeltétele az iskolázás során szerzett irodalmi műveltség. A rendtörténet mindkét részének írója kitér az oktatásra, bár egyik sem rendszeresen, még kevésbé kimerítően. Az első folytató Bányai Ferenc első vicariusi idejéről (1481—83) szólva említi, hogy egy bizonyos Szentmiklósi Mihály (Michael de Sancto Nicolao) az esztergomi kolostorban tanulásra alkalmas frátereknek „szentenciákat olvasott”, vagyis kommentálta Petrus Lombardus *Sententiae*-jét, ami a középkorban rendszeres teológiai előadással egyértelmű.²⁴⁵ Ugyancsak ez a krónikás írja meg, hogy Bányai második hivatali ciklusa alatt (1483—85) Temesvári Pelbárt a budai zárdában adott elő hittudományt.

A két tanár munkássága valószínűleg a rendszeres rendi iskolázás megindulását jelzi, és emiatt beszél a két előadóról éppen ekkor Szalkai Balázs folytatója. A bosnyák korszakból ugyanis oktatási tradíciókat az obszervánsok nemigen hozhattak magukkal; ha pedig már huzamosabb idő óta lett volna náluk magas fokú képzettséget adó intézmény, a két elsőnek említett tanár nem olyan szerzetes lenne, aki a renden kívül szerezte műveltségét.²⁴⁶ A második folytató mindössze az 1512-i nápolyi nagykáptalantól kiküldött lektorral, Marcus de Brixiaival foglalkozik, de vele is egyedül azért, mert tevékenységével nem kevés bonyodalmat okozott a provinciának.²⁴⁷ Már szóba sem kerül az 1515-ben Budán tartott rendi káptalan, amelyen határozattal kötötték az előljárók lelkére, hogy a rendtartomány érdekében növendékeket küldjenek a budai és az esztergomi, akkor három lektorral működő iskolákba, még kevésbé a paksi káptalannak (1507) az a constitutiója, hogy a klerikusok és a papok latinul (litteraliter) beszéljenek, miként fél századdal korábban a konventuálisok, és négy évszázaddal előbb az első esztergomi zsinat is elrendelte a kanonokoknak és az udvari káplánoknak.²⁴⁸ A legfelsőbb fokú oktatás kiépülése utáni évtizedekben az iskolák lettek a rend szellemi életének és irodalmának központjai: aki íróként ismeretessé vált, vagy tanár bennük, vagy olyan vicarius, aki irányította és támogatta a stúdiumokat.²⁴⁹

A rendi iskolázás célja — a teológia elsajátíttatása mellett — gyónatók és főleg prédikátorok képzése volt. Ez derül ki az 1515-i budai határozatokból,²⁵⁰ de már Laskai másfél évtizeddel korábbi atyai constitutiójából is, amely a liturgikus könyvek mellett a beszédgyűjteményeket nevezi kiemelkedő fontosságúaknak (notabiles), intézkedik a szónokok vizsgáztatásáról, és felmentést helyez kilátásba nekik a zsolozsma alól, hogy idejük legyen a felkészülésre.²⁵¹ Szónoki készség és siker az egyedüli irodalmi érdem, amit Szalkai nem mindenben azonos

felfogású folytatói egyformán kiemelnek. Temesvári Pelbárt megkapja a „híres szónok” megtisztelő címet, Soproncai István emellett az ékesszóló jelzőt is; később az 1509-i pestisben meghalt Szegedi György fordul elő mint „kiváló prédikátor”.²⁵²

Az iskolázáson alapuló s főleg a prédikációban jeleskedő obszerváns irodalom az 1480-as évektől 1510 tájáig élte virágkorát. Kritikatörténeti összefüggésben az a legtöbbre értékelendő vonása, hogy a két kiemelkedő író, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát latinul fogalmazta ugyan műveit, de a magyarul szónokló mezítlábas prédikátorok seregén át egy jóval szélesebb közönséghez fordult, és ebben a publikumban mintegy felfedezte a magyar népet. Temesvári Pelbárt már első könyvét, a *Stellariumot* a simplex populus előtt prédikáló papoknak szánta, a *Pomeriumban* a plebs és a communis populus a gyakorló prédikátor közönsége.²⁵³ Laskai Osvát, akit a kutatás valószínűleg a korszak legkiemelkedőbb ferencesének mutat majd be egyszer, már eddigi tudomásunk szerint is minden kortársánál világosabban a falusi népet jelölte meg publikumának. Ha ezt külön még nem „szereti” is, tanítására már szeretettel gondol, s az egész magyarságot összefűző kötelék rokonsági kapcsolathoz hasonlítva azt állítja, hogy akik ebbe tartoznak, jobban kell szeretniök egymást, mint az idegeneket.²⁵⁴ Tovább emeli e még elég kevésbé ismert alak jelentőségét, hogy az egész népet felruházta a nemesség körében a XIII. század vége óta ápolt hun—magyar azonosság hitével s a már vagy száz éve ismert „kereszténység védőbástyája” hivatással.²⁵⁵ Úgy tartotta továbbá, hogy a magyar nép uralkodik az ország más népei felett, és használta — mindenestre az elsők között — a „vérrel megszentelt föld” hosszú életű toposzát, csakhogy — az akkori viszonyoknak megfelelően — a hősök vérért és csontjait még Szerbia, Bulgária és Bosznia hegyei, völgyei és mezői rejtik.²⁵⁶

A hun—szittya történeti és nemzeti gondolkodást az obszerváns ferencesek a Magyarországon eltöltött és rendkormányzatilag is viszonylag független korszakban fogadták el, — feltevés szerint a Hunyadiak el nem hanyagolható közreműködésével, akik azon is igyekeztek egyszersmind, hogy a rend legradikálisabb szárnyától megszabaduljanak.²⁵⁷ Az új felfogás elterjedtsége a szerzetesek körében nehezen határozható meg. Temesvári Pelbárt — úgy tudjuk — nemigen adta jelét; Laskai Osvát — mai ismereteink szerint — a leghatározottabban fejtette ki, történetírója pedig a Pannonia—panis etimológiával árulta el, hogy a földet gazdagnak tartja, s — e képzet összefüggéseit ismerve — nyilván hazájának vallja, bár az anyaföld szeretetének motívumát Laskai sokkal szebben fogalmazta meg és tartalmilag is századokig érvényesen.²⁵⁸

A nemzeti gondolkör átvétele a legkevésbé sem bontotta fel a régi ferences magatartásformát, és nem homályosította el a rendben vallott korábbi nézetet, amelynek a krónika szerint a regula legszigorúbb megtartása, az alázatosság és szegénység az egyik fele,²⁵⁹ a másik a „bűnös” világi hatalommal szembeni nyílt vagy burkolt ellenséges indulat vagy legalábbis teljes közöny. A rendi műveltség emelkedésének évtizedeiben ez az 1500 körül szentnek és ősinek tartott érzésvilág kezdett kiépülni csak újabban felfedezett politikai elméletté, mely — közvetlen kapcsolatban lévén a hagyományos felfogással — jóval általánosabbnak látszik a rendben, mint a nemesség történeti és nemzeti tudatának bizonyos fokú és teljesen átértelmezett vállalása. Az alap az emberek egyenlőségéről szóló keresztény tétel; ennek értelmében állíthatta például Laskai, hogy merő dőreség és hívság uralomra törekedni.²⁶⁰ A világi hatalom eredetét elméletileg megmagyarázó kijelentést eédig nem idéztek tőle. Elejtett megjegyzések alapján valószínű azonban, hogy Isten a kútfeje: a jó király ajándéka, a rossz haragjának jele.²⁶¹ Az uralkodó feladatát — Arisztotelészt idézve — úgy határozza meg, hogy jókká kell tennie az embereket, vagyis kigyomlálni a bűnt és erősíteni a jó erkölcsöket,²⁶² ami a politikai közösség közjávánek előmozdításával vehető egyértelműnek.

Az egyszer még alaposan kidolgozandó elméleti alapvetéssel kapcsolatos, hogy az emberek egyenlőségét valló s a simplex populus körében lelkészkedő obszervánsok a világi hatalomtól az igazságosságot mint a földi, a vallás támogatását mint a másvilági boldogság előmozdítását kéri számon; Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát néhol szó szerint egyezően.²⁶³ István és László, a „szent királyok”, követendő mintaképek; velük éppen ellenkezően cselekszenek a jelenkor princepsei: elfoglalják az egyházi javakat, elnyomják a szegényeket, kiknek kárait a legmindennapibb panaszokat említve sorolják elő, és szavá teszik, hogy a nagyok bűneit nem torolja meg az igazságszolgáltatás.²⁶⁴ A nép- és a kibontakozó nemzetszemléletnek, valamint a ferences politikai alapfogalmak gyakorlati alkalmazásának tulajdonítandó aztán, hogy Laskai sokat beszél a népről, kevesebbet Magyarországról, amin elsősorban területet ért, és alig a regnumról, mert a politikával a legkevésbé sem tud egyetérteni.

Nagyjából így gondolkodott a „kiemelkedő vicarius”, aki nemcsak teoretikus és a rendi kormányzat vezető alakja volt, hanem az 1480-as években az iskolázással együtt meginduló rendi irodalmi tevékenység termékeit is ő juttatta nyomdafestékhez. A szakirodalomban a mai napig Temesvári Pelbárt tanítványaként szerepel, holott ilyen természetű viszonyukra adat nem ismeretes; igen valószínű viszont az az állítás, hogy feltételezett mesterének műveit ő juttatta el kiadóhoz. Úgy azonban, hogy előbb saját műveit kezdte el publikáltatni.²⁶⁵ Laskai és

a vele egyetértők szűk köre lehetett végül az a közösség is, amely először látott a művekben rendi és egyszersmind nemzeti dicsőséget; értékeket, melyek véleményük szerint az irodalmi alkotásokat (gyakorlati használhatóságukon túl is) megőrzésre, az írókat megörökítésre érdemesítették.

A gondolattal a rend és a nemzet egyformán megnövekedett önbecsülése, kiváltságosságuk egymással érintkező, de soha nem azonosuló tudata egészült ki új terezzel. A rend saját létét a krónika szerint úgy értelmezte történetileg, hogy belőle származott az egész obszerváns mozgalom; a magyarokról vallott nézetet maga Laskai fogalmazta meg a legvilágosabban — vallási körből származó képzetek segítségével. Akkor például, mikor Istvánról beszélve a népet Isten választottjának nevezte, melyet egykor, egészen különös kegyelemből változtatott haragjának ostorából az üdvösség részesévé;²⁶⁶ választott nép nála a magyar abban az értelemben is, hogy Isten úgy bocsátotta rá haragját bűnei miatt, mint egykor Izraelre, de megkegyelmez neki, mihelyt ismét jó útra tér.²⁶⁷ Az első király a nép és Isten dicsősége (gloria), mert ő tette szentté és választotta néppé a magyarságot, mikor teljesítette az eszményi uralkodó kötelességeit.

Az obszerváns krónika kritikátörténetbe tartozó két adata a vázolt gondolatok erőterében, de az obszerváns ferences gondolkodás régibb és újabb rétegének megfelelően más és más síkon helyezkedik el. Az egyik — a Laskai műveit felsoroló mondat — a rend hagyományos elképzeléseibe illeszkedik, a másik — Temesvári Pelbárt epitáfiuma — Laskainak és körének véleményét fejezi ki: benne úgy olvad egybe a rend és a nép (plebs) dicsősége (decus, gloria), hogy az egyedülálló a középkori literatúratörténeti hagyományok hazai történetében.

Az adatok feljegyzői otthonosan mozogtak az irodalom világában. Az első azzal árulja el jártasságát, hogy Laskai *Biga salutis*ánál az egyes kötetek címeit a hasonló gyűjteményeknél szokásos sorrendben írja le, nem pedig a megjelenésében; iskolázottságának tulajdonítható az is, hogy megmondja a böjti prédikációk tartalmát.²⁶⁸ A vasárnapi beszédek tartalmazó kötet címe „de tempore” a felsorolásban, holott a nyomtatvány alapján „sermones dominicales” lenne helyesen. Értelmi- leg a kétféle megnevezés ugyanazt jelenti; felcserélésük láttán arra lehet gondolni, hogy a krónika szóban forgó mondatának írója már ismerte a rend másik nagy prédikátorának, Temesvári Pelbártnak *Pomerium*át, amelyben a vasárnapi beszédek „de tempore” címmel jelentek meg.²⁶⁹

Laskai köteteinek célját egyszerűen és gyakorlatiasan adja meg ugyanez a krónikás: a hívek épülésére, de a prédikátorok használatára jelentek meg. Olyan ember írhatta, aki ismerte azokat, és tapasztalatból tudta, hogyan kell felhasználni a gyűjteményeket. A nagyon általános „hívek” szó nem magyaráztatik közelebbről. Az író arra az egyszerű hallgatóságra gondolhatott azonban, amelynek Temesvári Pelbárt

prédikált. Nem lebeghetett ugyanis más közönség olyan szerző szeme előtt, aki két nagy hatalmú báró fenyegetőzését Soproncai István kijelentésében úgy adta vissza, hogy a királyt és az országot kell elhagyni miatta.²⁷⁰

Az irodalmi adatok listáját kiegészítő interpolátornak az írható javára, hogy a teljes életmű megörökítésére törekedett; mikor pedig Laskai sírjának helyét is feljegyezte, az előtte levő mondatot a vicarius kerek írói életrajzává alakította. Teljesen világos szerkezeti egységként foglal benne helyet a művek célja (ami a rendi közösségben élő értékeléssel azonos), e művek jegyzéke és az író halálának adatai. Csak a korábbi életszakasz ismertetése hiányos, ill. homályos. Egyetlen utalásnak az a kifejezés fogható fel, hogy Laskai a Bibliával foglalkozott. Nem világos azonban belőle, hogy az interpolátor az Írás tanulmányozását a beszédek megírásának előfeltételeként érti-e, korábbi pályájára általában vonatkoztatja-e, vagy arra gondol, hogy a rendi oktatás keretében foglalkozott exegézissel.

Ami tehát a „notabilis” vicariusról mint íróról a krónikában olvasható, meglehetősen kereken összeállított irodalomtörténeti adatesoport. Ugyanakkor teljesen rendtörténeti érdekű információ, hisz a kör, amelynek szánták, semmiképpen nem szélesebb a krónikát olvasók közösségénél, és Laskai érdemei, melyek a megemlékezés sorrendjében a jámborság, a bibliaismeret és a nép prédikátorait segítő szándék a szerzetesi familiában értékelendők. Egészen más természetű Temesvári Pelbárt epitáfiuma.

Az 1504 legelső hónapjaiból keltezhető verses felirat a Kapisztrán János sírja felett elhelyezett inscriptióval áll szerkezeti és frazeológiai rokonságban. A műfaj szabályainak ismereténél nem jelent többet (ezt viszont meggyőzően bizonyítja), hogy mindkét epitáfium az elhunyt megnevezésével kezdődik, és befejezésük azt tudatja, hogy a két szerzetes az örök élet részese lett; az már a szerzők fogalmazási készségét és invencióját árulja el, hogy ugyanazon mondandót teljesen eltérően adják elő.²⁷¹ Kapisztránnál a verselő — olaszról lévén szó — capistranoi származását közli, hogy utána inkvizitori és — a ferencesek irodalmi értékkánonának megfelelően — szónoki munkásságát méltassa. A Temesvári-epitáfium írója pusztán megnevezés helyett a megfelelő szerkezeti helyen a Pelbárt szó etimológiáját fejt ki.²⁷² A „Pelbartus” — „plebis ars” származtatás azért ügyes, mert kiválóan le lehet belőle vezetni a prédikátor legnagyobb érdemét, hogy ti. a népet tanította. Nem közvetlenül persze, mert a népnek prédikáló papokat oktatta voltaképpen irodalmi műveivel, és csak ezeken keresztül a népet; ha az epitáfium írója közvetítőket nem említve a kapcsolatot mégis közvetlennek tünteti fel, mind Pelbárt, mind a nép jelentősége növekszik általa. A tanítás eszközei az irodalmi alkotások: Pelbárt mindhárom fő

műve (*Stellarium, Pomerium, Rosarium*) kap egy-egy sort, pontosan a könyvek megjelenésének sorrendjében. A munkák oly fontosak, hogy a sírfelirat írója — ismert retorikai fordulattal — kifejezőképességének hiányára (*facundia*) hivatkozva hártja el magától a prédikátor egyéb érdemeinek felsorolását.

A gondosan megszerkesztett epitáfium legfontosabb helyén, a kötelező tartalmú zárósorok előtt, áll a kiemelkedő jelentőségű sor: Temesvári Pelbárt „népünk ékessége, a mi dicsőségünk”.²⁷³ A „gens” szó nyilván azonos értelmű a sírfelirat első két sorában kétszer is előforduló „plebs”-szel, amit Temesvári Pelbárt tanított, és tulajdon előszavai szerint beszédei hallgatóságának képzelt el. A „(mi) népünk” kifejezés azonban Laskai fogalmára, a nemzeti vonásokkal ellátott „falusi, azaz paraszt népre” utal: ez a szegénység sírt leginkább István király halálakor, s ez kapta meg most az „inlyta” jelzõt történeti feladatának teljesítéséért.²⁷⁴ Az „ékesség” (*decus*) szó már Kapisztrán sírfeliratában benne foglaltatik, csak hogy ő a „világ ékessége”; ugyanitt a *gens Capistrana* semmiféle jelzővel nem dicsekedhetik, és a belőle származott „nagynevű” János a hit, az egyház védelméért és a rendnek tett szolgálatokért, nem pedig irodalmi teljesítményekért érdemelte ki hírnevét.

Az első helyre tett „nép” mellett a szerzetnek még a neve sem fordul elő a Temesvári-epitáfiumban. Ami mégis erre érthető, az a „gloria nobis” kifejezés, de ez is csak akkor, ha feltételezzük, hogy a verselő nem azt bővíti vele, amit a „népünk ékessége” szavakkal már megmondott, s ha arra gondolunk, hogy a szűkebb közösség, a szerzetesi família régóta ápolott öntudata nem tűnhetett el egyszerre és teljesen az újonnan felfedezett népé mögött. A legvalószínűbb, hogy mindkét értelmezés helyes, és így gondolta maga az író is. „Nemzeti” szempontból a „nép ékessége”-nek értelme Laskai egyik István királyról mondott beszédéből fejthető meg, ahol a szentként tisztelt uralkodó a „gloria gentis”, mert Isten kegyelme által a legtökéletesebben teljesítve a fejedelmek kötelességét, szentté és választott néppé tette a pogány magyarokat.²⁷⁵ A kifejezés tehát a vallásos képzetkörből való, s ami újdonság benne, abban áll, hogy irodalmi (predikatori) érdem által is lehet valaki „gloria gentis”; a király után egy franciskánus, ha Isten kegyelmének birtokában, a megromlott világ viszonyai közepette az Istentől választott nép üdvösségéért megtette, amit tennie adatott.²⁷⁶

A „gens” (*plebs, natio, populus*) szó obszerváns értelmezéséből világos, hogy Temesvári Pelbárt irodalmi dicsősége valóban egy igen széles értelemben vett népé, a „gloria”-éből viszont az, hogy a nép dicsőségét a vallásból vezetik le a ferencesek. Ha még meggondoljuk, hogy a prédikátorokat hallgató közönség — a kötetekbe elszórt magyar szavakból kivehetően — magyarul beszélt, a szerzetesek pedig ugyancsak magyarul szóltak hozzá, talán nem lesz tévedés annak kiemelése,

hogy az obszervánsok általában is a magyar nyelvű irodalom felfedezése felé közeledtek némiképpen: Szalkai Balázs első folytatója elmesélte Csupor Pál népnyelven hallott történetét, a Temesvári Pelbárt epítáfiómának szerzője a magyarul értő nép és a latinul író szónok kapcsolatáról szólva elhallgatta a tanítást közvetítő prédikátorok seregének el nem hanyagolható szerepét.

A „decus gentis”-hez hasonló megnyilatkozás néhány évtizeddel korábban már akad a hazai literatúrában: Janus Pannonius írta, s azt állította benne, hogy ő Pannonia első dicsősége.²⁷⁷ A kettő között azonban óriási a különbség, ha szembetűnő is a hasonlóság. A humanista költő Pannoniát, Magyarország újból divatba jött antikizáló nevét írja le, amin a kancellár unokaöccse aligha érthetett mást, mint a nemesi vezetés alatt álló regnumot, a ferences verselő viszont a népről szól; Janus önmagát vallja az ország dicsőségének. Temesvári Pelbárról egy rendtársa mondja ugyanezt; a pécsi püspök első dicsőségnek nevezi magát, ami azt foglalja magában, hogy a korábbi irodalmat említésre sem tartja érdemesnek, az obszervánsok primátusról említést sem tesznek, mert értékelték és alaposan kiaknázták a legendákat, a krónikát és talán más műveket is, amik elvesztek vagy lappanganak, és a feltáró kutatás sem akadt még rájuk.

Az eltérések ellenére is mondhatjuk azonban, hogy a XV. században két író nyilvánított az ország díszének: Janus Pannonius a művelt, nemesi Pannoniáénak, Temesvári Pelbárt a „népének”; az első a világi és a reneszánsz irodalom régiójában, a második vallásos és mélyen középkori összefüggésben. A literatúratörténeti hagyományok e kétféle kezdete közül az első fejlődött tovább folyamatosabban, mégpedig eredetéhez híven a nemesi (és világi) társadalomban, a legműveltebbek gondviselése alatt, a másodikról 1510 tája után a ferencesek körében sem hallunk többet. Az obszervánsok közönségének vallási tanítása a reformáció korában a mezővárosi prédikátorok kezébe került át. Hosszú időbe telt, míg az új hit hirdetőinek irodalmi tevékenysége a literatúra-történet szintjén jelentkezett.

f) Pálosok

A magyarországi obszerváns ferencesek rendtörténetének alkalmilag feljegyzett és mindössze két literatúratörténeti adatával szemben a pálosok *Vitae fratrum ordinis fratrum heremitarum Sancti Pauli primi heremitae* c. krónikája rendszeres gyűjtés eredményeként egész sor íróról és műről tartalmaz megemlékezést.²⁷⁸ Az anyagot Zalánkeményi János (Joannes de Zalonkemen) és Dombrói Márk (Marcus Slavus de Dombro) kezdték gyűjteni hozzá, mikor végigjárták a kolostorokat és gondosan

átolvasták a fellelhető okleveleket; alaposan tanulmányozták persze a rendi káptalanok rendszeresen gyűjtött határozatait is. Az előbbi szerzetest 1516-ban és 1526-ban generálissá választották, az egyetemet járt és a filozófiai karon magisteri fokozatot elért Dombrói Márk 1510 táján meghalt:²⁷⁹ utánuk maradt a krónika megfogalmazása Gyöngyösi Gergelyre, a rend középkor végi történetének egyik legkiemelkedőbb alakjára.

Művét még 1526 előtt írta, mikor már letette rendfőnöki tisztségét (1520—21). Az örökségként rászállt adatokat generalis prior korában a külföldi kolostorokat megvizitálva egészítette ki.²⁸⁰ Az okleveleken kívül belenézett a kolostori kalendáriumokba, és persze jól ismerte a rendi káptalanok konstitúcióit, amelyeket már korábban is kiaknázott *Declarationes* c., már rendtörténetében is említett munkájában.²⁸¹ Megfogalmazott előmunkálat- és egyszersmind példaként Hadnagy Bálintnak István generálisról írott kis életrajza lebegett előtte, melyet valószínűleg még maga Gyöngyösi adott hozzá művéhez, s a későbbi másolatokban a 76. fejezetet foglalja el.²⁸²

A források rendi csoportján kívül leggyakrabban a *Cronica Hungarorum* használta, amin ő is Thuróczy János művét értette. A pálos azonban egyszer sem mondja meg a szerzőt, s ha mégis íróra utal (egyetlen alkalommal), az ajánlás címzettjét, Drági Tamást nevezi néven.²⁸³ Mikor átvesz valamit, a sokat kivonatoló literátus rutinjával hagyja el a felesleges szavakat és emeli ki a mondanivaló lényegét.²⁸⁴ Ismert történetírói jellemvonásai közé tartozik, hogy lehetőleg mindenkor dátumokat igyekszik megállapítani: a Thuróczyra támaszkodva megfogalmazott 1340—42-es sáskajáráshoz (ismeretlen forrásból) még hozzát teszi, hogy Európában 1350-ben szűnt meg végleg. Kötelességének tartja továbbá, hogy Károly Róbert hazai megjelenését évhez kösse; még akkor is, ha mindössze annyi alapot talált rá, hogy Thuróczynál Vencel 1303-ban, Ottó 1305-ben lép elő, az Anjou jelölt érdekében tevékenykedő Miklós érkezése pedig e két elbeszélő fejezet között álló harmadikban említetik: innen az ötlet, hogy pontosan 1304-re kerüljön.²⁸⁵ Rendi szempontokból volt fontos a szerzőnek Vác alapítási idejének megállapítása (1080). A névadó remete (Waacz) ugyanis a város felépülése miatt kényszerült elhagyni korábbi helyét, és költözött át a pilisi erdőbe,²⁸⁶ ahol Gyöngyösiék hite szerint az egész pálos rend megalakult. Kronológiai pontosságra törekedve magát Thuróczyt ellenőrizte; és valószínűleg a Hess kiadásában megjelent *Budai Krónika* alapján korrigálta Nagy Lajos uralkodásának időtartamát.²⁸⁷

Különösen nagy jelentőséget tulajdonított az okleveleknek. Az ország krónikájában egy passzust azzal a megjegyzéssel helyesbített, hogy szerzője nem ismert egy iratot, amit aztán ő — néhány másikkal együtt — teljes terjedelmében közölt. Kritikája persze a kezében megforduló

diplomák jogi érvényességének eldöntésén iskolázódott. Innen érthető, hogy Werbőczy István *Tripartitum*át háromszor idézi, s mindenkor azt írja meg, hogy egyes királyok oklevelei mettől meddig érvényesek.²⁸⁸ E több-kevesebb szabatosággal megnevezett történeti források mellett ismerte természetesen a magyar legendákat, a remete Szent Pál ereklyéinek Budaszentlőrincre hozatalának történetét,²⁸⁹ és forgatott valamilyen egyetemes történetet is, amelyből pl. az említett sáskajárásnak és a prágai egyetem megalapításának dátumát kiírta.

Az anyag formába öntésénél a kolduló rendek történetének feldolgozásai lebegtek szeme előtt, amelyek az egyetemes főnökök sorrendjét követve adták elő az anyagot; Arnoldus de Serano *Chroniconja* pl., vagy a dominikánus Gerardus de Fracheto *Vitae fratrum* c. műve, mely Gyöngyösi Gergelyt a cím megválasztásában is befolyásolhatta.²⁹⁰ Általános szokásnak felel meg, hogy a kiemelkedő rendtagoknak fejezetet szentel, de már megkülönböztető vonásnak látszik, hogy szerzetének krónikájába verseket iktat be a rendi szempontból legjelentősebbeknek ítélt helyekre: az elsőnek tartott patacsi kolostornál, a rendalapító Özséb esztergomi kanonok tevékenységének tárgyalásánál, Pilisszentkereszt méltatásánál, valamint Mátyás koronázásáról és Remete Szent Pál kápolnájáról szólva. Szerzőjüket mindössze kétszer mondja meg: Pilisszentkeresztről egy bizonyos Varsányi (Warsani) István írt, a rendnek nevet adó anachoréta új kápolnáját Hassensteini Lobkowitz Bohuszláv dicsőítette.²⁹¹

A versekben csak a Mátyás koronázását ünneplő epigramma középkori leoninus.²⁹² A többit inkább humanista latinsággal írták, Lobkowitz meg éppen rangot, a vele való kapcsolat — a középkor végén — irányzatot jelez. Már e betétekből világos, hogy Gyöngyösi Gergely művében (és a szerző műveltségében) régi és új, középkori és reneszánsz áramlatok keveredhetnek egymással, amelyek nyilvánvalóan szerepet játszottak a literatúra- és művelődéstörténeti adatok összeállításában. Mérlegelendő szempont az is, hogy a pálosok generálisi méltóságot viselt tagja — egyéni érdeklődésén, műveltségén és tehetségén túl — történeti anyagát a rend akkor hivatalosnak vehető felfogásának megfelelően dolgozta fel, mely a szerzeten belüli eltérő irányzatok és felfogások hatása alatt alakult ki. A szakirodalom négyet tárgyalt eddig (a rendelkezésre álló adatoktól is függően) váltakozó terjedelemben és alapossággal: a Magyarországi Mihály köré csoportosult magisterek lázadását, a Batori László magyar nyelvű irodalmi működése körüli problémákat és éppen Gyöngyösi kapcsán — a khiliazmust és a devotio modernát.

Az alábbiak pusztán annak megközelítő tisztázására hivatottak, hogy az említett irányzatok és azok találkozása hogyan segítette elő a literatúra- és művelődéstörténeti adatok eddig páratlanul álló gazdag-

ságát. Hátterük és a megbízhatóságuk mérlegelése közben aztán csaknem minden eddig ismert jelentős eseményhez és irányzathoz hozzájárul újabb anyag; helyenként talán — kényszerűségből — terjedelmesebb előadásban, mint e könyv ép arányainak megóvása kívánná, de soha nem azzal a céllal, hogy bármelyiknek tárgyalása kimerítse az adott témát. A magyarországi khiliazmus, vagy, mint kiderül majd, khiliazmusok története, amikről legtöbb szó esik majd, amúgy is megérik lassan a monografikus feldolgozásra. Lássuk azonban először az előzményeket.

A pálosok rendjét nem annyira alapították, mint inkább megalakult, kb. 150 esztendő előtt. Szétszórta élő remetéket először Bertalan pécsi püspök telepített össze, 1225 körül; egy további kísérletet Őzséb esztergomi kanonok tett (1250 táján, Pilisszentkereszt), akit aztán a pálosok alapítóként tiszteltek. 1308-ban megkapták az Ágoston-féle szabályokat, 1367-ben egyházzogilag is renddé váltak. Világtól elzárkózó életmódjukat szigorúan őrizték: a műveltséggel keveset törődtek, még a lelkipásztorkodással is alig. Az új belépőket csak a zsolozsma végzésére tanították meg, papképzéssel nem foglalkoztak: ha az olasz obszerváns ferences, Bernardinus Aquilanus a XV. században leírta, hogy a renden belül oktatással nem kell foglalkozni, mert Isten amúgy is gondoskodik megfelelő számú literátusról, nem tehetünk szemrehányást Gyöngyösi Gergelynek sem, aki meg azt foglalta írásba, hogy „klerikus, ha még keveset tud és miséspap akar lenni, tanuljon a renden kívül; ha mégis be akar lépni, legyen conversus, de ne zavarjon bennünket a felsőbb tanulmányok miatt, mert fel sem vesszük”.²⁹³ Pasztorációs munkásságuknak első nyoma 1352-ből való, amikor engedélyt kértek és kaptak, hogy szolganépeiknek a szentségeket kiszolgáltassák; 1418-ban prédikálásra nyertek felhatalmazást, de jóval később még Gyöngyösi Gergely is úgy fogalmazta meg a prédikátor kötelességeit *Directorium*-ban, hogy azok részben a szűk szerzetesi közösség előtt mondandó beszédre vonatkoznak.²⁹⁴

Az egyszerűség és a visszavonultság lehetett oly vonzó, hogy különösen a XIV. század második felétől számos magas képzettségű klerikus lépett a rendbe: Jakab bácsi prépost (1350 körül), Ferkel Miklós pozsegei kanonok (1393), Pesti Balázs (Blasius Egidii de Pest) kalocsai kanonok (1390), Márton, a székesfehérvári Szent Miklós társaskáptalan prépostja (1392), Gallus Nigri, ugyancsak kalocsai kanonok (1394), Mátyás (Mihály fia) nyitrai kanonok (1395); a XV. századból ismertek a szövegkiadóként korábban már méltatott Tatai Antal (az egykori bécsi hallgató), mellette Szakolyi (Szokoli) János, a Bolognában doktorátust szerzett csanádi püspök, a nemrég említett Dombrói Márk, egykori bécsi hallgató, a rendtörténet első művelője, és persze Gyöngyösi Gergely, a krakkói *baccalaureus*.²⁹⁵

A valóban remetei egyszerűségben élő rendben a XV. század második felétől figyelhető meg szellemi mozgás; nyilvánvalóan nem függetlenül a magasabb képzettségű egyének gyakoribbá váló belépésétől. A belső átalakulás első szervezeti jelének látszik, hogy a rend Rómában kolostort szerzett magának a Monte Celión, és a XV. század végéig tagjai látták el a magyar gyóntatói tisztelet. Mindjárt az első közülük, Kapusi (Kaposi) Bálint azzal vált híressé, hogy korának fiaként magyarországi egyházi javadalmat igyekezett szerezni a pápától, — nem egészen eredménytelenül.²⁹⁶ A szellemi élet reformjára Magyarországi Mihály (Michael Pannonius) tett igen erőteljes kísérletet, aki egyszersmind új irányba kívánta terelni rendjének a műveltségről hagyományosan vallott nézeteit is. Pályáját Gyöngyösi Gergely írta meg rendtörténetében; helyenként a hivatalos, elítélő felfogást örökítve meg, máshol alig leplezett rokonszenvvel beszélve alakjáról.²⁹⁷

E pálos rendi Mihály Czudar Jakab támogatásával nyolc esztendőn át Párizsban tanult, és teológiai doktorátust szerzett, majd hazatérése után a budaszentlőrinci kolostor lakója lett. Nagy hírre akkor jutott, mikor az udvar és Mátyás király jelenlétében egy Antal nevű dominikánussal szemben nyilvános vitán eredményesen védte meg Mária szeplőtelen fogantatásának tanát. A rend vezetői bizonyosan örültek a sikernek, és nem lehetett közömbös nekik az sem, hogy egy dominikánus maradt alul, mert nem sokkal korábban ez a szerzet kezdte ki a pálosokat, egyebek között egyszerűségük (vagy inkább jámbor együgyűségük) miatt.²⁹⁸ Ez az érem egyik oldala.

A másik a belső harcot mutatja: rágalmaknak látszó vádakat Mihály ellen, s a tudós pálosnak és híveinek sikertelen kísérletét a rendi kormányzat megszerzésére. A művelt szerzetestől zokon vették ugyanis társai, hogy (feltehetőleg műveltsége útján) összeköttetésbe került az udvari körökkel és más világiakkal, gyakran kijárt a kolostorból, és talán emiatt, de szellemi foglalatosságai miatt is elhanyagolta a zsolozsmázást, ami alól persze más rendek hasonló képzettségű szerzetesei előjáróiktól felmentést kaphattak;²⁹⁹ különösen akkor, ha valamilyen formában tanítottak is, mint ahogy Mihályról feltételezhető.

Sikeres vitája után rendi ellenfelei még erőteljesebben támadták a művelt papot; ezúttal már nemcsak tradicionális szerzetesi kötelességeinek elhanyagolása és világiasnak tűnő életmódja miatt, hanem felfuvalkodottságot, gőgöt és nagyravágyást vetve szemére.³⁰⁰ A vádak alapja nemigen lehetett más, mint hogy társai a műveletlenséget a szent szimplicitással vették egyértelműnek s az erkölcsi tökéletességgel azonosították, az ítéletben pedig a többség életfelfogása fejeződött ki a hagyományörzés nyelvén. Az is valószínű azonban, hogy a képzett pálos rendje vezetőinek példájára szolgálakat és lovakat tartott, s az udvar jóindulatát érezve maga mögött, előljáróival sem kerülte el mindenáron

az összeütközést. A szerzetesség kétféle felfogásának vitája a generalisválasztás alkalmával robbant ki, mikor Mihály a rend doktoraiból és magistereiből pártot szervezett: követelte, hogy ők vezessék a rendet, s rendfőnökké is feltehetően önmagát kívánta megtétetni. A kísérlet nem sikerült; Mihály tekintélyét tanúsítja azonban, hogy tisztességgel távozott: Párizsba mehetett hébert tanulni, s a rend vezetői könyveket adtak neki útravalóul.³⁰¹

Mihály fráter bukása ellenére is nyomot hagyott a rend életében. Gyöngyösi feljegyezte, hogy András generalis prior levelezett a tudós, és akkor éppen Padovában tartózkodó szerzetessel, nem bomlott meg a személye körüli vita miatt a rend és az udvar kapcsolata sem. Mátyás — valamikor az 1460-as években — lakomát adott Budán a pálosoknak, amelyen a jó hangú Pál (Paulus Carneolus Thodpal vocatus) volt a „magister caeremoniarum”, s fél század múlva Gyöngyösi Gergely a rendtagok kötelességeit tárgyaló *Directorium*ában már a vicarius generalis egyik feladata a szerzet, valamint a király és a princepszek közötti kapcsolat ápolása, és ugyanitt — elég feltűnő módon — fejezet szól a királyok és a főurak gyermekeinek neveléséről.³⁰²

Michael Pannonius, valamint a rend doktorainak és magistereinek mozgalma mellett más csoportosulások és belső harcok emléke is fennmaradt. 1452—56 között a szigort nehezen tűrő „rossz szerzetesek”-ről esik szó a krónikában, akik a következő rendi káptalanon (1456) összecsaptak a „jókkal”; a laza felfogásúakkal éppen ellenkező úton járt a magyar nyelvű bibliák történetéből jól ismert Bátor László: a teológus Mihály mellett az egyetlen személy, aki valóban „iskolát” alapított; méghozzá olyat, amely sokkal nagyobb hatást tett, mint a párizsi doktoré.³⁰³

Ami eddig ismeretes róla, és egyben az a néhány adat, ami pályáján eddig kevés figyelmet keltett, de további elemzésre érdemes, elég röviden összefoglalható. Mezey László szerint Nyírcsászárban született, Báthory Boldizsár kíséretében megfordult a bécsi egyetemen (1430), hazatérése és urának halála után iskolamester lett; úgylehet, Nyírbátorban.³⁰⁴ A pálosok közé — ugyancsak Mezey szerint — a rend Várad mellett fekvő kápolnai kolostorában lépett be. Mindeddig elkerülte a figyelmet, hogy két tanítványát vitte magával, s e pillanattól kezdve követők kísérik egész életútján.³⁰⁵ Nyilvánvalóan hívei voltak azok, akik elérték, hogy — pálosoknál szokatlan módon — a rend központi kolostorába helyezték át; már budaszentlőrinci társaihoz intézte beszédeit, amelyeknek állandó mondanivalóját Ezdrás hitelesnek el nem ismert IV. könyvének néhány szavával jellemzi a krónikás;³⁰⁶ közülük kerültek ki végül azok a szerzetesek, akik remeteségbe vonultak vele egy közeli barlangba. Ha jól meggondoljuk, híveinek e sorrendben immár negyedik csoportja elég különös sorsra jutott: az anyarendház közvetlen

közélben lévő barlangból éhség miatt kellett visszahúzódnia a konvent biztos védelmet nyújtó falai közé. A rend visszafogadta Bátorit, és halála után a kolostorban temettette el.³⁰⁷

Tanítványa (vagy inkább követője) a teológus Mihály fráternek is volt, legalább egy,³⁰⁸ tanítványok egymást követő rajaival azonban más nem dicsekedhetett a rendben Batori Lászlón kívül, akikhez e nevezetes pálos magister módjára, de nem tanárként beszélt. Valószínűleg nekik, sőt éppen vele együtt remeteségbe vonuló társai számára írta le a Mester a magyar Bibliát, készített hozzá egy XVIII. századi, de a rendtörténet régi másolatára hivatkozó feljegyzés szerint magyarázatokot, és nekik másolt össze — ugyancsak magyarul — a szentek életrataiból egy gyűjteményt.³⁰⁹ A Biblia nyilván azért kellett, mert latinul nem tudó hallgatóságának gyakran olvastak fel belőle részleteket; a magyarázat „moralizáló, postillaszerű” expozíció lehetett, amelynek végső kicsengése aligha volt más, mint azé a beszédé, melyet a krónikaíró Batori jellemzésére iktatott előadásába; a szentek élete a kegyes olvasmány szerepét tölthette be a Mester követőinek körében. Az Írás megismerésének klerikushoz illő foglalatossága mellett a remeték testi munkával foglalkoztak, s testük-lelkük vágyait és indulatait fegyelmezték.

Batori László és társai e különös, remeteszerzetben belüli remeteségének eszmetörténeti hátterében Kardos Tibor ismerte fel elsőnek Joachimus de Flore (Gioachino da Fiore, †1202) hatását, akitől a középkori khiliazmus³¹⁰ reformációig nyúló áramlatát eredeztetni szokták. Kardos észrevételét kezdte kidolgozni Mezey László, mikor a pálos krónikában említett Ezdrás-könyv apokalipszis voltára hívta fel a figyelmet. Kardos viszont Mezeytől kapta azt az adatot, hogy Joachimus kerek száz évvel későbbi ferences követőjének, a Dél-Franciaországból származó Petrus Joannis Olivinek (†1298) egyik műve megtalálható a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Ugyancsak Kardos Tibor mutatott rá, hogy a keresztes Mészáros Lőrinc (1514) ideológiájának khiliasztikus elemei kapcsolatban állhatnak a pálos misztikával, és legújabban Szűcs Jenő csak annyiban változtatott e „megalapozott feltevésen”, hogy a parasztháború ideológiájának kialakulását mindenekelőtt az obszerváns ferencesek működéséhez kapcsolta, nem tagadva persze a remeteszerzet hatását sem.³¹¹

Ha valakik, a pálosok khiliazmusát még leginkább az Ágoston-rendi remeték befolyásolhatták, akik — a ferencesekhez hasonlóan — nemegyszer a Joachimus vízióiban nagy szerepet játszó új rendnek hitték magukat, s életformájukkal és regulájukkal is közel álltak a mieinkhez.³¹² Kiindulópontnak azonban az a legvalószínűbb, hogy a khiliasztikus áramlat középkor végi terjedésének idején maguk a pálosok értelmezték át rendjük hivatását Joachimus de Flore (vagy követői) tanainak ismeretében. Pontosabban (és a rendtörténet szövegéhez is

hívebben) azt mondhatjuk talán, hogy éppen Bátor László fedezte fel a pálos rendben azt a szervezetet, amely a „hatodik korszak” végén és a „hetedik” előestéjén, már az átmenet jegyében áll, és amelynek keretében az utolsó „status”-ra jellemző „vita spiritualis” megvalósítható. Ha nem így lenne, aligha lépett volna tanítványokkal a rendbe szerzetesi pályájának kezdetén, s ha nem meggyőződéses joachimita, nem szervezett volna az olasz apát elképzeléseire nagyon emlékeztető remeteséget.

A pálosokban a khiliasztikus várakozásoknak megfelelő szervezet felfedezése nem lehetett valami túlságosan nehéz. Joachimus a remeteségben látta a tökéletesség ideálját, és úgy beszélt Első Remete Szent Pálról, mint aki Illés próféta, Elizeus, Keresztelő János és a rendalapító Benedek mellett a béke korszakának előfutára, s nagyra értékelte a pálosok Ágostontól eredeztetett reguláját: mind az életforma, mind a név (a pálosok névadójáé), mind a szabályok eleve készen voltak tehát, s csak rá kellett érteni az utalásokat az egyetlen magyar eredetű szerzetesrendre.³¹³ Illett rá az is, hogy Joachimus a ferencesek előtti szerzetesség felfogásának megfelelően nem híve a teljes szegénységnek, és még a világ végén fellépő tökéletes rendnek sem írta elő a teljes vagyontalanságot.³¹⁴ Bátor László feltehetőleg még világi életében egyeztetette a rokon vonásokat, majd felismerve a hasonlóságokat, belépése után a szerzet belső életét nem kevésbé felbolydítva tett kísérletet egy joachimita „ordo” megszervezésére.

Az új remeteség ugyanis, ahogy Gyöngyösi Gergely leírta, meglepő pontossággal felel meg Joachimus de Flore elképzelésének.³¹⁵

A krónikaíró Bátor László Ezdrás szavait ismétlő tanításából indult ki, mikor ismertette, befejezésképpen a remeték aszkézisét tárta fel meglehetősen részletességgel. Az így körülhatárolt néhány sor három fogalom párt tartalmaz: a klerikusok és a tanulás, a szerzetesek és az ima, az Úr szolgálói és a munka. Kiemelésükkel Joachimus de Flore próféciáinak hat kulcsfontosságú terminus technicusát kapjuk. Sajátos értelmük megértéséhez tudni kell, hogy az olasz apát a világtörténelmet a Szentháromság három személyének megfelelően három statusra osztotta: az első az Ótestamentum kora, és az Atya uralma alatt áll; a második a Fiúistené, amely a megváltással kezdődött; a harmadik az eljövendő kor, a Szentlélek birodalma. Az első status a törvény alatt álló házások (ordo coniugatorum) ideje, a másodikat az ordo clericorum határozza meg, a harmadikat az ordo monachorum. A három rend tevékenysége sorrendben a testi munka, a tanulás és Isten dicsőítése (opus, doctrina, laus), amiben nem nehéz felismerni a középkor delelőjének társadalmi munkamegosztását sem.

Joachimus történeti koncepciója abban tér el Ágoston (a teremtés hat napjának megfelelően) hat világtörténeti korszakról vallott felfogásá-

tól, hogy a hatodik korszakot (a megváltás óta eltelt időt) azonosítja a második statusszal, de utána az eljövendő földi történelemben felvesz egy hetediket is, amely a harmadik statusszal azonos.³¹⁶ A kor romlottságának láttán kialakult jövendővárás abban a megállapításban összegződik, hogy a hatodik korszak (második status) a vége felé jár, és nem sok idő múlva bekövetkezik a hetedik (harmadik), a Szentlélek birodalma. Imperiumában nem lesz szükség a Biblia betűjének tanulmányozására, mert a Szentlélek az „intelligentia spiritualis” segítségével mindenkiel megismerteti az isteni igazságot.³¹⁷ szentségekre sem eddigi, szimbolikus cselekmény formájukban, mert mindenki magát az igazságot követi majd. Ennek birtokában boldogan (jubilatío) él majd a harmadik status embere;³¹⁸ különbség mindössze annyi lesz közöttük, hogy egyes kiváló férfiak (viri spirituales) az isteni kinyilatkoztatást magasabb fokon értik meg, mint a hívek tömege. Az intézmények síkján az a változás várható, hogy az oktató, bibliamagyarázó klérus feleslegessé válik, az egyház helyét ecclesia spiritualis foglalja el, amelyben megszűnik a pápaság, és a vezetés a szerzetesség, a misztikus szemlélődésbe merült ordo monachorum kezébe kerül.

Joachimus de Flore úgy látta, hogy az átalakulás a ciszterciák megjelenésével már megkezdődött. Közeledni vélve azonban a világ végét, szakított velük, és új rendet alapított, hogy hozzájáruljon a világtörténelem utolsó korszakának eljövételéhez.³¹⁹ A második és a harmadik status közötti átmenet szerzetesrendjének szervezetével utóbb kétszer is foglalkozott irataiban.³²⁰ Mindkét tervezet közös vonása, hogy az ősegyház példája szerint minden életforma elválaszthatatlan egységbe tömörül benne, és mindegyik megkapja a maga helyét (mansio, oratorium).³²¹ A vezetés a monachusoké (pater spiritualis); vannak még kolostori életet vállaló klerikusok, akik lelki gondozással foglalkoznak, sőt a házasok gyermekeit latinra és a Biblia betű szerinti ismeretére tanítják. A világiak a primitív kommunizmus állapotában élnek, és tizedet adnak klerikusaiknak. Az átmeneti kor rendjét illető elképzelésekről fontos tudni még, hogy az alsóbb csoportokból át lehet menni a magasabbakba: egyrészt mert így kívánja a „Szentháromság egysége”, másrészt mert a „jövöbeli haza” valósul meg általa a kolostorokban.³²²

Joachimus de Flore látomásainak e nagyon rövidre fogott ismertetéséből feltehetőleg elég evidens bizonyíték található annak igazolására, hogy Gyöngyösi Gergely első olvasásra minden feltűnést nélkülöző szövegében nem üres frázisnak veendő a klerikusok és a tanulás, a szerzetesek és az imádkozás, valamint az „isten szolgálói” és a testi munka összekapcsolása. De még ha külön-külön talán közhelynek minősíthetők is e kifejezések, egymás melletti előfordulásukat pusztán véletlennek már semmiképpen sem lehet tekinteni.

Az egybeesés láttán még a Bátori László alapította remetesség szervezete is körülhatárolható valamennyire, bár tagjainak számára a leghalványabb utalás sem maradt. Annyi bizonyos azonban, hogy a barlang (és környéke) lakóit a nevezetes pálos irányította mint pater spiritualis. Őt vették körül — elvben — a többi monachusok, akik imádkoztak, elmélkedtek és „örvendeztek”, vagyis a harmadik statusra jellemző misztikus elragadtatásban éltek. A klerikusok Gyöngyösi szerint csak tanulással foglalkoztak, Joachimus tervezete szerint még a laikusok lelki gondozásával és tanítással. A második status képviselői azonban nem válhattak el élesen az elsőétől, mert hiszen Bátori maga írta össze a magyar Bibliát, és ugyanő szerkesztett legendáriumot — mindkettőt kétségtelenül a kevésbé tanultak érdekében. Az irodalmi munkásság egyébként sem ellentétes a Joachimus rendtervezeteiben legmagasabb polcra tett szemlélődő étellel, sőt az átmenet korában éppen a *vita activa* és *contemplativa* egyesítése a természetes.

Majdnem teljesen homályos, hogy kiből állt a harmadik réteg: a pálosok laikus frátereiből-e csupán, vagy belekerülhettek esetleg világiak (nők és férfiak egyformán), sőt még házások is. Rendi conversusok jelenléte biztosra vehető; a második csoport azzal a Gyöngyösitől származó adattal valószínűsíthető némiképpen, hogy Gergely generalis prior idején (1472—76) két pesti özvegy jelentkezett a pálosoknál, és felvételét kérte, mert azt hitte, hogy a franciskánusokhoz és a Domonkos-rendiekhez hasonlóan a remetéknek is vannak begináik.³²³ Az eseményt egy fiatal fráter tisztasága (*castitas*) próbájának során meséli el a krónikaíró. Ez az — esetleg későbbi — összefüggés elegendően magyarázhatja az özvegyek jelzőit (*tenellae et pulchrae*), jámbor egyszerűségük iránt (*simplicitas*) ugyanis nem merül fel kétség; az elbeszélés eme korábbi rétegére utalhat az a motívum is, hogy pesti nőkről van szó, akik tájékozottak lehettek a pálosok szokásai felől, és annak ellenére kívántak a remetékhez csatlakozni, hogy a más rendek vezetése alatti beginaházakat nagyon jól ismerték.

A pálosok gondolkodásának modernebb vonásait és magyar színeit legkönnyebben Gyöngyösi Gergely Bátoriek kivonulását leíró mondatának bevezető részéből lehetne megismerni, ha eldönthetnénk, hogy Ezdrás szavainak³²⁴ Pál apostol egy kifejezésére alludáló körülírása stiláris ötlet-e, s ha az, mi az átfogalmazás indítéka, vagy pedig az a helyzet, hogy a szerző történeti tényt takargat vele szándékos kétértelműséggel.³²⁵ Az világos, hogy akiket a Magister a budaszentlőrinci kolostorban még csak a harcra készített fel, remetességbe vonulásukkal megkezdték e harcot; homályban az marad, hogy követői jelképesen öltötték-e fel a „kereszt fegyvereit”, vagy — esetleg — a kereszt jelével konventben maradt társaiktól különböztették-e meg magukat. Az utóbbi értelmezés mellett is lehet elvégre találni érveket. Az egyik az,

hogy Kapisztránt nagyra tartották a pálosok;³²⁶ a másik abból meríthető, hogy Bátoriek vállalkozását éppen 1456-nál mondja el Gyöngyösi; további argumentumnak vehető, hogy a krónikás igen ügyesen el tudta bujtatni joachimita terminológiáját, s valami hasonlót itt is tehetett. A fantáziát szabadjára engedve könnyű lenne ezek után Bátori László és társai remeteségét az 1456-os kereszties mozgalom kísérőjelenségének vagy folytatásának állítani, továbbá a rendben élő irányzat fél századdal későbbi jelentkezésének tartani azt, hogy a feltehetőleg obszerváns Lőrinc pap, az 1514-es keresztiesek egyik vezére, gyakran felkereste a kápolnai kolostorban lakó névrokonát;³²⁷ ily módon közvetlenül kapcsolatot találhatnánk a két mozgalom egésze között, holott a két szerzetes személyében különböző színezetű XV. századi papi khiliazmusok érintkeztek csupán egymással, amelyekben Joachimus de Flore után vagy két évszázaddal, különösen Konstantinápoly eleste óta döntő szerep jutott a törököknek.

A ferenceseket illető legfeltűnőbb adatok több mint fél százada ismertek: Horváth Cyrill már 1891-ben megírta, hogy Temesvári Pelbárt felfogása szerint a világ 1496-on túl nem tarthatott sokkal tovább, Timár Kálmán pedig 1910-ben észrevette, hogy Laskai Osvát *Biga salutis*ának 33. beszéde egy *Tractatus quidam de Turcis* című khiliasztikus röpiraton alapul, s az utóbbi években, amikor az eszmetörténeti kutatások előtérbe kerültek, Szűcs Jenő igen behatóan foglalkozott az obszervánsok gondolatvilágával,³²⁸ ha hagyott is még tennivalót hátra. Az ő megbízható megállapításaiból és talán az eddig itt felhozott adatokból is világos lehet, hogy a két rend nézete több ponton érintkezett egymással, s most csak az eddigi eredmények közös vonásainak hangsúlyozására emelem ki, hogy a magyar franciskánusok khiliazmusában tekintélyes szerepet játszott Joachimus de Flore, kit Temesvári Pelbárt és Laskai — ferences forrásaiknak megfelelően — nagy tekintélyként idéztek, s természetesen előfordul náluk Ezdrás IV. könyve.³²⁹ Az obszerváns várakozások irodalomtörténeti adatok formájában azonban nem csapódtak le, s ezeknek vizsgálatát, valamint a két irányzat szembeállítását más alkalomra lehet halasztani; annál nagyobb érdeklődéssel kell fordulni a pálosok khiliazmusa felé, melynek vezetőjét műveinek kíséretében örökítette meg Gyöngyösi Gergely: olyképpen pedig, hogy eljárásában nem kis szerepet játszott a devotio moderna.

A khiliazmus és a devotio moderna ilyen párosítása első olvasásra meglepően hathat, de perdöntő filológiai érvek szólnak mellette. Az egyik az, hogy az Ezdrás szavait követő, előbb kérdéses értelműnek nyilvánított kifejezés a szerzetesek kivonulásáról Kempis Tamástól származhatik,³³⁰ és teljesen biztosan tőle való az a rész, amely arról szól, mit „hagyott oda” a nevezetes pálos, mikor a remeték rendjébe lépett:

*reliquitque regulas Alexandri
et Donati et intravit scholam
caelestis exercitii, ut disce-
ret voluntatem Dei . . .*

*reliquit regulas Alexandri,
Donati, et Petri Hispani, et
intrauit Domum caelestis
exercitij, vbi discens D.
Augustini regulam . . .*

Az átvételhez ebben az esetben nem férhet kétség, s a párhuzam afelől sem hagy bizonytalanságban, hogy a változtatásokat nem lehet a pusztá véletlennek tulajdonítani. Gyöngyösi először is műveltebbnek tudta (vagy tartotta) Bátori Lászlót, mint amilyen Kempis leírása szerint Iohannes Kessel volt, akinek életrajzából a részlet kikerült, s ezt egyetlen név beszúrásával (Petrus Hispanus) igen ügyesen adja tudtul a magyar író;³³¹ emellett gondosan ügyelt arra is, hogy eredetijének átvitt értelmű „schola” szava helyébe a rendházat jelentő „domus” kerüljön: pontosan ismerte tehát a metaforák használatát; azt is tudta, mikor, miért kell azokat alkalmazni. Szilárd szervezetű és oktatással nem foglalkozó rendjéről szólva az idézett mondatban elkerülte az „iskola” említését; ugyanakkor átalakította az „armatura Dei” kifejezést: itt meghagyta a metaforát, de olyképpen fogalmazta át, hogy szavait lehet ugyan átvitt értelemben felfogni, de ha már bizonyos fokig konkretizálta, nem kell minden ízében annak is érteni.

A tisztán formai változtatás lehetőségét erősen megszorítva (de egészen ki nem zárva), sejthető tehát bizonyos mértékig tartalmi közlés abban a kitételben, hogy Bátori László és követői „a szent kereszt fegyverét felöltve” vonultak a remeteségbe. Ellenpróbaként még Gyöngyösi ama híressé vált kijelentésére lehet hivatkozni, amely szerint a pálosok „kezük munkájával” keresik meg kenyerüket. E programatikusság tétel először az ő *Declarationes*ében olvasható, generálisi ideje alatt oklevelekbe került, de sem korábban, sem későbbben semmi nyoma a rendi iratokban. Forrása ugyancsak Kempis, akinél Gerardus Magnus (Gert Groote) tanítja,³³² értelemszerű alkalmazása és átalakítása azonban Gyöngyösi érdeme. Az eredetiben ugyanis az áll, hogy a devotio moderna testvérházainak lakói élelmükről gondoskodnak saját kezük munkájával, a magyar pálosok egész fenntartásukról, amibe a rendi birtokok kezelését is be lehet tudni, s egy 1522-i királyi oklevél így is fogta fel a dolgot.

A szövegpárhuzamokból nemcsak az derülhet azonban ki, hogy Gyöngyösi gyakorlott író módjára és okosan használta forrásait, hanem kitűnik az is, hogy a magyar pálos Kempissel a kezében és a fejében tárgyalta Bátori Lászlóék apokaliptikus hitét, amellyel ilyen későbbi összefüggésbe állítva szemmel láthatóan rokonszenvezett. Éppen ez, a németalföldi irányzat és a magyar színezetűnek látszó khiliazmus

sajátos kapcsolata, ill. ennek kialakulása a középkor végi pálos rend történetének legfontosabbnak látszó kérdése eszme- s ezen át irodalomtörténeti szempontból. A továbbiakban nem is történik más, mint kísérlet a két irányzat kialakulásának és Gyöngyösi életművéből kielemezhető összefűződésének vizsgálatára.

A bonyolult problémák felé vezető úton a legelső lépéseket csakis a pálos joachimizmus ismeretében lehet megtenni. Első pillantásra talán kilátástalan vállalkozás, mert egyenes, maguktól a remetéktől származó források nincsenek; sokat segítenek azonban a közvetve tudósító feljegyzések: a kor pálos irodalma, főként Gyöngyösi Gergely művei, a radikális szárny ellen hozott intézkedések számbavétele s azok a joachimita nyomok, amelyek Bátor László bukása után is megmaradtak a szerzet vezetőinek gondolkodásában. Különösen kiemelkedő értékű az az adat, hogy a pálosok felfogásában a XII. századi Joachimus de Flore tanításaihoz képest merőben új tényező van: a joachimita magyar remeteség alapítójának bibliája, bibliamagyarázata és legendagyűjteménye, amik már létezésük puszta hírével modern színekkel vonják be a vállalkozást. Főként akkor, ha e tényeket a Gyöngyösi Gergely *Directoriumában* és *Declarationesében*³³³ lefektetett (s futólag már érintett) rendi előírásokkal vetjük egybe.

Mályusz Elemér írta meg elsőnek (éppen e művek alapján),³³⁴ hogy a pálos rendben még 1520 táján sem folyt „tudományos munka” és „tudományos célkitűzésű” nevelés.³³⁵ A novíciusokat képzettségüknek megfelelően eleve két csoportra osztották, és külön készítették elő a szerzetesi fogadalom letételére. A papokat és klerikusokat a novíciusmester (director) ismertette meg a rend regulájával, szabályaival, az istentisztelet rendjével és a zsolozsmázás módjával; ugyanő foglalkozott a laikus testvérekkel is, de egészen más módon és céllal. A conversustól belépésénél csak annyit kívántak meg, hogy a Miatyánkot és az Üdvözlégyet tudja. Már a rendben tanították meg a Confiteorra, a Credóra, a Misererére és az asztali áldásra; olvasásra egyáltalán nem.³³⁶ Még zsolozsmájának idejét is lerövidítették, s ami kötelező maradt, meghatározott számú Pater noster és Ave Maria elmondásából állt.³³⁷ Mihelyt bekerült valamelyik kolostorba, rendi mesteremberek mellé adták, hogy szakmát tanuljon, s lelkére kötötték, hogy tartson ki mellette élete fogytáig.³³⁸ A rendi közfelfogás az ő esetében többre tartotta a kézi munkát, mint a hosszadalmas imádkozást.³³⁹

Az iparúzó laikus fráterek mellett, vagy inkább az ő rétegük fölött élt a miséspapoké, valamint a tanult és felszentelésre váró klerikusoké: ők mondták a zsolozsmát, miséztek, és egyesek — legalább a nagyobb konventekben — prédikáltak. Életmódjukat Gyöngyösi Gergely a szemlélődés és a cselekvés szerencsés keverékének mutatja be; az előbbin imádkozást és meditációt értve, az utóbbin felebarátaik lelki

gondozását, és mellette kézi munkát.³⁴⁰ A rendet még az időbeosztásban is megnyilatkozó egészséges harmónia jellemzi tehát, amelyet leírása és krónikájában a generalisok tendenciózusan megírt életrajzai szerint inkább az érzelem, mint az intellektus, az egyszerű, tiszta szív, és nem a definíciók ismerete hozott létre, vagy — Mályusz Elemér helytálló megfigyelése szerint — hozna inkább létre a jövőben és abban az esetben, ha reformtervei megvalósulnak. Gyöngyösi ugyanis nemegyszer inkább programot adott, mint tényleges állapotot írt le, mikor rendjét a devotio moderna, az olvasás, az ájtatosság és a testi munka teljes egységének jegyében ábrázolta, néhol már humanista színeket is alkalmazva.³⁴¹

Mályusz Elemér mutatott rá nagy nyomtatékkal arra is, hogy míg az új vallásos irányzat tűzhelyei, a németalföldi „testvérházak a városi kézművesek, sőt munkások, a laikus szegények kezében voltak s az ő érdekeiket szolgálták, Gyöngyösi a változást csak a tanult, művelt rendtagokra, a felszentelt vagy az alsóbb rendekbe felvett klerikusokra korlátozta, ellenben a laikus testvéreket a szellemi előnyökből nem óhajtotta részesíteni”. A két réteg, a papság és a kézművesek éles elkülönülésének érzékeltetésére ugyancsak ő idézte Gyöngyösi *Declarationes*ből azt a részletet, amelyben a rend krónikása és belső életének reformátora „határozottan” tiltotta, hogy a laikus fráterek könyvet vegyenek kezükbe. Három napig kenyéren és vizen böjtölt, aki a tilalmat megszegte, s ugyanez a büntetés várta, aki tanított, és ezzel alkalmat adott a kihágásra.³⁴²

Teljesen helytálló az a további megállapítás is, hogy Gyöngyösi Gergely ezzel „igen lényeges pontban” tért el távoli eszményképétől, és mélységesen igaz, hogy „éppen ez fejezi ki a németalföldi és a magyarországi állapotok közti különbséget”. Amiben e jól megalapozott kijelentéseken mégis túl lehet menni, egyedül az idézett „igen lényeges pontban” mutatkozó eltérés okainak és körülményeinek vizsgálata. Rendtörténeti szempontból az a kérdés, hogyan illeszkedett — vagy nem illeszkedett — bele a pálosok szokásaiba és szabályaiba a Bátori László vezette joachimita remeteség, amelybe magyar Bibliával, biblia-magyarázattal és legendáriummal vonultak ki a pater spiritualis hívei, és milyen hatása volt — vagy lehetett — e vállalkozásnak a szerzetre és magára Gyöngyösi Gergelyre. Tágabb értelemben a feladat elsősorban az eszmétörténetre tartozik, s ezen át a továbbiakban az irodalomtörténeti adatok megörökítésének okára szorítkozik. Nem hanyagolható el persze a kérdés gazdaság- és társadalomtörténeti vetülete sem, amely abból az egyszerű tényből adódik, hogy a rend szervezetként és belépő tagjain keresztül a középkori magyar társadalom része volt, s ideáljai, egyebek között a harmónia Gyöngyösitől propagált gondolata és a többször kimutatott humanista nyomok jelenléte éppúgy nem lehet

független az adott történeti valóságtól, mint ahogy nem lehet pusztán véletlen műve a renden belüli rétegek szigorú határainak hangoztatása sem.

A szervezetet, a belső műveltségi viszonyokat nagyjából ismerve, s a ránk maradt irodalmi termékeket is áttekintve azonnal megállapítható, hogy a pálosoknál sokkal feltűnőbb a magyar Biblia és a szentek élete, mint mondjuk a ferenceseknél és a Domonkos-rendieknél, akik náluk egészükben véve jóval magasabb képzettségűek voltak, s a középkor végi magyar nyelvű irodalom túlnyomó része egyenesen tőlük származik. Pálos kódex mindössze kettő (esetleg három) ismeretes, de mindegyik világi pártfogó részére, imakönyvnek készült.³⁴³ Első és egyetlen belső használatra szánt magyar nyelvű könyvüket maga Gyöngyösi Gergely fordította: Ágoston reguláit tartalmazza, s ha az író követte tulajdon *Directorium*át, nyilvánvalóan a conversus novíciusok, ill. directoruk számára adta ki. A magyar nyelvű szöveget feltehetőleg kívülről tanulták be az olvasni nem tudó fráterek; a kísérő magyarázatok már latinul szólnak, s a novíciusmester munkáját hivatottak könnyíteni, aki megmagyarázta a szövegek tartalmát, — már amennyire egyszerű hallgatói egyáltalán képesek voltak azt felfogni.³⁴⁴

Gyöngyösi művének olvasója nem maradhat kétségben afelől, hogy a pálos krónikás olyan mély szakadékkal választja el a rend két rétegét, amelyen keresztül nincsen átjárás. Felvethető azonban, hogy csakugyan így volt-e, hiszen a conversusok és a papok ugyanazon kolostorban éltek, részben ugyanazt az isteni szolgálatot végezték,³⁴⁵ s a laikusok közül — egyesek legalábbis — a zsoldárok olvasására engedélyt kaphattak. Néhány jel mintha arra utalna, hogy a két, élesen elválasztott rétegen kívül elkülöníthető egy harmadik is: az olvasni tudó, de a rend szabályai szerint kézi munkával foglalkozóké, amelynek létezését — éppen nagyjából Batori László működésének korából származott — okleveles adat is bizonyítja. A rend e harmadik, Gyöngyösinél számba alig vett rétege azokból állhatott közelebből, akik „valamicskét tudtak,” a conversusok közé léptek, és testi munkával foglalkoztak. Ezek lehetnek azok, akik a zsoldárok olvasására engedélyt kaptak; olykor talán még abban az esetben is, ha nem egészen értették, amit a psalteriumban találtak.³⁴⁶

A laikusok más olvasmányainak és imádságainak nyelvére a nagyvásonyi kolostorból kikerült magyar nyelvű kódexek nyújtanak némi támpontot. A Festetics-kódex (1492—94) az *Officium Parvum Beatae Mariae Virginis*, a Czech-kódex (1513) az *Officium Sanctae Mariae in Sabbato* fordítása; mindkettő óráskönyv.³⁴⁷ Az első 33 zsoldárt (köztük 3 psalmusnak nevezett más bibliai részletet), a második 5-öt tartalmaz. Ez utóbbiak kivétel nélkül megtalálhatók a Festetics-kódexben is, de teljeseen más magyar fordításban: a Czech-kódex kb. 20 évvel későbbi

írója (másolója) vagy nem ismerte az egyszer már saját kolostorából kikerült magyar fordítást, vagy jobbat akart készíteni helyette. Valószínűbbnek az első feltevés látszik, mert a két kódexben teljesen azonos a Magnificat és a Szent Anna-imádság, valamint két további, összesen 8 sornyi szöveg, és teljesen fedi még egymást egy elég hosszú, Máriahoz intézett ima, ami a *Hortulus animae* c., mindkét (sőt három) pálos kódexben felhasznált latin kötetből származik.³⁴⁸

A pálosok kódexeiben oly kevés tehát a megegyező szöveg, hogy a nagyvászonyi kolostor rendi használatra szánt magyar nyelvű irodalma terjedelmesnek egyáltalán nem állítható. Biztosan nem volt zoltároskönyve (amilyen a Keszthelyi [1522] és a Kulcsár-kódex [1539]), mert akkor a Festetics- és a Czech-kódex fordításai azonosak lennének, aligha lehetett magyar bibliája, mert a Tétémi Pál vicariustól ismert evangéliumrészlet valószínűleg azonos lenne a Peer-kódexbelivel. Nem másolták le a maguk számára a Kinizsi Pálnénak szánt első imádságos könyvet (Festetics-kódex) sem, mert ha előttük fekszik, nem írnak le pártfogójuknak 20 évvel később egy elég hosszú imádságot — másodsor. Éppen ennek és a Magnificat magyar fordításának megisméltése bizonyítja azonban, hogy magyar nyelvű vallásos szövegeket mégiscsak őriztek a kolostor könyvtárában (esetleg emlékezetben tartottak ilyeneket), s ha mást nem, Mária és vele Anna különös tiszteletét a latinul nem értő fráterekben felébreszteni igyekeztek.³⁴⁹

A vasár- és ünnepnap i prédikációhallgatás, az engedélyhez kötött zoltárolvasás és a nagyon leegyszerűsített zsolozsma nem éppen bőséges lelki táplálék egy szerzetesnek; a XV. század másik felében meg különösen nem, mert éppen a pálos kódexek tanúsága szerint ugyanezt latinul nem értő világiak is megkaphatták.³⁵⁰ Innen tűnik ki Bátori László és társai vállalkozásának jelentősége, akik magyar szövegekkel vonultak remetességbe: nehéz lenne ugyanis másként képzelni, mint hogy e művek a latinul nem értő, s a rendben — Gyöngyösi tudósítása szerint — meglehetősen mostohán kezelt laikus fráterek vallásosságának elmélyítését szolgálták. Ha már most arra gondolunk, hogy nagyjából ugyanebben az időben a teológus Mihály körül a rend magisterei szervezkedtek a szellemi élet újjászervezésére, Bátori Lászlóék mozgalmában talán a „valamicskét tudó” mesteremberek mozgalma fedezhető fel. Ha azok egy közelebbről nem ismert, de nem feltétlenül minden ízében skolasztikus tudományosság jegyében tettek kísérletet a rendi reformra, ezeknek a khiliazmus adott erőt, hogy kivonuljanak a kolostorból, s ez serkentette őket egy új rend vagy rendi ágazat megalapítására.³⁵¹

Elég különös, de Gyöngyösi reformer voltával függhet össze, hogy az író nem említ pálos földművelőket (noha rájuk vonatkozó adatok oklevelekből ismeretesek), gyakran és igen elismerően beszél viszont

rendi mesteremberekről (kikről viszont egykorú hivatalos iratok hallgatnak), s egy alkalommal fel is sorolja a szerzetben űzött mesterségeket.³⁵² Az iparosok egy része a kolostorok lakóinak ruházatáról és ellátásáról gondoskodott, mások az épületeket, a templomi felszerelést tartották karban, bővítették vagy egészítették ki. Ha a XVI. század elején feljegyzett lista csak megközelítőleg is tükrözi a fél századdal előbbi viszonyokat, elég sok rendi kézműves tartozik azok közé, akiket ma művészeknek hívunk, és igen differenciált az építőszakma: kőművesek és ácsok mellett szobrászok, márványművesek, kőfaragók és festők fordulnak elő, mellettük még öntők, aranyozók, ezüstművesek és vésnőkök. E bő lista még csak teljesen sem mondható, mert a rendtörténet utóbb orgona- és ablakkészítőkről is beszél.³⁵³

Jó fél évszázad azonban nagy idő már a XV—XVI. század fordulóján. Tényleges változás — az ipari munka térfoglalása — még akkor is feltételezhető, ha Gyöngyösi megszépítő szándékait figyelembe vesszük, s ha inkább csak az általa képviselt tendenciát tekintjük valóságosnak, mint tényeit. Mérlegelendő viszont az a szempont, hogy ilyen fejlett kézművesség csak a legnagyobb kolostorokban, főként Budaszentlőrincen virágozhatott; ismeretes továbbá, hogy a mesteremberek némelyike bizonyítottan „nem egyszerű szerzetes”,³⁵⁴ (bár nagyobb felüknek mégis laikus fráternek kellett lennie); nem elhanyagolható végül, hogy a pálos rend gazdálkodását még nem dolgozták fel részletesen. Súlyos érvek és ellenérvek sorakoztathatók tehát fel azzal szemben, hogy Bátor Lászlóék vállalkozását a rendi kézművesek mozgalmának fogjuk fel, de a későbbi tilalmakból, magából Gyöngyösi hol idealizáló, hol leplezgető leírásaiból és nem utolsósorban saját khiliasztikus nézetei alapján mégis mérlegelésre érdemes a hipotézis.

Néhány nagy nyomatékkaal hangsúlyozott előírás ugyanis a rend egyes festőit és könyvmásolóit igyekezett megregulázni, akik a Bátor Lászlóéknál felfedett joachimizmust képviselték. A tilalmak Hadnagy Bálint, a nevéhez illően katonás keménységűen bíráló *Vita diui Pauli primi heremite* c. művében olvashatók, amely 1507-ben készült, de csak 1511-ben jelent meg nyomtatásban. Belőle nemcsak bizonyítható a pálos joachimizmus, hanem éppen a legműveltebb mesteremberek munkásságának kritikájában szinte tetten érhető; értékes e figyelemre korábban kevésbé méltatott forrás azért is, mert Hadnagy Bálint Gyöngyösi kortársa volt, mindkét író a rend vezető garnitúrájához tartozott,³⁵⁵ és műveik tartalmilag egymást kiegészítve segítenek közelebb a pálosok joachimizmusának megismeréséhez.

Hadnagy Bálint könyve az irodalomtudomány történetének szempontjából kritikai szövegkiadás. A szerzőt István generalis prior bízta meg, hogy Remete Szent Pál életiratát hibátlan szöveggel bocsássa ki a rend használatára,³⁵⁶ indokolt és akkoriban különösen időszerű feladat

volt ez egy olyan szerzetesi közösségben, amely az első anachoréta nevét viselte. Már feltűnő, hogy e magától értetődő tény csak a könyv 7. levelén olvasható. A kötet ugyanis úgy kezdődik, mint egy hivatalos irat: az első remete életét Jeromos, az egyházatya írta, szövegét egyházi jóváhagyás szentesítette, kinyomtatott textusa hibátlan. Nemcsak a gépiesen másoló scriptorok botlásaira és a hanyag nyomdászokra gondolt azonban a kiadó, hanem azt is hangsúlyozta, hogy ő nem önkényesen járt el, a legjobb kéziratokat használta, és több könyvtárat átnézett értük.³⁵⁷ Az életirat azzal fejeződik be, hogy minden más változat, olyan ti., amely többet vagy kevesebbet tartalmaz, feltétlenül hibás; senki ne merészeljen ezért bármit is kivakarni vagy betoldani, — jelenti ki teljes határozottsággal a kiadó, s láttatja is szigorát egy páncélos vitézt ábrázoló, „Hadnagy balinth” feliratú metszet. E harcias kijelentés (és kép) már a rosszindulatú beavatkozástól óv; még inkább a mondat, amelyből kiemelték, s amely már a szöveg elrontói mellett a remete általános ábrázolási módját megváltoztató festőket is korholja.³⁵⁸ Csak mindezek után, a kiadvány legvégén áll István generális rendelkezése, melyben megtiltja, hogy a rend tagjai más kiadásban olvassák a szent életét; aki a tilalmat megszegi, könyvét elkobozzák, és engedtlenség miatt megbüntetik.³⁵⁹

A szöveg autentikus voltának ennyiszor ismételt hangsúlyozása még akkor is sok egyetlen kiadványban, ha a kötet záradékát részben könyvkereskedői reklámnak fogjuk fel, — bár nem veszik annak, sőt egyenesen úgy értelmezik, „hogy a pálos rendtől eltérő felfogású munkák kiszorítása volt a cél”. A két megelőző nyilatkozat viszont fontoskodásnak hat, ha meggondoljuk, hogy Remete Szent Pál életének Hadnagy Bálint könyvében megjelentetett szövege végső soron a *Vitae patrum* c. nagy gyűjteményből származik, amelynek egy kódexét már a XI. században birtokolta a pannonhalmi apátság könyvtára, a legelterjedtebb középkori művek közé tartozott, s Gyöngyösi a rendtagok ajánlott olvasmányai közé sorolta.³⁶⁰ E túlságosan harsányan hirdetett s nem éppen logikusan elrendezett tilalmak sora arra magyarázható, hogy Hadnagy Bálint korában léteznie kellett a pálosok között Remete Szent Pál olyan életiratának, amelynek szövege eltért a hagyományostól. Néhol többet, néhol kevesebbet mondhatott, és olyan felfogású változat volt ezen felül, amelynek bővítvényei és kihagyásai nem feleltek meg a rendi vezetők és az egyház felfogásának.

A scriptorok „önkényes” változtatásainál nem kisebb jelentőségű, hogy a rendi festők is valami hasonlót tettek a maguk területén; valószínűleg egyetértve a másolókkal, mert különben aligha támadná a két mesterség művelőit egyazon mondatban a kiadó. A kárhoztatott szövegek és a kifogásolt képek nem ismeretesek, de mindkét fajtájú „eltévelyedésről” megállapítható egy és más. A másolók hibája a

Hadnagy Bálint kiadásában megjelent szövegből, amely a többszörösen hangoztatott megbízhatóság és hitelesség ellenére sem nem egészen pontos, sem nem jobb az átlagnál, híven kifejezi viszont a pálos kormányzat akkori törekvéseit. A sajtó alá rendező ugyanis, aki az egyedül hiteles textusért könyvtárakat túrt fel, és mások önkényes változtatásai ellen haragosan mennydörgött, azt a szabadságot engedte magának, hogy Jeromos Prologusának címéhez hozzátett egy mondatot,³⁶¹ amely szerint az előszó egyetlen mondanivalója annak megállapítása, hogy ki volt az első remete.

Az egyházatyák iratainak interpolálásához nem kis merészség kellett; különösen olyan kiadónak kellett nagyon elszántnak lennie, aki egyenesen arra vállalkozott, hogy tudatos ferdítőkkel vagy félremagyarázókkal szemben állítja helyre az egyedül helyes és egyházilag jóváhagyott szöveget. Érthető viszont a nagy bátorságra valló tett, ha a bizonyítandó tétel vita tárgya, s ha valakinek nagyon fontos, amit igazolni akar. Pontosan ezért szánta rá magát Hadnagy Bálint a változtatásra, s a betoldott szövegrészt ilyenformán az egész vállalkozás célját eláruló jelnek, egyenesen a kiadvány címének lehet felfogni: Hadnagy Bálintnak voltaképpen egyéb célja sem volt, mint Pál remete elsőségének bizonyítása, s ez — tegyük hozzá — korántsem tartozott a legegyszerűbb feladatok közé. Maga a Jeromos-prológos sem teljesen egyértelmű, az egyházatyá életművéből citálható nyilatkozatok még kevésbé azok, a joachimiták pedig — ami a legfontosabb — merőben más felfogást vallottak, mint a kiadó.

Az egyházatyá már a remete életírataiban kérdésként említi, hogy a szerzetesi remetesség kitől származik voltaképpen: Illéstől és Keresztelő Jánostól-e, mint egyesek vélik, vagy a pálosok Páljától. Ő a maga részéről kijelenti, hogy az előbbieket prófétáknak tekinti, vagyis nem remetéknek. Nem hallgatja el azonban azt sem, hogy csak a közfelfogás tartja Pált elsőnek: nem annyira valóban a legelső volt ő, mint inkább mások származtatták tőle hasonló célú törekvéseiket. Tulajdonképpen csak a ténylegesen tanítványokat gyűjtő remete Szent Antal követői állították ezt, és mikor Jeromos a Pál elsőségéről vallott nézetet fogadta el (el nem titkolt fenntartással), voltaképpen hozzájuk csatlakozott.³⁶²

Hadnagy Bálint, István generalis prior és a velük egyetértők kettőt találtak e Prologusból különösen fontosnak: először is rendjük névadójának, Remete Szent Pálnak elkülönítését a remeteéletet élő prófétáktól, azután pedig elsőségének kiemelését. A két szándék szorosan összefüggött, az első megvalósítása a másodikét is megkövetelte.

Illés, Keresztelő János és Pál neve már a korai keleti szerzetességben összekapcsolódott, és Jeromos készen kapott kánont vett át, mikor az első remete életrajzának elején — és másutt — egy lélegzettel beszélt róluk.³⁶³ Bizonyos hasonlóságot Hadnagy Bálint sem tagadhatott, mert

a három név együtt található magában Remete Pál legendájában, az őt eltemető Antaléban, a *Vitae patrum* gyűjteményes kötetébe ugyancsak beletartozó Pachomiuséban;³⁶⁴ a kérdés csak az lehetett, hogy melyet. Joachimus de Flore is beszélt ugyanis „bizonyos hasonlóságról”, de persze saját gondolatrendszerén belül. A calabriai apát nem utolsósorban Keleten szerzett személyes élmények befolyása alatt tartotta a remeteséget a legtökéletesebb életformának, egyebek között tehát a pálosok kezében forgó *Vitae patrum*ban olvasható atyákét.³⁶⁵ Joachimus harmadik statusára (a hetedik korszakra) a Szentlélek és az a szerzetesség nyomja rá bélyegét, amelyet a maga sajátos formájában Benedek alapított meg, „bizonyos értelemben” azonban Illéstől származik, és Benedek „az ő szellemében” jött el.³⁶⁶ A tüzes szekéren elragadott prófétának kiemelkedő szerepet juttat Joachimus a világ végének eseményeiben is, mert reá áradt ki először a Szentlélek. Az apát Ó- és Újtestamentumot párhuzamba állító történeti rendszerében a próféta első testi élete a hetedik pecsét korszakát jelenti, amikor eljött, de nem ismerték fel; e hetedik pecsét felnyitásakor, vagyis az Antikrisztus eljövetelekor újból megjelenik azonban, és „helyreállít mindeneket”.³⁶⁷ Illés ugyanakkor a hetedik világkorszak (harmadik status) szerzetesrendjének szimbóluma: a már nem is az apostolok, hanem az angyalok szellemében élő remeték a világ végén kilépnek magányukból, próféta-ként prédikálnak, és kiirtanak a világból minden gonoszt.³⁶⁸

A próféta és a remetesség összekapcsolásának ez a módja volt nyilvánvalóan az, ami ellen a pálos rend vezetői tiltakoztak, és emiatt adatta ki Hadnagy Bálinttal István generalis prior az első remete életét. A Szentlélek (Spiritus Sanctus) birodalmát előkészítő rendet még spirituálisnak is nevezte Joachimus, mert Isten szeretete lángol benne, és röpíti tagjait a remetességbe. Valószínűleg ennek a felfogásnak képzőművészeti jelentkezésére utal az a határozott tilalom, hogy Pált nem szabad halála óráján „collobrum”-ban ábrázolni.³⁶⁹

Fraknói Vilmos a ritka szót nem értette; Kelényi kutatta fel, hogy leginkább „colobium” (collobium) alakban ismeretes.³⁷⁰ Az egyiptomi szerzetesek ruhatárához tartozó ujjatlan, bő köpenyt értették rajta, amin a karokat legfeljebb könyökig lehetett kinyújtani. A görög eredetű szó latin korakeresztény jelentését legbövebben Ioannes Cassianus határozta meg, kifejtve egyszersmind a ruhadarab szabásának szimbolikus értelmét is, amely abban foglalható össze, hogy a szerzetes mintegy levágja kezét, és megszűnik létezni a világ számára. A pálosok Cassianusból és a *Vitae patrum*ból biztosan ismerték;³⁷¹ ha pedig (égyesek közöttük) spirituális felfogásúak voltak, és közvetlen szellemi összefüggést láttak Illés és Pál remete között, a két alak ruházata között is vonhattak párhuzamot.

Az első remete élettörténetében nemegyszer olvasható, hogy pálmalevelekből font tunikát viselt, s hogy Antal magasba emelt karokkal térdelő helyzetben akadt holttestére; úgy, mintha élt és imádkozott volna.³⁷² Azt is megírta azonban róla Jeromos, hogy egy holló hatvan éven keresztül táplálta kenyérrel, mint az Ószövetség szerint Illés prófétát, halála pillanatában meg a már említett Antal angyalok, próféták és apostolok között olyan hófehéren látta az égbe emelkedni, ahogy Illés elragadtatását és Jézus színéváltozását írja le a Biblia. Növelte a próféta és a remete hasonlóságát, hogy Pált Athanasius püspöktől kapott palliumba burkolva tette sírba Antal, az utóbbit ugyanígy temették, és Illés csodatevő ruhadarabjának ugyancsak pallium a neve a latin Bibliában.³⁷³ Annak ismeretében, hogy Joachimus de Flore szoros kapcsolatot látott Illés, Keresztelő János és Pál remete között, könnyen lehetséges, hogy a pálos rend festői névadó szentjüket Illés mennybe ragadtatásához hasonlóan kezdték ábrázolni halálának pillanatában; tulajdonképpen nem egészen logikátlanul, de Jeromos szövegének hű követői a felkínálkozó hasonlóságot a joachimita összefüggések miatt határozottan elutasították, s az égbe emelkedés pillanata helyett azt a jelenetet állították, ill. állították a remete kultuszának középpontjába, amikor Antal apát megalálta holttestét.

Szembetűnő, hogy Hadnagy Bálint milyen autoritativ módon, nem éppen nagy fáradsággal végezte el az ószövetségi próféták és rendje névadó szentjének különválasztását. Nem kevésbé ragaszkodott legfőbb tekintélyéhez, Jeromoshoz, amikor a feladat második felének megoldásához, vagyis annak történeti bizonyításához fogott, hogy Pál minden kétséget kizáróan első a remeték között. Célja a Jeromos-szöveg kétségbevonhatatlan helyességének³⁷⁴ igazolása volt, mikor azonban a dogmák síkjáról a történelem, ezen belül is a kronológia területére tért át, a gondolkodás teljesen más világába került, ahol immár nem Jeromos tekintélye a vitát eldöntő érv, hanem maga az auktoritás szavahihetősége a bizonyítandó. Nekifogva aztán a dátumok tisztázásának és észrevéve a nehézségeket, már-már oda jutott, hogy a kiadás tervét is feladja, ha Pál életének legfontosabb adatait nem sikerül tisztáznia. Saját előadása szerint végül a szerencsés véletlen segített rajta; könyvének mai olvasója sikerét ama modernebb műveltségnek tulajdoníthatja inkább, ami a probléma felismerésére is képesítette. A nehézség onnan adódott, hogy Jacobus a Voragine a *Legenda aurea*ban (itt: *Lombardica Historia*) közölt rövid Pál-életrajzában³⁷⁵ a remete halálát 287-re tette; ha azonban ebből a pálos levonta rendje névadó szentjének életkorát (113), 124-et kapott születési évnek, ami a legkevésbé sem felelt meg Jeromos állításának, aki ugyanazt a dátumot Decius és Valerianus császárok uralkodásának idejére tette. Jacobus Philippus Bergomensis *Cronicarum supplementum* c. könyvében azonban Had-

nagy Bálint 357-nél megtalálta Antal apát halálának pontos dátumát. Ha ehhez tudta, hogy Antal 105 éves korában halt meg, Jeromos Pál-életrajzában pedig azt olvasta, hogy Antal 23 esztendővel volt fiatalabb Pálnál, könnyen kiszámította, hogy az első remetének 229-ben kellett születnie, s ugyancsak tudhatta, hogy 245-ben kellett remeteségbe vonulnia, ha a legenda szerint ekkor 16 éves volt.³⁷⁶

Nagyon jól látta azonban, hogy minden kronológiai zavart ezzel az egy adattal még nem oszlatott el, és nem tűntek el a források ellentmondásai sem. A két fő nehézség abban állt, hogy a 229-es év sem esett Decius és Valerianus császárok idejére, ami a Jeromoshoz feltétlen hűséggel ragaszkodó Hadnagy Bálintot mentorával hozta ellentétbe, s nem egyezett a kíségitőnek választott Jacobus Philippus Bergomensisszel sem, aki Pál remete születését 345-nél említette.³⁷⁷

A nehézségek becsületes felsorolása és csoportosításuk éppúgy jellemző az íróra, mint végső megoldásuk módja. Hadnagy Bálint, a skolasztikusok módszere szerint pontokba szedve, önmaga tette fel az álláspontja ellen felhozható érveket; ugyanígy válaszolt is, de kissé lazábban, kevésbé „iskolásan” fogalmazott, mint a teológusok.³⁷⁸ A súlyosabb argumentumnak Bergomensis adatát tartotta. Ha ezt igaznak fogadjuk el, Antal 93 évvel idősebb Pálnál, s abban az időben látta meg a napvilágot, amikor Jeromos szerint már harmadik éve sírjában pihent.³⁷⁹ Az egyházatya és Hadnagy Bálint véleményével azért sem fér össze az évszám, mert az első remete ebben az esetben Decius után pontosan 109 évvel, tehát távolról sem az ő idejében vonult a pusztába, és nem Pál lenne az idősebb, hanem — Jeromos teljesen világos beszédével ellentétben — Antal apát.³⁸⁰ Nyilvánvaló, hogy egyik feltevés sem egyeztethető össze az egyházatya állításával, tehát az igazságnak sem felelhet meg.

A Bergomensisnél talált 357-es évszámból kiinduló számítás egyedül azért lehetett ellentétes Jeromos nézetével, mert Pál ebből számított születési éve (229) nem pontosan Decius és Valerianus kora. A pálos író készségesen elismeri az ellenvetés jogosságát, de úgy gondolja, hogy Jeromos a két imperátor nevével csak megközelítő időpontot akart megadni: Decius és Valerianus között két császár uralkodott (Gallus és Volusianus [!]), s a mellettük említett két keresztény, Cornelius és Cyprianus sem egyazon évben szenvedett mártírhalált.³⁸¹ Ha azonban valakit még ez a meggondolás sem nyugtatna meg, és tovább firtatná az évszámokat, Hadnagy Bálint — újból Jeromos alapján — a megfellebbezhetetlen tekintélyű Biblia kronológiai zavarait hozta példának: betű szerint véve szavait, Matuzsálem a vízözön után 14 évvel halt meg, de nem olvassuk, hogy benne lett volna Noé bárkájában; a zsidók 430 évig éltek Egyiptomban, de a valóságban csak 210 évig lehettek ott, végül

pedig — ezúttal Jeromos egyik levelét véve elő — általában beszélt az Ó- és Újtestamentum kronológiai zavarairól.³⁸²

A további fejtegetések elsősorban az első remete hazai tiszteletét hivatottak elmélyíteni; a mai kritikus e törekvés tudomásulvételén túl a szerző műveltségéről szerezhet belőlük újabb adatokat. Hadnagy Bálint főként a Pál ereklyéinek Magyarországra hozatalának leírásából (translatio) kiszámította, hogy rendjének névadója 69 évig nyugodott a két oroszlán ásta sírban; 411-ben vitték tetemét Konstantinápolyba, ahol 828 éven át, vagyis 1240-ig maradt; 1381-ben Nagy Lajos hozatta országába, s itt (1507-ig) immár 126 esztendeje őrizték.³⁸³ Tisztán a tudás öröme vezette a szerző tollát, amikor záradékul megírta még Ptolomaeus *Cosmographiája* nyomán, hogy Thebais 2790 mérföldre fekszik Budától.³⁸⁴

Hadnagy Bálint kiadványának e legterjedelmesebb önállóan fogalmazott része azért érdemel még különös figyelmet, mert elárulja, hogy a pálosok között Gyöngyösi Gergely mellett egy másik kiemelkedő rendtag is élenken érdeklődött a kronológia kérdései iránt. A kötet további részei viszont arról tanúskodnak, hogy egy eddig csak Gyöngyösi műveiből ismert rendi reformszellem nyomai Hadnagy Bálint művében ugyancsak megtalálhatók. A szent tiszteletét előmozdító szövegek: translatiójának története (Antal legendája után), officiuma és hazai csodáinak jegyzéke az őszösvetségi próféták és az első remete merev elválasztását, végső soron a khiliasztikus misztikát ellensúlyozni hivatottak; már tisztán a rendtagok vallásos életének elmélyítésére került a kötetbe egy Krisztus egész életét feldolgozó, meglehetősen hosszú vers és egy Mária-hoz intézett imádság.³⁸⁵ Gyöngyösi egészen biztosan támogatja kiadásukat, ha megkérdezzük, vagy ha a sajtó alá rendezés munkájába beleszólhat. A versről azt érdemes itt megjegyezni, hogy tizenhárom szótagú sorait négyes rim foglalja strófákba: ugyanebben a formában írta Hadnagy Bálint a könyvének címelevelén álló *Invocatio sancti spiritus in sequens opusculum comportationis* c. verset, s ugyanezt követte Csanádi Albert is, amikor Krisztus szenvedésének történetét magyar versekbe foglalta.³⁸⁶ A kötet Mária-dicséretéről fontos megemlíteni, hogy a kiadó tudomása szerint sokan tulajdonították „egy bizonyos” János pécsi püspöknek, a nagy hírű és „csaknem kortárs” költőnek, akin természetesen Janus Pannoniust kell érteni. A kiváló kritikájú és kutató hajlandóságú Hadnagy Bálint jóval korábbi másolatban is megtalálta azonban, s ezért a szerzőnek Szent Ágostont tartotta, nyilvánvalóan annak utalva vissza az imát, akinek neve alatt egy régi kéziratban ráakadt.³⁸⁷

A valóban nagy hírű költő neve Hadnagy Bálint művében kétségtelenül a humanizmus nyoma; sokkal inkább az, mint a kronológiai számítások ellen felhozható érvek kissé laza megfogalmazása, de nem

mélyebb annál. Jelentősége csak annyi lehet, hogy Hadnagy nemegyszer hallotta említeni a nevét, mint nagy költőt (nem lehetett nagyon nehéz a budaszentlőrinci pálos kolostor prédikátorának), elhitte a hírt, de többet aligha tudhatott felőle, ha még nevét is alig ismerte. A humanizmusnak ebben az esetben híre, általában inkább a szele juthatott el őhozá, mint szelleme; igaz viszont, hogy ez csakugyan megérintette. Gondolkodásán némi nyomot hagyott, regisztrálható stílusterkvésén,³⁸⁸ de az író ettől még humanista nem lett. Nem lényegtelen azonban tudni, hogy egy humanizmustól érintett pálos szerzetes állt ki igen határozottan a rendjében elterjedt „szerzetesi eretnkség” ellen.

Ha filológiai módszerrel, valamint a képzőművészeti és az irodalomtörténeti adatok egybevetésével nagy valószínűséggel megállapítható is, hogy a Hadnagy Bálint könyvében kifogásolt irányzat a joachimizmus volt, és elfogadható, hogy Szent Pál egyes — erélyesen elítélt — életiratai ebben az irányban tértek el a kanonizált szövegtől, nagyon nehéz pusztán az életrajz mai szövegének és a XV. századi áramlatoknak ismeretében kikövetkeztetni, mik is lehettek a kárhozott, hivatalos változattól eltérő, „önkényes” változtatások. Ha nagyon óvatosan mégis megkockáztatható valami, mindenekelőtt a Pál-legendában és Joachimusnál egyformán előforduló szaracénokkal, ill. törökökkel kapcsolatban lehet bővítésekre vagy átértelmezésekre gondolni.

Magában a remete legendájában kétszer fordul elő a nevük: egyszer Jeromos személyes tapasztalatként állítja, hogy Szíriának a szaracénokkal határos pusztáin maga látott remetéket, egy másik alkalommal arról értesít, hogy Antal kolostorát utóbb a szaracénok foglalták el.³⁸⁹ A Hadnagy Bálint könyvében ugyancsak kiadott Antal-életrajz tudósít még, hogy a szentet szaracén kereskedők vezették egy hegyre, ahol aztán megtelepedett: egy darabig ők látták el élelemmel is, míg utóbb maga termelte meg mindennapiját.³⁹⁰ Hogy e Joachimus irataiban nemritkán szereplő népet a XV. században a törökökkel azonosították, felesleges bizonyítani; sokkal fontosabb lenne tudni, hogy a világ végére készülő pálos remeték mennyire képzelték elérhető távolságban a török hatalom teljes megsemmisítését és a nép megtérítését. Joachimus de Flore azonban megemlíti irataiban,³⁹¹ s ha Bátori László és társai Illés próféta személyével szimbolizált remeterendet alapítottak, bizonyosan hitték.

Ha pedig e hitet meglévőnek vesszük, az is elfogadható, hogy a térítés mellett a kereszténység megtisztításából (castigatio) ugyancsak kivették volna részüket. Már Pál életirata tartalmaz részleteket, amelyek egykönnyen tovább bővíthetők. A legenda vége ugyanis a gazdagok fényűző temetkezési szokásait kifogásolja, s ebbe a passzusba nem volt nehéz a XV. században a princepsok és a bárók fényűzését beleérteni;

különösen azoknak nem, akik kezük munkájával keresték meg kenyérüket. Hasonló kitétel akad Antal remete életiratában is, ami ugyancsak beletartozhatott Bátor Lászlóék legendáriumába.³⁹²

A Joachimus de Flore irataiban khiliasztikus összefüggésbe állított remeteségtől és az általa alapított rendtől elválaszthatatlan a tanulás.³⁹³ A pálos kézművesek és vezetők a *Vitae patrum* ősi szövegeinek joachimita átértelmezésével modernizálhatták a vallásos életet, s ez az új történelmi körülmények táplálta igény vezethetett el a sokat emlegetett magyar Bibliához és bibliamagyarázathoz. Az első remetét eltemető Antal legendájában az áll egyebek között, hogy olvasni nem tudott, nem értett görögül sem; hallás után úgy megtanulta viszont a Bibliát, hogy Isten minden parancsát élő könyvként tartotta emlékezetében.³⁹⁴ Ugyanakkor azt hangoztatta e szent analfabéta, hogy az értelem (*sensus*) előbbre való a betűnél, megvetette az okoskodást, a világi tudományokat, és vallotta, hogy a Bibliában minden benne van, amit tudni érdemes.³⁹⁵

Valami ilyesféle tudásra vágyakozhattak a pálos rend laikus fráterei, és ilyen összefüggésben értelmezhető a Bátor László vezetése alatti khiliasztikus mozgalom végső soron szociális nyugtalanítás kifejezőjének. A remetekolónia feloszlásának gazdaság- és társadalomtörténeti okait felkutatni források hiányában egyelőre nem lehet, és emiatt minden erőfeszítés valószínűleg általános megállapításokba torkollanék. Irodalmi dokumentumok szerencsére azonban vannak; viszonylag terjedelmesek, és a tárgyalt esztörténeti vonatkozásban sem némák: Hadnagy Bálint kortársa, Gyöngyösi Gergely szórt el rendtörténetében s más munkáiban legalább megjegyzéseket, amelyek jól alátámasztják és kiegészítik, amit Hadnagy könyvéből csak ügyel-bajjal lehet kikövetkeztetni. Ugyancsak ő az, akinek életművéből megállapítható, mi maradt meg a rend spirituális szárnyának khiliazmusából a XV—XVI. század fordulójára.

Két szerző véleményének ilyen egymást kölcsönösen kiegészítő felhasználása ellen joggal lehet kifogást emelni, mert egyáltalán nem biztos, hogy a két, nagyjából egykorú szerzetes a rendjét alapjaiban megrázó válságot (és mozgalmat) egyformán ítélte meg; nem kell feltétlenül nézetazonosságot feltételezni közöttük még akkor sem, ha tudjuk, hogy mindketten a rend vezető garnitúrájához tartoztak: az egyik István generalis prior felszólítására állította össze kiadványát, a másik meg ugyanennek a rendfőnöknek ajánlotta első munkáját.

Vannak is adatok, amelyekből nézeteik eltérésére lehet gondolni. Hadnagy Bálint ti. Gyöngyösi mellett meglehetősen arisztokratikus felfogásúnak mutatkozik. Az első remete életadatainak összeállítását elvégezve azt állítja ugyanis Jacobus Philippus Bergomensisre hivatkozva, hogy a rend névadó szentje mágnások véréből származott. A

kijelentésnek azzal ad hangsúlyt, hogy az olasz történetíró művének még a könyvét (liber) is megadja, de itt e nyomatékos állítás csak abban a formában található, hogy Pál remete „nemesi családból” való.³⁹⁶ Eltekintve most attól, hogy az idézés e módszere a joachimita irodalomban nem ritka tekintélykokolásnak felel meg, valóban kétségbe vonható, hogy a rangemelés feltétlenül összhangban áll-e Gyöngyösinek ama erőteljesen hangoztatott tételével, hogy a pálosok kezük munkájával keresik meg mindennapi kenyerüket, s akinek generalisi ideje alatt e tétel oklevelekbe is bekerült.³⁹⁷ A kérdés távolabbról a testi munka társadalmi értékelésével, ill. a kialakult közfelfogás askztikus áttörésével kapcsolatos (amiről vajmi keveset hordott még össze a magyar tudomány), közelebről a rend mint szervezet és az ezt fenntartó társadalom viszonyára redukálható. Hadnagy Bálint kétségtelenül szerzetének rangját kívánta emelni állításával; Gyöngyösi belső, rendi vonatkozásban foglalkozott a kérdéssel, és úgy, hogy a vicarius generalisnak kötelességévé tette a pálosok és az előkelőségek közti kapcsolatok ápolását, s rendjének szabályai között a királyok és a princepsok neveléséről értekezett. Aligha állítható tehát, hogy a két író között a szerzet és a társadalom viszonyának megítélésében lényeges különbség lett volna, mert mindketten a vezető réteg vonzáskörében próbálták a pálos csoport helyét megállapítani.

Szorosan ide tartozik, de mégis más elbírálás alá esik Gyöngyösi ama tétele, hogy a rendtagok kezük munkájával tartják fenn magukat. Addig, míg a magyar művelődéstörténet részletesen ki nem dolgozza a témát, csupán azt lehet erről megjegyezni, hogy Gyöngyösi tézise csakis az ő művében és generalisi korszakából ismeretes, és emiatt valószínű, hogy nem annyira a tényleges szokások sejtethők háttérben, mint inkább tekintélyes adag reformszándék, melynek ősforrása a Hadnagy Bálintnál fő tekintélynek elfogadott Jeromos és a Gyöngyösitől nagyra becsült Cassianus egyformán lehet.³⁹⁸

Nézetkülönbségre lehet gyanakodni abbóla tényből is, hogy Hadnagy kizárólag elítélően beszél a joachimita szárnyról, Gyöngyösi viszont — legalábbis Batori Lászlóékról — bizonyos elismeréssel. E gyanút a szakirodalom csak megerősíti, mely Gyöngyösit mint Joachimus követőjét és a „misztikus apokaliptikus irodalom művelőjét” tartja számon.³⁹⁹ A két kiemelkedő rendtag álláspontjának megítélésénél figyelembe kell venni azonban, hogy Hadnagy Bálint csak az ószövetségi próféták és a keresztény remeték közti határ elmosása ellen tiltakozott, de egyetlen szóval sem állította, hogy a harmadik status vagy a hetedik évezred soha nem következik be; ha Joachimus tanaival vetjük egybe protestációját, csupán azt jelenti be, hogy nem hisz az Ó- és Újtestamentum olyan párhuzamba állításában, ahogyan a calabriai apát műveiben olvasható, a *Liber figurarum*ban megsejmelhető is.⁴⁰⁰ Ennyit pedig

akár a joachimitának ismert Gyöngyösi Gergely is aláírhatott; az a szerző, aki világos szavakkal az eljövendő aranykor mellett tett hitet, és műveiből legalább következtetni lehet a Bátor Lászlóék körül kibombant belső harcra.

Ennek első nyoma a rend 1465-i nagykáptalanának két végzése: az elsőt Gyöngyösi jegyezte fel, a másikat létezése Hadnagy Bálint könyvéből valószínűsíthető. A rendi történetíró *Declarationes* c. művében említi, hogy a jelzett évben a szerzetesek napirendjét káptalani határozottal osztották meg a tanulás, a testi munka és az elmélkedés között; Remete Szent Pál csodáinak Hadnagy Bálintnál közölt jegyzékéből viszont az vehető ki, hogy rendszeres megörökítésük ugyancsak 1465-ben kezdődött, a listát folyamatosan vezették, majd néhány alkalomszerűen odavetett eset (1487, 1490, 1498) feljegyzése után 1500-tól „az a gyakorlat kezdett meghonosulni, hogy mindegyik csodás esetről külön nyilatkozat állíttatott ki”.⁴⁰¹

Az adatok önmagukban kétségtelenül többféleképpen magyarázhatók. Bátor Lászlóék eszmevilágának ismeretében azonban lehetőség nyílik, hogy az elsőt az új vállalkozás hívei és a rend vezetősége közötti kompromisszumnak értsük, és egyszersmind ama harmonikus életrend első jeleként fogjuk fel, amit később Gyöngyösi Gergely úgy ünnepeelt, hogy rendtársai „valósággal a mennyei birodalom polgárai: igazságosak, Istent dicsérik, gyakran részesei a Szentlélek vizsgáztatásának és élvezői a kimondhatatlanul édes örömeknek”.⁴⁰² A kompromisszum háttere az lehet, hogy az előjáróság a teológus Mihály és a Bátor László vezette mozgalom által két tűz közé szorulva s a testi és a szellemi munka között is egyensúlyt keresve egyeztetette a kétfajta foglalatosságot, és így igyekezett a rend belső, szellemi egységét helyreállítani; úgy azonban, hogy közben a szerzetesi élet ősforrásaihoz tért vissza. Az első remete csodáinak rendszeres vezetése nehezen érthető másként, mint hogy a vezetők szükségesnek látták a szent különös tiszteletének előmozdítását. Hadnagy Bálint könyvét ismerve még kétséges is alig lehet, hogy a Pált Illés prófétához kapcsoló joachimita szárny tette szükségessé a csodák folyamatos összeírásának elrendelését.

1472 a rendszeres feljegyzések kerek tizenöt esztendő megszakadásának és egyszersmind Gergely generalis hivatalba lépésének időpontja. E közelebről ismeretlen személy szerepére néhány döntő jelentőségűnek látszó adat Gyöngyösi krónikájában olvasható. A történetíró szavahihe-tősége ebben az esetben eszményítő szándékai mellett sem vonható teljesen kétségbe, mert a rendi emlékezet fél századdal korábbi eseményeket szóbeszéd formájában őrizhetett még, és mert a generalis hivatali utóda, Szombathelyi Tamás, utóbb Gyöngyösi novíciusmestere volt, aki első kézből adhatta tovább tapasztalatait a pálosok historikusának.⁴⁰³ Hiteles lehet tehát, hogy minden tekintetben kiművelt, tudós ember

volt, mikor esztergomi kanonoki stallumát otthagyva lépett a pálosok közé. Igaznak vehető az a kijelentés is, hogy valamiféleképpen ő volt a rend „megújítója”.

Szándékosan feltételes módban beszéltem az előbbi mondatban, hogy szükséges megszorításokra célozzak, és további megfontolásokat javasoljak. Gergely múltját figyelembe véve (és más forrás hiányában) valóban elfogadhatónak látszik, hogy iskolázott ember volt: műveltségének vonásait azonban Gerardus Magnus Kempis Tamásnál olvasható jellemzése nyomán írta meg Gyöngyösi Gergely, mégpedig a szavakig megegyezően:

Kempis VII, 83

in omnibus scientiis liberalibus, naturalibus, moralibus civilibus canonicis et theologicis nulli secundus erat in orbe.

Gyöngyösi c. 60

in omnibus scientijs, scilicet liberalibus, naturalibus, moralibus, Canonicis et theologicis simul in vno indiuiduo congregatis, nulli tunc secundus erat.

A fenti szöveg kölcsönzésének módja oly szó szerinti hűségű, hogy láttára minden más, talán lazább hasonlóságot is érdemes lesz gondosan megvizsgálni; megvan az a jelentősége, hogy a németalföldi író ugyanazon művéből (*Dialogus noviciorum in quattuor partes distinctus*) való, mint a már korábban Bátorival kapcsolatban közölt párhuzam, s azt a — későbbiekben beigazolódó — reményt kelti, hogy ugyaninnen majd további átvételek mutathatók ki; figyelmet érdemel végül, hogy Batori László esetében és Gergely generalis priornál egyformán a műveltség rajza származik idegen forrásból.

Nem kevésbé fontosnak látom, hogy Gergely portréjában ugyancsak Kempistől származott át a meglehetősen szokatlan „instaurator” szó.⁴⁰⁴ Gyöngyösi tudatosan követett példájában Gerardus Magnus prédikátumaként szerepel, s eredetileg azt jelenti, hogy a devotio moderna áramlatának ő az elindítója (primus instaurator); a magyar pálos — az „arma sanctae crucis” esetéhez hasonlóan — ezúttal is pontosan tudta, hogy rendjének használatára mit ír le: elhagyta az „első” jelzőt, s a szónak a pálosok történeti viszonyait tükröző jelentést adott. Minthogy pedig Kempis valóban az alapítót illette vele, a magyar pálos pedig Gergely generalist jellemzi így, nehezen hárítható el az a feltételezés, hogy ő volt, aki a rendben a devotio modernát meghonosította, de egyszersmind arra is gondolni lehet, hogy ugyanő törte meg Batori Lászlóék radikális joachimizmusát, és szétszórta a renden belüli „ordo”-t. Tevékenységét, úgy látszik, Szombathelyi Tamás segítette és folytathatta: ketten — két év kivételével — 1472—88 között folyamatosan vezették a rendet, és valóban maradtak nyomok, hogy kettőjük instauratori munkájának

lényege aligha lehetett más, mint hogy erélyesen felléptek a spirituális szárny ellen, és határozottan törekedtek a pálosok belső életének megújítására. Gergely, az „instaurator” (1472—76) volt az, aki máshová tanácsolta a Pestről jelentkező beginákat, Szombathelyi Tamásnak, Gyöngyösi Gergely nevelőjének második hivatali ciklusa alatt (1484—88) halt meg a rendben Bátori László. Pontosan e két dátum közötti időben, a két generalis alatt taszíthatták vissza a „valamicskét tudó” conversusokat a Pater nostert és az Ave Mariát mormoló laikusok szintjére, legfeljebb azt engedve meg nekik, hogy imádságot olvassanak vagy inkább csak hogy kívülről megtanuljanak magyarul.

A végső leszámolás — az 1460-as évek egyezkedési kísérletei után — nagyon egyszerűen történhetett: a generalis — valószínűleg Gergely — megvonta az anyagi támogatást az anyakolostor közelében élő remetektől, s a kis kolónia más pártfogó hiányában keze munkájából nem tudta fenntartani magát.

A rendi vezetés e döntő elhatározásának motívumai között nem szabad említetlenül hagyni a világi társadalom hatását. Gergely, a szerzet akkori vezetője, kanonokból lett pálos remetévé, és Gyöngyösi krónikája szerint a legjobb kapcsolatokat tartotta az udvarral; a Hunyadi-család viszont már korábban, az obszerváns ferencesek esetében megmutatta, hogy tud és akar is beleszólni a pártfogolt rendek belső ügyeibe, s a legkevésbé sem nézi jó szemmel a szerzetesi familiákban meghonosodó eretnekgyanús mozgalmakat.⁴⁰⁵ A drasztikus rendszabály után tért vissza a pálosok közé a világi környezet rendje és munkamegosztása; úgy azonban, hogy — feltehetőleg az udvar támogatásával — a külső világ vezető értelmiségi rétegének korszerű humanista műveltsége is utat talált lassanként a miséspapok közé, s a lelki élet a devotio moderna irányába terelődött; mindkettő oly módon pedig, hogy a szerzet joachimita hagyományai sem tűntek el teljesen. Afféle alaptendenciaként élt és maradt meg, amit csak átfogalmazni, megszéli-díteni lehetett.

Ha Gergely generalis prior reformátor volta az elmondottak értelmében elfogadható, s ha a most vázolt folyamat legalább a probabilitás szintjén mozog, bizonyos mértékig átfogalmazásra szorul a pálos krónika rendfőnökportréinak forrásértékéről vallott nézet. A legkevésbé sem arról van szó, hogy ezek nem lennének a devotio moderna szellemében idealizált képek, ahogyan Mályusz Elemér helytállóan állította; néhányról alább fog kiderülni, hogy szó szerint Kempis *Dialogus*ából való. Az eddig megállapított és a később még bemutatandó kölcsönözések láttán s Gergely generalis prior (feltehetőleg) fordulópontot jelző tevékenységének ismeretében inkább arra lehet nyomatékosan felhívni a figyelmet, hogy Gyöngyösi Gergely krónikájában a devotio moderna hatása aligha lehet egyéni, elszigetelt elképzelés következménye.

Egy rend hosszú évekig előkészített történetét, mint már jóval korábban hangsúlyoztam, bajosan írhatta meg valaki kizárólag saját nézetei szerint és úgy, hogy amit megírt, nem felelt meg a szerzet többé-kevésbé egységes önszemléletének, az egész művet átható tendencia a mértékadó csoport felfogásának, s olyan módon sem, hogy az élő emlékezet és szóbeszédben élő hagyomány kiáltóan ellentétben állt volna a lerögzített szavakkal. Az persze teljesen más, az adott keretek között érvényesíthető írói szabadság, sőt tehetség kérdése, hogy a krónikás hogyan szerkeszti meg mondanivalóját; már akár a szavak, a készen talált sémák megválasztásában, akár az uralkodó nézeteknek megfelelő irányzatosság fokának tekintetében. Még arra is marad lehetőség, hogy helyenként saját véleményét mondja el. A fentiek értelmében és a kétfelől is meghúzott határok között a szöveg- és szókölesönözések önmagukban még korántsem semmisítik meg a krónikában közölt portrék mindennemű hitelességét; eszmetörténeti szempontból, ha irányzatosságukat vesszük figyelembe, meg éppenséggel nem, legfeljebb elemzésüket teszik bonyolultabbá. Gergely generalis prior tehát még lehetett a rend szemüvegén nézve művelt ember, és biztos, hogy a közgondolkodást megszabó kör szerint „megújította”, azaz megreformálta a pálosok belső életét. Ugyanígy Szombathelyi Tamásról is elfogadható az iskolázottság, amit ugyancsak Kempis Gerardus Magnusról írott szavaival jellemzett személyes tanítványa, Gyöngyösi Gergely:

Kempis VII, 67

Gyöngyösi c. 62

Habit. . . *scientiam omnium liberalium artium cum multiplici sanctorum scripturarum notitia; nec non naturale ingenium valde acutum, divinae gratiae lumine subornatum*

Habebat *scientiam omnium liberalium artium cum multiplici sanctorum literarum notitia, nec non naturale ingenium valde acutum, sed divinae gratiae lumine subornatum.*

Egyáltalán nem biztos, hogy a könyvek szeretete egészen hiányzott belőle pusztán azért, mert e megbecsülendő jellemvonását ugyancsak Kempisből s az említett összefüggésből kiemelt szavakkal ábrázolta Gyöngyösi:

Kempis VII, 65—66

Gyöngyösi c. 62

Sic et beatus Hieronymus maluit *habere in vilibus membranis codices emendatos: quam pulchros et*

Magis . . . *volebat cum S. Hieronymo habere codices emendatos in vilibus membranis, quam pul-*

incorrectos. Est tamen decens et recommendabile satis pro honore Dei et ornatu sanctae ecclesiae longe lateque florentis: quod libri sacrae scripturae et ad divinum officium pertinentes meliori stilo scribantur; atque ab omni pulveris sorde et corruptione praeserventur, quatenus multis tam praesentibus quam futuris catholicae pacis fidelibus deserviant: et inertes ad legendum ardentius provocent:

chros incorrectos. Nihilominus valde decens et commendabile esse praedicabat, pro honore Dei et ornatu Ecclesiae longe lateque florentis, quod libri Sacrae Scripturae, et praesertim ad officium diuinum pertinentes meliori stillo scribantur, atque ab omni pulveris sorde, sindonibus et alijs operimentis praeseruentur, quatenus multis tam praesentibus quam etiam futuris Catholice viventibus deserviant, et inertes pro-uocentur ad legendum attentius...

A hibátlan könyvek iránti szeretet még igazolható is, mert éppen az ő generalisi idejében, talán rendfőnöki megbízásából, de egészen biztosan tudtával és beleegyezésével rendezte nyomtatás alá Tatai Ahtal a rend missaléját és breviáriumát.

Érdemes még egyszer kiemelni, hogy Gergely és Szombathelyi Tamás vonásai Gerardus Magnus arcképének mintájára készültek, de mikor Gyöngyösi Zalánkeményi Péter (de Zalonkemen) portróját rajzolta, már nem őt vette mintának, hanem az alapító utódát, Florentiust:

Kempis VII, 178

Gyöngyösi c. 68

Intellectus sanctarum scripturarum velut quidam caelestis radius in eo luculenter resplenduit tantaque puritate divinae claritatis illuminatus est, ut sive in veteri sive in novo Testamento legeret: ab omni parte mysticus ei sensus occurrebat.

intellectus ...sacrarum scripturarum velut quidam caelestis radius in eo luculenter resplendebat. In varijs etiam historijs Veteris et Noui testamenti exponendis mysticus sibi sensus ad vnguem occurrebat...

A szövegegyezés filológiaiilag kifogástalan, a rendfőnöknek kijáró tisztelet kétségbevonhatatlan, a bibliaismeret és -magyarázat reálisnak vehető vonás. Csak Kempis szövegének alapos ismerői tudhatták a pontos forrást, és következtethették egyszersmind, hogy Gergely generalishoz és Szombathelyi Tamáshoz képest Gyöngyösi másodrendű személynek tartotta Zalánkeményi Pétert, ha az utánuk következő rendfőnököt már nem Gerardus Magnusról mintázta.

A németalföldi devotio moderna kisebb alakjainak vonásait ugyanis a magyar pálos rend generalisi tisztet nem viselt tagjai kapták. Kis Gál (Gallus Parvus) pl., akinek utolsó idejét Gerardus de Zutphania életéből emelte ki Gyöngyösi:

Kempis VII, 281

ante finem vitae suae quasi noviter conversus Speculum monachorum et Profectus religiosorum iterum legere coepit: in quibus spiritum devotionis studuit recolligere et ad primitivum fervorem innovare.

Gyöngyösi c. 55

Ante finem vitae suae quasi noviter conuersus speculum monachorum et profectus religiosorum iterum lectitabat, in quibus spiritum deuotionis studuit recolligere, et ad primitiuum feruorem se innouare. . .

Életrajzi adatként teljesen hihetetlen, hogy Kis Gál ugyanazt tette volna, mikor halálát közeledni érezte, mint a távoli holland pap, de ne feledjük, hogy a magyar pálos 1460 után kerül szóba a krónikában; csaknem fél századdal tehát Gyöngyösi belépése előtt, amikor alakjáról aligha őrizhetett többet a rendi emlékezet, mint hogy apró termetű miséspap volt, s egyidőben élt egy bizonyos Nagy Gállal (Gallus Magnus), aki — vele ellentétben — magasra nőtt, írással foglalkozott, és bozontos szemöldöke a tollat megtartotta. A néven túl csak távoli, ellenőrizhetetlen, anekdotába kívánczó elemek ezek, amelyeket Gyöngyösi szabadon díszíthetett fel Kempistől átvett részletekkel. Aligha a történeti igazság jávára írandó ezek szerint, hogy Kis Gál más jellemvonásai ugyancsak Gerardus de Zutphania életéből valók:

Kempis VII, 280

a sapientibus et litteratis viris pro ingenio sibi collato mirifice laudabatur: sed ipse pro nihili duxit hominum laudes. Non enim eloquentiae studuit esse sectator: sed bonae conscientiae observator. Itaque ad intelligentiam scripturarum non tam longa exercitatio studii eum iuuit quam Spiritus sancti informatio: qui intellectum dat paruulis et mysteria sua revelat mentibus puris.

Gyöngyösi c. 55

Et licet a sapientibus et literatis pro ingenio sibi collato mirifice laudaretur, tamen ipse pro nihilo ducebat laudes humanas.

(Előbb:)
confirmabat ad intelligentiam . . . scripturarum, non tam longa exercitatio studij eum iuuit quam spiritus sancti informatio, qui dat intellectum paruulis, ac mysteria sua reuelat mentibus puris.

Arra is akad világos példa, hogyan szerkeszt egybe Gyöngyösi két németalföldi életrajzból egy harmadikat, — magyar rendfőnök bemutatására. Bálint generalisról (1456) van szó, aki kortársa volt Kis Gálnak:

[Arnoldus Scoenhoviae] *Non magnopere laboravit pro multa scientia habenda, sed pro bona conscientia et puritate cordis servanda: sciens mundos corde beatos fore, et Deo gratissime placere.*

Non magnopere laborabat addiscere artes subtiles, sed pro bona conscientia et puritate cordis servanda, sciens fore: Beatus mundo corde, non enim ait Dominus in Evangelio: Beati Magistri artium.

Uo. 297

[Iohannes Kessel] *Bene invenimus in evangelio scriptum, beati pauperes spiritu [Mt, 5,3]: quoniam ipsorum est regnum caelorum, sed nullibi legimus, beati magistri artium.*

Úgy látszik, az élő emlékezet határvonala és Gyöngyösi rendtörténetének tengelye Gergely generalis működése: a tendenciózusan megfogalmazott jellemrajzokban előtte egy-két évtizedig még valamennyire, korábban már egyáltalán nem kereshetők olyan vonások, amik a legcsekélyebb mértékben is megfelelhettek a régmúlt idők történeti igazságának. Ha valaki, maga Gyöngyösi tudta ezt legjobban. Minthogy azonban az irányzat terjesztését írói feladatának tekintette, és szabály az, hogy minden új mozgásba lendülő csoport képviselői megalkotják maguknak történelmüket, a pálos krónikásnak határozottan kapóra jött, hogy egyre kevesebb történeti hagyomány kötötte meg kezét, és szinte minden korlátozás nélkül propagálhatta és historizálhatta a devotio modernát. Mi sem jellemzőbb példa erre, mint hogy a Bereck generalis által javasolt olvasmányok szóról szóra Kempisből valók:

Kempis VII, 97—98

Gyöngyösi c. 48

Radix studii tui et speculum vitae sint primo evangelium Christi quia ibi est vita Christi. Deinde vitae et collationes patrum. Deinde epistulae Pauli et canonicae et actus apostolorum.

Radix autem studij et speculum vitae sint Evangelium Christi, vitae et collationes patrum, epistolae Pauli et Canonicae et Actus Apostolorum.

Azt nem lehet tudni, hogy miért a váradi prépostnak állított, de azok sorában nem található Bereck tanításaként olvasható a könyvjegyzék; ha azonban már így van, írói eljárásnak teljesen logikus, hogy a devotio

moderna és a tudományok viszonyát róla beszélve fejti ki Gyöngyösi — Kempis szavaival:

Kempis VII, 91—92

rarissime est, quod qui scientiis lucrativis vel medicinae vel legibus vel decretis inhaeret, vel rectus vel aequus sit in ratione vel iustus vel quietus vel recte videns. . . . Tu nullum tempus consumes in geometricis arithmeticeis rhetoricis dialecticis grammaticis lyricis poeticis iudicialibus astrologia . . . secreta naturae non esse studiose inquirenda in libris gentilium, nec legis nostrae veteris et novi Testamenti; sed cum occurrant de eis et in eis Deus est laudandus et glorificandus.

Gyöngyösi c. 48

Nec etiam hoc ignorabat, quod qui scientiis lucratiuis, vt puta medicinae, legibus aut decretis inhaeret, rarissime iustus et rectus est. Proinde iam quasi nullum tempus tererebat in Geometricis, Arithmeticeis, Rhetoricis, Grammaticis, Liricis, Poetis, judicialibus et Astrologia, sed omnes artes ad mores retorquebat, et in omnibus libris siue gentilium siue nostrae legis, veteris videlicet et noui testamenti. Non secreta naturae quaerebat, sed Deum in eis et de eis laudabat atque glorificabat.

A tudományok elősorolása ama rövid listára emlékeztet, ami azt tartalmazza, hogy Bátori László mit hagyott ott, amikor a rendbe lépett; ismétlődő motívum tehát az életrajzokban, s a tudományos képzettség ugyancsak nemegyszer elmondott értékelésével kapcsolatos.

A könyvek szeretetét és a helyes szövegek megbecsülését, az olvasást vagy helyesebben: olvasgatást egészíti ki a nemritkán ajánlott írogatás. Kétszeresen téves lenne azonban azt hinni, hogy a Gyöngyösi előadása szerint jegyzetelgető pálosok, pl. a XIV. századi István vagy az 1431-ben megválasztott Ferenc generalisok bármiféle művet hagytak hátra, s ezek elveszését egyetlen pillanatig is fájjalni érdemes. Először azért lenne hiba, mert az említett Ferenc irodalmi munkásságáról szóló mondat Kempisből való:

Kempis VII, 55

Gyöngyösi c. 44

multa devota exercitia compilando descripsit

multa deuota exercitia compilando conscripsit,

s valószínűleg Kempis hatására került a magyar pálos krónikába minden hasonló adat. Másodszor azért lenne tévedés, mert a németalföldi papok sem irodalmi műveket írtak, hanem elmélkedési pontokat jegyezgettek le maguknak, amelyeket gyakran forgattak; ahogyan István tette, és ahogyan Kempis ajánlotta *Dialogus*ában. Gyöngyösi egész

rendtörténetében mindössze egy tudományos rangú mű és egyetlen szerző említették: Jacobus de Segeto (Seged, Segesd), aki a zsoltárokat kommentálta 1480 táján. A krónikás még könyvének kezdőszavait is megadja, amiben Kempis *Dialogus*ának hatása is mutatkozik (aki ugyanilyen formában örököltette meg Gerardus de Zutphania két művét⁴⁰⁶), de Gyöngyösi személyes érdeklődése is megnyilvánulhat, aki meg két bibliai könyvet kommentált végig.

A devotio modernában propagált olvasgatásnak és írogatásnak semmi köze tehát a szekularizált értelmű irodalmi munkássághoz, nincs kapcsolata a kor egyetemeken tanított rendszeres teológiájához és a szokásos disputációkhoz sem, amiket Kempis — Gerardus Magnuson keresztül — civódásnak, feltűnéseltetésnek vagy javadalomszerzés eszközeként tartott. Ő Párizsról beszél,⁴⁰⁷ mikor e megjegyzéseket mondja, s ezek a távoli messzeség és a közvetlen kapcsolatok hiánya miatt nem kerültek át Gyöngyösihez. Kiemelte viszont a magyar pálos a filozófiai magistereknek szánt figyelmeztetést, mert ilyenek rajta kívül is akadtak rendjében. Nem a tanulást tartották itt célnak, hanem életük megjobbítását az olvasás és elmélkedés által: szubtilitás helyett humilitásra,⁴⁰⁸ tudomány helyett devotióra törekedtek, s mikor az Írást magyarázták, nem a hosszú stúdióma során elsajátított tanok, hanem a Szentlélek sugallata szólt belőlük. Ilyen inspirált exegétáknak ábrázolta Gyöngyösi Gergely Kis Gált, a XV. századi Ferenc generalist, Szombathelyi Tamást és Benedek rendfőnököt; megkapta az „illuminatissimus” jelzőt Michael Pannonius is, aki a krónikás leírása szerint azért bukott el, mert nem volt alázatos.

E szent simplicitas és devotió misztika meghonosodása éppúgy belső előzményekre épülő fejlemény, felfedezése és alkalmazása éppúgy hazai gondolkodás eredménye, mint Bátori Lászlóék joachimizmusáé; mint említettem, nem is független tőle, és története során sem szakadt el ettől teljesen. A devotio moderna hívei ugyanis a másik, régebbi áramlathoz hasonlóan s a rendi hagyományokat átértékelve hangsúlyozhatták, hogy mozgalmukkal az ősegyház viszonyai valósulnak meg a szerzetben, s ellentétben az „öregedő világgal”, bennük és általuk újból felbuzog a vallásos hevület. E nagyon régi és teljesen új között feltételezett párhuzam miatt kedvelt olvasmány a Kempis *Dialogus*ában többször említett *Vitae patrum*,⁴⁰⁹ válik példák forrásává az egyiptomi remeték élete s a régi egyszerűség és a hanyatló világ összevetése, amelyben a devotio moderna szerepének felmérése az önszemlélet és a testületi tudat egyik fontos tényezőjévé vált.⁴¹⁰

Ha elfogadjuk, hogy a devotio moderna a vallásos gondolkodás történetében sajátos misztikájával hozott újat, azt is ki kell mondanunk — mások meggyőződésével ellentétben és R. R. Post nézetének megfelelően⁴¹¹ —, hogy e németalföldi irányzatnak eredetileg vajmi kevés köze

volt és lehetett a humanizmushoz. Ha így gondolkozunk, megszabadulunk attól a kötelezettségtől, hogy előre feltett szándékkal erőteljes humanista hatásokat keressünk a devotio moderna minden magyar hívénel, mert az óvatosan körvonalazható valóság némiképpen más, mint az előfeltételezés sugallta elképzelés. Hadnagy Bálint könyvéből, mint már említettem, még csak a reneszánsz szele érezhető ki. Biztos, hogy a tudásban önmagáért gyönyörködött, érzéket mutatott a stílus szépsége iránt, ugyanakkor azonban nyelvi kultúrája még a humanista praxis legkezdetén áll, és a külvilág lényeges dolgairól (pl. Janus Pannonius költészetéről) inkább hallomásból, mint saját szemével szerzett tudomást. Gyöngyösi még ugyancsak nem közvetlen, irodalmi forrásokból merítette műveltségének igazán korszerű elemeit; abban különbözik mégis kortársától, hogy ami eljutott hozzá, azt tételesen megfogalmazta és rendi reformterveibe iktatta.

Fontos tudni, hogy az első behatások a mi tájainkon (Magyarországon és Lengyelországban) érték. Már 1510 körül írott *Epitomájában* megtalálható ugyanis az a kíváncsi, hogy a laikus novíciusok a mesterségeket tanulják, a klerikusok viszont a „szabad művészeteket”: tudják tisztességesen a latint, és ne hozzanak szégyent a rendre járatlanságukkal az egyházi és a világi előkelőségek előtt.⁴¹² A megfogalmazásból világos, hogy a jó latinságot a külvilág várta el akkoriban a rendtől. A vezetőség eleget tett a várakozásnak, s Gyöngyösi az utat és módot is megadta, hogyan érhetik el társai a megkívánt célt, mikor kitért a költők olvasására, és előadta, hogy vannak „fajtalan” (lascivus) poéták és művek, mint pl. Ovidius és *De arte amandija*, melyeket olvasni nem szabad; vannak ellenben mások, amelyek csak helyenként botránkoztatnak meg; ezeket a szavak, a helyes és ékes beszéd megtanulására még szerzetesek is tanulmányozhatják. Segítséget nyújtanak ugyanis a teológiához és a kánonjoghoz, — teszi hozzá magyarázatképpen.⁴¹³ Első látásra liberálisan ítélte meg tehát a költők olvasását. Érdeme azonban nem több, mint hogy szükségesnek tartotta a kánonjog passzusain alapuló vélemény elmondását; már egyáltalán nem biztos, hogy közelebbről ismerte pl. a humanistáknak és ellenfeleiknek költészet körüli vitáit, de valamit hallhatott felőlük, ha már írt a témáról. Biztos viszont, hogy a latin nyelvi műveltséget nagyra értékelte, és birtoklását szakszerűen tagolta a szókészletre (vocabulary), a grammatika részletes ismeretére (recte) s e szilárd bázison nyugvó készségre (ornate).⁴¹⁴

Az elmondottakat figyelembe véve is helytálló azonban Mályusz Elemér megjegyzése, hogy Gyöngyösi rendtörténete „kétségtelenül van annyira középkori jellegű, mint Thuróczy János krónikája”.⁴¹⁵ A véleményt nem túl nehéz szövegekkel, pl. a két író egymástól függetlenül fogalmazott, de azonos természetszemléletre és stílusra valló tavaszleírásaival igazolni.⁴¹⁶ Nem nehéz Gyöngyösi irodalmi ítéleteivel sem

alátámasztani, mert amit szépnek talál — az első remete translációja és csodáinak István generalis prior alatt feljegyzett listája —, még végtelenül messze áll a humanista latinságtól.⁴¹⁷ Nem mond túl sokat az olyan kijelentés sem, mint az „elmésséggel egybekötött humanitás”, mert ez meg nem irodalomra, hanem a pálos klerikusok egymás közötti érintkezésére értendő.⁴¹⁸ Nem jutunk messze az antik mitológiai kölléktár alkalmazásának adataival: Gyöngyösi azt írja egyszer a rendtörténetben, hogy Csanádi Albert, a költő színarany szobrot érdemelne a delphi Apollo templomában, máskor viszont ostoba mesének állítja, hogy poéta lesz, aki iszik a Helikon forrásaiból. Kijelentéseiből biztosan csak annyi olvasható ki, hogy értékelni tudta Csanádi Albert műveltségét (amely az övénél jóval korszerűbb volt), nem ellenezte a stílus ókori eredetű ékességeit, de teljesen elzárkózott a költői ihlet gondolata elől, melyet csak vallási elragadtatásként tudott értelmezni.⁴¹⁹

Annál kevésbé ellenezte tehát a misztikus elragadtatást, amelybe az olvasmányain és kivonatain elmélkedő szerzetes emelkedett. Az ilyen élményekből tudhatta másokhoz hasonlóan, hogy némely imádság vagy beszéd „igen szép” vagy „édes”, mint a rendfőnök egykori titkára, egy rendi formulárium összeállításának szorgalmazója pedig saját tapasztalat alapján dönthette el pl. azt, hogy melyik árenga jó, igen jó vagy szép. E gyakran ismételt jelzők az előbbi esetben arra vonatkoznak, hogy az imádság vagy beszéd a vallásos érzés édességét kelti fel olvasójában, a második kizárólag a nyelvi megformáltságra értendő: a devotio moderna eszmekörében élő Gyöngyösi, ha szabad egyáltalán egy kevésbé felkutatott kérdéstről nyers vázlatossággal nyilatkozni, mindenesetre érezte, talán mintegy felfedezte magának, hogy az olvasmányok nyelvi ékessége és lelki hatása összefügg egymással. Ilyen megfontolásból helyeselte az egyéni felhasználásra szánt feljegyzéseken túl a magasabb színvonalú irodalmi munkásságot, különösen ha a mű rendi használatba s a liturgiába került bele. Ebben az összefüggésben szemlélendő a Bátor Lászlóra vonatkozó adatok feljegyzésén túl Gyöngyösi kétségtelenül legnagyobb irodalomtörténeti tette: az, hogy külön fejezetben ismertette Csanádi Albert (Adalbertus) munkásságát, benne tudatosan megőrzött egy tisztán irodalmi érdekű levelet, és felvette rendtörténetébe költő kortársának két teljes versét.

A középkor e legkiválóbb pálos poétájának élete és művei természetesen szigorúan rendtörténeti összefüggésben, a szerzetesközösség keretében tárgyalhatnak. Születési éve helyett ezért kell csupán azzal beérnünk, hogy Benedek generalis alatt (1492—96) lépett a szerzetbe, s halálának dátuma helyett is csak azt olvashatjuk, hogy élete végén jövendőt mondott. Nincsen részletezve pályája sem: 1515-ben az Óbuda melletti Fehéregyháza kolostorában lakott, s valamikor talán novíciusmester volt, ha tanítványai nagyon szerették; biztos még, hogy

prédikátorként népes, képzett hallgatóság előtt sem vallott szégyent.⁴²⁰ Művei között első helyen az első remetéről írott beszédek említ Gyöngyösi. Sorrendben erre következik a hexameterekben írott *Szent Pál-dicséret*, amit — így tudta a krónikás — rosszakaróinak piszkálódása miatt tűzbe dobott Csanádi.⁴²¹ Az irodalmi levél a rendtörténetbe a költő jellemének bemutatására került; nem kevésbé azonban azért is, mert három további művét maga említi benne: két himnusz⁴²² (amiket Gyöngyösi mellékelve talált és lemásolt⁴²³), s egy harmadikat, Krisztus szenvedésének magyar nyelvű, verses feldolgozását.

A jellem valóban figyelemre méltó: legalább annyira feltűnő azonban a levél lendületes retorikája és a félremagyarázásoknak az a sorozata is, amik a költő életét megkeserítették. A meglehetősen hosszú episztola címzettje, Zalánkeményi János, 1515-ben még a rend vicarius (a rendfőnök helyettese), akit a következő évben generalis priorrá (1516—20) választottak.⁴²⁴ Tárgya egy javításra átvett „cédula”, amelynek visszaadását nem először sürgette az előljáró, s ezúttal egy bizonyos Pál fráter útján már haragjával fenyegetőzött, ha vissza nem küldi. Csanádi Albert a válaszban először is csodálkozott: hogyan lehetséges, hogy sem szavára, sem üzenetére nem hiszi el a „cédula” elvesztését, és hogyan tételezheti fel, hogy visszatartja, ami nem övé; tudja meg hát „Őatyasága”, hogy ha csakugyan szüksége lenne a „cédulára”, régen lemásolhatta volna magának, s ezzel a csekélységgel nem veszélyeztetné a régi, kölcsönös szeretetet és jóindulatot. Fájjalja ezek után, hogy a vicarius nem bocsátott meg neki — noha élőszóval és üzenetben kérte — sőt legújabbán még haragját emlegette: olyan képtelenség ez, hogy hajlandó Pál fráter szavainak hitelességében kételkedni, — vagy János vicarius emberi gyarlóságának tulajdonítani. Saját versei azért kerülnek szóba néhány sorban a levél végén, s azért is mellékelte kettőt, hogy a „cédula” elvesztése miatti kárt valamiképpen jóvá tegye.⁴²⁵

A két himnusz elemzése persze irodalomtörténeti feladat, arról pedig már egy jegyzetünkben (386) szó esett, hogy a „Philomena praevia” kezdetű verset nem Zalánkeményi János írta. Már az eszmék, az irodalmi gondolkodás történetéhez tartozik az a nagy tudatosságra valló, a maga nemében ekkor még egyedülálló kijelentés, hogy a költő az említett „melos” formájában írta meg magyarul Krisztus szenvedésének történetét.⁴²⁶ Ugyanebben az összefüggésben említendő, hogy a „cédula” verset tartalmazhatott, ha Csanádi himnuszokat küldött pótlására. Ha pedig helyes a következtetés, helyénvaló lesz az az állítás is, hogy Csanádi Albert a költészet szakértője lehetett a rendi köztudatban, hiszen máskülönben nem küldtek volna neki javításra — verseket.

Gyöngyösi Gergely oly nagyra tartotta, hogy hivatali elődje jó híret sem nagyon kímélve másolta be krónikájába a levelet és a himnuszokat. Meglepő ezek után azt olvasni Gyöngyösinél, hogy Remete Szent Pál

hexameterekben írott dicséretét egy elkeseredett pillanatában elégette a költő, holott szövege — utóbb — bekerült a rend liturgiájába, máig megvan, és az elején álló sorok kivételével nem is hexameterekben fogalmazta meg szerzője, hanem java része himnuszstrófákban készült.⁴²⁷ Kortárs ekkorát csak akkor tévedhet, ha híre járt a Csanádi elleni áskálódásnak, s ha a rendi légkör olyan volt, hogy könnyen hitelt adhatott neki. A feszültséget a devotio moderna és a vele meghonosodott új szerzetesi életmód körüli viták okozhatták, s Gyöngyösi feltehetően azért állt ki ilyen határozottan Csanádi Albert mellett, mert vallásos tárgyú verseiben az elmélkedő szerzetes irományait látta mindenekelött, aki a maga kedvére költött, és amit írt, nem szívesen mutogatta másoknak. Csanádi Albert úgy indokolta e magatartását, hogy stílusának érdességét, nyersességét hangoztatta. E „rusticitas”-t mondták ugyan már „teljesen humanista fogalomnak”, de önmagában aligha lehet annak venni, mert a kortárs ferences, Nyujtói András is említi (Judit könyvét magyarra fordítva) művének „az ő parazt voltat”.⁴²⁸

Gyöngyösi szóban forgó fejezetének eszmetörténetileg az a legfőbb értéke, hogy az író pártfogolta a magyar nyelvű költészetet, mert máskülönben említetlenül hagyja, hogy Csanádi Albert anyanyelvén verselte meg a passiót. Azért kelle tényt hangsúlyozni, mert ő maga csak a regulát fordította magyarra, s korábban kizárólag egyházi beszédekről szólt rendtörténetében; esetleg a két utóbbi irodalmi tevékenységről együtt és helyeslőleg, mint Stephanus Polonus esetében, aki horvátra fordította és glagolita írásba tette ugyancsak a regulát s ezen kívül Ágoston néhány beszédét és a rendi konstitúciókat.⁴²⁹

Bátori Lászlóék bukása óta másfajta vulgáris nyelvű irodalmi munkásságról említés sincsen, s ezért nehéz elhárítani és további kutatás tárgyává kell tenni azt a gondolatot, hogy Csanádi Albert Gyöngyösi által oly megértően tárgyalt magyar költészetét a régi joachimita irodalom teljesen új körülmények közötti megújulásának fogjuk fel. A bensőséges misztikának spontánabb kifejezője lehet ugyanis az anyanyelv, mint a latin, s ugyanakkor az idegen formák követési elve nem csekély tudatosságot feltételez. Ha valahol és valamiképpen, hát itt és ilyen értelemben lehet a magyar devotio modernában a humanizmusba való átmenet egyik lehetőségét látni, soha nem feledve azonban, hogy profán tartalmak helyett ezúttal a misztika a kiindulópont.

Az irodalmi magyar nyelvűség megújulása mellett nem kevésbé hangsúlyozandók az új körülmények: Csanádi Albert a rendi joachimiták mozgalmának letörése után írt, s amit művelt, a legteljesebb mértékben tudós, sőt úttörően tudatos magyar nyelvű költészet. Bátori Lászlótól sem lehet persze elvitatni a magyar Bibliához, a legendáriumhoz és a beszédekhez nélkülözhetetlen erudíciót, de az sem vonható

teljesen kétségbe, hogy csak hírből ismert irodalmi munkásságának egésze a XIII. századtól nyomon követhető tradíció vonalán helyezkedik el, s ő maga a hagyományok felhasználásának folyamatában jelent valami újat. Csanádi Albert jó fél századdal későbbi munkássága, ha helyes a vázolt összefüggések hálója, egyrészt a rendi misztika irodalmi kiteljesedése, másrészt oly tudós költészet lehetett, amelyet kellőképpen csak a klerikusok érthettek és értékelhettek, semmiképpen nem az annak idején Bátor László körül csoportosuló kézművesek.

E nagy jelentőségű irodalmi fejlemény eléréséhez megint csak olyan egyéni és eredeti elmemunka kellett, mint amelyet Bátor Lászlónál figyelhettünk meg, aki Joachimus de Flore elképzeléseit a magyar rendre értelmezte át, vagy a pálos devotio moderna meghonosítóinál, ill. terjesztőinél láthattunk Gergely generalistól Gyöngyösiig. A hazai előzmények és a németalföldi szövegek kétségbe nem vonható ismeretének ténye mellett a pálosok esetében csak meglehetősen távoli történeti párhuzamként említhető a devotio moderna osztrák és cseh földön tett térhódítása; bizonyos óvatossággal kezelendők továbbá azok a nézetek, amelyek túlzottan antihierarchikus és antiklerikális színekben tüntetik fel az irányzatot, mert mint bizonyítani igyekeztem, a magyar rendben éppen egy meglehetősen radikális mozgalom elnyomása közben gyökeret.⁴³⁰ Ha kelet-közép-európai hasonlóságokat ezek után egyáltalán érdemes szóba hozni, az elsőrendű kutatási feladat a közösen használt nyugati szövegek és a keletebbre fekvő zónán belül egymásra ható írók és csoportok megállapítása mellett az lenne, hogy a devotio moderna a szomszédságban milyen mértékben és mekkora szabályszerűséggel függ össze khiliasztikus várakozásokkal, legyenek azok akár konzervatív, fatalista, akár forradalmi színezetűek.⁴³¹

A megpendített összehasonlító művelődéstörténeti problémához pusztán adalék, a pálos devotio moderna és a rendi irodalomtörténetírás történetében nehezen túlbecsülhető tényező, hogy Gyöngyösi Gergely feltétlenül hitt a hetedik évezred eljövételében,⁴³² és az Antikrisztus népét a törökkel azonosította.⁴³³ Khiliasztikus hitének forrásai és alapvonásai *Collectanea* c., több mint ezerlappos Apocalypsis-kommentárjában keresendők. A könyv onnan kapta címét, hogy Gyöngyösi minden magyarázatot (és más irodalmat) felhasználott benne, amihez csak hozzáférhetett, s műve olvasmányainak summázta.⁴³⁴ Leggyakrabban említett és ténylegesen is a legtöbbször kiaknázott forrása a késő Karoling-kori Haimo (Haymo), kinek kommentárja az egész középkoron át bámulatos erővel hatott minden szerzőre.⁴³⁵ A magyar író püspöknek nevezi nagy tekintélyű elődjét; néhol csak egy-egy szimbolikus értelmezést vesz át tőle, máskor néhány mondatnyi részletet, olykor lapszámra másolja ki, — hol nevének említésével, hol meg anélkül, jobbra elfogadva nézeteit, néha vitázva azokkal.⁴³⁶ További, több-

kevesebb gyakorisággal idézett főbb tekintélyei — a szerzők időrendjében haladva — Primasius, Beda Venerabilis, Rupertus Tuitiensis (von Deutz) és Richardus a Sancto Victore.⁴³⁷ Ha mindezekhez hozzászámítjuk patrisztikai olvasmányait, pl. a különösen gyakran idézett Ágostont és Lactantiust,⁴³⁸ tényként állapíthatunk meg oly széles olvasottságot, amely sokkal kiterjedtebb, mint Gyöngyösi bármely korábban tárgyalt művében.

Elég tekintélyes a *Collectaneában* az a műveltségi réteg is, amit humanizmusnak szokás nevezni. Gyöngyösi többször idézi Vergiliust,⁴³⁹ a kisázsiai egyházak némelyikének földrajzi adatait Pliniusra hivatkozva adja meg,⁴⁴⁰ előfordul Catullus neve és egy sora,⁴⁴¹ a moderneek közül Iovianus Pontanust idézi.⁴⁴² Jelentősebb e citátumoknál, hogy Gyöngyösi nemcsak az Apocalypsis helyes, igazi értelmét, hanem a „tudós igazságot” is ki akarta fejteni művében — mégpedig a lelkek épülésére.⁴⁴³ Az „erudita veritas”-on az értendő, hogy a szöveg értelmezésénél tekintetbe vette a görög eredetét: tudta, hogy az Apocalypsis 1.4-ben a latin „gratia” szónak „charis” felel meg, hogy az 1.6-ban a latin „imperium” szóval szemben az eredeti nyelven (pontosabban: egyes szövegváltozatokban) a latin „reges”-nek megfelelő jelentésű áll, valamivel később az „aurichalcus”-szal szemben „chalkolibanos” (1.15); számba vette továbbá, hogy a görög névelő jelentésmódosító értelmét latin fordításban nem mindig lehet maradéktalanul visszaadni.⁴⁴⁴ Tudott persze a latin fordítás szövegváltozatairól is (19,6), és a helyeset igyekezett közöttük megállapítani.⁴⁴⁵

Bármily figyelemre méltó is e tudás, az új bibliafilológia ismeretére érthető gondosság, biztos, hogy korántsem foglalja magában a görög nyelv ismeretét, és összefér vele, hogy középkori leoninus szerepeljen Homérosz *Odüsszeiá*jának egyik részleteként,⁴⁴⁶ és megtúr egy egyházi viszonyokra alkalmazott, pontatlan Quintilianus-idézetet.⁴⁴⁷ Az egész erudíció valójában egyedül a „lélek épülésére szolgál”, mint az előszóban olvasható, s hogy semmi kétség se merülhessen fel a célt illetően, Gyöngyösi megismétli benne a költői ihletet kigúnyoló, először az *Epitoma* előszavában olvasható passzusát.⁴⁴⁸ Velejében középkori tehát Gyöngyösi Gergely Apocalypsis-magyarázata, állapíthatjuk meg az elmondottak alapján, és ebben tökéletesen egyezik más könyveivel. Nem tér el a korábbiaktól az a mód sem, amellyel a különböző eredetű (önállóan fogalmazott és átvett) szövegeket a szó szoros értelmében egymáshoz fércei. Tipikusnak vehető eljárásának szemléltetésére, pusztán taláalomra kiragadott példaként mutatom be a következő részletet:

Civitatem magnam, quantum ad litteram appellat Jerusalem, que Dei civitas magna dicebatur, sed postquam Dominum suum interfecit, iam non dicitur civitas magna, aut Jerusalem, sed Sodoma et Aegyptus.

Rupertus, MPL 169, 1030/B—C

Ergone Jerusalem civitas illa . . . Sodoma vocatur et Aegyptus? Ita plane si ad prophetica respicias veritatem qua suggerente Isaias ita locutus est: Audite verbum Domini, principes Sodomorum, percipite auribus legem Dei mei, populus Gomorrhæ. [Isa. 1,10] Præmiserat autem in titulo, dicens: Visio Isaiaie filii Amos quam vidit super Judam et Jerusalem [Isa. I, 1]. Igitur qui carnaliter erant Juda et Jerusalem, spiritualiter illic Sodoma et Gomorrha dicti sunt.

Civitatem magnam, quantum ad litteram attinet, appellat Hierusalem, que Dei civitas magna dicebatur, donec fides in ea fuit: sed postquam dominum suum interfecit, iam non dicitur civitas magna, aut Hierusalem, sed infami nomine Sodoma, et Aegyptus: quippe quum in ea plus turpitudinis, quam honestatis: plus vitij quam virtutis: plus rixæ, quam pacis, plus impietatis quam pietatis: et ob inexplebilem illam libidinem avariciamque, quibus vsque ad os prodigiose laborabat, famosoque tumore supra se leuabatur: cuius paricidalis crudelitatis Pharaonem plane superabat, cum ille populum duntaxat Dei persequutus sit: hæc vero dominum deum suum tot nominibus de se bene meritum interfecit. Ergo ne Hierusalem civitas olim sancta iure Sodoma est et Aegyptus? Reuolue Esaiam, et ita de ea dicentem inuenies. Audite verbum Domini principes Sodomorum, auribus percipite legem Dei, populus Gomorrhæ, Esa. I. [10] Perspicuum est autem quod non de civitatibus igni et sulphure combustis subuersisque hæc loquitur, sed de Hierusalem: ita enim in titulo operis præmiserat, Visio Esaiæ, filij, Amos, quam vidit super Iudam, et Hierusalem. Proinde qui carnaliter erant Iuda et Hierusalem spiritualiter illic dicti Sodoma et Gomorrha sunt.

Eredetiség nem túl sok akad Gyöngyösi szövegezésében, ha csak az olvasmányosságot növelő és morális hatásra törvő retorikát nem vesszük annak, mert a divatos bűnök felsorolása (libido, avaritia, tumor)

legfeljebb korjellemzőnek vehető. Az azonos szavaknál fogva (Sodoma et Aegyptus) tagadhatatlanul ügyesen fűzte viszont össze a két, egymástól százados távolságban élő író művét; úgy dolgozott emellett, hogy az átvett részleteket nem nagyon írta át: éppen emiatt lehet számítani rá, hogy khiliazmusának forrásait sem rejthette el felismerhetetlenül, noha szándékosan törekedett rá.

Rövid úton rá is lehet térni e témára, mert a devotio moderna hatása ezúttal röviden, s azzal az adattal intézhető el, amivel a mű mindenestől humanista jellegét tagadni lehetett: a *Collectanea* a lelkek épülésére készült, ájtatosságra serkentő lelki olvasmánynak. Ezért nevezi olvasóját Gyöngyösi „Isten hű szolgájának”,⁴⁴⁹ s ugyane célból beszél egyebek között olyan témákról, mint az imádság és a béketűrés, a törökök és a római császárok története,⁴⁵⁰ s emiatt szór el néhol művelődéstörténetileg értékes, a kor és saját ismereteiről tájékoztató megjegyzéseket az írás feltalálásáról, a zenéről, valamint a „gens”, a „populus” és a „lingua” fogalmáról.⁴⁵¹ Mindez persze csak járulékos elem az Írás megértéséhez (és megértetéséhez), amelynek okoskodással nem lehet végére jutni, — írja Gyöngyösi itt is, mint már korábban, a devotio modernát propagáló rendtörténetében, számos helyen.

A *Collectanea* khiliazmusa ezek szerint egyrészt a devotió misztikát táplálja, másrészt az Apocalypsis értelmezésének vezérfonala, amelyet az összegyűjtött hatalmas anyagból kell a mai kutatónak mintegy kifejtenie; ügyelve a rend joachimita hagyományaira, de eleve nem tévesztve szem elől azt sem, hogy a Joachimust elitélő Aquinói Tamást Gyöngyösi a pálosok különös pártfogójának tartotta.⁴⁵² A néhol ellentmondóaknak látszó adatok mérlegelésénél filológiailag végül is annak a könyvnek a meghatározása a feladat, amit az Apocalypsis magyar kommentátora régi, szerző nélküli pergamenkódexnek nevez előszavában; megmondja róla, hogy ezen mint ablakon át látott bele az Apocalypsisba, minden más idézett kommentár ezt egészítette ki, de éppen ez az, amit — nehezen kétségbe vonható szándékossággal — homályban tart az író.⁴⁵³

Meghatározásához — néhány, a kötetben olvasható utalás előtt — az előszó a legbiztosabb kiindulópont, amelyben a Krisztus születése utáni egyháztörténet hét korszakra oszlik, és a következőképpen tagolódik: 1. az apostolok kora; 2. a mártíroké, Konstantin uralkodásáig; 3. az eretnekeké és hipokritáké; 4. az eretnekektől és hipokritáktól származó Mohamedé; 5. a mohamedán törököké, akik az eretnekekkel szövetkeznek; 6. a „nagy Antikrisztusé”, amikor rekapitulálódik minden korábbi üldözés, végül (7.) a Szombaté, „vagyis a nyugalomé és az általános békéé”, melyet megzavar ugyan Góg és Magóg, de nem sokáig, mert „visszatér a korábbi aranykor, utána pedig megszűnik az idő”.⁴⁵⁴

Hetes korszakbeosztás számos szerzőnél olvasható a premontrei Anselmus de Havelberg óta; egyebek között Joachimus apátnál és száz évvel későbbi franciskánus követőjénél, Petrus Joannis Olivinél. Elvben akármelyik lehet ama bizonyos „régí könyv” szerzője, de a pálos történeti előzmények mindenekelőtt Joachimus de Flore hatásának kutatására ösztönöznek. Nem hagyható azonban figyelmen kívül Olivi és a spirituális ferencesek befolyásának lehetősége sem: nem mintha a remeték között egy franciskánus író különösebben kedvelhetek volna, hanem mert az ő neve Kardos Tibor jóvoltából ismertté vált a magyar tudományos irodalomban, és mert maga Gyöngyösi is említ egy ferences Apocalypsis-magyarázatot; ha e közelebbiről meg nem nevezett könyvvel szemben vannak is fenntartásai, ezektől néhol még okkal-móddal felhasználhatta.⁴⁵⁵ Ha már első pillantásra valószínűsíthető is tehát, hogy Joachimus az esélyes, már kezdetben leszögezhető, hogy Gyöngyösi történeti periodizációja teljes egészében senkitől sem származhat, mert a török nyomás e korai íróknál még semmiképp nem sugalmazhatta, hogy a későn feltűnő mohamedán népek külön korszakot nyissanak, és nem beszélhetek ama „új” eretnekségekről sem, amiken Gyöngyösi már kétségtelenül a protestánsokat értette. Annál inkább tehette a magyar író, aki a törökök terjeszkedésének leírása után a mohácsi csata vesztéséről is beszámolt könyvében, és élete végén Luther hitvallása ellen hadakozott.⁴⁵⁶ (Joachimusnál a patarénok a fő eretnekek.⁴⁵⁷)

A történelem új eseményeinek khiliasztikus összefüggésbe állítása feltétlenül a magyar szerző önállóságát dicséri; nem csorbítja érdemét, hogy a törökökről írott lapjainak legnagyobb részét külföldi forrásból emelte át, mégpedig Jacobus Philippus Bergomensis *Cronicarum supplementum*ából, a mit rendtársa, Hadnagy Bálint is eredményesen használt, mikor az első remete legfontosabb életrajzi adatait tisztázta.⁴⁵⁸ A khiliasztikus séma modernizálása persze nehezíti Gyöngyösi fő forrásának meghatározását; nem könnyíti az sem, hogy Joachimus életművében két eltérő korszakbeosztás található, s hogy Olivi és az apát elképzelései szoros kapcsolatban állnak egymással. Lehetővé teszi viszont hatásuknak megállapítását, hogy a két író terminológiája és rendszere eltér egymástól, — nem is lényegtelen pontokon.

Joachimus de Florénál a három status tana áll előtérben, s ezért a Krisztus születése utáni kort (a 2. és a 3. statust) ezeknek alárendelve osztotta korszakokra, és mindegyiket egy-egy újabb nagy keresztényüldözéssel jellemezte. A hét persecutio az Apocalypsis hét pecsétjének és a „nagy veres sárkány” hét fejének felel meg, a következőképpen: 1. a zsidók üldözése, 2. a pogányoké, 3. az eretnekeké, 4. az araboké, azaz a szaracénoké, 5. a német királyoké, ill. császároké, 6. Szaladiné, aki elfoglalta Jeruzsálemet, vagy valamelyik utódjáé. Hozzá csatlakozik a sárkány 10 szarvának megfelelően 10 pogány király, akik uralmuk alá

vetik a darabokra hullott imperiumot, de végül Krisztus katonái leverik őket. Rövid békekorszak jön e győzelemre, melyet a nyugati kereszténységből származó „tulajdonképpen” Antikrisztus (7) zavar meg hamis prófétáival, mikor szövetséget köt az utolsó szaracén királlyal, hogy Krisztus nevét eltörölje a földről. Krisztus győz azonban, s e diadalt követi majd a béke korszaka. A sárkány farkát jelképező Góg, a „legnagyobb” Antikrisztus kel fel végre népével, de Isten tűzzel és kénnel elpusztítja, s ekkor következik el a világ vége. A hét üldözés vezérei Heródes (1), Nero (2), a Konstantin császár idejének ariánusai és az ariánusokhoz csatlakozott germán törzsek (3), Mohamed (4), III. Henrik császár (5), Szaladin vagy valamelyik utóda (6), az egyházi méltóságnak képzelt jövőbeli Antikrisztus (7), végül pedig Góg népe.⁴⁵⁹

Gyöngyösi Gergely és Joachimus periodizációját egybevetve azonnal kitűnik, hogy az 1—3. korszak a két szerzőnél azonos, nagyjából egyforma a 4. korszak is: azzal a különbséggel mégis, hogy a magyar írónál Mohamed a középpont. Ez az átfogalmazás azonban logikus korrekció olyan szerzőnél, aki az utóbbi évszázadok legnagyobb eseményének a törökök megjelenését tartotta. Ezért vette őket a németek és III. Henrik helyett 5. korszaknak, akik után közvetlenül a „nagy Antikrisztus” (6) következik, legyőzése után a béke kora (7), melyet csak rövid időre zavar meg Góg és Magóg népe.

Az egyezés tehát szám szerint több, mint az eltérés, de az utóbbiak sem jelentéktelenek; köztük olyanok, amelyeket a régi rendszer pusztta megújításának tartani már nem lehet. Jóval több ugyanis a XII—XIII. század fordulójáról származó periodizáció modernizálásánál, hogy míg Joachimusnál a hatodik korszak Jeruzsálem elfoglalójáé, Szaladiné, és a hetedik az Antikrisztusé, Gyöngyösinél a hatodik az Antikrisztusé, és a hetedik a „nyugalomé”. Ebben az összefüggésben érdemel figyelmet továbbá, hogy Joachimusnál az Apocalypsis hatodik pecsétjének felbontása két üldözést foglal magában; a lényegét megvilágító eltérés, hogy míg a calabriai apát 42 nemzedék után várja a világ végét,⁴⁶⁰ Gyöngyösi generációkról nem beszél, szó sincsen nála az ó- és újszövetségi események párhuzamba állításáról, ami fő jellemvonása az apát történeti rendszerének, de ami ellen már Hadnagy Bálint erőteljesen hadakozott.

Joggal merül fel mindezek láttán a gondolat, hogy Gyöngyösi Gergely — az aktualizáláson túl — Joachimus elképzeléseit a laposan felforgatta, mikor a magáét kialakította. Kombinációinak kiindulópontja azonban feltétlenül Joachimus, s az ő műveiből is a *Liber figurarum* XIV. tabulája áll hozzá a legközelebb; az a hely, ahol az apát a németek helyett egy bizonyos Mesemothus nevű mohamedánhoz köti az 5. persecutiót, és más nyilatkozatainak megfelelően Szaladinnak vagy valamelyik utódjának⁴⁶¹ tulajdonítja a 6. üldözést. Gyöngyösi készen

találhatott már egy mohamedán fenyegetésre alapított sémát; feltehetőleg az összöveget, mert ugyanebből a helyből hiánytalanul megmagyarázható, miért éppen 42 hónapig tart a magyar pálos szerint az Antikrisztus uralma. A sárkány hetedik fejével szimbolizált utolsó persecutorról itt nyilatkoztatja ki ui. Joachimus, hogy latin kereszténységből származik, szövetséget köt a pogányok akkori királyával; szörnyű szorongattatás kezdődik, de Isten az ő „választottai” miatt nem enged neki több időt 42 hónapnál.⁴⁶²

A két egyezés arra enged következtetni, hogy az „ablak”-nak,⁴⁶³ amelyen át Gyöngyösi először tekintett be az Apocalypsis titkaiba, Joachimus apát művének vagy műveinek kellett lennie. A 6. és a 7. korszaknál mutatkozó nagyfokú eltérés mármost onnan magyarázható, hogy Joachimus periodizációja nemzedékeken, Gyöngyösié ezeréveken alapul. A calabriai apát úgy gondolta, hogy Ábrahámtól Krisztus születéséig 42 nemzedéknyi idő múlt el, s ugyanennyinek kell eltelnie a nagy változások kezdetéig;⁴⁶⁴ Gyöngyösi ezzel szemben úgy vélte, hogy az egész világ időtartama 6 000 év, s a hetedik évezred egészen biztosan bekövetkezik ugyan, de tényleges hossza bizonytalan.⁴⁶⁵ Emiatt fontos számára a kronológia, és ezért állapítja meg, hogy saját kora — más tekintélyek mellett a Hadnagy Bálintnál is idézett Eusebiusnak (Rufinusnak) megfelelően — a hatodik évezred második felére esik.⁴⁶⁶

Joachimus spekulációinak áthelyezése egy más időszámítási rendszerbe azért roppant jelentőségű, mert míg az olasz apát azt hitte, hogy közvetlenül a 40. generáció végén él (1200), s a nagy változás küszöbén vélte magát, Gyöngyösi a világ időtartamát további 500 évre becsülte, melyből még alig néhány esztendő járt le akkoriban. Minthogy pedig a világ vége az ő felfogása szerint még nem fenyegetett, a *Collectanea* 1000 lapján Gyöngyösi nem cselekvésre és sürgős felkészülésre buzdította olvasóit, hanem legfeljebb olyan makacs kitartásra az egyházhű meggyőződés mellett, amit az író 1534-ben fejezett ki hitvitázó leveleiben.⁴⁶⁷ E magatartás és időszámítási rendszer a Methodiusnak tulajdonított iratban található viszont meg hiánytalanul; abban a műben, amely akkor vált újból különösen népszerűvé, mikor a török hatalom terjeszkedése egész Európát megrémítette.

A szír apokalipszis állította, hogy a nagy szorongattatás idején azok menekülnek meg, akik a prófétákhoz hasonlóan hűek maradnak hitükhöz; ebben olvasható, hogy a római birodalom vereséget szenved (ha nem is véglegesen), s ugyaninnen származhat, hogy Gyöngyösi számításainak évezred az alapegysége. Voltak persze a magyar pálos kortársai között, pl. a német Wolfgang Aytinger, akik éppen Pseudo-Methodiuszal támasztották alá elégedetlenségüket, és az ő szövegét magyarázva fejtették ki reformterveiket. Gyöngyösi azonban rendje joachimitáinak bukása után a próféciából a sziklaszilárd kitartás szükségességét értette

ki, és azt a meggyőződést, hogy a törökök a birodalmat is elpusztítják majd (amire különben Bécs első ostroma után csakugyan gondolhatt). Nagyon is érthető, sőt jellemző ugyanakkor, hogy e második fő forrást sem nevezi néven: egy részlete közvetve Vincentius de Valentia spanyol dominikánustól került a *Collectaneá*ba, egy másik (ha csakugyan közvetlenül innen való) cáfolat tárgyaként: Gyöngyösi tagadta, hogy Góg és Magóg népét Nagy Sándor zárta el a külső világtól.⁴⁶⁸ — Éppen ezek miatt lehet állítani, hogy Gyöngyösi Gergely konzervatív, pesszimista szerző, akinek könyve a legkevésbé sem alkalmas politikai aktualizálásra, s arra, hogy társadalmi várakozások kristályosodjanak ki körülötte.

E konzervativizmus a legkevésbé sem azt jelenti, hogy Gyöngyösi Gergelynek nem voltak kifogásai az egyháziak, főként a főpapok és a princepszek ellen, s ezeket nem mondta el könyvében. Elege volt a skolasztikus szörszálhasogatásból, és kora lelkipásztorainak szemére hányta, hogy a nép (plebecula) lelki gondozásával nem törődnek,⁴⁶⁹ helytelenítette, hogy a főpapok az udvarban élnek, és politikával foglalkoznak.⁴⁷⁰ A feudalizálódott egyház viszonyainak kritikájából kiinduló Joachimus apátra emlékeztetve vallotta végül, hogy a török veszedelem a keresztények, főleg az egyháziak bűnei miatt szakadt a kereszténységre.⁴⁷¹ Korholta persze a világiakat is, de társadalomszemléletét nem az alkalmi (és közhelyszámba menő) kirohanásokból lehet leginkább megítélni, hanem egy (valószínűleg nem eredeti) hasonlatból, amelyben a népet (plebei) földnek, a princepszeket talajból kinövő fáknak nevezi, s megállapítja: „a föld úgy táplálja a fákat, mint az egyszerű nép a princepszeket”.⁴⁷² A világi társadalom e nagyon is konzervatív ábrázolását pontosan egészíti ki a kurializmus: az a régi (800 utáni) s már vagy 100 esztendővel Gyöngyösi előtt Nicolaus Cusanus által kétségbe vont állítás, hogy Konstantin császár a birodalom nyugati felét a pápára hagyta.⁴⁷³ E két állásfoglalás azért devalválja a kritikai észrevételek értékét, mert mind az egyházi vagyont és világi hatalmat, mind a társadalmi rendet szentnek és sérthetetlennek nyilvánítja általa.

Az időszámítás alapelemeinek teljes megváltoztatása, vagyis a generációkról az évezredekre való áttérés, a török veszedelem középpontba állítása s ugyanakkor a lényegét érintő kritika és egyetemes egyházi reformszándék elmaradása: mindezek az alapvető változtatások még megengedték, hogy Joachimus terminológiájának egyes elemei átkerüljenek a magyar szerzőhöz. A Krisztus születése utáni korszakok neve (tempus) teljesen azonos a két írónál; az olasz fő forrásból vezethető le a „nagy” Antikrisztus elnevezés is. Ez utóbbi esetben azért kell mégis más hatás, nevezetesen Petrus Joannis Olivi befolyásának lehetőségét mérle-

gelni, mert éppen a *Lectura (Postilla) super Apocalipsim* c. kommentárjában fordul elő terminus technicusként.

Olivinél a következő periodizáció olvasható: az apostoli egyház kora (1), a vértanúké (2), az eretnkségeké és a ezeket megcáfoló doktoroké (3), az anachorétáké (4), a vita communisé, mikor a hitbuzgóság mellett az egyháziak gazdagsága is megnövekedett (5), az evangéliumi élet megújításáé és az Antikrisztus legyőzéséé (6), végül pedig (7) a „földi Jeruzsálem” korszakáé.⁴⁷⁴

Első áttekintésre eldönthető, hogy Olivi Apocalypsis-kommentárja nem lehetett az az „ablak”, melyen át Gyöngyösi János apostol könyvének titkaiba bepillantott. A 7 korszak közül Gyöngyösinél 3 megtalálható, de a harmadik már nem vág egybe teljesen: a ferences az eretnkségek feltűnése mellett nagy hangsúllyal említi az azokat megcáfoló doktorokat is; valószínűleg nem függetlenül korának skolasztikájától, amelyet Joachimus még gyanakvó tartózkodással szemlélt. Gyöngyösi már hiábavalóságnak tartott.⁴⁷⁵ Feltűnő, hogy a 4., anachoréta korszak teljesen hiányzik Gyöngyösi periódusai közül, aki pedig remeterend tagjaként élte egész életét. A továbbiakban már csak azért sem lehet semmi hasonlóság, mert a franciskánus Gyöngyösi alapélményével, a mohamedán veszéllyel alig foglalkozott, bőségesen tárgyalta viszont rendje alapítójának fellépését és történeti szerepét, amelyben a 6. korszak kezdetét látta,⁴⁷⁶ de ez iránt meg Gyöngyösi nem mutatott fogékonyságot, mint ahogy az olyan gondolatok is kevésbé érdekelték, mint Krisztus háromszori eljövetele,⁴⁷⁷ vagy a II. Frigyeshez fűződő kombinációk ama változata, hogy az egyik utódjában újjáéledő császár megszerzi a birodalmat, és meghódítja Franciaországot.⁴⁷⁸ Rövidre fogva a szót: Petrus Joannis Olivit elsősorban az egyház sorsa foglalkoztatta, s nyíltan és pártolólág beszélt Joachimusról,⁴⁷⁹ bár ugyanakkor elismerte az egyházat, és kommentárját ítélete alá bocsátotta;⁴⁸⁰ Gyöngyösi Gergelyt elsősorban az élete vége felé már katasztrófálissá váló török terjeszkedés érdekelte: erre keresett magyarázatot és vigasztalást, — Joachimusról pedig mélyen hallgatott. Nem elhanyagolható különbség végül, hogy Olivi igen közelinek képzelte, 1300-ra várta az Antikrisztus megjelenését, Gyöngyösi meg 2000-re.

Mindezek az eltérések — ideértve a korszakok latin nevét is (a „tempus” Olivinél „status”) — még nem zárnak ki bizonyos egyezéseket. Mikor Gyöngyösi az Apocalypsis negyedik harsonázó angyaláról beszélt (Apoc. 8, 12—13), nem hagyta említetlenül rendjének névadóját: ő és társai voltak azok, akik az akkor elsötétülő nap, hold és csillagok kétharmadnyi fényét — jelképesen — megtartották.⁴⁸¹ A fő különbség Olivival szemben az, hogy nagy korszakot a remeték idejéből a magyar szerző minden szimpátiája mellett sem csinált: részben nyilvánvalóan török érdeklődése, részben művének konzervatívizmusa miatt. Olivinél

az anachoréták érzelmi vallásossága egyenértékű a doktorok elméjének fényével.⁴⁸² Gyöngyösi óvakodott feléleszteni a Bástori Lászlóék körüli vitát, s hogy ennek mindenképpen elejét vegye, a bibliai helyhez sietett megjegyezni: más magyarázat szerint a napon (fényen) a kiváló, tudós egyháziak értendők, a homályon a tudatlan tömeg, amelyet feltétlenül a doktoroknak kell vezetniük.⁴⁸³

Gyöngyösi gondolkodásának konzervatív vonásait ismerve egészen természetes, hogy nyoma sincsen nála „mysticus Antichristus”-nak, aki a feudális egyházat végső romlásba viszi, s akit Olivi egy pseudo-pápával, követői XXII. Jánossal azonosítottak.⁴⁸⁴ Ami mégis Olivihöz köthetőnek látszik, egyedül a „nagy” Antikrisztus, bár előzményei ennek is Joachimusnál találhatók meg, s emellett Gyöngyösi meglehetősen önállóan használja a kifejezést.

A calabriai apát megállapítja a *Liber figurarum*-ban, hogy amint Krisztus eljövetelét számos jámbor király, főpap és próféta előzte meg, úgy előzik meg az „egy” Antikrisztust gonosz királyok és álpróféták; ez az „egy”, a „tulajdonképpen”, azonos a sárkány hetedik fejével, aki után Góg (a sárkány farka) mint „utolsó” Antikrisztus jön el a világra.⁴⁸⁵ Olivinél — amennyire kivehető — a „nagy” Antikrisztus a mysticus Antichristushoz hasonlóan álpápa, és csatlakozik hozzá egy pogány király, de megengedi azt is, hogy a kettő egy személy.⁴⁸⁶ A két Antikrisztus elkülönítésének azonban csak akkor van értelme, ha a gondolatrendszeren belül egymást folytatják és kiegészítik, s ha tevékenységük egyszermind ellentétbe állítható. Gyöngyösinél ilyesmiről nincsen szó: a „nagy” antikrisztus — Joachimus felfogásának megfelelően — a sok kisebb után következő „tulajdonképpen” Antikrisztus, vagyis a magyar írónál csak a szó egyezik Olivi kifejezésével, a tartalom már egyáltalán nem.⁴⁸⁷

A magyar pálos úgy gondolta ugyanis, hogy antikrisztusok a világ kezdete óta voltak; mármint olyanok, akik rászolgáltak e névre. Másutt úgy fogalmazta meg e véleményét, hogy kezdettől fogva élt az Antikrisztus a gonoszok szívében, s mikor a világ végén emberré válik majd, híveivel „misztikus testet” alkot. — Még szerencse, hogy a mindennél nagyobb „keresztényüldözés” három és fél évnél tovább nem tarthat, s akkor bekövetkezik a Szombat korszaka, mely majdnem egyenértékű az örök boldogsággal.⁴⁸⁸ A végső események e víziója, s benne az Antikrisztus szerepe, az eltérések ellenére is mindenképpen közelebb áll Joachimus, mint Olivi elképzeléséhez.

Tanainak kikapcsolásával kiesett egy forrás, amelynek segítségével várakozásait a cselekvéssel köthette volna össze, de a konzervatív nézeteket valló Gyöngyösinél ilyesmiről soha nincsen szó. Annál inkább hozzátartozik gondolkodásához az arisztokratizmus, amely Hadnagy Bálint könyvéből sem hiányzik; elválaszthatatlan a pesszimizmus is: az

a meggyőződés, hogy az ember rossz, vagy inkább rossz, mint jó.⁴⁸⁹ E gondolkodásmód persze akkoriban egy bizonyos csoport hangulatának és felfogásának felelhetett meg, amely a török nyomásra és a reformációra csak rezignációval vagy pozícióinak elkeseredett védelmével tudott válaszolni, s csak reménykedni a viszonyok megváltozásában; tenni érte a passzív rezisztencián kívül alig.

Az analfabéta szentek fogalma a pálosoknál még az 1470-es években töröltetett; engedélyezték és szervezetileg biztosították viszont a szellemi és a testi munkát a klerikusoknak, s ezzel — legalább az ő körükben — a (már humanista hatásoktól sem mentes) misztika került programba. Megléte iránt nem lehet kétség, ha Gyöngyösi skolasztikaellenes nyilatkozatait, a kontempláció programszerű sürgetését, a Szentlélek által megvilágosított értelemről tett megjegyzéseket és a néhány legkiválóbb rendtagnak kijáró „illuminatissimus” jelzőt mérlegre vetjük. Az egyházi beszéd ezért is jóval kisebb jelentőségű a pálosoknál, mint a ferenceseknél. Az „ékesszóló” (facundus) jelzőt mindössze két szerzetes kapta meg Gyöngyösitől a terjedelmes rendtörténetben: Kelemen fráter, pápai gyóntató, a római kolostor priorja és Csanádi Albert; egy harmadik prédikátor a ferences krónikából ismert „solemnis” jelzővel ékeskedik.⁴⁹⁰ A prédikációval szinte egyenrangú a kötetlen társalgás és a példaadó élet; az, amit Gyöngyösi szerint (a devotio moderna értelmében és szavaival) „mondogatni szoktak” egyes kiemelkedő rendtagok. Hogy csakugyan mondogatták-e, az már föltöbb kétséges; ha nincsen meg az irat, alig hihető az is, hogy egyes rendtagok elmélkedési pontokat írogattak maguknak. Már hitelt érdemlőeknek látszanak a rend tulajdonában lévő kódexek és a könyvmásolásra vonatkozó adatok. A dokumentumok egyik felét az író tulajdon szemével látta (vagy láthatta), a scriptorium munkáját meg saját tapasztalatából s az idősebb rendtársak elbeszéléséből ismerhette. Hitelesek végül azok a közlések, amelyek a kolostori élet sokoldalú kulturális vonatkozásait tárják fel.

A pálos tradíciókban meghonosodott joachimizmus és az erre rátelepedett devotio moderna együttes hatásának tulajdonítható a művelődéstörténeti adatok ama csoportja, amely a ma inkább művészeknek nevezhető rendi mesteremberek munkásságát örökíti meg. A krónikás ezeknek feljegyzésével lett a lassan meginduló, folyamatos történettel még hosszú ideig nem rendelkező magyar művészettörténeti irodalom úttörője, s ha a literatúra egyetemes fejlődését és differenciálódását vizsgáljuk, legalább létezésüket kell regisztrálni. Az orgonisták és az orgonakészítők nevének feljegyzése a liturgia ápolásával, a rend mindennapi, intézményszerű működésével függ össze. Maga Gyöngyösi is zeneértő volt különben, és *Declarationes* c. könyvében kottákat publi-

kált.⁴⁹¹ Néhány orvostörténeti adat felvétele végül azt tanúsítja, hogy az író a kolostori műveltség minden vonása érdekelte.

Ami most már a könyveket illeti: káptalani határozatok közül kerülhetett be a krónikába, hogy 1356-ban a definatorok engedélyéhez kötötték a kódexek eladását, 1452—56 között Stephanus Furo generális egy levelében a halottak könyveinek Budaszentlőrincre vitelét rendelte el. Ez az intézkedés és a devotio moderna érvényesülése egyformán érthetővé teszi, hogy az anyakolostorban 1000 forint értékű könyv égett el, mikor 1526-ban feldúlták a törökök.⁴⁹² Egyes könyvekről csak akkor esik szó, ha Gyöngyösi forrásként használta azokat. Bereck generális életrajzához tartozik, hogy a Constitutiókat és a regulát az egyik kolostorra hagyta, és saját kezű bejegyzésben átok alatt tiltotta meg kódexeinek elidegenítését; ugyancsak biográfiai adat, hogy Váradi Futó Mihály (Michael Futo de Waradino) egy bizonyos János püspök beszédeit a kékesi kolostornak adományozta.⁴⁹³ A rendi Constitutiók egy további példányra úgy kerül szóba, hogy egy 1437-i határozatot idéz belőle Gyöngyösi.⁴⁹⁴

Könyvtárjegyzék (vagy éppen könyvtárak jegyzéke) nincsen a rendtörténetben. Legfeljebb azt lehet feltételezni, hogy a Gyöngyösi által ajánlott olvasmányok egy részét meg lehetett találni Budaszentlőrincen és talán a nagyobb kolostorokban. A scriptorok munkájáról kevés és alkalmilag odavetett adatok olvashatók. Egy Miklós fráter 1468—72 között a scriptorok informátoraként említetik, Nagy Gál (Gallus Magnus) az 1460-as években arról nevezetes, hogy bozontos szemöldöke a tollat megtartotta; egyetlen szó nem található viszont arról a szerzetesről, akit Ernuszt Zsigmond pécsi püspök kért ki a rendből, hogy az ő számára dolgozzék.

Irodalmi művekről a jelek szerint csak a XV. század második felétől beszélhetünk: Bátori László előbb már bőven tárgyalt Bibliája, legendáriuma és beszédei, valamint a teológus Mihály működése óta, bár ez utóbbi munkásságának egyes tételeiről is nehéz minden esetben eldönteni, hogy csakugyan írott művek-e, vagy rendtörténeti adatokból feltételezett irományok, mint a *De conceptione Beatae Mariae Virginis* és a rendi nagykáptalan előtt elmondott beszéd; ha mások léteztek (*De sancto spiritu*, *De operibus heremitarum*), nagyon sajnálatos, hogy elvesztek, mert egyértelműen tanúskodhatnának teológiai irányáról és a rend joachimita szárnyáról vallott felfogásáról.⁴⁹⁵ A XV. század második fele előtti időből nem ismert Gyöngyösi rendi prédikátoroktól származó beszédeket sem; mikor azonban előkerülnek, szakszerűen sermo a nevük a krónikában. Kelemen sermóit a római kolostorban őrizték; Bálint generális a maga beszédeit nem szívesen adta kölcsön, Váradi Futó Mihály pedig fiatal korában foglalkozott egyházi szónoklatok írásával. Mindezekről ma egyetlen sort nem ismerünk, s ezért azt

sem tudjuk, milyen mértékben írták önállóan beszédeiket, s mennyire támaszkodtak külföldi gyűjteményekre vagy itthon szerkesztett kötetekre. Egyedül annyi bizonyos, hogy a Szilády Áron kiadásában megjelent *Sermones dominicales* egyik kötete pálos kolostorból került a budapesti Egyetemi Könyvtárba.⁴⁹⁶

Ha a kivételnek számító Mihály fráter és Bátori László működésétől eltekintünk, a Gyöngyösi előtti pálos írotípust Szombathelyi Tamás testesíti meg. Munkái között a krónikában első helyen egy idézetgyűjtemény áll, amit Ágoston, Gergely, Jeromos és Ambrus, vagyis az egyházatyák és egy „Scotus” műveiből állított össze; regulamagyarázata máig megvan.⁴⁹⁷ Magasabb rendű irodalmi tevékenységet (Gyöngyösi mellett) ketten folytattak a rendben a XV—XVI. század fordulóján: egy máshonnan nem ismert Frater Jacobus de Segeto (Szegedi?), aki egész beszédgyűjteményen kívül zsoltármagyarázatot hagyott maga után, és Csanádi Albert, a költő. Jacobus de Segeto valóban irodalmi teljesítménynek látszó könyve⁴⁹⁸ Gyöngyösinek személy szerint azért lehetett kedves, mert a Szombathelyi Tamás generális ideje alatt (1476—80) említett előd a Biblia egyik könyvét magyarázta; nem lehetett tiszteletének kisebb oka az sem, hogy az expositio kezdőszavai szóról szóra megtalálhatók Kempis Tamás fentebb már idézett könyvében, vagyis hogy állítása szerint Jacobus de Segeto a devotio moderna hívei közé tartozott.⁴⁹⁹

Gyöngyösinek kétségtelenül az a két legnagyobb kritikátörténetbe tartozó tette, hogy rendtörténetében külön fejezetekben ismertette Bátori László és Csanádi Albert munkásságát. Megörökítésüknek célja és oka azonban oly távolesik a XVIII—XIX. századi irodalomtörténet-írókétől, egész módszere annyira eltér ezekétől, hogy talán nem volt feleslegesen időrabló vállalkozás korának viszonyai közé állítva vizsgálni egész eljárását, s eközben — remélhetőleg — legalább néhány új filológiai észrevétellel és szemponttal járulni hozzá a magyarországi khiliazmus és devotio moderna kutatásához. Meglehető részletességgel kellett kitérni adataira azért is, mert a magyar nyelv kriticismusának történetére tartoznak, s éppen erre irányul a jelenlegi feldolgozás, ha egyelőre — és még hosszú ideig — jórészt latin műveket kell is tárgyalnia.

Az utóbbi szempont készletet annak kimondására, hogy a pálos khiliazmussal és devotio modernával jól megfért a latin mellett a nemzeti nyelvű irodalmi tevékenység, sőt a két áramlat együttes hatására indult meg a magyar, s ennek művelői korábban soha le nem írt reflexiókat hagytak az utókorra. Általuk inspirált nagyobb terjedelmű irodalmi működés és a kritikai gondolkodás kibontakozására már sem idő, sem lehetőség nem volt: valószínűleg a rend egész magatartása merevedett meg 1526 után (a krónikáséval együtt) makacs kitartással, s

fordult a költészet is a formalizmus irányába. Gyöngyösi művének igazi folytatója sem akadt, bár egyes kolostorokban őrizték művét, s ha rendszertelenül is, bővítették újabb feljegyzésekkel. Az Egyetemi Könyvtár példányai mai helyükre a lepoglavai kolostorból kerültek, oda meg Csáktornyról, cserével. Már Benger Miklós észrevette, hogy Eggerer *Fragmen panis* c. rendtörténete (Bécs, 1663) Gyöngyösin alapul, de sokban eltér tőle, s a különbségek okát — részben legalább — az alkalmi folytatóknak tulajdonította.⁵⁰⁰

Ma a lepoglavai kéziratokon kívül egy mária völgyi ismeretes még, az is csak hírből.⁵⁰¹ Ebben írtak a pálos költészet legkülönösebb verséről: szerzője, Briglevich Márton, olyan hexameterekbe szedte az első remete életét, amelyekben minden szó „p” betűvel kezdődik; a cím, sőt még a szerző neve is (Priglevides).⁵⁰² A különös technikai bravúr hosszú előzményre tekinthet vissza, de az előkelő családja sem takarhatja el, hogy Remete Szent Pálnak az 1470-es években joachimizmusellenes szándékkal különösen felkarolt kultusza mesterkedéssé torzult a költészetben, s az irodalmi adat feljegyzése sem feledteti, hogy a Gyöngyösi Gergelytől elkezdett rendtörténetírást csak az ellenreformáció tudta ismét új életre kelteni. A XVII. században az írók adatai még a rendi krónikába ágyazottan találhatóak. Bio-bibliográfiai jegyzékek csak a XVIII. század közepe tájától ismeretesek: ezeknek adatait Horányi Elek emelte be az ország irodalmának történetébe.

JEGYZETEK

¹ *Louis Kukenheim*: Contributions à l'histoire de la grammaire grecque, latine et hébraïque à l'époque de la renaissance, Leiden 1951, 54—55. — *Erika Ising* (Die Anfänge der volkssprachlichen Grammatik in Deutschland und Böhmen, Teil I, Berlin 1966) Donatus 355 nyomtatott kiadásáról tud 1500-ig.

² Bécs, Nationalbibliothek, cod. 23*, ff. 1—44. A régi magyar iskolai terminológia olvasható az Érsekújvári k. következő passzusában: „dyakwl zolasraa donat mester lwn paranczolojya” (311). A latinban: „In arte grammatica Donatum habuit praeceptorem” (Leg. Aur. 654).

³ *Békefi*: Káptalani iskolák 388—94; *Békefi*: Népoktatás 233—39. A bortized-lajstrom korábban a pozsonyi káptalané volt. A két szöveg nem egészen azonos, de nem egyeznek a *Keil* kiadásában (Grammatici Latini 4, 1864) megjelenttel sem.

⁴ *Ballagi Aladár*, No. 121, 202. Az 1509-i kiadás címlapja hiányzik; egyetlen példánya a németújvári ferenceseknél. Az 1517-i kiadás Esztergomban van meg. Részletes leírása: *Békefi*: Káptalani iskolák 249—52.

⁵ *Szentiványi Róbert*, No. 87; MGH, SS Poetae Latini aevi Carolini I, 298. — *Szentiványi Róbert*, No. 140; *Békefi*: Káptalani iskolák 259—60. A középkori nyelvemlétről: *Jan Pinborg*: Die Entwicklung der Sprachtheorie im Mittelalter, Münster—Kopenhagen 1967.

⁶ *Békefi*: Káptalani iskolák 258; *Ballagi Aladár*, No. 122. Az 1515-i kiadást *Estreicher* (Polnische Bibliographie, XVII, Kraków, 177), *Csontos János* (MKsz

1890. 255) és *Ballagi Aladár* írják le (No. 172). Ioannes Glogoviensis tankönyvét 1503-ban Kasper Kochfeder, 1509-, 1511- és 1515-ben Jan Haller jelentették meg Krakkóban (Polonia typographica I, 1968, No. 8; IV, 1962, No. 57, 81, 117). A krakkói nyelvemlétről: *Ryszard Gonsiniec*: *Metrificale Marka z Opatowca i traktaty gramatyczne XIV i XV wieku*. Wrocław 1960. Ioannes Stobnicensis ugyanitt, 149—54. A cím: *Generalis doctrina de modis grammaticalibus. Compendiosa descriptio ac inuestigatio modorum distinctionum ac identitatum illis oppositarum. quibus vti solent Scotisantes*. További kiadásai Jan Hallernál és Hieron. Vietornál jelentek meg (*Estreicher*, *Polnische Bibliographie*, XXIX, Kraków 1938, 299—300). A modisták és a scotisták kapcsolatáról, valamint az irat történeti helyéről: *J. Pinborg*: i. m. 195, 211—12. Vátyoni Fodor András 1506 téli félévére iratkozott be; apja az ajánlás szerint „*Iudex comitatus Bichar*”. A magyar hallgatóról: *Schrauf Károly*: *Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis*, Bp. 1893, 12, 73.

⁷ Bécs, Cod. 1062, 48b. Leírása: *Tabvlae codicvm manv scriptorvm*, vol. I, Vindobonae 1864, 187; róla: *Jakubovich Emil*, MNY 1924, 84.

⁸ *Bartoniék Emma*, No. 97, német eredetű kódex. *Békefi*: Káptalani iskolák 253—55; MKsz 1899, 234, 236; 1891, 336. Henckel János az 1492-i velencei kiadást szerezte meg Krakkóban, 1498-ban.

⁹ Modern kiadása: *Das doctrinale des Alexander de Villa Dei*, bearb. v. *Dietrich Reichling*, Berlin 1893. (Monumenta Germaniae Paedagogica XII.) Lengyelországban Callimachus Experiens támadta először Sanoki Gergelyről írott életrajzában. Alexander nyelvtanának syntaxisa 1530-ig maradt kötelező Krakkóban. (*R. Gonsiniec*: i. m. 145, 322.)

¹⁰ *Bartoniék Emma*, MNY 1.

¹¹ Alexander de Villa Dei: i. kiad. XLIX—L, LXXII, CXXXIV. A bécsi egyetemhez: *Alphons Lhotsky*: *Die Wiener Artistenfakultät*, Wien 1965, 61—65, 236.

¹² *Mezey*: *Codices No. 24*; *Bartoniék Emma*, No. 111; *Békefi*: Káptalani iskolák 255—56.

¹³ *Ballagi Aladár*, No. 111. Alexander de Villa Dei: i. kiad. LXIV—LXV. Példány csak a németújvári ferenceseknél található. A Glosa notabilis azonosítását Borsa Gedeonnak a II. rész címlapjáról készített fotója és Ballagi leírása tette lehetővé. — *Békefi*: Káptalani iskolák 256—88; *Ballagi Aladár*, No. 217, de a No. 218 valószínűleg törlendő, mert az előző tétel rövidített leírása.

¹⁴ *Ballagi Aladár*, No. 210; *R. Gonsiniec*: i. m. 146—47; a kommentátor védelme: „Alexander ille Gallicus, quem plurimi et despectum et abjiciendum somniant.”

¹⁵ A könyv az OSZK-ban (Ant. 3825) van meg. A németújvári kolligátumot Borsa Gedeon szívességéből ismerhettem meg. A nevek (m8/ra): „Quinta [exceptio] quando nomen vel cognomen vel nomen officiale vel dignitatis additur secundum modum loquendi latinorum alicui nomini substantiuo, vt iohannes vviener, Alexander papa, Maximilianus imperator, petrus piscator.” Hogy Johannes Wiener vagy Petrus Piscator lenne-e a szerző, nem tudom eldönteni; J. Winterburg bécsi nyomdász, talán az első kiadó.

¹⁶ Megírásának ideje: Alexander de Villa Dei: i. kiad. LXXIX—LXXXIII. Kiadása: Eberhardi Bethunensis Graecismus, rec. *Ioh. Wrobel*, Uratislaviae 1887 (Corpus Grammaticorum Medii Aevi I). Előszavában: „dictionum significationes, significationum differentias, in quibus scilicet dictiones sibi conveniant, in quibus a se differant, utilitati omnium deserviens propositui declarare.” Bécsről: i. kiad. IX. — *M.*

Manilius, Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters III, München 1931, 738—49.

¹⁷ Bécs, Cod. 2441, a bejegyzéseket *Wrobel* közli. A hallgató nevét az egyetem matrikulájában hiába kerestem. A zolyómiak ekkortájt „de Soleo, de Solio” írják magukat. *Sermones dominicales* II, 437: Eberhardus [graecista], az idézett sor: IX, 4, a másik citátum: *Sermones dominicales* I, 451 = Graecismus XII, 17—19.

¹⁸ *Bartoniék Emma*, Cod. 322, f. 34 v. Ioannes de Garlandia (Synonima, Reutlingen 1487, il lev.) csaknem szó szerint egyezik vele:

Mancipium famulusque cliens est verna minister
Atque ministrator puer assecla vernula seruus,
Satrapa iugatur vernaculus atque satelles.

Nyárády utolsó sora nem innen való. — Megvizsgálandók lennének továbbá az *Acephalus-kódex* (OSZK, Clmae 405, ff. 124—127^v) szinonimái, melyek kezdete („Inter auxilium, presidium, subsidium hoc interest”) rokonságot árul el Ioannes de Garlandia két sorával (i. kiad. b4 lev.):

Auxilium uel opem suffragia dic vel asilum,
Subsidium uel presidium quibus adde iuuamen.

¹⁹ *Ivánka Endre*: Két XV. századi plébániai könyvtár, Századok 1938, 150; *Mészáros István*: Szalkai László fogalmazási tankönyve 1490-ből, FK 1966, 303—32, passim; *Sermones dominicales* I, 117: „Papias dicit: caligae sandalia sunt dictae”; János I, 27: „non sum dignus ut solvam ejus corregiam calciamenti.” Papiasnál (Venetiis 1496): „Caligae uel caligulae i. sandalia a callo pedum uel quasi a calligando, quia ligantur, dictae.” A szótáríróról: *Georgius Goetz*: De glossariorum Latinorum origine et fati, Lipsiae 1923, 172—84. Kb. 90 kódexe és 4 nyomtatott kiadása van. A magyar szótárirodalomra tett hatásáról: *Melich János*: A gyöngyösi latin—magyar szótártörődék, Bp. 1898, és uő.: A magyar szótárirodalom I, Bp. 1907, 75, 83—90.

²⁰ *G. Goetz*: i. m. 190—96; *Claus Riesner*: Die „Magna Derivatione” des Uguccione da Pisa und ihre Bedeutung für die romanische Philologie, Roma 1965; a megírás dátuma innen való (6). — *Szentiványi Róbert*, No. 81, 186.

²¹ *C. Riesner*: i. m. 5; *Pápai Páriz*: Dictionarium Latino—Hungaricum. Leutschoviae 1708, RMK I, 1746; megmaradt *Bod Péter* átdolgozása után is (Cibinii 1782, 116). „Dés”-t a latin „deus”-ból származtató etimológia Csáti Demeter Pannoniai énekéből ismert (RMKT I, 6). Pápai Páriz Ferenc naplója szerint a XVII. század végén a helybeliek jól ismerték. (Kiad. *Koncz József*, ItK 1892, 388.)

²² *G. Goetz*: i. m. 226—27; *Klaus Grubmüller*: Vocabularius ex quo, München 1967, 29—30. — TT 1886, 567; MKsz 1890, 26; 1891, 35; *Szentiványi Róbert*, No. 248.

²³ Forrásairól: *G. Goetz*: i. m. 226. Megvolt a pozsonyi (*Ipolyi Arnold*, Új Magyar Museum 1856, 165, 177), a veszprémi káptalan (A könyv és a könyvtár 87, 91) könyvtárában, egy része a kassai Domonkos-rendieknél (*Szentiványi Róbert*, No. 112), Nagyszebenben (uo. 168, *Ivánka Endre*, Századok 1938, 152, 161), végrendelkezett róla Preiner György soproni pap 1481-ben.

²⁴ *G. Goetz*: i. m. 215—17, születési helyét a Ianua címszónál mondja el. Idézi *Melich János*: A magyar szótárirodalom 77. Címét és feltehetőleg népszerűségét is egyetemes voltának köszönhetette: „liber iste vocetur catholicon eo quod communis et

vniversalis." Már a XIV. században latin—francia szótárt szerkesztettek belőle. (Recueil général des lexiques français du moyen âge I. Lexiques alphabetiques, tome II, publié par Mario Roques, Paris 1938.) *Mezey*: Codices, No. 57, 58, 63: MKsz 1880, 280; *Melich János*: A magyar szótáriróladom 77: NyK 1898, 28—33. A szótárnak modern feldolgoása nincsen. A szerző filozófiai munkásságáról: *Martin Grabmann*: Mittelalterliches Geistesleben I, München 1926, 369—75. — Nem állapítható meg, hogy Demetrius literatus filius Jacobi de Pethenyehaza 1441-ben milyen szótárt hagyott szülőhelyének egyházára (*Iványi Béla*: Könyvek, könyvtárak Magyarországon, Bp. 1937, 10—11). Egy másik, 1469-ben Anthonius de Coronától kölcsönzött szótárról csak annyi bizonyos, hogy betűrendes volt. (*Abel Jenő*: Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon, Bp. 1880, 162.) A selmecbányai plébánia könyvtárában 1501-ben meglévő „Vocabularium Juniani” *Ivánka Endre* szerint vagy a Catholicon, s ebben az esetben a Juniani helyesen Januani, vagy Junianus Maius Parthonopeus Vocabularius ex antiquis autoribus c. műve. (Századok 1938, 322—23.) — Az András brassói diák 1515-ben kelt végrendeletében (*Békefi*: Káptalani iskolák 507) említett „vocabularius Gemma gemmarum”-nak az 1503—1518 közötti évekből 7 kiadását említi *Heinz Brauner*. (Die tschechische Lexikographie des 16. Jahrhunderts, Breslau 1939, X.) A vele együtt szereplő Margareta poetica Albertus de Eyb stilisztikai és retorikai tankönyvével azonos. A második rész IV. tractatusa 30 beszédet tartalmaz. Az egyiknek címe: De summi pontificis Nicolai quinti per ... Vngariae regem Ladislaum magnificis praeconiorum laudibus (Basileae 1495, G2—3 lev.).

²⁵ *Mezey*: Codices, No. 63. A Graecismus fejezetéime: I. De figuris. II. De figuris barbarismi et soloecismi. III. De coloribus rhetoricis. IV. De pedibus metrorum. V. De commutatione litterarum. A könyv egyebek között az irodalomismeret csaknem egész terminológiakészletét megmagyarázza.

²⁶ TT 1886, 571, 572; A könyv és a könyvtár 85, 86, 90; *Szentiványi Róbert*, No. 237: Qu. Fabius Laurentius Victorinus: Commentarius in Pseudo-Ciceronis rhetoricam cím alatt. Az incipit és explicit szerint azonos Victorinus Explanatum in rhetoricam M. Tullii Ciceronis libri duo c. művével. (Rhetores Latini minores, ed. C. Halm, Lipsiae 1863, 153—304.) Polirer más kódexei: *Szentiványi Róbert*, No. 48, 190.

²⁷ *Bónis György*: Petrus de Vinea levelezőkönyve Magyarországon, FK 1958, 1—26, 173—93. A formuláriumok összefoglaló tárgyalása: *Bónis György*: Középkori jogunk elemei, Bp. 1972, 143—188.

²⁸ *Bónis György*: Uzsai János Ars notaria-ja, FK 1961, 239; uő.: Die praktische Juristenusbildung im mittelalterlichen Ungarn, Acta Facultatis Juridicae Universitatis Comeniana, Bratislava 1968, 61.

²⁹ *Mészáros István*: Szalkai László fogalmazási tankönyve 1490-ből, FK 1966, 303—32; uő.: A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola, Bp. 1972.

³⁰ A bécsi kódexeket *Alphons Lhotsky* sorolja fel (i. m. 75—77). Példaként emelem ki a bécsi Cod. 3619 jelzetű kódexet, amely egyebek között egy ars epistolandit tartalmaz (ff. 114^r—45^v); van benne egy magyar tárgyú fiktív levél: De rege Vngariae ad Imperatorem Lampertus Dei gratia rex vngarie (ff. 134^v—35^r).

³¹ Példány az OSZK-ban: (Lipse) 1497. A könyv és a bejegyzés feldolgozásra lenne érdemes. Niger könyvének előadója Joannes Sommerfelt (Aesticampianus). A mű krakkói kiadásai: 1513, 1514 (Polonia typographica III, 27, 28). Sommerfelt maga is publikált egy Modus epistolandit (Krakkó 1515, 1519, uo. IV, No. 61, III, No. 30). — Nem hiszem, hogy jelentősége lenne Wolfgangus Molitor Ars dictandi cum

formulis litterarum e. kéziratának, amely Třeboňból (Wittingau) került Magyarországra (*Mezey*: Codices, No. 111).

³² *Charland*, bevezetés.

³³ Robertus de Basevorn Formae praedicandi c. művében (1322) különbséget tesz angol és francia szokás között. (Kiadva: *Charland*, c. VII, XXXVI—XXXVIII.)

³⁴ Thomas Waleys: De modo componendi sermones cum documentis, c. VII: „moderno tempore observatur quidam color rhythmicus in fine membrorum divisionis, ut scilicet dictiones finales illarum in sono consimili terminentur.” Hasonlóképpen nyilatkozik Robertus de Basevorn a c. L.-ben. A mondatvégi ritmust ugyanő tárgyalja részletesen.

³⁵ Basevorn, c. XV, XXXIV, XXXIX; Victorinus, i. kiad. 213; Basevorn a „colores rhetorici”-re éppen csak utal, mikor azt mondja, hogy ezeket „in ultimo libro Rhetoricae Secundae Tullius ponit” (c. L = Auctor ad Herennium, IV). A dilatatio módjai között ott van egyebek között a biblia magyarázás négy faja (historica, allegorica, moralis, anagogica, c. XXXIX). — Thomas Waleys, c. V (*Charland* 362). — Az ars praedicandik feldolgozása éppen megindulóban van, az ókori retorikához fűződő kapcsolatuk és a régi fogalmak középkori átalakulásának kérdése jórészt tisztázatlan. Elterjedtségüket és az ars dictandihoz fűződő kapcsolatukat mi sem bizonyítja jobban, mint hogy egy ars dictandi szerzője (*Rockinger* I, 401) a következőképpen igyekszik tanítványait az állandó gyakorlásra serkenteni („dictator habeat usum”): „bonus theologus, licet sciat artem praedicandi propter scienciam suam, tamen — nisi usitet et sepe predicet — nunquam in vita sua erit predicator.” Van arra is adat, hogy ars praedicandi-szerző (Thomas Waleys, c. V) az árenga és az oklevél további része közötti összefüggéssel világítja meg, hogy a beszéd themájának és introductiójának arányban és kapcsolatban kell állania (*Charland* 358). — Az etimológia szónoki felhasználására jó példa a *Szilády Áron* kiadásában megjelent *Sermones dominicales*ben a „filius” (Isten fia) magyarázata: „fides, imitatio, lex, iustitia, unitas, spiritus sanctus” (I, 443—44). Hasonló ehhez a *pax* szó („poenitentia, amor, X [= Krisztus nevének jele]”; II, 666) és Jézus nevének többféleképpen is kifejezett magyarázata (I, 184). Az egyik („Jocunditas eterna salus vera seculorum”) kapcsolatban áll azzal, amit a Gyulafehérvári Glosszák kódexéből és Magyi János formuláriumából ismerünk (MNy 1913, 72, 183, 234; 1956, 349—50).

³⁶ *Szentiványi Róbert*, No. 139, lengyel glosszákkal, utóbb a szepesi fraternitását; vö. MKsz 1880, 346. *Batthyány*: *Leges* III, 410; az Ágoston-rendi remeték 1428-i gyűlésén idézett az Anticlaudianusból 17 sort Joannes de Brucka.

³⁷ *Mezey*: Codices, No. 73, ff. 125—44. Aranyasi Gellértfinél Robertus de Basevorn szövege előtt egy másik, közelebről ismeretlen Modus praedicandi áll. — *Szentiványi Róbert*, No. 223, az incipit és az explicit hiányzik a leírásból.

³⁸ Az *Ars vitae contemplativae* c. kötetben (Nürnberg) 1473. A kritikátörténetbe tartozó rész címe: *Tractatus solemnus de arte et vero modo predicandi ex diuersis sacrorum doctorum scripturis et principaliter sacratissimi Cristiane ecclesie doctoris Thome de aquino ex paruo uno quodum tractatulo recollectus*. Róla: *Dorothea Roth*: *Die mittelalterliche Predigttheorie und das Manuale Curatorum des Johann Surgant*, Basel—Stuttgart 1956, 140—47. A kötetben (OSZK) középkori magyar glosszák vannak. A beszéd hosszáról: „horam attendat et finita hora cesset” — mondja; általános érvényű tanács, hogy a „predicator summe caueat prolixitatem in sermone”.

³⁹ Tit. XVIII, c. V. Hazai példányok Lechnicről és Látókörről ismeretesek (*Csontos János*, MKsz 1880, 353—54). *Armarij*, Bp. 1976, 63 (Fodor Adrienne).

⁴⁰ Teljes címe: De arte intelligendi, docendi et predicandi res spirituales et inuisibiles per res corporales et visibiles et e conuerso pulcra et vtilissima. A szerzőről: *Charland* 39; *D. Roth*: i. m. 45—48.

⁴¹ *Rhetorica divina* (Basel c. 1492). Másolat a budapesti Egyetemi Könyvtárban (*Mezey*: Codices, No. 92). — „Qualiter possibile erit . . . modis omnibus omni generi aliarum orationum incomparabiliter precellentem orationem esse omni arte et doctrina et artificio destitutam?” (Cap. I.) Az imádság „habens similitudinem orationis rhetorice secularis, et ad similitudinem orationis rhetorice secularis, et ad similitudinem et proportionem illius partes, videlicet exordium, narrationem, petitionem, confirmationem et informationem, nouissimo vero conclusionem. (Cap. II.) — *D. Roth*: i. m. 44—45.

⁴² Thomas Waleys, c. VII. (i. kiad. 390—91): „facile est auctoritates habere, ex eo quod factae sunt concordantiae super Bibliam et super originalia sanctorum, secundum ordinem alphabeti, ut auctoritates possint faciliter inueniri. Et similiter, compilatae sunt quaedam opuscula, sicut opusculum quod vocatur Manipulus florum [Thomae de Hibernia], et quaedam alia maiora, in quibus secundum ordinem alphabeti compilantur auctoritates ad libitum, non est magna difficultas.”

⁴³ Robertus de Basevorn, c. XXXIX: „ratiocinari per exempla, quod multum valet laicis, qui gaudent exemplis”. A példákrol Antoninus Florentinus a tit. XVIII, c. VI.-ban beszél. — Temesvári Pelbárt azt mondja, hogy a szunyókáló népet akarja ébren tartani a példával. (Idézi *Szilády Áron*: Temesvári Pelbárt, Bp. 1880, 23.)

⁴⁴ Cap. VII. (i. kiad. 374): „ego mihi recollegi de verbis . . . multas summas verborum quae simili modo terminantur, et in scriptis redegí.”

⁴⁵ A *De arte intelligendi* hangsúlyozza, hogy a hallgatóság különböző lévén „tunc secundum affectum, tunc secundum intellectum, necessarium est diuersimode eandem materiam ad diuersos variari.” — A orosz prédikáció egyik okának tartották ugyan a kész beszédek változtatás nélküli átvételét (Thomas Waleys: i. kiad. 335), de tudatlan papoknak segíteni is akartak a beszédek kiadásával. Guillelmus Parisiensis Postilláit (Velece 1512) „minus expertis clericis” adta ki, „considerans nonnullos cancellistas minus caute ac imperite euangelia et epistolas vulgo christiano pronunciantes, procedere non habentes earundem expositionum scientiam que necessaria est.”

⁴⁶ A könyv és a könyvtár 75—79. — A Glossa ordinaria kiadva: *Migne*: PL 113—14. köt. *Tarnai Andor*: A Képes Krónika forrásaihoz, Memoria saeculorum Hungariae I, Bp. 1974, 203—11.

⁴⁷ *Ivánka E.*: i. m. passim; a Vitae patrum a Sermones dominicales talán leggyakrabban idézett forrása (pl. Thais története: I, 44 = *Migne*: PL 73, 661/A—C); ugyanez Szent János evangélista verses legendájából hoz két sort (I, 43), ismerte a Legenda aureát (II, 172; Hilarius legendája = *Graesse* kiadásában: Leg. Aur. 99 stb.). Példagyűjtemény van egyebek között Bartholomaeus de Monstriberg szepesolasi plébános kódexében (*Mezey*: Codices, No. 56). A magyarra fordított példákrol máig jó összefoglalás *Horváth*: *MagyIrMűv.* 178—96; *MIRT.* I, 155—57. Az 1510-ből való Példák könyve olyan latin eredetiből készült, amelyet ma nem ismerünk. (Bp. 1960, 15.)

⁴⁸ *Békefi*: Népoktatás 293, 351; *Békefi*: Káptalani iskolák 434; *Ivánka E.*: i. m. 159, 165, 327; *Mezey*: Codices, No. 71. Miklós morvaországi pap 1435-ben a Gesta Romanorum egy példányát végrendeletileg a kolozsmonostori kolostorra hagyta. (MKsz 1891, 34—35.)

⁴⁹ *Ivánka E.*: i. m. — Comestor művének hazai előfordulásai: *Békefi*: Káptalani iskolák 265; *Fritz Valjavec*: Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa I, München 1953, 54—55. Kiadva: *Migne*: PL 198, 1045—1722. — „Magister Historiarum” megjelöléssel a Sermones dominicales írója is erre a szerzőre utal egyszer (I, 191

Migne: = PL 198, 1541), máskor mindig a könyvet nevezi meg „Istoria scolastica” címmel (I, 468; II, 118, 169, 224, 430, 683). — A krónikába átvett rész a XIV. századi szerkesztmény 3. fejezetének élén áll. (SRH I, 243. lap, 11. sortól 244. lap 6. sorig.)

⁵⁰ Magyar kiadása: *Carminum proverbialium. Totius Humanae vitae statum delineantium . . . loci communes in gratiam juventutis selecti, Cibinii 1665* (RMK II, 1063). Benne S.A.I. Ad emptorem c. verse arról szól, hogy sokaktól „Marcolf laudatur, Eulenspiegelus amator”. Egy hasonlóképpen baseli 1582-i kiadásban Hermannus Germbergius előszava olvasható, aki védelmébe veszi a könyvet, még leoninusait is. A szebeni, 1665-i kiadás egyenes folytatása a *Versus sententiales c. Szenczi Kertész-nyomtatvány* (RMK II, 1071).

⁵¹ *Petrovich Ede*: A pécsi egyetemi beszédgűjtemény. Jubileumi tanulmányok I, Pécs 1967, 171—72, 199. Godefridusról: *Edmond Faral: Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle, Paris 1924; élete és művei: 15—33; a Poetria nova: 194—262.* A pécsi egyetemi beszédek írója az 1078. sort idézte. Vö. *Walther V. No. 32659.* — *Bartha Dénes*: Szalkai érsék zenei jegyzetei, Bp. 1934, 63; *Mészáros István*: A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola, Bp. 1972, 176. — Szalkainál: „Aristoteles primo Ethicorum et in sua poetria: homo naturaliter delectatur naturali in simphonia et metro.” Megfelelője: Aristoteles: *De arte poetica. Translatio Guillelmi de Moerbeka . . . accedunt expositio media Averrois sive 'Poetria' Hermanno Alemanno interprete et specimina translationis Petri Leonii, ed. 2. Bruxelles—Paris 1968* (Aristoteles Latinus XXXIII) 45: „Causa . . . secunda [originis poetrie] est delectatio quam habet etiam homo per naturam ex metro et simphonia.”

⁵² *Sermones dominicales II, 19, 599*: „legitur in libro De vita philosophorum”. Kiadása: *Gualteri Burlaei Liber de vita et moribus philosophorum, hg. v. Hermann Knust, Tübingen 1886.* A német fordításokról a korábbi irodalom összefoglalásával: *Rainer Wedler: Walter Burleys Liber de vita et moribus philosophorum . . . in zwei deutschen Bearbeitungen des Spätmittelalters, Heidelberg 1969.* A *Sermones dominicales* magyar írója valami 20 esetben használta Burley könyvét; forrásai közül törlendő vizont Diogenész Laertiosz (I, 337), mert amit mond, Burleytól való. Szókratészről: I, 240, 337, II, 579; Arisztotelész: I, 48; Diogenész: II, 61, 636, 662; Plautus: II, 449. A teljesen érthetetlen Neppas név („philosophus Neppas i. e. discipulus Platonis”, II, 746) Burley könyvében: „Sceusipus philosophus insignis discipulus fuit Platonis et nepos eius ex sorore” (i. kiad. 252). Megemlítem, hogy a *Példák Könyvének* egyik darabja („Philosophi dilexerunt taciturnitatem”, kiad. *Bognár András—Levárdy Ferenc, Bp. 1960, 181*) végső soron Burley könyvén alapul. — Diogenész Laertioszt Dél-Olaszországban 1160 körül fordították latinra. Burley művét mint irodalomtörténetet *Lehmann* méltatja (*Erforschung I, 106—107*).

⁵³ *Legende sanctorum, quas compilauit . . . Iacobus ianuensis, Lugduni 1483, a 107. szám alatt és Th. Graesse i. kiadásában (Leg. Aur. 461)*: „quidam presbiter nomine Lucianus . . . , quem Gennadius [1483: genadius] inter illustres viros commemorat.”

⁵⁴ Kiadása: *Analecta Franciscana III, 3—573; 1374-ig terjed. Theodor Franz Bonmann: Die literaturkundlichen Quellen des Franciscanerordens im Mittelalter, Fulda—Frauenberg 1937, 33; Tarnai Andor: A magyarországi obszervánsok rendi krónikájának szerzői és forrásai, ItK 1973, 135—47.*

⁵⁵ Kiadása: *Analecta Franciscana IV—V. Temesvári Pelbártról ugyanott az V. kötetben, XLVIII, LXXXVIII. Katona Lajos: Temesvári Pelbárt példái, Bp. 1902, 81 és uő.: A Virginia-codex Ferencz legendái, Ak. Ért. 1903 és klny. Irodalomtörténeti*

értékéről: *Lehmann*: *Erforschung* I, 100; *T. F. Bonmann*: i. m. 26—33. — A *Speculum vitae beati Francisci et sociorum eius* 1504-i velencei kiadása sajtó alá rendezőjének a mariánus (conventuális) Igali Fábiant tartom (*Jérôme Goyens*: *Les éditions du „Speculum vitae B. Francisci“* parues. *Archivum Franciscanum Historicum* XX (1927), 116—31; *Michael Bihl*: *L'édition du Speculum vitae* parue à Győr en 1752, uo. 132—53). Más véleményen van *Koltay-Kastner Jenő* (A Jókai-kódex és az obszerváns kódexirodalom, *EPhK* 1932—33 és klny.), aki szerint Fabianus Hungarus a XIV. században hozta magával a szöveget Avignonból. Ő is úgy látja azonban, hogy az 1504-i kiadás kompiláció (12), mely „igen disparát véleményeket tartalmaz az abszolút szegénységről és könyvek bírásáról” (10). Nehezen lenne egyeztethető a kiadás obszerváns származtatásával az is, hogy a *Speculum* végén a konventuális ág rendtörténeti adatai állnak. Kiadva: TT 1895, 749—54. Igalira a magyar szakirodalomban egyedül *Takács Ince* utal (Magyar ferences askztikus élet, Bp. 1942, 41). Akárhogyan álljon is azonban a szerzőség kérdése, bizonyos, hogy az 1504-ben kiadott *Speculum* rendtörténeti részének szerkesztője használta Pisanust. Pl.:

Chron. XXIV gen., III,
529—30

Pisanus: i. m.
Analecta Franciscana IV,
325

Speculum 205^r

In Strigonio quiescit *frater Gallus, lector devotissimus, cuius sepulturae pulvis sumptus sanavit infirmitate detentos.*

Is strigonio iacet [*frater*] *Gallus, lector devotissimus, qui adeo devotae fuit orationis et virtutis, ut pulvis suae sepulturae sanaret infirmos, si modicum quid accipiat de terra illa.*

*In strigonio . . . frater gal-
lus lector devotissimus, qui
tante extitit virtutis et
deotionis, quod pulvis
terre sepulture suae sanat
infirmos, dummodo acci-
piatur modicum quid de
illa terra.*

⁵⁶ A felosztás stílusa teljesen a prédikációk divisioié: „est singularissimus [ordo] prae aliis intitulatis ordinibus: primo vitae suae sanctitate, secundo scientiae luciditate, tertio nobilitate, quarto fratrum numerositate.” (*Pisanus*: i. m. *Analecta Franciscana IV*, 177.) A szentekről: uo. 177—336, az írókról: uo. 336—42.

⁵⁷ Ceva magyarországi útjáról: *Karácsonyi János*: *Szent Ferenc* rendjének története Magyarországon 1711-ig I, Bp. 1924, 77—79. Az obszervánsok krónikájában: „In quo . . . capitulo . . . acta fuerunt quae in Firmamento Minorum, tractatu secundo, folio 2-do, XLV.” (*Toldy*: *Analecta* 260.) Ceva könyvében az irodalomtörténeti rész címe: *Tractatus succinctus de illustrioribus viris et feminis trium Ordinum sancti Francisci*. Róla: *T. F. Bonmann*: i. m. 44—47. A Firmamentából itthon nem találtam példányt. — Ceva két másik könyve *Apponyi Sándor* gyűjteményében van meg (*App. H.* 105, 1628). Irodalom: *Eckhardt Sándor*: *Magyar humanisták* Párizsban, *Minerva* 1929, 70—91; *Gábel Asztrik*: *Gosztonyi püspök és párizsi mestere*, *EPhK* 1936, 15—29; uő.: *Várdai Balázs a humanista Párizsban*, *EPhK* 1942, 26—48 és klny.

⁵⁸ *Thomas de Hibernia*: *Manipulus florum*, Venetiis (1494?), előszó: idézeteit „(Spicas id est diuersas sanctorum auctoritates)” összegyűjtve „haec quasi in unum manipulum . . . secundum alphabeti more concordantiarum collegi, ut sic a me et aliis simplicibus facilius possint reperiri”.

⁵⁹ *Békefi*: Káptalani iskolák 259; *Szentiványi Róbert*, No. 140, ahol a kódex Donatus Ars minorát tartalmazza. — *Békefi*: Káptalani iskolák 259; *Ballagi Aladár*, No. 201. — Pl.: Sermones dominicales I, 18 = Cato I, 2; I, 389 = Cato III, 6; II, 28 = Cato II, 4 stb. — Érsekújvári k. 477—78 = Cato II, 16.

⁶⁰ *Mészáros István*: Theodolus költeménye a Szalkai-kódexben, FK 1964, 268—90. — Bécs, Cod. 3150, ff. 171—72. *Holter* kiadása: Catonis disticha Moralia, [Coronae] 1539, (RMK II, 19, RMNy 31). Kiadása: Opuscula, rec. R. Peiper, (Lipsiae 1886, 406—409, Incertorum olim cum Ausonianis edita cím alatt. *Ábel Jenő*—*Hegedűs István*: Analecta nova, Bp. 1903, 503—506. Bernátról: ff. 130^r—167. *Mészáros István*: A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola, Bp. 1972, 103—10.

⁶¹ E. A. Lowe: Codices Latini antiquiores II, Oxford 1935, No. 169; F. Valjavec: i. m. 109. (VIII. századi kódex, a British Museum 1856-ban vásárolta Párizsban.) — *Szentiványi Róbert*, No. 145, 242. — *Ivánka Endre* (Századok 1938, 159) az Aeneisre gondol.

⁶² Nem nagyszámú középkori könyvjegyzékünk megérdemelne egy összesített kiadást. Össze kellene szedni a külföldre került magyarországi eredetű kódexek leírásait, amelyek szétszórtaan találhatók az MKsz lapjain.

⁶³ *Békefi*: Káptalani iskolák 261, 370 (Georg. IV, 387—414; Epist. I, 18, 82). Sermones dominicales II, 544 = Juvenalis: Sat. X, 19—22. — I, 354 (Vergilius); I, 91, 93, 95, 103, II, 250, 297 stb. (Seneca; egy kódex: Bécs, Cod. 3150); II, 49 (Ovidius); II, 258, 440 (Plinius); I, 383 (Galenus); II, 497 (Valerius Maximus; Temesvári Pelbártnál: *Katona Lajos*: T. P. példái, Alexandriai Szent Katalin legendájában, Érsekújvári k. 456 = VII, II, Extr. 4.) — A Sermones dominicales írója Ciceróra hivatkozva (Tusc. disp. V, 61—62) elmondja Damoklész kardjának történetét, de nyilvánvaló, hogy nem közvetlenül Ciceróból ismeri (I, 400, II, 561—562). Vergilius Georgicájában tartalmilag idézett részlete meg sem található. Hasonló a helyzet a Szalkai-kódex zenei traktátusának egyes hivatkozásaival. (*Bartha Dénes*: Szalkai ének zenei jegyzetei, Bp. 1934.) — *Mészáros István*: Szalkai László fogalmazási tankönyve 1490-ből, FK 1966, 313: Lucanus egy sora (IV, 135) bizonyosan Isidorus egy passzusával (Etym. VI, 10, 1) került ide.

⁶⁴ Sedulius Carmen paschaléja megvolt Lechnicen (*Mezey*: Codices, No. 64, kommentárokkal), Prudentius ugyanott (uo. No. 108). Sedulius idézi a Sermones dominicales írója (I, 168 = Carmen paschale V, 361—62).

⁶⁵ Illei János: ... Boetziusnak V. könyvei A'Filosofianak... Vigasztalásáról, Kassa 1766. — Bécs, Cod. 3150, legrészletesebb leírása *Endlicher*nél (Catalogus codicum philologicorum Latinorum Bibliothecae Palatinae Vindobonensis, Vindobonae 1836, 266—68, No. 379.) Magyar glosszájáról: *Jakubovich Emül*, MNy 1924, 84—85, 1927, 33—34; Ómolv. 249. — MKsz 1891, 336 (Nürnberg 1486, Kassán); MKsz 1880, 361 (Nürnberg 1492, Lechnicen). — Sermones dominicales I, 115, II, 634, 747; Érsekújvári k. 456: „primo de consolatu phisico”, ami nyilvánvalóan másolási vagy olvasási hiba. — A veszprémi könyvtár jegyzékében szereplő Liber divisionum Boetii c. mű (TT 1886, 571, 575) a Liber de divisione (*Migne*: PL 64, 675—92) lehet. Egy másik Boethius-kódex: Bécs, Cod. 55 (*Endlicher*: i. m. No. 364) a budai Domonkos-rendieké volt. Szalkainál számos helyen fordul elő Boethius.

⁶⁶ Kommentált ósnyomtatvány-kiadása: Deventer 1490. Szövege *Migne*-nél: PL 64, 1223—1238. Másolata: Bécs, Cod. 3150. Uzsai megfejthetetlenek bizonyult utalása: *Kovachich Márton György*: Formvlae solennes styli, Pesthini 1799, 6, No. 10: „prudens notarius sensualiter laboret circa easdem [formas] juxta suum posse

Boethius." Boethiusra külföldi dictator is hivatkozik (*Rockinger* II, 973). — Domonkos literátus levelét *Békefi* adta ki (Káptalani iskolák 384): „cum ego . . . causa studii augmentationis quendam librum, videlicet commentarium, seuu [!] expositionem boueti [= Boethii] de disciplina scolarium ac alios quamplures . . . possem comparare” pénzt kér. A hibás boueti szóban Boethius nevét *Kardos Tibor* ismerte fel (Deákmuveltség és magyar reneszánsz, Századok 1939, 309—10). Az irat szerzőjéről: *Paul Lehmann*: Pseudo-antike Literatur des Mittelalters, Darmstadt 1964, 27—28. A De disciplina scholariumból való lehet *Magyi János* formuláriumában a részeg ember 12 fajtájáról szóló rész (i. kiad. D1 lev., *Kovachich M. Gy.*: i. m. XXII). — *Matthias Paulinus Pludentius De scientias discendi arte omnibus quidem sed preprimis studiose iuventuti summe necessaria* (Nurenberge 1513) c. művének, amely állítólag *Antonius Murarius* budai könyvkereskedő költségén jelent meg, nem sikerült nyomára akadnom. (*Ballagi Aladár*, No. 154.)

⁶⁷ *Szentiványi Róbert*, No. 309, Bécs, Cod. 3150. — *Baththyány*: *Leges* III, 410. — *Mezey*: *Codices*, No. 30, 51; *Szentiványi Róbert*, No. 117. — *Horváth*: *MagyIrMűv.* 142—43; *MiRt.* I, 146—51, irodalommal; *Katona Lajos*: *Petrarca bűnbánati zsolttárai a Festetics kódeksben*, *ItK* 1905; *Mezey*: *Codices*, No. 73. — *Mészáros István*, *FK* 1966, 328.

⁶⁸ *Sermones dominicales* I, 114: „vox cito transit, sed conceptus aut verbum mentale diu manet . . . homo exprimit per vocem mentis conceptum”, az állatoknál viszont „vox non est formata” (I, 454); az első ember „omnibus rebus creatis secundum eorum proprietates” adott nevet (I, 300); a nyelvek száma 70 (I, 356), az első — és egyben a világ végén az utolsó — nyelv a héber, állítja továbbá *Isidorusra* hivatkozva, aki az első tételt vallja ugyan (*Étym.* IX, 1, 1), de a második elől kitér, „nusquam reperitur” (IX, 1, 13). Szalkai zenei jegyzeteiben: „sicut a grammaticis tria genera punctorum is prosa assignatur, scilicet Coma, Colon, Periodus, sic similiter in musica ponuntur tria puncta.” (*Bartha D.*: i. m. 89.)

⁶⁹ Szalkai zenei jegyzeteiben: „philosophus octavo politicorum . . . dicit, quod pueri non solum erudiendi sunt in arte utili et necessaria, ut est literarum eruditio, ymmo etiam in artibus delectabilibus ut est musica.” (*Bartha D.*: i. m. 63.) — *Beda* egy tisztelője a szentre epítáfiumot akart írni. Először ilyen lett: „Hac sunt in fossa, Bedae sancti ossa; sed quia debita mensura versui non congruebat, et hoc sedula mente zenethlen elmeuel reuolueret, et in corde super isto non paruum dolorem sentiret”, reggelre angyali kéz így javította ki: „Hac sunt in fossa, Bedae venerabilis ossa” (*Sermones dominicales* I, 12). — *Uo.* II, 689: „ars . . . imitatur naturam”

⁷⁰ *Sermones dominicales* II, 30, 82; *Csontos János*, *MKsz* 1880, 76, 68: „Epistola . . . optima”; az *Iványi Béla* kiadásában megjelent formuláriumban (TT 1904—5): „bona forma” (No. 143, 198, 200), „valde bona” (No. 35), „optima” (No. 142), „peroptima” (No. 73), „arenge pulcherime” (No. 164); a *Somogyvári Formuláskönyvben*: „sententia bona”, „optima”, „satis optima” (*Bónis György*: *A Somogyvári Formuláskönyv*, *Kelemen-Emlékkönyv*, *Kolozsvár* 1957, 123); *Kovachich M. Gy.*: i. m.: „valde pulera” (219), „valde bona et subtilis” (250), „clausula pulchra” (304, 455), „pulchra” (341), „satis pulchra” (362), „valde pulera” (459); egy *Esztergomban* őrzött XVI. század eleji formuláriumban: „Fassionalis optima”, „divisionalis bona et notabilis”, „prohibitoria valde utilis” stb. (*Eckhart Ferenc*: *Formuláskönyv Werbőczy István hivatali működése köréből*, *Illés József-Emlékkönyv*, *Bp.* 1942, 152.)

⁷¹ *Rockinger* I, 457 (Conradus de Mure), I, 512 (Ioannes Anglicus), II, 621 (Ioannes Bononiensis).

⁷² A kódex áttekintő leírása: *Ábel J.—Hegedűs I.*: i. m. 503—508; *Mészáros István*: Theodolus költeménye a Szalkai-kódexben, FK 1964, 268—90, uő.: Szalkai László fogalmazási tankönyve 1490—ből, FK 1966, 303—32; uő.: A Szalkai-kódex asztronómiai tananyaga, Századok 1966, 850—77; uő.: A Szalkai-kódex, Bp. 1972; *Bartha D.*: i. m. (bevezetés és szövegkiadás).

⁷³ *Mészáros István*: Theodolus, i. h. A zenei és az irodalmi szöveg a bevezetésben megegyező módon keresi a négy okot (causa efficiens, finalis, materialis, formalis), mert „huius materiae, sicut uniuscuiusque rei creatae certae causae praecesserunt” (*Bartha D.*: i. m. 64), amiben különben az *Accessus ad auctores* c., az olvasott szerzők elé szánt bevezetésgyűjteménnyel is rokon, de azzal sem egyezik (kiad. *R. B. C. Huygens*, Bruxelles 1955). Az ekloga etimológiája egyebek között megvan Eberhardus Bethunensisnél (Graecismus VIII, 137), a fabuláé és a történelméé Isidorusnál (Etym. I, 40—41). Isidorusról szó volt a sárospataki iskolában a levélírási tanításának kapcsán is, de rosszul: az egyiptomiak nem a levelet találták fel, hanem a papírt (VI, 10, 1, ugyanitt a Lucanus-idézet: 63. jegyzet). — Etym. IX, 2, 10 és 127. — Isidorus Etymologiae c. műve megvolt Veszprémbe (TT 1886, 573, 574. A könyv és könyvtár 86, 91), a lechnici karthauziak könyvtárában (*Mezey*: Codices, No. 55), hivatkozik rá a nagyváradi káptalan statútumainak megfogalmazója (*Bathányi*: Leges III, 249 = Etym. VI, 16, 1) és a Sermones dominicales írója (II, 320 = Etym. VII, 1, 1—18).

⁷⁴ *Szentpétery Imre*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I, Bp. 1923; uő.: Magyar oklevéltan, 77—82; *Gerézdi Rabán*: A magyar világi líra kezdetei, Bp. 1962, 19—37. — A „gyakorlati jogászrend” kialakulásának szempontjából: *Bónis György*: Egy Jagelló-kori magyar jogász, A Szegedi Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Karának Évkönyve, Bp. 1953, 5—8.

⁷⁵ A formuláriumok két fajtájáról: *Rockinger* VI—VIII; megtanulásukról uo.: XL, XLV, 402. — *Kovachich M. Gy.*: i. m. 135.

⁷⁶ *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan, Bp. 1930, 79—80, 93. Ez utóbbi helyen idézett oklevelet emeli ki *ifj. Horváth*: Árpád-kori irodalmunk 64: „priuilegium . . . nobis . . . ostensum vidimus et legi fecimus, et eiusdem continenciam audiuimus, et examussim studiuimus ipsum priuilegium examinare, tam in carta, stilo, littera et modo, quam in sigillo, filo, annotatione Dominice Incarnacionis simulque regnantis anni et mense” (ÁUO XII, 133—134). A XIII. század második felében sűrűn előforduló megerősítő átírásokban az oklevél gyanútlan és érvényes voltának formulája (pl. *Kovachich M. Gy.*: i. m. 258, No. 180: „non abrasas, non cancellatas, nec in aliqua sui parte vitiatas, sed, omni prorsus vitio et suspicione carentes” a stílus kritériumát nem tartalmazza. Megegyező kifejezések *Rockinger*nél: II, 635, 699.

⁷⁷ *Bónis György*: Die praktische Juristenausbildung im mittelalterlichen Ungarn, Acta Facultatis Juridicae Universitatis Comenianae. Bratislava 1968, 55, 64. A ferences formuláriumokra alább visszatérek. Egy pálos formuláriumot az Egyetemi Könyvtár őriz (*Mezey*: Codices, No. 131, irodalmi utalásokkal). Az egyháziak közé tartozik a *Koller József* által részben kiadott, Huendler Vitustól származó (karmelita, a pécsi püspök alatt suffraganeus, 1448—65) formulárium (Historia episcopatus Quinqueecclesiarum IV, Posonii 1796, 246—359); a városiak közé Magyi János kódexe mellett (kiad. *Kovachich M. Gy.*: i. m. 155—458) az a rövid Formuláe

litterarum (1417—19), amit *Mezey László* írt le (Codices, No. 48). — Elveszett Weyteni Orbán soproni pap formuláriuma, amit végrendeletileg (1400) János iskolamesterre hagyott (*Békefi*: Népoktatás 240) és Lewdesith György szepesi kanonoké, ami ugyanilyen módon (1496) notáriusára szállt. (*Wagner Károly*: *Analecta Scepusii I*, Viennae 1774, 353; *Csontos János*, MKsz 1880, 347.) Jogi szempontból mindezekről bővebben és összefoglalóan *Bónis György* írt (Középkori jogunk elemei, Bp. 1972).

⁷⁸ *Karácsonyi János*: A magyar ferencrendűek formulás könyve a Batthyányi könyvtárban, Batthyánum II. (Brassó 1913) 24—32; *Erdélyi Lajos*, MNY 1914, 30—31; *Szentiványi Róbert*, No. 395. A címet Szentiványitól vettem, aki a szöveget Karácsonyi után még egyszer kiadta (218—24); korábban: *Formulae epistolarum ad Franciscanos Hungariae et ab his ad diversas personas Hungariae missarum* (ff. 126^v—29^v). Karácsonyi szerint a felvett oklevelek 1280—1300 táján keltek, a formuláriumot a veszprémi egyházmegyében, a székesfehérvári konventben állították össze: „talán éppen az a János, aki 1324-ben Székesfehérvárott tartott országos gyűlést” (31). További ferences formuláriumok: *Csontos János*, MKsz 1880, 62—85 (1535 után); *Bartoniek Emma*, No. 432. Ez utóbbit dolgozta fel *Szűcs Jenő* (A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága, Levéltári Közlemények 1972, 213—63).

⁷⁹ *Fejérpataky László*: Tapolcai Bertalan oklevélformulái a XIV. századból, MKsz 1886, 41—66. Felvett oklevélmintái 1324—55-ből származnak, túlnyomórészt az egyházi törvénykezéssel kapcsolatosak; a kódexében lévő bécsi egyházi jogi egyetemi jegyzetek 1385-ből valók. Művelődéstörténeti szempontból főként a tanítvány és a tanár levélváltása és egy jokulátorok számára adott ajánlólevél érdemel figyelmet (61). Hasonló levelek *Rockingernél*: I, 163—64.

⁸⁰ *Bónis György*: A Somogyvári Formuláskönyv, i. h. 117—33; *Kumorovitz Bernát Lajos*: A tėti (csüti) breviárium jogi szabályokat tartalmazó függeléke, Turul 1930, 29—30.

⁸¹ *Bónis György*: Die praktische Juristenbildung 61; uő.: Középkori jogunk elemei 264—78.

⁸² Szabályainak elterjedtségét igazolhatja más adatok mellett a *Sermones dominicales* sokat idézett szerzője, aki a *Miatyánkot* (*orationem dominicam*) Jézustól „dictatam i. e. compositam” nevezi (II, 354), maga az imádság Izaiás próféta szavaival (LVIII, 14): „Os . . . domini locutus est hoc sc. dictamen orationis dominicae” (II, 315). A „Pater noster, qui est in Coelis” az imádság elején szerinte *captatio benevolentiae*, melynek forrásai általában a bíró személye, a kérelmező és az assessoré lehetnek. (II, 317—18.) E tan ősforrása Cicero, *De inv.* I, 16, 22. Egy más helyen felsorolja az oklevél (*instrumentum*) hitelességének ismérveit („quando habet sapientem dictatorem . . . , testes veraces et fidelem notarium”, II, 761), tudja, milyen a pápának és a kardinálisoknak szóló levél megszólítása (II, 171).

⁸³ Hibás kiadása *Kovachich M. Gy.*: i. m. 1—154; szerzőjét és szerkezetét *Bónis György* állapította meg, ill. állította helyre (Uzsai János *Ars notaria*-ja, FK 1961, 229—60), jogi és retorikai vonatkozásairól ugyanő írt (*Az Ars notaria mint retorikai és jogi tankönyv*, FK 1963, 373—88). Árpád-kori formuláriumokat már *Kovachich* (i. m. XII—XIII), *Fejérpataky László* (A királyi kancellária az Árpádok korában, Bp. 1885, 69) és *Iványi Béla* feltételezett (TT 1904, 483—84) az okleveles gyakorlat alapján.

⁸⁴ *Bónis György*: Uzsai János, FK 1961, 239.

⁸⁵ *Bónis György*: i. tanulmányának eredményei (FK 1961, 232—40). Legfeljebb azt tennem még hozzá, hogy a királyi részben talán valahol szó volt a privilégialisokról is, amiknek tárgyalását a dictatorok nemigen szokták elmulasztani. Uzsainál: „super . . . contractibus utpote in venditione et emptione vel donatione aut cambitione in Civitatibus et in forma patentium Literarum a tergo sigilla earum et in forma privilegii confici possunt instrumenta.” (39, No. 61.)

⁸⁶ A tabula collateralis II/c és a tabula III ordo rubricaruma maradt meg. Az előbbi: 22 (No. 31), egy pótlás hozzá: 41 (No. 66); az utóbbi: 58—60, (No. 97). A II/c rubricáinak XV. pontját („de formis . . . Plebanorum vel suorum vicariorum, quae diversimode multiplicabuntur, prout inferius specificabitur de eisdem”, 22, No. 31) később (54, No. 87) további tizenegy részre osztja, melyekből csak az elsőt („de Literis Relatoriis”, 54—55, No. 88—89) és a hetediket („formae Recusatoriae”) tárgyalja (No. 91—95), a többire vonatkozólag a tabula I-re utalja a használat (55, No. 90).

⁸⁷ I. kiad. 141: „quia nulla aedificia absque firmis fundamentis fundari possunt bono modo et stabiliri ac praeparari, ideo antequam ad cognitionem . . . literarum Proclamatoriarum accedatur, prius ponantur quaedam Praeambula necessaria ad earum cognitionem” (No. 223), folytatása: 141—44 (No. 224—36).

⁸⁸ A II/c fejezet 15 pontból álló rubricája után (22, No. 31) hangsúlyozza az attól való eltérést („Ordine rubricarum de formis Divisionalibus et Expeditoris erratum est ponere”), a gyakoriságra és a szükségességre hivatkozva („saepe saepius scribere et necessarium et pluries fieri contingunt”), betold két oklevélfajtat (41—42, No. 67—68). Hasonlóképpen pótlólag jutnak helyhez a III. fejezetben a 126—28-as minták, „quae quamvis in Ordine Rubricarum neglecte sunt, poni tamen multum necessariae sunt in locis testimonialibus saepe fieri contingunt” (77, No. 125). A másolói beavatkozására utal már *Kovachich* is, csak nem mondja meg, mely részekre gondol (i. m. III.), világosan beszél egy hibájáról *Bónis* (FK 1961, 237).

⁸⁹ Jogi tárgyú kitérései után többször mondja, hogy „accedendum est ad formam tractatus” (No. 4, 12, 24). Máskor a „procedendum est ad formam tractatus” (No. 87) vagy „accedendum est ad textum” (No 92) kifejezést használja. Az anyag egybeszerkesztésének nehézségeire utal az incidentaliter szóval (No, 70, 184).

⁹⁰ *Bónis György*, FK 1963, 382; Uzsai, i. kiad. No. 47. — Bologna egyetlen említésének (No. 173) háttérét *Bónis* tisztázta (FK 1961, 258). — A hazai jogot kritizálja Uzsai, mikor arról ír, hogy nálunk csak az első három tanú tesz vallomást, a többiek „levatis manibus et digitis publica voce acclamarent se similiter scivisse sicut primi tres testes deposuerunt, ut tamen in hoc Regno satis abusiva et pessima consuetudo, quae tamen nunquam poterit aboleri et deleri seu dimitti” (78, No. 127). Másutt leszögezi: „dicunt Juristae et Legistae: quod non est efficacior confessio, quam propria Confessio hominis” (138, No. 213). A magyar jog kapcsán került be Uzsai szövegébe az egyetlen magyar szó, a cövek. Jelentése: „lignum clavicularum”; alakja „Ceuwek” (8, No. 13), *Kovachich* rossz olvasásában: „Cemiek, chewk” (36, No. 56). Róla: *Melich János*, MNy 1915. 275—76.

⁹¹ I. kiad. 134 (No. 201) = Aristoteles: *Metaphysica*, I, 1 (*Bónis*, FK 1963, 374); két másik idézet meghatározása ugyancsak *Bónis*nál. — Egy Kassára lokalizálható (FK 1961, 253) oklevélben: „non nos sed dictus Comes Camerarum Causa efficiens fuerat in seditione praenotata” (51, No. 8).

⁹² A Baumgartenberger formulariusban ugyancsak vannak tabulák (*Rockinger* 729). Teljes szövege: *Fontes Rerum Austriacarum* XXV, Wien 1866, 4, 7, 10 stb.

⁹³ L. a 66. jegyzetet. Pseudo-Boethiusnál: „Non sit autem scholaris disculus. Disculus autem quasi a schola diuisus. Scolon grece dicitur, vacatio latine, inde disculus quasi a

vacatione diuisus. Discolus autem est qui discurrit per vicos et plateas, per tabernas et meretricum cellulas, per publica spectacula, per pompas et coreas, per commessiones et per publicas cenas, et hoc oculis vagantibus, effrenataque lingua, petulanti animo, vultu incomposito." (I. kiad. C1 lev. Simon magister Boethius-idézete: *Rockinger* II, 973.) A magyarországi latinságban a *discolus* szó háromszor fordul még elő. (Boronkai Iván szíves közlése.) A szót a Biblia (I. Petr. 2, 18: „*dyscolus*”) tartotta életben, van nőnemű alakja (Fontes Rerum Bohemicarum V, 410). Jelentése Vincentius Bellovacensisnél „*difficilis, indisciplinatus vel immoralis*” (Sp. doctr. II, 63).

⁹⁴ Uzsayi i. kiad. 23 (No. 33): „*Ebrietas frangit, quicquid sapientia tangit*”; Pseudo-Boethius: i. kiad. C5 lev. Valószínű, hogy a notarius erkölcsi tulajdonságairól az elveszett Prologusban is beszélt (*Bónis György*, FK 1961, 233).

⁹⁵ Uzsayi meghatározásai a klerikusról, a scholarisról és a literátusról: 92—93 (No. 144); a prokurátorokról: 138 (No. 214). A literátus mint prokurátor: 145—47 (No. 240—41).

⁹⁶ A „*notarius seu studiosus*” kifejezés (26, No. 43) magyarul jegyzőtanuló (FK 1963, 374); hasonló ehhez a „*prudens Notarius et sagax studens*” és az „*omnis notarius et omnis studens*”, No. 201). Állandóan visszatérő szavai a „*prudens notarius*” (No. 10, 33, 41, 50, 52, 110), a „*perfectus Notarius*” (No. 204), a „*sapiens Notarius*” (No. 60), előfordul a „*scriptores et Notarii*” (No. 203).

⁹⁷ I. kiad. 134, No. 201.

⁹⁸ „*Sciendum etiam est, sicut Philosophus dicit . . . : omnis homo naturaliter scire desiderat, sed ea, quae ad scientiam requiruntur, non omnis studens vult tollerare vel supportare, quia ad scientiam requiruntur vigiliae nocturnae, item paupertates et diversi labores. Quicumque enim vinum bibere et placentas comedere gliscit, vineas plantare et in eis laborare ac agros colere, et frumentum purgare non pigritetur.*” (134, No. 201.)

⁹⁹ Horatius: *Ars poetica*, 408—409; Quintilianus: *Inst. or.* II, 19, 2—3: „*natura . . . sine doctrina multum valebit, doctrina nulla esse sine natura poterit, sin ex pari coeant, in mediocribus quidem utique maius adhuc naturae credam esse momentum, consummatos autem plus doctrinae debere quam naturae putabo, sicut terrae naturae nullam fertilitatem habenti nihil optimus agricola profuerit, e terra uberi utile aliquid etiam nullo colente nascetur: at in solo fecundo plus cultor quam ipsa per se bonitas soli efficit. . . . denique natura materia doctrinae est: haec fingit, illa fingitur, nihil ars sine materia, materiae etiam sine arte pretium est, ars summa materia optima melior.*”

¹⁰⁰ *Lausberg* 26—29, 550.

¹⁰¹ A fogalmak világosabbá tételére kissé hosszabban idézek (i. kiad. 134, No. 201): „*prudens Notarius et sagax studens respectu harum Formarum jam scriptarum, si eas . . . continue percurrerit, et saepe folia vertendo studiose perlegerint, procul dubio mentem suam aptare poterit as plures alias formas in locis Conventionalibus, in Civitatibus et coram Comitibus ac Iudlium emergendas, sed quia omnis Scientia, et praecipue iste Rethoricalis in ymaginatione et frequentatione esse dignoscitur, ideo omnis Nōtarius et omnis studens praecipue a duobus realibus [= reatibus] et vicibus [= vitiis] utpote gula et luxuria debet se praecavere ex eo, quia gulosi inebriosisunt et nullo modo possunt ymaginari, luxuriosi autem discoli sunt, et quia loca plurima in lascivando solent disturbare, scientiam vero non possunt frequentare.*”

¹⁰² A fantáziáról: Quintilianus: *Inst. or.* VI, 2, 29—32: „*quas φαντασιαι Graeci vocant (nos sane visiones appellemus), per quas imagines rerum absentium ita repraesentantur animo, ut eas cernere oculis ac praesentes habere videamur, has quisquis bene conceperit, is erit in adfectibus potentissimus.*” A továbbiakban a beteges fantáziát („*animi vitium*”) említi, és színszerekre emlékeztet. „*Insequitur ἐνάργεια, quae a Cicerone inlustratio et*

evidentia nominatur, quae non tam dicere videtur quam ostendere, et adfectus non aliter, quam si rebus ipsis intersimus, sequentur.” — Vö. még *Rhetores Latini minores*, ed. C. *Halm*, Lipsiae 1863, 71. *Isidorus: Etym.* II, 21, 33. Részletesebben: *Lausberg* §. 811—12.

¹⁰³ Uzsainál: „Si quae vero alia circa hoc fieri contigerit, prudens Notarius sensualiter labore circa easdem” (6. No. 10); „providus . . . Notarius in talibus similibus sensum suum ad plura applicare poterit tempore et loco opportunus” (15, No. 23); „sic Notarius reddat singula singulis tempore et loco ad id opportunus” (28, No. 45); „prudens Notarius rem harum formarum intellectui suo applicat ad ipsas plures formas tempore et loco ad id opportunus” (31, No. 50); „prudens Notarius applicare poterit sensum suum per istam formam ad plures alias formas tempore et loco ad id opportunus” (70, No. 110).

¹⁰⁴ Gyakori fordulata: „de similibus simile est iudicium”. Előfordulásai: 1 (No. 1), 32—33 (No. 52), 62 (No. 62), 117 (No. 179).

¹⁰⁵ *Aristoteles: De arte poetica*, i. kiad. 42: „sermone poetici sermone sunt imaginativi. Modi autem imaginationis tres sunt: duo simplices et tertius compositus ex illis. Unus duorum simplicium est assimilatio rei ad rem et exemplatio eius ad ipsam. Et hoc fit in qualibet lingua aut per dictiones proprias illi lingue, ut est hec dictio 'quasi' vel 'sicut', et que istis simulantur, que nominantur sinkathegoreumata similitudinis; aut per sumptionem ipsius similis cum suo assimili vel loco sui assimilabilis.” *Averroïse bolonaise au XIVe siècle*, par *Zdzisław Kuksewicz*, Wrocław—Varsovie—Krakovie 1965, 282—84 (*Matheus de Eugubio szövege*). — *Thomae Aquinatis Opera omnia I*, Paris 1872, 489 (1. *Quaestio LXXVIII*, art. IV). Az imaginációhoz: „bonitas imaginationis est dispositio ad scientiam, quae est in intellectu” (uo. II, 475, 1—2. *Quaestio LXXIV*, art. IV, 3). Az ókori értelmű imaginatio neve *Conradus de Mure*-nál: „demonstratio” (*Walter Kronbichler: Die Summa de arte prosandi des Konrad von Mure*, Zürich 1968, 99—100). A középkori esztétikához: *Francis J. Kovach: Die Ästhetik der Thomas von Aquin*, Berlin 1961; *Rosario Assunto: Die Theorie des Schönen im Mittelalter*, Köln 1963; *Karl Peter: Die Lehre von der Schönheit nach Bonaventura*, Werl/Westf. 1964.

¹⁰⁶ *Auctor ad Herennium* 4, 40, 2; a középkorban: *Edmond Faral: Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle*, Paris 1924, 235, 237, 356. *Auctor ad Herennium*, I, 2, 3: „Haec omnia tribus rebus adsequi poterimus: arte, imitatione, exercitatione. . . Imitatio est, qua inpellimur cum diligenti ratione ut aliquorum similes in dicendo valeamus esse. Exercitatio est adsiduus usus consuetudoque dicendi.”

¹⁰⁷ „Literarum Procuratoriarum quaedam sunt simplices, quaedam compositae. Simples sunt, quae ex nominibus et Pronominibus et verbis ac constructionibus duntaxat componuntur, quaedam vero ex omnibus octo Partibus et maxime ex adverbis propriis et gerundiis conficiuntur.” (I. kiad. 134, No. 202.) Több külföldi szerzőnél a kötött szövegű oklevélrészleteknek clausula a neve (*Rockinger* II, 627, 756, 970—71). L. még *Charles Sears Baldwin: Medieval rhetoric and poetic*, Gloucester, Mass., 1959, 218. A stiláris variációról: „literae Procuratoriae, quae juxta Regni Consuetudinem sunt, quae semper uno modo debent scribi vel fieri, sed tamen scriptores et Notarii per figurativas locutiones dictas octo partes vel aliquas ex ipsis transponunt, hoc semper subtilantes.” (Uo. 134, No. 203.) — A máshol említett variationes (140, No. 202, 144, No. 236) arra vonatkozik, hogy a literae procuratoriae-t és a literae proclamatoriae-t a címzettnek (király, királynő, nádor, más bírák stb.) megfelelően kell kiállítani. Vö. 110. jegyzet.

¹⁰⁸ *Hugo Bononiensis: „exordium . . . atque narratio, et conclusio”* (*Rockinger* I, 56); az Orléans-i *Summa dictaminis*ban: „quinque sunt partes dictaminis: salutatio,

exordium, narratio, petitio, et conclusio" (uo. 103); a tévesen Albericus Cassinensisnek tulajdonított Rationes dictandi: „salutatio, beniuolentie captatio, narratio, petitio atque conclusio" (uo. 10); Ludolphus de Hildesheim: Summa dictaminum: „salutatio, beniuolencie captatio", „narratio, petitio", „conclusio", de legalább ketfő (salutatio és narratio) elengedhetetlen (uo. 359).

¹⁰⁹ I. kiad. 79—80 (No. 130): „alia forma interlocutoria similiter generalis ex partibus suis necessariis utpote propositione, responsione, interlocutione seu iudicialia seu composita." A szóban lévő formulában a propositio: „quod quaedam pauperula mulier ... proposuit isto modo; a responsio: Quo auditu... respondit...". Az interlocutio iudicialia: „Et quia Actrix Mulier ... se comprobare velle asserebat, ideo nos ... admisimus interloquentes isto modo" stb., tanúkihallgatást rendelnek el.

¹¹⁰ I. kiad. 54 (No. 86): „non est alia differentia nisi quod titulus variatur ut haec alia limpidius et insequentibus apparebunt." A variatio hasonló értelemben: „litterae Procuratoriae non solum per iudicationem D. Palatini ... verum etiam per litteras et examina Regis et Reginae ac Iudicis Curiae ... fieri possunt modo praenotato, duntaxat per Notarium animadvertantur variationes supradictae" (144, No. 236).

¹¹¹ I. kiad. 145 (No. 239): „littera Regalis scribatur per totum tunc dicatur: Nos igitur etc." Ugyanígy a nádornak (142, No. 226). — „Juxta quam partem est sciendum, quod quodcumque sive patentes sive privilegiales Litterae super venditione et emptione alicujus rei vel possessionis conficiuntur, partes semper in ablativo casu sunt scribendae. Sed quodcumque res vel portiones cambiuntur vel inter partes sub talibus rebus permutatio celebratur, non in ablativo sed in Nominativo partes sunt inserendae." (39, No. 61; az első esetre példák: No. 61—63, a másodikra No. 65.) Hasonló szabály a formae compositionales és az expeditionales esetében: 65 (No. 104). — A városokról: 22 (No. 33).

¹¹² I. kiad. 136 (No. 202), l. 107. jegyzet.

¹¹³ I. kiad. 135 (No. 205): simplex; uo. (No. 206): „generalis ... et plus communis"; 137 (No. 210): „Forma ... alia, quando ex pluribus partibus Orationis conficitur." — Vizsgálat tárgyává kellene tenni azt a kérdést is, hogy tartalmilag és nyelvilag az oklevél egyes részei honnan származnak. Az ügyvédvalló oklevél egyes elemei Ioannes Bononiensis formuláriumában kétségtelenül megtalálhatók. (*Rockinger* II, 611, 613—14.)

¹¹⁴ Összevetésre kívánkozik Magyi János 8. és 138. formulája (i. kiad. 161, 233).

¹¹⁵ *Gábrriel Asztrik*: Egy XIII. századi magyar klerikus egyetemi szentbeszédgyűjteménye, EPhK 1943 és kly. Bp. 1943. A feltételezett összeállító a dominikánus Magyarországi Salamon (27—29); egy divisio magyar fordításban található benne. rímelő igékkel. — Bonum prothema: *Jakubovich Emil*, MNy 1924, 84. — *Petrovich Ede*: A pécsi egyetemi beszédgyűjtemény. (A pécsi egyetem történetéből, szerk. *Csizmádia Andor*, Pécs 1967, 163—223.)

¹¹⁶ *Petrovich E.*: i. m. 175: „Debent etiam habere formam decoram quantum ad ordinationem et distinctionem dicendorum, ut honeste peroratur, nature et intelligibiliter" — hangzik a szabály, melynek első fele a felosztásra, a második a beszéd előadására vonatkozik. Ide tartozik még az, amit a kódex a prédikálás kötelezettségéről ír (202). — Egy XV. századi esztergomi tankönyv adhatna talán felvilágosítást, de senki nem olvasta. Eredetileg Bécsben volt (Cod. 4723), ma az OSZK-ban (Clmae 410).

¹¹⁷ A *Gábor Asztrik* által közölt dedikációban: „Librum istum . . . Vestris usibus studui destinare, supplicans . . . quatenus eodem libello . . . quomodolibet et quamdiulibet uti dignemini Pater Reverende” (6). Szerénykedő fordulata: „collaciones . . . quas . . . ingenioli mei ruditias compilavit” (6).

¹¹⁸ Egy esztergomi kódex talán Benedek turai plébánosé volt (MNy 1927, 34—36). Bartholomaeus de Monstriberg (Münsterberg, Szilézia) kódexe a budapesti Egyetemi Könyvtárban van (*Csontos János*, MKsz 1880, 347—48; *Mezey*: Codices, No. 56). — Pelbárt előszavaiból fontos részleteket idéz *Szilády Áron*: Temesvári Pelbárt és művei, Bp. 1880, 9, 21—22. Laskai: *Sermones dominicales*, Hagenau 1516 (RMK III, 211), előszó. — Az apácák befogadóképességéről híven tájékoztat Pelbárt beszédek Cornides-kódexbeli fordítása, amelyből a nehezebb részek kimaradtak. (Kiad. *Bognár András és Levárdy Ferenc*, Bp. 1967.) — Pelbárt véleménye *Sziládynál*: i. m. 22. — A határozatok egymást szó szerint ismételve mondják: „de Epistola, Evangelio vel alia Sacra Scriptura diebus Dominicis, et festivis aliqua prudenter enuntiare curate. Epistolam et Evangelium bene legere, et populo ad literam exponere studete.” (*Péterffy*: *Sacra concilia* I, 223; ugyanígy: *Batthyány*: *Leges* III, 476—77, 554.)

¹¹⁹ *Postilla Guillermi super Epistolas et Euangelia*, Velence, 1512. *Ballagi Aladár*, No. 140, 141. Ugyanezt a nyomtatást a firenzei Lucas Antonius de Giuntha könyvkereskedő jelvényével is megjelentették. A kiadvány segédeszköz a tudatlan papok számára. A Biblia betű szerinti magyarázata mellett a beszédek végéhez Hugo de Pratótól (*Sermones de tempore*) átvett necessaria notabilia (csodák Krisztus születésekor, Simeon tőre kilencszer járta át Mária lelkét, a keresztény hitről stb.) tett a szerző. A kötethez nyomva: *Passio Domini nostri Jesu Christi secundum seriem quattuor euangelistarum*; egy obszerváns ferences műve.

¹²⁰ *Sermones dominicales* I, 152: „sapientiam loqui contigit dupliciter: primo subtili narratione, et sic loquendum est viris perfectis et prudentibus, 2. simplici narratione, et sic loquendum est minus perfectis.” Ugyanitt saját hallgatóságáról mondja a szónok: „ut haec expositio Salvatoris, simplicibus non melior, sed clarior existat pro intellectu evangelii . . . aliqua sunt dicenda”. (I, 299.)

¹²¹ Kibővítésre szóló felhívás pl.: „Dilata hoc ut vis” (I, 279); „Narra hic aliqua de miraculis” (*Sermones dominicales* II, 204); „de fide miracula multa habentur et de ipsis aliqua recitentur” (II, 205). — A kritikusok olyanok, mint a farizeusok: „conantur aliquid audire a praedicator, ut ipsi detrahere possint”. (I, 254.) Később: „multi christiani verbum dei audientes peiores efficiuntur . . . quia in detractionem praedicatoris linguam laxant”. (I, 286.) Nevük egy másik passzus szerint „pomposi vulgo gegesek, quos scientia inflat, qui verbum dei non audiunt, inquietes: illa quae dicit praedicator et nos scimus aut legere possumus.” (I, 213.)

¹²² *Robertus de Basevorn* és *Thomas Waleys* idézett kiadásaiban. A *Sermones dominicales*ben: „in praedicator tria debent esse. Primo: vitae sublimis conversatio.” (I, 1.) Vö. *Waleys* c. I: „sicut [praedicator] constituitur supra homines officio praedicationis, sic etiam eminentia conversationis.” (*Charland* 329.) Ugyanő írja, hogy „praedicator sit omnino immunis a macula peccati mortalis” (*Charland* 330). Ugyanígy *Basevorn*, c. IV.

¹²³ *Cicero*: *De inv.* I, 1, 1; *Quintilianus* (*Inst. or.* XII, 1, 1) *Catóra* hivatkozva írja, hogy az „orator vir bonus dicendi peritus”. Vö. *Basevorn* c. XIII, aki hivatkozik *Cicérora*. — *Sermones dominicales* I, 11: „vtrumque optimum est. Tamen etiam contemplatiui, si vident, quod possunt proficere populo per praedicationem, tunc

debent intendere praedicationi et non semper vacare i. e. intendere contemplationi.”

¹²⁴ Sermones dominicales I, 253: „hoc fecit Christus dominus ad instruendum praedicatorum ut sc. per subtilitatem sermonum coram simplicibus non se sublevarent sed potius per praedicationem congruentem qualitati audientium descenderent.” Temesvári Pelbártnál: „sermones aptandi sunt secundum congruentiam et capacitatem audientium.” (*Szilády Á.*: i. m. 22. Thomas Waleys a magyar szónokokkal szemben a szubtilis tónus gyakorlata alapján írta *Ars praedicandiját*: „In tradendo . . . modum et formam praedicandi sequar illos qui meis temporibus sunt vel fuerunt in sermonibus quoad subtilitatem et utilitatem magis famosi, et meo iudicio, formam magis rationi consonam servaverunt.” (Ajánlás.)

¹²⁵ Sermones dominicales I, 3: „nunc sunt nonnulli praedicatorum, qui non curant sermonis plani utilitatem, sed obscuri subtilitatem.” Még rosszabbak azok, akik „Laxant . . . praedicationis retia non in capturam piscium, sed in capturam thesaurorum, honorum, dignitatum et beneficiorum.” (I, 4.) A pénzért való prédikálást a pécsi beszédek is tiltják (*Petrovich E.*: i. m. 201). — Thomas Waleys c. I: „statuat sibi rectum finem sermonis, ne . . . ad sui ostentationem praedicet sed ad Dei laudem et proximi aedificationem”. (*Charland* 330.) Hasonló szavakkal R. de Basevorn: „finem bonum sibi faciat, puta laudem Dei vel sanctorum suorum, vel aedificationem proximi.” (c. VI.) A Sermones dominicales írója ugyanezt mondja a következő szavakkal: „[in praedicatione debet] esse . . . bona et recta intentio.” (I, 1.) A „finis” helyett valószínűleg azért áll „intentio”, mert a szónak a divisióban rimelnie kell a „conversatio”-val és a „praedictio”-val. Basevorn írja: „qui tantum delectare intendunt ut nec doceant nec flectent . . . eorum eloquentia tanto est damnabilior quanto purior.” (c. XIII.)

¹²⁶ „Da in ore meo sermonem bene compositum.” (I, 14.) — Sermones dominicales I, 5, 43, 77 stb.; theuma: I, 358, 385, 440 stb. körülírással: „in verbis praescriptis” (I, 17). Membrum: I, 171, 177, 180, 190 stb. a felosztás célja, hogy „melius intelligas” a szöveget (I, 61). A rimelésről Thomas Waleys, c. VII: „Quantum ad sonum vocis, moderno tempore observatur quidam color rhythmicus in fine membrorum divisionis, ut scilicet dictiones finales illarum in sono consimili terminentur.” (*Charland* 372.) Basevorn a „consimilis terminatio dictionum”-ról beszél, amely „[modus] necessarius est in divisione antethematis, in divisione thematis, in partium declaratione, in subdivisione.” (22. ornamentum.) — *Petrovich Ede* bőven idéz a pécsi beszédekből rimelő divisiókat (i. m. 181–82).

¹²⁷ L. a 121. jegyzetet.

¹²⁸ Temesvári Pelbárt azt akarja az exemplummal, „ut populus in sermone post prandium expergiscatur ad audiendum tali consolatione”. Máshol: „Exemplum consolatorium pro excitatione dormientium narratur.” (*Szilády Á.*: i. m. 23.) Robertus de Basevorn 19. ornamentuma: „opportuna jocatio, secundum Tullium, est, quando auditores fastidiunt, aliquid jocundum adducere quod delectat, sive de aliqua burda quae risum provocet, sive de fabula, sive de aliquo ignoto. Hoc praecipue faciendum est quando dormire incipiunt. Quod autem Decretum reprobatur uti fabulis, intelligendum est de inhonestis, cuiusmodi sunt fabulae de sceleribus Jovis et consimiles. Isto ornamento utendum est parce, ad plus ter in uno sermone.” A pécsi egyetemi beszédek írója ugyanezt vallja a „pogány bölcsék”-ről és a mitológiáról, idézi a Decretumot is. (*Petrovich E.*: i. m. 200.)

¹²⁹ Sermones dominicales I. 40–41: „Ista . . . succincto et breui percurremus

sermone, vt brevis sermo mentibus nostris feliciter imprimatur, et ne prolixitate animus vester taedio afficiatur.” Egyéb utalások a rövidségre: I, 368; II, 83, 385. Temesvári Pelbártnál: „De hac re breviter pertranseo, ne taedium prolixitas generet.” (Cornides-kódex 453. hasonlóképpen egy másik hely: Régi magyar drámai emlékek, szerk. *Kardos Tibor*. Bp. 1960, I, 342—43.) Vö. Waleys, c. I: „Caveat sibi praedicator ne sermonis prolixitate auditores fatiget.” (*Charland* 338.) — A „facilis” és „planus” előfordulásai: „facilis et plana praedicatio, hoc est, verba praedicatoris debent esse facilia et plana ad intelligendum.” (Sermones dominicales I, 3.) Cicerónál (De inv. I, 20, 28): „oportet igitur . . . , ut [narratio] brevis, ut aperta, ut probabilis sit.” Egy másik művében (Top. 26, 97) „aperta” helyett „plana” áll. Ugyanitt: „Quae quamquam in tota oratione esse debent, magis tamen sunt propria narrandi.” Összefoglalólag *Lausberg*, 177—79. Lásd még a 125. jegyzetet, ahol „planus” és „obscurus” áll szemben egymással. Előzménye Cicerónál: De inv. I, 20, 29.

¹³⁰ Pécsi beszédek: „honeste proponantur, mature et intelligibiler” (*Petrovich E.*: i. m. 175). Thomas Waleys, c. I: a ruházat legyen „moderata, quod nec nimis . . . nitida, nec plurimum abjecta” (*Charland* 331); ami a gestust és motust illeti, a pap „servet modestiam” (*Charland* 332). A szónok törekedjék „habere modum dicendi intelligibilem et allectivam”, vagyis „ne nimis clamorose aut nimis submisse” beszéljen (*Charland* 333). A felosztásra: Cicero: De inv. I, 7, 9; részletesebben: Auctor ad Herennium III, 11—27.

¹³¹ A párbeszédes forma megvan a pécsi beszédekben (*Petrovich E.*: i. m. 178). Temesvári Pelbártnál (Pomerium, pars hiemalis, sermo LXVI), Laskainál (kiad. Régi magyar drámai emlékek I. 349—81) és a Sermones dominicales ismeretlen írójánál (II, 82—152). — A kereszt felmutatása ugyanitt: „Hic ostendatur populo imago crucifixi” (II, 127) és Temesvári Pelbártnál, kinek szövegét kiadta *Szilády Áron* (i. m. 22—23) és *Kardos Tibor* (i. m. 377). E drámai emlékekről ugyanő, i. m. 97—109. — A dialógus klasszikus előzményeiről: *Lausberg* 407—13; a tabulakról a legfontosabb helyek: Quintilianus: Inst. or. V, 5, 1; V, 9, 1; VI, 1, 32. A képekről mint libri laicorumról a jól ismert Comestor is ír (*Migne*: PL 198, 1540); képekre hivatkozik a Sermones dominicales írója: „ab antiquis pictoribus, Christus et sui discipuli semper nudis pedibus depinguntur” (I, 127).

¹³² Michael de Hungariáról l. *Tarnai Andor*: Michael de Hungaria, ItK 1974, 657—69.

¹³³ Gyöngyösi Gergely: Directorium, c. 11.

¹³⁴ SRH I, 83 (c. 40): „in illo loco dux et sui nobiles ordinaverunt omnes consuetudinarias leges regni et omnia iura eius. qualiter servirent duci et primatibus suis vel qualiter iudicium facerent pro quolibet crimine commisso.”

¹³⁵ Hieronymus De viris illustribus c. művét 395-ben írta. — Egy 1334 tájáról származó szabályzatban: „quemlibet librum post exemplaria ter ad minus, antequam ligetur vel ponatur in choro, corrigant diligenter tam in littera quam in nota, ne ista opera, sicut solitum est, propter defectum correctionis corruptantur. Idem debet de ordinariis, breviariis et missalibus.” (MKsz 1891, 33—34, magyar fordításban uo. 1943, 348—49. *Mezey*: Codices, No. 34.)

¹³⁶ Túroni Mihály milkói püspök, érseki vikárius írja az előszóban: „Superioribus diebus recepimus in mandatis a . . . principe . . . Mathia . . . rege . . . quatenus de modo et rubrica ipsius alme ecclesie Strigoniensis breuiarium correctum pro exemplari super horis canonicis peragendis de tempore et de sanctis, Diurnis et nocturnis, Circumspecto Johanni de ratispona librario ad imprimendum plura

breuiaria pro horis canonicis iuxta sanctiones canonicas peragendis traderemus.” (Breviarium Strigoniense, Venetiis 1480.) Hogy az esztergomi missale kinyomtatása is királyi utasításra történt volna, még csak valószínűsíteni sem lehet. *Fitz József* tényként állítja: „hogy Mátyás királynak a hazai liturgiák kinyomtatására vonatkozó rendelete egész birodalmára szólt”, de ezt egyetlen adat sem erősíti meg. (A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története I, Bp. 1959, 163.) Nem mulaszthatom el, hogy az idézett nézethez és a hozzáfűzött kombinációkhoz ne tegyek két megjegyzést: 1. A szöveggondozók nem több breviáriumot adtak át a regensburgi Johannes Cassis könyvkereskedőnek, hanem egyet, hogy azt nyomtatással sokszorosítsa („breviarium . . . ad imprimendum plura breuiaria . . . tradere-mus”). *Fitz József* félreértette a latin mondatot (i. m. 169, ugyanígy 91, 160). 2. Feltűnő, hogy a királyi rendelkezés nem általában a kinyomtatásról szól, hanem azt is kiköti, hogy a kéziratot Cassisnak kell átadni. Ebből gondolom, hogy a könyvkereskedő az udvarnál jelentkezett ajánlatával, s ennek választása esett az ország vezető egyházmegyéjének breviáriuma. — Az 1479-es évszám a nyomtatott breviárium szöveges részének elején áll: „Incipit breuiarium . . . imprimi mandatum per . . . Mathiam . . . Regem . . . Anno . . . 1479.” — Túroni Mihályról: *Kollányi Ferenc*: Esztergomi kanonokok, Esztergom 1900, 103—104. — A szöveggkritikára vonatkozó kifejezés az előző jegyzetben idézett szabályzatával (post exemplaria) mutat rokonságot, és világosan utal rá, hogy a nyomtatott könyv a scriptoriumokban folyó munka mechanizmusából nőtt ki.

¹³⁷ „Nos attendentes huiusmodi mandatum Regium iustum, accedentes adhuc sano consilio nonnullorum peritorum dominorum de capitulo dicte ecclesie Strigoniensis, huiusmodi breuiarium bene correctum et transcursum pro exemplari ad imprimendum plura iuxta rubricam ecclesie Strigoniensis tradidimus.” (Mindkét kiadásban.)

¹³⁸ Az incipitben: „breuiarium . . . imprimi mandatum per . . . Mathiam . . . Regem . . . idcirco omnes clerici dioecesis prefate ad quos ex impressione huiusmodi breuiarium peruenierit iuges fundant ad dominum Hiesum preces pro felici regimine pace et prosperitate eiusdem Illustrissimi principis quamdiu viuet in humanis, et ut post eius obitum cum suis fidelibus inter angelorum agmina vitam consequatur sempiternam Amen. A kolofonban: „Serenissimo principe Mathia . . . Rege . . . regnante ob multorum clericorum vtilitatem imprimi iubente inclita venetiarum in Vrbe . . . elaboratum . . . Impensis . . . Joannis cassis . . . librarij, ex Ratispona.”

¹³⁹ A verset és a történeti adatokat *Kovachich* adta ki (Scriptores rerum Hungaricarum minores II, Budae 1798, 10) a *Magyi-kódexből*. Utóbb ráakadt az esztergomi breviárium selmezbányai példányában (MKsz 1887, 161). — A Mátyás-kori Attila-kultuszról máig alapvető: *Kardos Tibor*: *Callimachus*, Bp. 1931.

¹⁴⁰ A kiadvány sajtó alá rendezőinek gondolkodására különösen jellemző: „Illi clarissimo regum sideri Mathie de huniad Joannis quondam incliti regni hungarie gubernatoris filio per Dionisium Cardinalem archiepiscopum Strigoniensem Regalis corona imponitur.” *Temesvári Miklós* neve nincsen kitéve, rá illik azonban minden életrajzi adat. (*Kollányi F.*: i. m. 90.)

¹⁴¹ Az esztergomiak kolofonját l. a 137. jegyzetben. — *Breviarium Zagrabiense*, Venetiis 1484, előszó: „Cum in dioecesi zagrabiensi esset magna penuria emendatorum breuiariorum secundum ordinationem (et ut vulgo dicitur rubricam) dicte ecclesie eademque breuiaria magna ex parte longinquitate temporis corrupta ac deprauata plerorumque scriptorum imperitia haberentur, Reuerendissimus . . . pater dominus

Osvualdus . . . episcopus animaduertens officij sui debere eiusmodi penurie occurrere atque procidere, ut ex facili breuiaria in vtilitatem cleri totius diocesis sue quam emendatissima haberi possent, ut et optime emendarentur et emendata imprimerentur, opera atque diligentia venerabilium dominorum Georgii de Bexin et Blasii de kemlek decretorum doctoris, archidiaconorum et canonicorum . . . ad eternam memoriam imprimi facere curavit itaque et quamoptime castigata impressa sunt auctoritate reuerendissime paternitatis sue et iam in lucem exitura ut vnusquisque facile et precipue ecclesiastici ordinis miles, cui rite deum et iuste laudare absque sincopa et verborum truncatione sacra canonum iubet institutio, ea assequi possit, que antea passim ita bene correcta habere vix licuit. Quorum restantiam facile dignosces, o lector optime, si vetera illa breuiaria et rubricas cum his non fueris dedignatus conferre. Vale." — A kötet végén: „Explicit breuiarium . . . magna cum diligentia reuisum et fideli studio emendatum per . . . Blasium decretorum doctorem, Archidiaconum de kemleck, canonicum ecclesie Zagradiensis.”

¹⁴² Péter zágrábi olvasókanonok 1535. március 29-én arra kérte a Padovában tanuló Grangya Györgyöt, hogy ha ideje engedi, menjen el Velencébe Lucantonio Giunta nyomdászhoz, „qui olim impensa Johannis Pap, librarij Budensis de anno . . . quingentesimo quinto sub presulatu Luce episcopi . . . Breviarium stampavit, interrogisque ab eo vel suis heredibus, quantum Ilo imprimere vellet ad omne maius et minus, quod mihi statim describas et significes. Nam ad festum Assumptionis Domine sinodus celebrabitur, ad quam ut portari vel ordinari si possent, bonum est. Clerici nostri nullibi possunt reperire.” (Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából, III, szerk. *Bunyitay V.—Rapaics R.—Karácsonyi J.*, Bp. 1906, 25—26.) — Az 1505-i kiadás: RMK III, 133. az idézett levél nyomán a breviárium nem jelent meg újból.

¹⁴³ Róla és a rendről alapvetőek: *Mályusz Elemér*: A pálosrend és a devotio moderna, BpSz 1944, 266. k. 95—100; *Mályusz*: A pálosrend 1—53.

¹⁴⁴ *Mályusz*: A pálosrend 24—29. A Gyöngyösi Gergely rendtörténetében (buda-pesti Egyetemi Könyvtár, Ab 151(c) egy bizonyos Miklós fráter 1468—72 között „informatascriptorum” (c. 34), egy fráter Joannes Alemannus „scriptor longeuus in Ordine, qui elegantes libros in Ordine in multis monasterijs cum magna diligentia scripsit”, 1517-ben halt meg (c. 82). A pálos Szegedi Gergely számára 1502-ben Ernszt Zsigmond pécsi püspök pápai engedélyt szerzett, hogy hat évig kolostoron kívül éljen, és az ő egyházmegyéje számára dolgozzon. (*Zsák J. Adolf*, MKsz 1907, 145—47.) — A budaszentlőrinci kolostorban a törökök által 1526-ban „In libraria vsque ad mille flosnas libri concremati sunt” (c. 83).

¹⁴⁵ Gergely „in omnibus scientijs, scilicet liberalibus, naturalibus, Canonicis et theologiacis simul in vno indiuiduo congregatis, nulli tunc secundus erat.” Ugyanitt „religionis instaurator”-nak nevezi (c. 60). A portrék forrására másutt térek ki. Gergely generalis prior idejében működött Vincentius Niger, aki a rend sajlóldi kolostorát „in multis reformauit”, és ekkor élt Stephanus Polonus, „qui claustrum de Gwozd reparauit, et Glagolitis fratribus in eorum vulgari exponens conscripsit Regulam, Constitutiones et sermones beati Augustini ad Heremitas” (c. 61). A gvozdi kolostor épületét 1475-ben renoválták. (*Kisbán Emil*: A magyar pálosrend története I, Bp. 1938, 127.)

¹⁴⁶ A vers Mátyás koronázása (1464) alkalmából iktatódott a szövegbe (c. 57):

Syderis Hunnorum cum plausu regnicolarum
Pressit Mathiae sacra corona caput.

¹⁴⁷ I. m. c. 61, 67.

¹⁴⁸ *Mályusz*: A pálosrend 29; Directorium, Roma, é. n. c. 5: „Correctos habeant libros presertim apud sanctum laurentium, ut inde recipiantur norme cantuum et cerimoniarum.” A rend világi kapcsolataira vet világot, hogy Gyöngyösi Gergely Directoriumának 16. fejezete — meglepő módon — a következő címet viseli: „Quomodo regum et principum filii sunt instruendi.”

¹⁴⁹ *Mályusz*: A pálosrend 10—11. Thuróczy hatását ugyancsak Mályusz Elemér vette észre. Néhány egyezés: Gyöngyösi c. 15 = Pars II, c. 78; c. 19 = Pars II, c. 89; c. 46 = Pars IV, c. 25 stb.

¹⁵⁰ Az esztergomi breviárium második kiadásának (Nürnberg 1484) története nem egészen tisztázott ugyan, de a kibocsátóknak saját művük iránti értetlenségét ez is elárulja. A két kiadás szövege pontosan egyezik, a különbség csak annyi, hogy az új vállalkozó, Theobald Feger az előszó-oklevélbe saját nevét szedette Cassisé helyett. Ha a vállalkozó elődjéhez hasonlóan az újabb kiadáshoz a hozzájárulást az udvartól eszközölte ki, Esztergomnak megint csak kevés köze van a könyvhöz.

¹⁵¹ A két nyomtatvány leírása: *G. Sajó—E. Soltész*: Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur I, Bp. 1970, No. 819, 2295. Az elsőhöz: *Soltész Zoltánné*, Gutenberg-Jahrbuch 1966, 132—40.

¹⁵² A miscskönyvek bibliográfiáját lásd: *Hubay*. Más művek kiadásaira sem térek ki, mert a legfontosabb adatok az RMK III.-ban az idézett címek alatt megtalálhatók. Az Ordinarius ... Agriensis először (1509) Krakkóban, az ottani Jan Haller könyvkereskedő költségén jelent meg (RMK III, 157). — Az Ordinarius ... Strigoniensis Ecclesie (Uenetijs 1520, RMK III, 238) címlapjának verzóján Máriához intézett humanista vers (Que bajulas summum maxima nympha iouem) áll, amely Bakócz Tamást említi („Adiuuet hinc thomam cardinemque decus”), de nem lehet tudni, hogy a szöveghez hozzányúlt-e valaki.

¹⁵³ A nagyszombati zsinati határozat kiadva: *Péterffy*: Sacra concilia II, 308. — A pálosok az 1600-ban tartott káptalanon fogadták el a római missalét és breviáriumot, „abrogato Breviario Ordinis ... item Missali” (Andreas Eggerer: Fragmen panis, Bécs 1663, 322). A káptalani statútum és — valószínűleg Eggerer nyomán — két Hómannál (*Hóman Bálint*, Pálos-breviáriumok és missalék a XV—XVI. századból, a Történetírás és forráskritika c. kötetben, Bp. 1938, 752—53) idézett rendi feljegyzés a megjelenését 1454-re teszi.

¹⁵⁴ A kiadások: RMK III, 61, 45, 179, ill. *G. Sajó—E. Soltész*: i. m. No. 2044—45 és App. H. 1610. — L. még a 197. jegyzetet.

¹⁵⁵ A mai irodalomtörténetírás a hazai fogalmazású legendákat tekinti magyaroknak. Közülük csak a Translatio sancti Pauli primi eremitaе szorult ki meglehetősen az irodalmi köztudatból; utolsó kiadását egy osztrák pálos, *Matthias Fuhrmann* rendezte sajtó alá: Anonymi Hungarici historia de translatione S. Pavli Thebaei, Cognomento primi eremitaе, Pestini 1799. Küküllői megemlítette (c. XLII); szerzőjeként máig magyarokat szoktak szóba hozni. Leginkább Alsáni Bálint tartja magát ebben a minőségben (*M. Fuhrmann*: i. m.; *Ipolyi Arnold*, Magyar Sion 1863, 38—39); *Áldásy Antal* szerint (Alsáni Bálint bíbornok, Bp. 1903, 79—86) Alsáni környezetének valamelyik tagja írta, *Kardos Tibornak* két jelöltje is van: 1. „talán az olaszul is tudó nagy műveltségű pálos rendfőnök,

András atya”, (Középkori kultúra, középkori költészet, Bp. é. n. 160—61, Gyöngyösi Gergely rendtörténetének 32. fejezete alapján), 2. „talán . . . Miklós fia Imre reguni főesperes . . . Alsáni Bálint kedvelt tanácsosa” (A magyarországi humanizmus kora, Bp. 1955. 70).

¹⁵⁶ A magyar kiadások tartalma: 1. Legenda sancti adalberti patroni huius regni. 2. Legenda sancti Sigismundi regis. 3. De sancto Stanislao. 4. De sancto Antonio confessore de ordine fratrum minorum legenda sequitur. 5. De sancto Ladislao rege. 6. De visitatione beate virginis. 7. Sanctorum zoerardi et benedicti. 8. De inuentione s. stephani prothomartiris. 9. Sancte marie niuis. 10. De transfiguratione domini. 11. De sancto stephano rege et patrono regni hungarie. 12. De sancto gerardo. 13. Legenda sancti wenceslai. 14. De sancto demetrio. 15. Legenda sancti emerici. 16. De sancta elisabeth regina vel vidua huius regni.

¹⁵⁷ *Závodszy* 163—64. (László I. dekretuma, §. 37—38.) — Az esztergomiak: 1. Kaplai Demeter esztergomi érsek zsinatának határozatai. 1382. Kiad.: *Baththyány: Leges* III, 260—79. Kézirata a budapesti Egyetemi Könyvtár 73. sz. kódexében. 2. A Szécsi Dénes érsek korából való határozat, kiad.: *Baththyány: Leges* III, 466—91, egykorú nyomtatásban: *Constitutiones Sinodales alme ecclesie strigoniensis* (Velencé 1484), vö. *Borsa Gedeon*, MKsz 1956, 387—93. 3. Az Estei Hyppolit korából származót ugyancsak *Baththyány* adta ki (*Leges* III, 546—66); egykorú kiadása: Bécs 1494, Theobald Feger budai könyvkereskedő költségén. — A veszprémi zsinatot 1515-ben, Beriszló Péter püspöksége alatt tartották (kiad.: *Péterffy: Sacra concilia* I, 234—57), a nyitrait 1494-ben (uo. 258—95).

¹⁵⁸ Még legrészletesebben *Madzsar Imre* foglalkozott vele (Szent Imre herceg legendája, Századok 1931, 36). Ő mutatott rá, hogy a *Legenda aurea* jórészt felső-olaszországi szentek élettörténeteit tartalmazza, s ezért „az egyes nemzeteknél rendszeren pótlásokkal (*legendae superadditae*)” egészítették ki. Észrevette azt is, hogy Jacobus a Voragine gyűjteményének két magyarországi példányába hazai szentek legendáit másolták pótlólag a középkorban, és ebből arra a következtetésre jutott, hogy „kétségtől ily alkalmoszerű, esetleges kiegészítésekből keletkeztek később — talán a nemzeti gondolat egyre izmosodó hatása alatt is — azok a speciális nemzeti legendagyűjtemények, melyek majd a Varazzei Jakabtól származó művel együtt, majd pedig egészen önállóan láttak napvilágot”. *Madzsar* nem gondolt rá, hogy a „nemzeti gondolat” a rendiségé, a kiadvány pedig mindenekelőtt az irodalomtörténetírás történetének dokumentuma. — A *Legende* ugyancsak *Madzsar* által felvetett hatásáról később lesz szó.

¹⁵⁹ *Mályusz Elemér* *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon* (Bp. 1971) c. kiváló könyve után e folyamat és maga az „egyházi társadalom” fogalma is világosan állhat előttünk.

¹⁶⁰ *Pap József*: *Árpád-házi Szent Erzsébet tiszteletének története Magyarországon*, Eger 1910, 16—18; a székesi káptalan oklevelében, 1243: „Datum in festo Sancte Elisabethe Regine” (ÁÜO VII, 147).

¹⁶¹ *Radó Polikárp*, MKsz 1939, 395 (11 000 szűz); *Kniewald Károly*, uo. 437 (Zsigmond); SRH I, 155, 267—68 (11 000 szűz); 153, 264, 323 (Zsigmond). Az egyházi kalendárium és a hun-történet kapcsolatát először *Radó Polikárp* (MKsz 1939, 388) és *Kardos Tibor* (Középkori kultúra, középkori költészet, Bp. é. n. 59) érintették. Zsigmond legendájában előfordulnak a sicamberek, a hunok azonban nem.

¹⁶² *Polycarpus Radó*: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae*, Bp. 1947, passim.

¹⁶³ A legendából szerkesztett himnuszokat *Dankó József* adta ki (Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae, Bp. 1893). Egy Szent István-himnusz politikai vonatkozásairól kiváló tanulmányt írt *Mezey László*: Szent István XIII. századi verses históriája, Magyar Századok, Bp. 1948, 41—51. — XIII. századi breviáriumszöveget *Kniewald Károly* adott ki (Pannonhalmi Szemle 1938, 36—54), egy Szent István-misést már *Pray* (Dissertatio historico-critica de sacra dextera, Vindobonae 1771, 42—44). A Gellért-legenda jogi és történeti tartalmát kiválóan elemzi *ifj. Horváth*: Gellért-legendák 21—82. A Hartvik-legenda messzeható jogi vonatkozásai közé tartozik a magyar királyok főkegyúri joga körüli vita, mely már a szöveget jóváhagyó pápai bullával megindult (*A. Theiner*: Vetera monumenta Slavorum meridionalium I, Romae 1863, 57). A birtokjogi vonatkozásokról: *Gerics József*: Krónikáink szerepe a középkori jogéletben, Levéltári Közlemények 1962, 9—11. Nagy Lajos egy 1347-i oklevele szerint a legenda az ország határait szentesíti (*Pray György*: Diatribe in dissertationem . . . ab Antonio Ganoczy . . . conscriptam, Posonii — Cassoviae 1777, 34).

¹⁶⁴ Ebből a társadalmi és irodalmi rétegből kerülhetett elő IV. Béla 1233-i oklevelének az az állítása, hogy István király Gellért tanácsára alapította a ravennai egyházat, s a csanádi püspök maga szentelte fel. Szövege: *Fejér* II/2, 364—65; kritikája: *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet, Bp. 1916, 85—87 és *Szentpétery Imre*: Szent István oklevelei, Szent István Emlékkönyv II, Bp. 1938, 141—43. — *Guoth Kálmán* (Erd. M. 1944, 318—19) I. István keresztes hadjáratának említését (*Laskai Osvátnál*) „népi hagyomány”-nak mondja, de sokkal valószínűbb, hogy papi környezetben kerékítették történetét a Hartviknál említett jeruzsálemi, konstantinápolyi és római alapításokat keresztes hadjáratral és zarándokúttal. Ebből a körből származó bővítmény az is, hogy István „quendam palatinum propter iniustum iudicium excoriar fecit”. (*Borzsák István*, ItK 1974, 57—59.) *Mályusz Elemér* szerint (Századok 1966, 743) „egyházi eredetű” az Arany János feldolgozásából közismert Szent László-csoda is, amiben az akadémiai irodalomtörténet (MIRT. I, 89) lovagi éneket sejt. Végső forrása a Dubnici Krónika (Historiae Hungariae fontes domestici III, rec. *M. Florianus*, Quinque-Ecclesias 1884, 151—52; Arany János Összes művei I, kiad. *Voinovich Géza*, Bp. 1951, 474—76).

¹⁶⁵ Hartvik az István nagyobb legendájából átvett szövegbe szúrta be, hogy a pannonhalmi monostor ott áll, „ubi sanctus Martinus, dum adhuc in Pannonia degeret, orationis sibi locum assignaverat” (SRH II, 494). Az életrajzi adalék Sulpitius Severusnál, Venantius Fortunatusnál, Gregorius Turonensisnél és a Legenda aureában nem található. — A magyar kódexekbe az utóbbiból került át Márton élete. A szent származásáról szóló mondatban („Sabariae Pannoniorum oppido oriundus”, kiad. *Graesse*: Leg. Aur. 741) „Pannonia”-t Magyarországnak fordítják, az Érsekújvári kódex „Sabaria”-t Nagyszombattal azonosítja (NyT X, 42; V, 453).

¹⁶⁶ Benedek nagyváradi püspök kódexének (Szent Lászlóról, kiad. *Lukcsics Pál*: Szent László király ismeretlen legendája, Bp. 1930, 30—35) és az ún. pécsi egyetemi prédikációgyűjteménynek beszédei (*Békefi Remig*: A pécsi egyetem, Bp. 1909, 89—122) a legendán alapulnak, de a Bertalan neve alatt ismert II. beszédben két motívum is van, ami a ma ismert legendából hiányzik: „rex Ladislae, qualiter huic antique hosti [spirituali] restitisti, narrent et nuncient, qui tuarum sanctorum lacrimarum profluvia in monasterio Waradiensis duros lapides cavancia audierunt viderunt” (*Lukcsics P.*: i. m. 34). Mindkét részlet kapcsolódhat a legenda 5. fejezetében elmondott csodához: a Lukcsicsnál kiadott képsorozatban három egymás után következő ábrázolás (VII—IX) részletezi, hogyan viaskodott a szent az ördöggel. A könnyektől kivájt kőről másutt nincsen szó, de a XIII.

század végén Váradon közismert lehetett, ha még mutogatták is. — Eddig nem vették észre, hogy a II. beszéd két verses proverbiumot tartalmaz: 1. „Nobilitas sola est animi [animum] que moribus ornat” (*Walther* III, 182. a szögletes zárójelbe tett szövegváltozatban); 2. „parcere prostratis sit [scit] nobilis ira leonis” (uo. 707). A sor Pseudo-Ovidius *De mirabilibus mundi* c. művéből való (*Paul Lehmann*: Pseudo-antike Literatur des Mittelalters, Darmstadt 1964, 6—7). — Érdeemes megemlíteni (mert az irodalomtörténet még nem foglalkozott vele), hogy a szentek ereklyéinél történt csodák összeírása is megindult a középkor második felében. Az egyetlen nyomtatott emlék Hadnagy Bálint művében (*Vita diui Pauli primi heremite, Venetiis* 1511. fol. 11—23) található. (*Kelényi B. Ottó*: A Buda melletti Szent Lőrinc pálos kolostor történetének első irodalmi forrása, Tanulmányok Budapest múltjából 1936, 87—110; *Mályusz*: A pálosrend 6—7.) Tudjuk továbbá, hogy Soproni Péter obszerváns ferences megbízást kapott, hogy írja össze a Kapisztrán János sírjánál történt csodákat. Műve Precanonizatio beati patris Johannis de Capistrano címmel jelent meg a *Vita et gesta de Johanni b. Capistrano* c. kötetben 1523-ban (RMK III, 260, App. H. 142). A másfél lapos szöveg a csodákat nem tartalmazza. Ezek kiadva: Magyar Sion VII, 104—13. A csodák és az egyes helyeken vezetett liber miraculorumok mint elbeszélő szövegek és mint azok gyűjteményei jöhetnek tekintetbe az irodalomtörténetben. — A magyar prédikátorokban van bizonyos hajlam, hogy hazai csodákat mondjanak el, de rendszeres összegyűjtésükre akkoriban még senki nem gondolt. (*Sermones dominicales* I, 443; II, 446; — Temesvári Pelbárt magyarországi történetei *Horváth Cyrill*nél: Temesvári Pelbárt és beszédei, Bp. 1889, 56.) A Laskai Osvát *Quadragesimale*-kötetének függelékeként kiadott *Exempla siue Miracula* „csekélyke kivétellel a *Speculum exemplorum*-ból való. Laskai megírta Kapisztrán János vitáját, amelynek harmadik könyve ugyancsak csodákat tartalmazott” (*Timár Kálmán*, MKSz 1910, 122—53).

¹⁶⁷ Jó példa a nem éppen hűséges, „nyitott” fordításra a Karthauzi Névtelennél István protomártír testének feltalálása (NyT V, 158—62), ami a *Legenda aurea*-ból való (i. kiad. 461—65; *Horváth Cyrill*: Középkori legendáink és a *Legenda aurea*, Bp. 1911, 17). Az Érdy-kódex fordítója javarészt nem tett mást, mint közönségének magyarul elmondható szövegeket csinált latin forrásaiból. A fordító kihagyásai miatt maradt ki a magyar szövegből az irodalomtörténetíró Gennadius neve.

¹⁶⁸ Raimund Friedrich Kaindl nyomán utal rá *ifj. Horváth*: Gellért-legendák 81:

Hartvik-legendá
(*SRH* II, 433)

ex Romane sedis institutione apostolicis litteris sancitum est, ut earum corpora elevari deberent, qui in Pannonia Christiane fidei semina iacentes, sua eam predicatione vel institutione ad deum convertissent.

Gellért nagyobb legendája
(*SRH* II, 506)

A sacrosancta Romana ecclesia constitutum est, ut sanctorum corpora qui Pannoniam ad Christum predicatione sua converterunt, deberent summo honore venerari.

¹⁶⁹ Az itt érintetthez hasonló jelenségekről a történetírás irodalomtörténeti hagyományának kialakulásánál lesz szó.

¹⁷⁰ A réteg felemelkedését *Mályusz Elemér* írta meg (Egyházi társadalom).

¹⁷¹ A két gyűjtemény hazai elterjedtségéről: *Horváth*: Magyar IrMűv. 178. Az irodalmi tevékenység rendszerességéhez: a XV. században az ünnepnapok évi száma a magyar

egyházban 50 körül járt, és egyházmegyénként némileg változott. Mindenütt megülték István és László napját, a veszprémi egyházmegyében Imrét már nem (*Péterffy*: *Sacra concilia* I, 57). Gellért napja talán csak Csanádban lehetett parancsolt ünnep; Zoerardé és Benedeké a nyitrai egyházmegyében (uo. I, 95). Adalberté mint az érsekség és káptalan védőszentjéé, Esztergomban volt az. — Laskai a Biga salutisban 60 szentről adott ki 111 beszédet, Temesvári Pelbárt a Pomeriumban 64-ről írt; 8 legendát között beszéd nélkül, 12 alkalommal más kötetekre utalta az olvasót. A két prédikátor — rendjük szokásainak tisztelete mellett — az általános szükségletnek megfelelően szerkesztette meg köteteit.

¹⁷² *Madzsar Imre*, Századok 1931, 36.

¹⁷³ „Et quoniam Pannonia beati pontificis Martini nativitate gloriatur, cuius etiam patrocinantibus meritis rex Christo fidelis . . . de hostibus victoriam reportaverat” (SRH II, 383). — *Bartoniék Emma*, No. 431.

¹⁷⁴ *Anton Weis*: Handschriftenverzeichniss der Stiftbibliothek Reun, No. 69; Bécs, Cod. 3662, München, Cod. 18.624 (Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis II/3. Monachii 1878, 190—91. A müncheni kódex legendáit a bécsiből másolták (SRH II, 468) — Gellért kisebb legendájának már első, XII—XIII. századi kézírata (s utána valamennyi) breviáriumi használatra készült. (Bibliotheca manuscripta ad S. Marci Venetiarum V, Venetiis 1872, 289—90: „Sunt legendae, . . . quae in choro ecclesiae S. Marci praelegitae solebant a dominica prima septembris ad primam adventus”). Erre a funkcióra utal a legenda első mondata („Gaudia, que Christi participibus dies hodierna contulit”, SRH II, 471; *ifj. Horváth*: Árpád-kori irodalmunk 181).

¹⁷⁵ Az irodalmat I. a 166. jegyzetben.

¹⁷⁶ *Mezey*: Codices, No. 44, a kódex Zágrábból került a remetei pálosok birtokába; *Madzsar Imre* a Demeterről szóló beszédet legendának mondja (Századok 1931, 36).

¹⁷⁷ *Varjú Elemér*, MKsz 1899, 329; *Madzsar Imre*, i. h. és SRH II, 445. A magyar szentek: László, István, Imre, Szaniszló, Vencel.

¹⁷⁸ *Varjú Elemér*, MKsz 1900, 247; *Szentiványi Róbert*, No. 76; *Sprawozdanie z poszukiwań na węgrzech dokonyanych z ramienia akademii umiejętności, Kraków 1919*, 237. Provenienciája: „est finitum hoc passionale . . . in villa, que dicitur Pinting prope Bystriciam . . . per petrum Moravum dictum de thyczin sub anno . . . 1429.” A kódexet Valentinus Beisz, a lócsi Szent Lélek-kórház altarisztája azzal ajándékozta a Szent György-kápolnának, „ut mutuetur predicare pauperibus volentibus” (vö. *Mályusz*: Egyházi társadalom 327). — A *Legenda aurea* lengyel változatának további képviselői: *Wladyslaw Wislocki*: *Katalog rękopisów biblijoteki uniwersytetu Jagellońskiego, Kraków 1877*, No. 271, 1768. Ismerték azonban a hazai szövegek összeállításának nálunk szokásos módját is: uo. No. 3408. Beszédük után következnek a lengyel legendák az Ossolinski-könyvtár egyik kódexében (*Monumenta Poloniae Historica* IV, 222—23). Ismét más gyűjtési szempont szerint készült a bécsi, 4759. sz. kódex: „Historie patronorum terre Boemie, cum antiphonis et hymnis videlicet ss. Ludmillae, Adalberti, Sigmundi regis, Wenceslai, Procopii, Cyrilli et Methodii, Hedwige et Longini.”

¹⁷⁹ A kötet visszhangjáról később lesz szó.

¹⁸⁰ Zoerard és Benedek megünnepléséről: *Péterffy*: *Sacra concilia* I, 295. — *Temesvári Pelbárt*: *Sermones pomerii de sanctis*, Hagenaw 1501 (RMK III, 93), II, 65, ill. 78 után; *NyT* V, 476—87 és 324—28, vö. *Horváth Cyrill*: *Középkori legendáink és a Legenda aurea*, Bp. 1911, 16.

¹⁸¹ Mária látogatása nem legenda, hanem a Magnificat Beda Venerabilistól származó magyarázata. A *Legenda aurea* pótlékai között szerepel, *Graesse* nem adta ki (*Leg. Aur.* 884—85).

¹⁸² László itteni legendájának szövege Valentinus Beisz említett kódexében és a korssendoncki kéziratban olvasható (*Madzsar Imre*: A korssendoncki kézirat: MKsz 1924, 72—74). Ennek rövidített változata áll az 1480-i esztergomi breviáriumban: a két szöveg együtt halad a legenda VII. fejezetének utolsó szaváig, de utána az esztergomi változat hirtelen befejeződik, mégpedig az említett kéziratok mondataival:

SRH II, 525

Breviarium

Nostris quoque temporibus deus multis miraculis sanctum confessorem suum Ladislavum glorificavit. Nam anno domini millesimo centesimo nonagesimo secundo sanctum corpus eius canonizatum est. . . . [527] Prestante domino nostro Ihesu Christo, qui cum deo patre et spiritu sancto vivit et regnat deus, per omnia secula seculorum Amen.

Nostris quoque temporibus deus multis mirabilibus sanctum confessorem suum Ladislaum glorificavit. Nam anno domini millesimo centesimo nonagesimo secundo sanctum corpus eius canonizatum est. Prestante domino nostro iesu christo, qui cum deo et spiritu sancto vivit et regnat deus per omnia secula seculorum. Amen.

A teljes szövegegyezés nyilvánvalóvá teszi, hogy az esztergomi breviáriumban lévő legrovidebb László-legendája úgy jött létre, hogy az ismert szöveget csonkították tovább. Ez utóbbit is breviáriumban olvasták; ha másutt nem, Imre gyulai plébános kódexének bizonyossága szerint, a nagyváradai egyházmegyében kétségtelenül. Még az is megállapítható, hogy az itteni szöveg a Valentinus Beisznél megőrzöttnek közvetlen rokona (*Karácsonyi János*, MKsz 1896, 14; a szövegösszefüggést eláruló kifejezés: „inexeciabiliter connexa”, ami csak a gyulafehérvári másolatban fordul elő „inexecrabiliter” formában. A gyulai plébános kódexében javítva: „intestimabiliter”). Ezt a változatot használta Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt is prédikációihoz. — Imre legendája a nagyváradai breviáriumban is benne volt (*Karácsonyi János*, MKsz 1896, 13). — Imre gyulai plébános breviáriumának Zoerard és Benedek legendájáról: *Vargha Damján*: Maurus a magyar irodalomban, Szent Mór Emlékkönyv, Pécs 1936, 389—416.

¹⁸³ Az esztergomi breviárium, akárcsak a Legende, a kisebb legendát hozza, de a 4. fejezet vége felé álló „relegebat” szóval befejeződik. (SRH II, 474, 20. sor.) A nagyváradai egyházmegye breviáriumban „az . . . úgynevezett corssendonki kislegenda olvasható” (*Karácsonyi János*, i. h. 14).

¹⁸⁴ A Zsigmond-legendája modern kiadása: MGH SS Rer. Merov. II, 328—40. Pontosan megállapítható, hogy a Legendében a C csoportba tartozó szöveg jelent meg. Ezt adták ki utóbb, a korssendoncki kéziratra, a Legende krakkói kiadására és egy „régii prágai breviáriumra” támaszkodva a bollandisták.

¹⁸⁵ A Legende Szaniszló-legendája a Vita maior alapján készült (*Monumenta Poloniae Historica* IV, 364—93); csak második fele van meg az esztergomi breviáriumban (okt. 6.), ez azonban egyezik a Legende szövegével. Mindenképpen lengyel forrásból kerülhetett a magyar kiadványba, mely két lengyel szavát is megőrzte: „statutum est . . . vt pro alendo lumine ecclesie beati petri rome censum soluerent. Quod in polonico suato petre vocatur id est sanctum beati petri.” Ugyanez a kritikai kiadásban: „quod vocatur Swatopetre id est sanctum beati Petri.” (I. kiad. 382.) A Karthauzi Névtelen Szaniszló Vita maiorjának ugyanazt a lerövidített változatát fordította, amit a Legende is közölt (NyT IV, 427—36). A 1253-ban kanonizált Szaniszló legendáját is ábrázolta az a festő, aki László, Imre és Gellért történetét megfestette. Az egyik kép azt a részletet ábrázolja belőle, amelyben a

„szent sírjánál egy magyar gyermek egészségét visszanyeri” (*Lukacsics Pál*: Szent László király ismeretlen legendája. Bp. 1930. 6). A hozzátartozó szöveg a Vita maior III. részének 10. fejezete (i. kiad. 402—40).

¹⁸⁶ A magyar breviáriumok Adalbert translatiójának ünnepén (nov. 6.) egy „Est locus in partibus germanie” kezdetű lectiót hoznak, ami Joannes Canaparius legendájának leszarmazottja (MGH SS IV, 581—95). *Karácsonyi János* (MKsz 1896, 14); Temesvári Pelbárt (i. m. I. 70) és Laskai (i. m. 35) a Legendében közölt szöveget ismerik, ez a Bruno-legendából ered. (MGH SS IV, 596—612.)

¹⁸⁷ Temesvári Pelbárt (i. m. II. 78 után) ugyanazt a szöveget ismeri, amit a Legende szerkesztője. Az esztergomi breviáriumban ennek erősen lerövidített változata áll. Pelbárt szövegét fordította a Karthauzi Névtelen (NyTV, 403—406; vö. *Horráth C.*: i. m. 16). — Antal legendája ugyancsak a ferencesekével egyező szöveg.

¹⁸⁸ A Transfiguratio Domini (aug. 6.) ünnepe Lukács evangéliumának 17. fejezetén alapul (1—7).

¹⁸⁹ Az SRH a Legende szövegén kívül még 8 kéziratát dolgozza fel (II, 372).

¹⁹⁰ Petrus de Natalibus: Catalogus sanctorum (Vicentiae 1483): Gellért (III, 145), Adalbert (IV, 87), Zsigmond (IV, 112), Antal (V, 111), De iuentione corporum sanctorum stephani protomartyris et sociorum (VII, 15), De festo niuis sancte marie (VII, 21), Transfiguratio domini (VII, 29), Vencel (VIII, 127), Demeter (IX, 110), Erzsébet (X, 79).

¹⁹¹ Ismerte azonban Temesvári Pelbárt (i. m. II, 66).

¹⁹² L. a 185. jegyzetet.

¹⁹³ Legenda aurea: i. kiad. 461—65. — Adalbert legendájának címében „patronus huius regni”, Istvánnál a „patronis regni hungarie” áll.

¹⁹⁴ A prépostságot Kanizsai János érsek 1391-ben alapította. A kanonokok számát 1469-ben Szántai Ambrus prépost (1458—83) 6-ról 8-ra emelte. Kanizsai oklevele szerint minden hét keddjén misét kellett mondani Zsigmond királyért: a szent tiszteletét és a magyar szentek sorába vételét esetleg innen is lehet magyarázni. A prépostság templomához egy kápolna tartozott, „in qua natus fuit beatus rex Stephanus”. (*Pór Antal*: Az esztergom-várbeli Szent István első vértanúról nevezett prépostság története. Bp. 1909. a latin idézet: 110.) A király születése és a protomártír esztergomi megjelenése Esztergom dicsőségéhez tartozott, mióta Hartvik megírta (SRH II, 406), IV. István 1272-ben és IV. László 1274-ben oklevélben hivatkoznak rá (Monumenta ecclesiae Strigoniensis I, 608; II, 28). Lengyelország és Krakkó dicsősége ugyanekkor Szaniszló (Monumenta Poloniae historica IV, 438).

¹⁹⁵ Leg. Aur. 752—71. Van azonban olyan kiadás is, amelyben legendája a pótlások közé került (Coloniae 1481). Legendáiról: *Laban Antal*: Az Árpádházi Szent Erzsébet-legendák irodalmunkban. Bp. 1907.

¹⁹⁶ I. OSZK, Inc. 462/1, benne Paulus Sylvanus de Szamosfalua bejegyzései 1589-ből. 2. Uo. Inc. 428, a Legenda aurea strasbourgi, 1483-i kiadásában. A bejegyzések a 277. sz. után: a) „Ighen köszönöm Neky. hogy az maçar Orzaghy zenteket ky hatta Belewle. Ezt ollja tartom myntha ecczel [?] sem Volna.” b) „ebül cselekette se S. Istvanrul se S. Laszorul se S. Imrerul nem irt ha nem az egy sz. Örsebeth Aszszonyrul.” (A legkevésbé sem hiba, sőt érdem tehát, hogy a Legende szerkesztője felvette Erzsébetet.) c) „Nem hiába Jacobus de Voragine, mert az Magyar Országi szenteket talán mind meg ette.” (Célzás a vorago szó latin jelentésére.) d) „Ha eszetek lött volna, ezeket nem irtátok volna. Ha magyarok vattok, keressétek másutt az magyar országi szentek életitt, aszt is köszönnyétek, hogy az idegen országok Szenteknek életét oktatástokra meg írta.” — A

szövegek iránti figyelmet árulja el az az olvasó, aki a Legende első kiadásának egyik példányába Hartvik legendájának az Intelmekről szóló részéhez (SRH II, 428) a következőt írta: „nota super regulas, quas sanctus Stephanus edidit sancto Emerico principi.”

¹⁹⁷ Teljes címe: Vita beatissimi Stanislai Cracouiensis episcopi. Neonon legende sanctorum Polonie Hungarie Bohemie Moraue Prussie et Slesie patronorum, In lombardica historia non contente, Cracouie 1511 (App. H. 1610). *Bartoniék Emma* (SRH II, 375) egy krakkói 1519-i kiadását említi. *Estreicher* (Polnische Bibliographie, XV, Kraków 1897, 245) egy német fordítását: Historia von dem Heiligen . . . Stanislao; auch anderen Heiligen so wol des Königreichs Polen, als etlicher nechtsgelegenen und anstossenden Königreich und Landschaften. Aus einem glaubwürdigen Lateinischen Schribenten . . . gezogen und beschrieben, durch N. Blasium Laubich, Grätz 1595. — Flórián: Leg. Aur. 889.

¹⁹⁸ *Madzsar Imre* (MKsz 1924, 72—74) az ősnymotvány másolatának tartja és legendakiadásaiiban is fenntartja véleményét (SRH II, 354; II, 468), *Bartoniék Emma* Hartvik István-legendája és a László-legendá szövegei alapján azt állítja, hogy közös forrásra mennek vissza (uo. 374, 445, 514).

¹⁹⁹ E megállapítás akkor lenne teljes értékű, ha a kiadásokat mind összehasonlítanánk, s az eredményeket újból összevetnénk a korssendoncki kézirattal. Nem teljesen azonosak ugyanis a nyomtatványok sem: eltéréseiket vagy korrektori beavatkozással és változó számú sajtóhibával magyarázták; lehetséges azonban, hogy már az első kiadás idején több kézirat fogott Magyarországon, és a strasbourgi kiadó, a korssendoncki másoló, valamint a velencei nyomdász más és más másolatot használt. Ha ez igaz, a Legende ismeretlen összeállítója nem nyomdász számára, és talán évtizedekkel a megjelenés előtt, de 1456 után dolgozott. A korssendoncki kézirat legjobb leírását *Madzsar Imre* közölte (MKsz 1924, 72—74). L. még *Vargha Damján*, Szent Mór Emlékkönyv, Pécs 1936, 369—74.

²⁰⁰ *Surius* forrásaival nem foglalkoztak; nehéz is, mert a legendákat átírta. *Arnoldus Wion* maga mondja, hogy a Legende velencei, 1498-i kiadását használta (Sancti Gerardi Sagredo . . . vita, 1597, Annotationes 1).

²⁰¹ Az újkorszakról: *Lehmann*: Erforschung I. 82—113. — *Joannes Trithemius* egyházi írókat tartalmazó katalógusát az 1531-i kiadásban használtam (Catalogvs scriptorum ecclesiasticorum, siue illustrium virorum); Ioa. Albertus Fabricius Bibliotheca ecclesiasticájában (Hamburg 1718) jelent meg újból. Az 1531-i kiadás szigorúan véve egyetlen magyar írója *Thuróczy János* (174b), *Czvittinger Paulus* Pannoniusnál és *Vergerius*nál hivatkozik még rá. *Trithemius*ról: *P. Lehmann*: Merkwürdigkeiten des Abtes Trithemius, München 1961. A német írói katalógus céljáról *Trithemius*nak és *Jakob Wimpheling*nek a kötetben kiadott levelei beszélnek világosan. Az olaszok vádjai elleni védekezés egy érve a németek jámbor egyszerűségének és erkölcsös életének hangoztatása. — A rendtörténetek és az irodalomtörténetírás összefüggését már *Horváth János* észrevette: „az ún. rendi krónikákban . . . egyúttal az irodalmi emlékezés és hagyomány-regisztrálás kezdeteit, az irodalomtörténet tudományának primitív előfutárait láthatjuk.” (*Horváth*: *MagyIrMűv.* 70.)

²⁰² *Illustrium Maioris Britanniae scriptorum . . . summarium*, Gippeswici (Wesel) 1548; *Scriptorum illustrium Maioris Brytannie, quam nunc Angliam et Scotiam uocant, Catalogus*, Basileae 1557, a második rész 1559-ben jelent meg. Svájci kapcsolataihoz: *Manfred Edwin Welti*: Der Basler Buchdruck und Britannien, Basel 1964, 203—14. Magyar vonatkozásai feldolgozatlanok, noha vannak: művének II. kötetét *Paulus Scalichius*nak ajánlotta, *Szegedi Kis István Speculum Romanorum pontificum* c. műve

Bale „Historia papatus”-án alapul. E könyvnek az RMK III. négy kiadását hozza; egy további a British Museum katalógusa említ 1624-ből. Vö. *Eduard Fueter*: Geschichte der neuen Historiographie, München—Berlin 1925, 163—66.

²⁰³ Az Ágoston-rendiekről máig legjobb a magyarországi születésű bécsi augusztinus, *Xistus Schier* könyve: Memoria provinciae Hungaricae Augustinianae antiquae . . . per Martinum Rosnak . . . emissa, Graecii 1778. *Fallenbüch Ferenc* könyve (Az ágostonrendiek Magyarországon, Bp. 1943) dilettáns munka. Vö. *Mályusz Elemér*: Az ágostonrend a középkori Magyarországon, Egyháztörténet 1943, 427—40. — Az Ágoston-rendi írókról: *Joannes Ossinger*: Bibliotheca Avgvstiniana, Ingolstadii — Avgvstae Vindelicorum 1768, 363, ill. 990, 457. — A nagyváradai Jánosról: *Dominicus Antonius Gandolfus*: Dissertatio historica de dvcentis celeberrimis Avgvstinianis scriptoribus, Romae 1704, 81—84; *X. Schier*: i. m. 11. Az Erdélyi Múzeum (1910, 106) Kemény János anyagából idézi Cornelius Curtius: Virorum illustrium ex ordine eremitarum Divi Augustini elogia, Antverpiae 1636 c. könyv 137. lapjáról azt az adatot, hogy Augustinus Triumphus témáját „rogante Johanne Britanno viro illustri et ecclesiae Varadiensis rectore” írta. Más forrás nem szól róla, hogy angol lett volna. Nem tisztázott az sem, hogy azonos-e azzal az Ágoston-rendi Joannes Varadiensisszel, aki kommentárt írt az Énekek énekéhez: Commentarius in Canticum canticorum, auctore Joanne Varadiensis ord. Aug. Kódexe Münchenben, 14. 294 szám alatt. (*Csontos János*, MKsz 1882, 219; vö. *Mályusz*: Egyházi társadalom 357.)

²⁰⁴ A legújabb rövid áttekintés: *Mályusz*: Egyházi társadalom 280—83; részletesen: *Harsányi András*: A domonkosrend Magyarországon, Debrecen 1938, 145—61, 234—41. Ez utóbbihoz, kiegészítésül: a rend 1288-ban elrendelte, hogy amelyik provinciában nincsen studium generale, legalább három konvent legyen, ahol a Sententiákat előadják. (Monumenta Ordinis Praedicatorum Historica III, 245.) A Magyarországon felállítandó studium generaléről először a rend 1302-i nagykáptalana intézkedett — közvetve: rendelkezéseit 1303 és 1304-ben megerősítették (uo. 314, 320; IV, 2). 1305-ben a konstitúciók arról beszélnek, hogy a magyar, a lengyel és a cseh provincia studium generaléjára külföldi nem mehet (IV, 13). Egy 1316-i határozat kimondja, hogy „quelibet . . . provincia, exceptis Ispanie, Ungarie, Terre sancte, Polonie, Dacie, Grechie et Boemie provideat, ut semper in conventu aliquo ydoneo sit generale studium et sollempne” (uo. IV, 89). Lehet, hogy az iskola csak 1350 táján szilárdult meg véglegesen: Prágában IV. Károly kívánságára 1347-ben nyitottak studium generalét („assignamus et ponimus studium generale in conventu Pragensi de provincia Bohemie”), és mindjárt lektort is jelöltek ki számára. Az első ismert budai lektor a csehországi Martinus Glottovenk (uo. 319, 337).

²⁰⁵ A nagykáptalani végzésekről: Monumenta Ordinis Praedicatorum Historica III. és IV. bevezetési. Gyűjtésükről és felolvasatásukról 1245-től vannak adatok (i. m. III, 32). A tartományi konstitúciók megküldését 1258-ban rendelték el (III, 92); 1266-ban megkivánták, hogy minden konventben legyen káptalani határozatokat tartalmazó kódex (III, 135). A rendelkezéseket kezdetben évente legalább négyszer (1245), később (1336) havonta olvasták fel (IV, 240). Egy-egy ilyen gyűjtemény elsőrendű rendtörténeti forrás lehetett, mert 1246-tól a tartományi káptalanok aktáiba az elhunyt rendtagok nevét is felvették. (III, 324.)

²⁰⁶ Az 1245-i konstitúció: i. h. III, 33. Már benne vannak Constantinus Urbevatanus (1246—47) és Humbertus de Romanis Domokos-legendáiban, Vincentius Bellocensis Speculum historialéjában (XXXI, 116—17). Modern kiadása: Monumenta Ordinis Praedicatorum Historica XVI, 338—47, 429—31. Ugyanezekre utal a Passauai Névtelen (*Alexander Patschowsky*: Der Passauer Anonymus, Stuttgart 1968, 154).

²⁰⁷ Rendi iratokat tartalmaz a 112. sz. gyulafehérvári kódex. (*Szentiványi Róbert*; *Varjú Elemér*, MKsz 1901, 33—34; *Iványi Béla*: Bilder aus der Vergangenheit der ungarischen Dominikanerprovinz, Paris 1930, 469. Extrait des Mélanges Mandonnet, tome II.) Gerardus de Fracheto műve Csehországból került Kassára. (*Bartoniék Emma*, No. 45; kiadása: Monumenta Ordinis Praedicatorum Historica I, Louanii 1896, vö. *Mályusz*: Egyházi társadalom 336.) Egy részét lefordították a Domonkos-kódexbe (*Katona Lajos*, ItK 1903, 76—77).

²⁰⁸ Monumenta Ordinis Praedicatorum Historica XVIII. Laurentius Pignon magyarországi adatai: i. m. 3, 5, 10. A magyarországi tartomány fennmaradt könyveinek listáját még nem állították össze. — Laurentius Pignon (†1456) történetírói célját érdemes idézni, mert összevethető az obszerváns ferencesek önmagukról vallott (később idézendő) felfogásával: „Ut praesentibus et futuris fratribus Ordinis Praedicatorum innotescat quales et quantos viros praedictus Ordo genuerit et produxerit quasi stellas lucentes in firmamento triumphantis ac militantis ecclesiae . . . , dignum fuit eorum nomina, meritis praeclaris refulgentia, brevi catalogo depingi postremis eiusdem Ordinis, quatenus ipsis exemplis tantorum patrum praedecessorum suorum, quorum lux diffusa est per omnes ecclesias, excitati et inflammati, studeant se exhibere . . . , sicut illi exstiterunt, quorum fama laude digna late delata est ad plures provincias orbis terrarum.” (I. m. 1.)

²⁰⁹ *Arnold Magyar*: Die ungarischen Reformstatuten des Fabian Igali aus dem Jahre 1454, Archivum Franciscanum Historicum 64 (1971), 99—100, 133. A legfontosabb mondat: „saltem quattuor conventus assignentur, in quibus iuvenes fratres instruuntur scholasticis disciplinis, de quibus singulis annis saltem duo mittantur extra provinciam, ubi copia studiorum habetur.”

²¹⁰ I. h. 101: „ubi ultra quattuor fratres morantur, semper loquantur litteraliter cum usus artem prevalere dinoscitur . . . et faciant addiscere scribere: ita quod quilibet iuvenis teneatur presentare saltem tribus vicibus in hebdomada sive sit clericus, sive sacerdos, exceptis antiquis fratribus vel predicatoribus, infirmis et laicis.” A prédikáló papok zsolozsma alóli felmentése: 92, c. I.

²¹¹ Uo. 95: hatásukról szabatos retorikai kifejezéssel szól, és azt hiszi, hogy „auditores facit benevolos” (vö. Auctor ad Herennium I, 4, 8).

²¹² Igali Fábiónról és a Speculumról l. az 55. jegyzetet. A könyv további kiadásai: Metis 1509, Párizs é. n. A magyar rendtörténeti adatok ezekből kimaradtak. A rendi reformról: *Horváth*: *MagyIrMűv.* 115—17; *Mályusz*: *Egyházi társadalom* 290—93. A rendtörténeti áttekintésről: *Karácsonyi* II, 578—79; szövege új kiadásban: TT 1895, 752—55. A történeti hagyomány 1300-nál válik bizonytalanná, amikor Haymo minister provincialis az összeállító szerint „circa annos 1300. flourit et fere duodecim annos in officio vixit”; utódainak évszámait ugyancsak körülbelül adja meg, Márton és Kelemen után megjegyzi: „Fuerunt etiam ministri, quo tamen tempore ignoratur”. A pontos adatok 1450-től, az olasz Antonius de Pisistől kezdődnek újra.

²¹³ *Speculum*, Venetiis 1504, 198^v: „cathalogus sanctorum fratrum minorum”, a magyarok: 204^v—205^v. A XIV. század elejétől a hazai adatszolgáltatásnak szünetelnie kellett, mert a későbbi magyar szentek híre a magyarországi rendtartományból nem jutott el az összefoglaló rendtörténetbe. Marianus de Florentia Compendium chronicarum fratrum Minorum c. művébe ugyancsak Pisanustól kerültek a XIII. századi magyar adatok (*Archivum Franciscanum Historicum* II, 467—68), a továbbiak missziókból (*Stephanus de Hungaria*, II, 284; *Stephanus de Harodin*, II, 641) vagy idegen rendtartományból (*Frater Lanzilaus [= Ladislaus]*, IV, 123;

Bernardus Hungarus, IV, 133: Alexius de Signis [= Scepusio] regni Hungarie, IV, 319). — A konventuális krónikában kétségtelen nyoma van a magyar történetírás ismeretének:

SRH I, 467, 469—70

Speculum 237^a

Regnavit ... XXXV annis. ... [469:] Obiit ... anno ... M-o CC-o LXX-o ... V-o ... et sepultum est ... Strigonii in ecclesia Fratrum Minorum ... , quam ipse ... fecerat incoari. ... [470:] Cuius corpus Philippum archiepiscopus Strigoniensis ... auferri exhumando fecerat ... Super quo facto coram supremo pontifice causa diutius ventillata Fratres minores ... rehabere ... meruerunt.

rex Bela annis 35 regnavit. Obijt circa annos 1270. et sepelitur strigoniij apud fratres minores in ecclesia per ipsum fundata edificio, cuius corpus per Philippum archiepiscopum exhumatum fuit, sed summi pontificis mandato fratribus restitutum extitit.

A krónika e fejezete (179) ferences írótól származik. (Ifj. Horváth: Árpád-kori irodalmunk 256.) A magyar királykrónika egy másik részlete belekerült Marianus de Florentia rendtörténetébe:

SRH I, 469

Archivum II, 457

Obiit [Bela IV] ... anno ... M-o CC-o LXX-o V-o Nonas Maii feria VI-a ... in insula Budensi et sepultum [= sepultus] est ... in ecclesia Fratrum Minorum

Eodem anno (1270) die tertia maii Bela IV. ... in insula Budense migravit ad Christum, virtutibus et miraculis clarus, et in ecclesia Fratrum Minorum sepultus.

Felvethető a gondolat, hogy az egész 179. fejezet (vagy annak tetemes része, a flagellánsokról szóló mondatdal együtt) nemrég megfogalmazott ferences feljegyzésekből, talán (utóbb elveszett) rendtörténetből került-e a magyar krónikába. Ehhez a kérdéshez tartozik, hogy a ferences hagyományban IV. Béla szent és csodatevő hírében állt. A fenti „virtutibus et miraculis clarus” kifejezésnek a krónikában a „quasi mel dulcorosum usque in diem hodiernum in ore omnium Hungarorum et aliarum plurium nationum sua vescit” (SRH I, 469) felel meg. Szent Lajos kanonizációs bullájában ugyanez az állítás a következőképpen: a toulouse-i püspök anyja, Mária „fuit de domo Ungariae, de qua domo sunt tres reges canonizati, scilicet sanctus Stephanus, sanctus Henricus et sanctus Ladislaus, qui fuerunt fratres germani dictae dominae Mariae; sanctus Bela, nondum canonizatus, nepos fuit dictae dominae; sancta Elisabeth canonizata eius fuit amita”. (Bartholomaeus Pisanus: Conformitates, i. kiad. IV, 309—10.) — A Conformitates és a magyar szentek listájának összefüggése a szövegek összevetésekor világosan kitűnik.

²¹⁴ Az egyetemes rendi káptalanok listájának végén az összeállító megjegyzi, hogy „ista tamen scripta in diuersis conuentibus in [n]ueni” (Speculum, Venetiis 1504, 237^a).

²¹⁵ *Karácsonyi* II, 578—79; *Takács Ince*: Magyar ferences aszkétikus élet és aszkétikus kiadványok különös tekintettel a XVII.-és XVIII. századra, Bp. 1942, 41. L. még az 55. jegyzetet.

²¹⁶ A rend történetéhez: *Dedek Crescens Lajos*: A karthausiak Magyarországon, Bp. 1889; *Mályusz*: Egyházi társadalom 254—57. — Könyvkturájukról: *Lehmann*: Erforschung III, 121—42. (Bücherliebe und Bücherpflege bei den Karthäusern).

²¹⁷ Kiadta *Carolus Wagner*: *Analecta Scepusii* II, Viennae 1774, 69—79. Az említett adatok: 72—73, 78. — *Dedek Crescens Lajos* (i. m. 244) írja, hogy „az országot levéltár kincstári osztályában, Acta Ecclesiastica Camaldulensium 6—10 csomagban található egy egyszerű XVIII. századi másolata, mely három folio íven csak 1463-ig terjed és sokban különbözik Wagner másolatától”.

²¹⁸ OSZK, Fol. Lat. 65, f. 176: „Georgius Schemnitsiensis Monachus Carthusiensis, ad Prioratum erectus. Scripsit Epheridem seu Diarium peregrinationis transmarinae 1507 in Palestinam susceptae.”

²¹⁹ Kiadta *Toldy*: *Analecta* 213—315 (hibás lapszámozással: 272-re 282 következik). Cím: Blasii de Zalka et continuatorum eius cronica fratrum minorum de observantia provinciae Bosnae et Hungariae. Kézirata a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban (*Szentiványi Róbert*, No. 380, *Toldy* ezt adta ki, vö. *Gálos Rezső*: Legrégibb bibliafordításunk, Bp. 1926, 36—37). *E. Ferencz* a rendtörténet huszita bibliával foglalkozó passzusát gyöngyösi kéziratból publikálta. (Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae ordinis s. Francisci Seraphici, Starine 1890, 17—19.) E gyöngyösi kézirat címe: Chronica seu origo Fratrum Minorum de Observantia in provincia Bosnae et Hungariae Christo Jesu militantum ab anno 1313. 1627-ben másolták. (Egyháztörténeti adatok a magyarországi hitújítás korából II, Bp. 1904, 254.) *Horváth Richárd* írja (*Laskai Osvát*, Bp. 1932, 50), hogy *Wild Endre* Aradon felfedezett egy kéziratot, ami ugyancsak az obszervánsok rendi krónikáját tartalmazza az 1339—1533 közötti évekből, és azonos a *Toldy* által kiadott szöveg megfelelő részével. Címe: Registrum antique (?) Urbarium. Reipsa manuscriptum Chronicon Prov. Ssmi Salv. Ord. Min. obs. circa An. 1513 [= 1313] inceptum colligi de initiis Vicariae Bosnae et Hung., ab Anonymo productum ab eod. ad annum 1533. ex antiquiore autem exemplo, ut correcturae docent, scriptum. 1339—1533. — *Cassovia* 1784. — *Cserőgyi Benedek* (*Benedictus Cserwgy*) másolatában az 1504-ig terjedő rész maradt meg. A kézirat ma a müncheni Staatsbibliothekban, 9071. sz. alatt. (*Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, tom. II, pars I, ed. *Carolus Halm—Gulielmus Meyer*, Monachii 1874, vö. *Csontos János*, *MKsz* 1880, 62; 1882, 217; magyar szövegei: *Nyr* 1895, 416—19.) A kódexszel legrészletesebben *Karácsonyi* (I, 418; II, 579) foglalkozott. — A rendi krónika 1510—1533 közötti része *Nádasdi Bálint* kódexében is megtalálható, aki 1546-tól *Báthory András* udvari papja volt, 1550-től *Párizsban* tanult. A kézirat *Karácsonyi* (II, 580—81) szerint a gyöngyösi ferencesek könyvtárában volt, legalaposabban *Alszegehy Zsolt* írta le (*EPHK* 1935, 36—37). *Karácsonyi János* kiadta belőle az 1514-i parasztháborúval foglalkozó sorokat (*TT* 1891, 340). Megvan *Toldy* kiadásában is (*Analecta* 286). — Szükséges megjegyezni, hogy mikor a kódexek leirói 1501-ről (*Karácsonyi* II, 573), 1503-ról (*Timár Kálmán*, *MKsz* 1910, 141; *Horváth R.*: i. m. 27, a müncheni kéziratról), 1504-ről (*Karácsonyi* II, 579) és 1510-ről (uo. II, 573) beszélnek, valamennyien arra az erősen interpolált részre gondolnak, amelyben *Nyári Balázs* 1510-i halála az utolsó adat, s amely után *Toldy* kiadásában *Pro ampliori notitia Dictorum* címmel új szerzőtől származó és 1533-mal, a gyulai tartományi káptalannal záruló rész következik (*Analecta* 254—302).

²²⁰ A magyarországi obszervánsok rendi krónikájában (*Toldy: Analecta 218*) és Arnoldus de Serano *Chronica XXIV generalium Ordinis Minorum* c. művében (*Analecta Franciscana III, 3—573*), amely a magyarországi irat elejének szó szerinti forrása:

Analecta Franciscana III, 482

Et attende, lector, in hoc magnam excellentiam huius Religionis. Sicut enim caput eius, beatus Franciscus, fuit Christo vita, mundi abiectioe et carnis crucifixione conformis, sic sua Religio Ecclesiae Christi sponsae, fuit similis super omnes religiones in prosperis et adversis.

Toldy: Analecta 218

Attende Lector . . . magnam excellentiam ordinis, sicut enim caput eius beatus Franciscus fuit Christo in mundi abiectioe et carnis cruciatione conformis in hac vita, ita sua religio sanctae ecclesiae sponsae Christi, fuit similis super omnes religiones. In prosperis et adversis.

A magyar obszerváns krónika egyetemes rendtörténeti része másutt is ilyen mértékben esik egybe említett forrásával. Az átvételről: *Tarnai Andor*: A magyarországi obszervánsok rendi krónikájának szerzői és forrásai, *ItK 1973, 135—47*.

²²¹ A bosnyák rendtartományból kivált magyarországi obszerváns ferencesek úgy gondolták, hogy az első szigorított provincia a boszniai volt, melyet Gerardus Oddonis minister generalis 1339-ben alapított. (*Toldy: Analecta 230*: „Generalis . . . transeundo in Hungariam primam Vicariam observantiae Minorum in Regno Boznae instituit”). Az állítást megismétli a krónikairó („tunc sola vicaria Bozna sic Observantia minorum nominabatur”, uo. 236). Szerinte a Boszniából hazatérő olasz frateresek indították el a reformmozgalmat: „de quibus quidam devotissimus frater, qui XXX. annis in Vicaria Boznae laboraverat . . . ad suam patriam Senensem remeavit”, és később őhozzá csatlakozott Bernardinus de Senis (*Toldy: Analecta 236*). Az olasz obszervánsok tudtak e nézetről: történetírójuk, Bernardinus Aquilanus cáfolta is: „patet non esse verum, quod quidam asserunt, scilicet quod observantia nostrae familiae a vicaria Bosnae sumpsit exordium. Nam exordium fuit . . . mediante fratre Paulutio, favente domino Fulginensi” (*Chronica fratrum minorum observantiae*, ed. *Leonardus Lemmens*, Romae 1902, 11).

²²² Különösen Laskai Osvát Gemma fidei c. művének előszava vált ismeretesebben az összefüggésben: a hun azonos a magyarral; ez a nép uralodik az ország többi lakóján; maga a királyság „murus et antemurale, vt sic pondus prelij in se excipiens ceteri fidelium optata pace potiantur”. (Hagenau 1507, *RMK III, 141*.) Ugyancsak Laskai írta atyai konstitúcióiban, 1499-ben: „in quolibet Capitulo declaretur, quantum bonum foret, et Deo gratum fratribus familiae ire ad infideles fratres nostros Hunnos, Scythas et eosdem ad veri Dei cultum reducere” (*Bathányi: Leges II, 634*; kódexe: *Szentiványi Róbert*, No. 307; magyarul: *Horváth R. : i. m. 17*). A rend a Hunyadi családdal és a köznemesi párttal a török háborúk folyamán, főleg a nándorfehérvári győzelem idején, nem kis részben Kapisztrán János személyén keresztül forrt össze. E kapcsolat értékes dokumentuma Hunyadi János prózai és verses epítáfiuma, melyet egy obszerváns ferences élesen báróellenes kitételekkel írt meg. (*Kovachich Márton György: Scriptorum minores II, Budae 1798, 3, 5—8*), vö. *Szács Jenő*, *Történelmi Szemle 1963, 13*.) Az obszerváns ferencesek és a nemzeti ideológia találkozására Németországból is akad példa: Ioannes Boemus Aubanus *Omnium gentium mores, Augustae Vindelicorum 1520 c.* művébe Ioannes de

Vertayng Ordinis Minorum Observantiae írt verset, amelyben Germania tudósait említi (VI). A Hunyadiak és a rend történeti kapcsolatának legendásítása az a későbbi, XVII—XVIII. századi bejegyzés Temesvári Pelbárt egyik kötetében, amely szerint a ferences teológus Mátyás könyvtárosa volt. (*Szalóczy Pelbárt: A humanista Mátyás és Temesvári Pelbárt, Esztergom 1940. 15.*)

²²³ A rendtartomány története szerint Szalkait 1420-ban Diakováron választották meg vicariusnak, utódát, Joannes de Korsulát 1433-ban. (*Toldy: Analecta 238—39; Karácsonyi I, 316; II, 36. 132.*) — Vö. 221. jegyzet.

²²⁴ *Karácsonyi I, 305—29.*

²²⁵ A krónika Prologusának első mondatában a történetíró a következő hasonlat-tal érzékelteti a rend önmagáról vallott felfogását: „Sicut . . . rosa in spinis niveo nitens, ac rubeo splendens fulgore, et suave fragrans odore, inter urticas nascens phreneticis capitibus remedium praestat, ac omnibus late diffundit odorem; ita sancta Minorum observantia inter pestilentes ex tribulationibus orta, rectae viae, aeternae vitae redolet odore” (*Toldy: Analecta 215*), s ugyanezt megismétli az utolsóban: „sicut rosa in spinis inter urticas nascitur, et ita observantia Minorum de Hungaria a familia Boznae ipsa similiter de litibus pestilentum exorta invenietur isto modo” (uo. 216). Vö. 208. jegyzet.

²²⁶ A Prologusban: „solum gesta vicariorum observantiarum praedictarum, sicut in libro . . . Blasii de Zalka, quondam Vicarii de Bozna in loco de Ozora, tunc noviter per Dominum Piponem fundato, per eundem patrem vicarium praedictum consignata comperi” (*Toldy: Analecta 215—16*). Ozora alapításáról: *Eusebius Fermendzin: Acta Bosnae, Zagrabiae 1892, 104—105; Karácsonyi I, 36; II, 131—32, 566—67.* — Szalkai Balázs iratairól: *Toldy* kiadásában (*Analecta 237, 238*).

²²⁷ Szalkai tehát véleményem szerint nem írta meg a rendtartomány történetét 1313-tól 1420-ig, s nem gondolom azt sem, hogy 1420-tól kezdve, „hogy magáról és az ő kormányzatáról ítéletet ne kelljen mondania, csak a helytartók nevét, megválasztásuk idejét jegyzi be”, mint *Karácsonyi* (II, 566—67) állítja. Szalkai első folytatója nagyon jól tudta, hogy a rend egyetemes történetét tárgyaló lapok a „Chronica XXIV generalium Ordinis Minorum”-ból valók. Két alkalommal hivatkozik ugyanis rá: „Omnes . . . fratres observantes Dominus Ludovicus Rex Hungarorum a summo Pontifice impetravit: scribebat tunc in anno . . . MCCCLXVI. sicut hoc patet in Cronica Generalium, praecipue Fratris Marci de Provincia Bononiae Ministri Generalis” (*Toldy: Analecta 231; Marcus Viterbiensis*ről van szó, akit 1359-ben választották generalissá). 2. „Sed unde fuit ista briga, de Cronica Generalium non invenio, quoniam gesta ministrorum non habeo praeter quinquaginta [!] quatuor, quorum iam Cronicas excessi” (uo. 237). A Prologus után a magyarországi rendi krónika 1313-tól 1339-ig terjedő része a Chronica XXIV Generalium szövegének átvétele (*Toldy* kiadásában a 230. lap „appellatur” szaváig). Ugyanebből a forrásból került át a *Toldy* kiadásába az Epistola summi Pontificis ad Capitulum Generale c. rész (*Analecta 232—34*, az első bekezdés végéig), és a Passio quinque Fratrum de Observantia in civitate Bodon (235—36). A magyar iratban az eredetihez képest sok a kihagyás, de ami átkerült, az szóról szóra az egyetemes rendtörténetből való. A két szöveg — néhány kivételtől eltekintve — csak azért tér el egymástól, mert az ozorai kódex nem egyezett meg betűről betűre a modern kiadásban alapul vett textussal, és mert *Toldy* kiadása tele van hibával. *Karácsonyinak* (II, 567) csak annyiban van igaza, hogy a magyarországi rendtörténet „1339-ig csak az általános eseményeket

adja elő, 1339-től kezdve viszont csupán a bosnyák és magyar szigorú ferencrendűek történetére szorítkozik”.

²²⁸ *Toldy*: *Analecta* 215: „non plene intelligere potui, utrum omnes cronicas generalium ministrorum et vicariorum de Bozna ac de Hungaria familiarum describerem: cogitavi ergo, ut solum gesta vicariorum observantium praedictarum, sicut in libro . . . Fratris Blasii de Zalka . . . consignata comperi.”

²²⁹ *Toldy*: *Analecta* 229: „eiectis . . . fraticellis et . . . fratres in poenitentia rigidos et vita austeros ad morandum collocavit, quos postea *Observantes vocari ceperunt*.” Az idézetből egyedül az aláhúzott mondat eredeti, a többi megtalálható: *Analecta Franciscana* III, 530. — Hasonlóképpen betoldás: „Gondislaus” (helyesen: Gondisalus, 1304—1313) neve. (*Tarnai Andor*, ItK 1973, 139.)

²³⁰ A második bosnyák vicarius Guillelmus megerősítő Gulielmus a ferencesek 1348—57 közötti minister generalisa, Guillelmus Famerii (Guillaume Farinier), aki mint vicarius apostolicus 1357—58-ban is, vezette a rendet. A harmadik és negyedik boszniai rendfőnököt tehát már nem nevezhette ki, mint a magyarországi krónikaíró állítja.

²³¹ *Karácsonyi* I, 474—75; a krónikában: „modum vivendi nostrum a patribus nostris . . . Romae existentibus postularunt”, s azt meg is kapták (*Toldy*: *Analecta* 255).

²³² *Toldy*: *Analecta* 216, 230, 234, 244. „Mivel ez új ferencrendűek kámzsája nem fekete, — mint a régieké, — hanem szürke színű volt, azért nevezték cseri (azaz szürke) barátoknak” — állította *Karácsonyi* (I, 313). Lengyelországban használatos latin nevük bernardini (Sienai Bernardinról) vagy bigoti. Az utóbbit történetírójuk, Joannes de Komorowo úgy magyarázza, hogy „Samson de Brixia generalis (1475—1500) non . . . Observantes sibi subiectos nec alios de Familia, quos bigotos id est duas rotas appellavit, quia semper iam eligebant ex se duos generales, citra et ultramontanos vicarios diligere visus est”. (*Monumenta Poloniae Historica* V, 212.) A szó a mariánusok között Magyarországon is élt. (OSZK, Fol. Lat. 2026, 2793.) Magyar szavak: 240, 242, 243, 244. L. még a 221. jegyzetet.

²³³ Az atyai határozatokat kiadta *Batthyány*: *Leges* III, 609—35. — *Karácsonyi* II, 574—75. A rendi krónika következő mondata utal a szerzőre: „in cuius legatione in hac parte fatigatus, ego laboravi non modicum.” A mondat nyelvtanilag Soproncai Istvánra (†1500) vonatkoztatható (*Toldy*: *Analecta* 252).

²³⁴ *Toldy*: *Analecta* 252—53; a levelet újból kiadta *Karácsonyi János* (Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából, II, Bp. 1904, 252—54). Kassai különben a megreformált konventuálisokból alakult mariánus rendtartományba tartozott (*Karácsonyi* I, 92, 394).

²³⁵ *Toldy*: *Analecta* 295: „ita humiliter vixit [Paulus de Thomor], ut si vidisses, miratus valde fuisses, cuius testis ego ipse sum, qui cum Sua Paternitate . . . socius existens per annum et medium steti”.

²³⁶ *Karácsonyi* II, 577—78. A folytató Tomorihoz fűződő kapcsolatát *Karácsonyi* nem vette észre. Ivanicsi utolsó életrajzi adata: Egyháztörténeti emlékek II, 496. Ugyancsak *Karácsonyi* az (II, 575—76), aki a rendtörténet 1501 és 1510 közötti részét (*Toldy* kiadásában: *Analecta* 254—71) Laskai Osvátnak tulajdonítja, mert az itt szóba kerülő vicariusok között egyedül ő az, aki epitheton ornans nélkül említetik. A magyarázat azonban az is lehet, hogy személye már 1497-nél letárgyaltatott, és megkapta az elismerő jelzőket. Ilyen pl.: „omnes constitutiones Papales generales et vicariales in unum laudabiliter, omnibus facilliter ad studendum, et observandum

comportavit” (*Toldy*: *Analecta* 252; vö. *Horváth R.*: i. m. 49—51, aki a Laskai irodalmi műveit felsoroló mondatot nem tartja betoldásnak). Ellene mond a feltevésnek az is, hogy a krónika egyetlen ismert másolata sem szakad meg Pécsváradi Gábor első vicariusi hivatalával. (1509—1511.) — A rendtörténet 1533 után az irodalomtörténetírás történetének szempontjából érdektelen, mert csak a tartományi káptalanok és a provinciálisok listáját tartalmazza. *Toldy* kiadásának I. Appendixe Nádasdi Bálint kódexéből való. Új kiadása: *Egyháztörténeti emlékek* II, 231—34.

²³⁷ Tulajdon szemével látta a husziták bibliáját („sicut et ego legi”), a becskereki csodát szemtanútól hallotta (*Toldy*: *Analecta* 240, 243). — Nem látom be, miért Laskai toldotta volna bele „provincziájuk történetébe a két bibliafordító kamonczyi diák esetét”, mint *Karácsonyi* (II, 574) állítja; *Szentiványi Róbert* No. 380 átveszi a véleményét.

²³⁸ „Ecce Divina providentia hoc factum est, ut primarius Vicarius Pannoniae de Kenieres oriatur, quia secundum Isidorum in Libro Etymologiarum Pannonia abundantia panis interpretatur, cui, et in vulgari Kynyeres concordare videtur. Ecce ergo, quando regiones orbis fuerant divise, tunc apud Deum non erat observantia minorum de Hungaria ignota, cuius primus vicarius de Kenyeres, sive de Pannonia oriundus erat.” (*Toldy*: *Analecta* 242.) Thuróczy nál a „Pannonia” etimológiája: „Haec regio olim, panis ab ubertate, Pannonia denominata esse traditur” (P. I, c. 11); Isidorusnál (*Etym.* XIV, 4, 16): „regio viro fortis et solo laeta.” — *Mályusz* anekdotának mondja a történetet (Thuróczy-krónika 138).

²³⁹ A ferences krónikás Bölesényi Mihály (Michael de Bulchen), a második vicarius idejére teszi (1452—56). A két szöveg egyezése itt világos:

Thuróczy P. IV, c. 42

Toldy: Analecta 244

Dominus Julianus cardinalis multi-
que alii religiosae vitae viri, maxime
de ordine Fratrum Cheriensium ...
ultima solvissse debita feruntur.

una cum Cardinale. peremptus est,
simulque cum viris multis religiosis,
praecipue fratribus Cheriensibus,
quoniam fratres observantes tunc sic
nominabantur

²⁴⁰A várnai csata és a nándorfehérvári győzelem után (*Toldy*: *Analecta* 244, 245). — Mátyás halála után „multae strages et desolationes ex omni parte in Hungaria inter rebelles Hungaros fieri ceperunt, quae narrare non est ad propositum” (*Toldy*: *Analecta* 251).

²⁴¹ Alphonsus de Spina: *Fortalitium fidei contra iudeos saracenes aliosque christiane fidei inimicos*, Nürnberg 1494, 264—65. lev. Az idézett pápai bullában benne van, hogy a háború az előző évben történt. A rendi krónikás csak a 40 000-es számot vette át a *Fortalitium* mból, a csatáról adott leírásának további elemei meg nem nevezett rendi forrásokból valók: az angyalok beavatkozása valószínűleg Joannes de Tagliacotio (Giovanni da Tagliacozzo) beszámolójából (*Katona*: *Historia XIII/2*, 1086) és Nicolaus de Fara Kapisztrán-életrajzából, a visszavonulás közben elesett törökökről szóló híradás Kapisztránnak a pápához írott leveléből (uo. 1101). — A nándorfehérvári győzelem 1457-re tétele nem lehetett egyéni igyekezet eredménye. Temesvári Pelbártnál, a krónikairó kor- és rendtársánál az a — valószínűleg ugyancsak nem egyéni — változat olvasható, hogy a csatát 1456-ban vívták a magyarok, de nem július 22-én, hanem Urunk színéváltozásának ünnepén, augusztus

6-án (Pomerium de sanctis II, sermo 45/E). Az igazság ezzel szemben az, hogy a Transfiguratio domini megünneplésének elrendelése valóban kapcsolatos Nándorfehérvár felmentésével, de aug. 6. csak azért lett ünnep, mert a győzelem híre ezen a napon érkezett Rómába. (*Pálvölgyi Endre*: A nándorfehérvári diadal és a déli harangszó, FK 1964, 382.) Temesvári Pelbárt akkor árulja el, hogy a történelmet — forrásait követve — „nemzeti látószögből” is le tudja írni, mikor azt állítja, hogy a szultán azért akarta elfoglalni Nándorfehérvárt, „ut exinde totam demoliretur vngariam ac consequenter christianitatem totam”, ami nyilvánvaló utalás a „propugnaculum christianitatis” képzetre. (I. h.) — A ferences prédikátor a győzelmet közvetlen isteni beavatkozással magyarázta, a menekülő törökök üldözését krónikairó rendtársához hasonlóan az angyaloknak tulajdonította. — Hunyadi a keresztetek kívánsága ellenére sem követte a visszavonuló ellenséget, pedig a keresztetek „önhatalmúlag a török üldözésére akartak indulni. . . . Erre zendülés ütött ki a keresztetek táborában . . . Hunyadi, Kapisztránnal egyetértésben, gyorsan lecsendesítette a zavarást . . . és feloszlatta a keresztet hadat még aznap”, júl. 23-án. (*Szűcs Jenő*: A nemzet historikuma, Bp. 1970, 89.) Az is meglehet, hogy a törököket üldöző angyalok csodájával a ferencesek igyekeztek lecsillapítani a kereszteteket. — A krónikáiró az eddig ismertetett forrásokon túl említi még Sienai Bernardin és Kapisztrán János életrajzait („patet ex gestis sanctorum Bernardini de Senys, et Ioannis de Capistrania”), két alkalommal is Kapisztrán egy másik vitáját: „haec habentur in eius vita, ubi quiescit in Uylak”; „que ipse gessit et quanta, habentur scripta eius gesta in Uylak” (*Toldy*: *Analecta* 237; 245), amin Soproni Péter csodajegyzékét (RMK III, 260; App. H. 142), Geszti János kihallgatásainak jegyzőkönyveit (*Karácsonyi* I, 340, *Bölcskey Ödön*: *Capistránói Szent János élete és kora* II, Székesfehérvár 1924, 589) és Laskai Osvát Kapisztrán-életrajzát (*Timár Kálmán*: *Laskai Osvát és a bibliográfia*, MKsz 1910, 150—52), de talán valamennyit is érthetjük. Egyes iratokat a kuzsalyi (*Toldy*: *Analecta* 238) és a budai (uo. 242) kolostorokból használt, egy további aktát a lelőhely megjelölése nélkül ismertet (uo. 249), és idézi a pápa Varsányi István vicariusához intézett levelének megszólítását (uo. 244).

²⁴² A főbb rendi iratok: a ferrarai nagykáptalan (1509) rendelkezései (*Toldy*: *Analecta* 264—70), az 1512-i nápolyi (uo. 272) és az 1514-i assisi (uo. 289—92). Már csak említi, hogy az 1517-i capitulum generalissimum, valamint az 1518-i és az 1521-i capitulum generale aktái a budai kolostor sekrestyéjében található (uo. 293—94). A szerző rendkormányzati tájékozottságát árulja el a bosnyák és a magyar provincia vitájáról szóló részben az a megjegyzés, hogy „Huius . . . rei veritas clarius et plenus habetur in Italia in matrica, sive in Libro Patrum cismontanorum, in quo solent acta capituli generalis annotari” (uo. 292). — Bartholomaeus de Pisis említett könyvének ajánlása újból kiadva: *Analecta Franciscana* V, LXI—LXLV. F. Zeno jelentette meg annak idején, az ajánlást Franciscus a S. Columbanó írta.

²⁴³ A parasztháborúról szóló rész új kiadását l. a 219. jegyzetben. — *Toldy*: *Analecta* 295: „quia principes nostri una cum Rege fuerunt negligentes ad subveniendum obsessis, ideo capta est Nandor Alba a Turcis.” — Mohácsnál „Rex et principes Hungarorum, tarde vigilantes, et segniter convenientes” (*Toldy*: *Analecta* 297) vesztették el a csatát; „sic Hungaria, quae erat murus et antemurale totius Christianitatis, perit” (uo. 298).

²⁴⁴ *Tarnai Andor*, ItK 1973, 135—47.

²⁴⁵ Szentmiklósi Mihályról *Toldy*: *Analecta* 250: „Tempore Fratris Francisci de Bánya [1481—83] fuit quidam Frater Michael de Sancto Nicolao, existens adhuc etiam in habitu saeculari Doctor . . . in Conventu Strigoniensi Fratribus ad id aptis legebat sententias.” Azonos lehet azzal a Michael de Sancto Nicolaóval, aki egy Prágában 1458. május 6-án kelt oklevélben „sacre theologie licentiaus ac decretorum doctor. Ecclesie Waciensis canonicus et archidiaconus cathedralis” címekkel írta alá nevét. (Magyar Történelmi Tár IV [1857], 230; Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából I, Bp. 1875, 24; *Veress Endre*: Olasz egyetemeken járt tanulók, Bp. 1941, 407.)

²⁴⁶ Temesvári Pelbártról: *Toldy*: *Analecta* 250. A neves író 1458—63-ban Krakkóban tanult, és „in artibus” lett baccalaureus (*Szilády Áron*: Temesvári Pelbárt, Bp. 1880, 3). A renden belüli, tanulássalenes álláspontot a már idézett Bernardinus Aquilanus így fogalmazta meg: „Cum . . . ordo minorum nunquam apud saeculum in tanta reputatione fuit [1452-ben], ergo clarum est melius esse studia non habere . . . Nunquam in familia docti defuere viri; Dominus enim doctos de saeculo ad religionem vocat, et sine suo labore defensores habet.” A rend viszonyairól: *Mályusz*: *Egyházi társadalom* 283—85.

²⁴⁷ *Toldy*: *Analecta* 271, 283.

²⁴⁸ *Batthyány*: *Leges* III, 669 (Buda, 1515); 652 (Esztergom, ill. Paks, 1507). Vö. *Karácsonyi* I, 364—65, 373—74. — Az 1515-ben működő három lektor közül az első a *Sententiae*-t kommentálta („legat sententias”), vagyis azt a casibus töltötte be, mint Szentmiklósi Mihály és Temesvári Pelbárt. A második „in casibus consensentiae” adott elő, a harmadik „in artibus”. Az utóbbi tananyaga közel állhatott az egyetemek filozófiai karain tanítottához, különben — más iskolákat is feltételezve persze — nehezen lenne érthető, miért adtak ki 1526 előtt a budai könyvkereskedők egyetemi tankönyveket, pl. Alexander de Villa Dei kommentált grammatikáját (l. előbb), logikát (Michael de Vratislavia: *Introductorium dyalecticae. quod Congestum Logicum appellatur. Argentine* 1515. impensis Urbani kaym bibliopole budensis; krakkói egyetemi tankönyv volt, vö. *Békefi*: *Káptalani iskolák* 266, *Polonia typographica*, fasc. IV) és fizikát (Petrus Garticz: *Paruulus Philosophiae naturalis, Venetijis* 1519, *Impensis Urbani Kaym librarij Budensis*; vö. *Ballagi Aladár*, No. 233, korábbi kiadásai: *Krakkó* 1507, 1517). A rendi krónika 1502—1503-ban író interpolátorának logikai ismereteiről: *Tarnai Andor*, *ItK* 1973, 143.

²⁴⁹ Temesvári Pelbárt időrendileg első művét a budai lektori állásáról szóló adattal egy évben fejezte be (1483); meglehet, hogy a könyv megírására tett fogadalmát nehezen is lehetett volna beváltani az új intézmény biztosította munkalehetőség nélkül. Az író zsoltármagyarázatai — *Expositio compendiosa et familiaris sensum litteralem et mysticum Libri Psalmorum . . . mancipatorum diuinis officijs pro dolor insicije pigricieque succurere satagens, Hagenau* 1504 (RMK III, 114) — mint már *Szilády Áron* gyanította, „iskolai használatra készült s . . . tanárkodásának egyik gyümölcse” (i. m. 11); hasonlóképpen tankönyvnek kell lennie a *Rosarium*nak, amely „super *Sententias*” előadásait foglalja magába. — Laskai utáni író Pécsvárad Gábor. Műve: *Compendiosa quedam nec minus lectu jocunda descriptio urbis Hierusalem, Bécs* 1521 [= 1519]. (RMK III). A mariánus Farnádi Miklós ugyancsak Bécsben, 1525 táján rövidítve adta ki. A két könyv kapcsolatáról: *Széchy Károly*: *Pécsvárad* vagy *Farnadi*, *ItK* 1897, 143—57. A magyar obszerváns 1514—18-ban járt kinn. (*Karácsonyi* II, 576—77.) A ferencesek 1320 tájáról való első formuláriuma

már tartalmaz palesztinai zárandoklásra vonatkozó oklevélmintát. (*Karácsonyi János*, Batthyáneum II, 29.) Szalkai második folytatója szerint a XVI. század első évtizedeiben szokás volt, hogy a leköszönő vicariusok kértek engedélyt az utazásra. Somlyói Bernardin pl. 1523-ban Pécsi (de Peech) Mátyással indult el, de csak kísérője ért haza, a volt vicarius Velencében meghalt. A krónika szerint Pécsi Mátyást 1526-ban a törökök a budai kolostorban megölték. Megjegyzendő azonban, hogy a krónika első függelékében a legyilkolt fráter neve Mathias de Pest. (*Toldy*: *Analecta* 297. 310.)

²⁵⁰ *Batthyány*: *Leges* III, 669: „Fratres . . . discant, et sciant necessaria ad eorum salutem, et officium, et maxime confessores, et Praedicatores . . .”

²⁵¹ Kinevezésük jogát a vicarius tartotta fenn magának, a zsolozsma alóli felmentésük a gvardiántól függött (*Batthyány*: *Leges* III, 612, 621). A nép előtti prédikációt az atyai határozatok szigorúan engedélyhez kötik (uo. 617). A feltételek: „admittendus Sacerdos vel Diaconus aetatis adminus XXV annorum, competentis literaturae, vita ac moribus comprobatus, cuius doctrina merito populum aedificare valeat, sine scandalo” (uo. 633). Ugyanúgy a regula IX. pontjában. (Peter Olivi's rule commentary, ed. *David Flood*, Wiesbaden 1972. 113.)

²⁵² *Toldy*: *Analecta* 252: „Pelbartus solennis praedicator” (250); Soproncai István „facundus in verbo et praedicator solemnus” (251; a szó jelentése mindkét esetben: „illustris, clarus, insignis”). Georgius de Szegedino „egregius praedicator” (271). — Az idézett jelzők persze a rendi közösségben kialakult kollektív ítéletet fejezik ki. Hogy ilyeneket szakszzerű, retorikai szempontokkal a hozzáértők hoztak, a Varsányi Istvánról mondottakból világlik ki, ahol a krónikairó részletezi az elismerést (*Toldy*: *Analecta* 244).

²⁵³ *Stellarium*, előszó: „sola ea scribere intendo, que ad predicandum simplici populo vtilia fore compero”. — *Pomerium de tempore*, előszó: „ad dei laudem et animarum lucrum, predicatorumque nostrorum in verbo vberiori fructum acquirendum et plebem edificandam hoc opus laboriosum in sermonibus recolligendis et conscribendis aggredi” (Hagenau 1498, RMK III, 42). — *Pomerium de sanctis*, előszó: „Cupiens . . . pro edificatione communis populi aliquos sermones . . . recolligere” (Hagenau 1499, RMK III, 49).

²⁵⁴ *Biga salutis*, sermones dominicales, Hagenau 1516 (RMK III, 211) előszó. A magyarok kölcsönös szeretetéről a Szent Lászlóról szóló 49. beszédben ír. Vö. *Szűcs Jenő*: *Nép és nemzet a középkor végén*, Valóság 1972, VI, 18—23.

²⁵⁵ Laskai nemzet-fogalmáról *Szűcs J.*: l. h..

²⁵⁶ A *Gemma fidei* (Hagenau 1507, RMK III, 141) előszavában: „intuitus . . . multiformia peccatorum pericula indes succescere in plebe . . . causam deprehendi non minimam. nationum variam et multiplicem differentiam in districtu regni huius Hungarie et confinium illius cohabitantium. Que quidem nedum idiomatibus diuersis, verumetiam tot inter se moribus, consuetudinibus et ritibus discrepant, quot pefatum regnum confouet gentes, Ipsum siquidem vt dominatrix ceterarum omnium gens inelyta incolit olim scythica hunorum, nunc vulgariter hungarica vocitata fide preclara magnanimis, robusta pariter et animosa, et ob id armis strenue dedita, numerositate merito et dignitate omnium precellens nationum cis regnum copiam.” Más hazai népek lebecsülését azonban főleg az indokolja nála, hogy skizmatikusok. — A nagy jövőjű kép egybefonódik a „propugnaculum Christianitatis” képzetével: „Et quamquam sepe liberauerit cum triumpho dominus, nunc tamen (opinione mea) propter defectum fidei adeo spreuit hereditatem suam vt vix in regnis Seruie, Bulgarie et Bosue[!] valles, colles, campi et montes hungaricis ossibus vsque

quaque non repleti reperiantur. et sanguinibus copiose non respersi. Videat ex alto vltor iniquitatum deus et dijudicet et auferat opprobrium a fidei christiane scuto Hungarie s. regno, quare amaritudo eius est amarissima, pro eo presertim, quod se opposuit insultibus, inquietudinibus et conflictibus acerrimis infidelium thurcorum murum et antemurale, vt sic pondus prelij in se excipiens ceteri fidelium optata pace potiantur. Que quidem plerique fidelium nec attendunt, sed paruipendunt, his ingrati, afflictio afflictionem addunt." Ugyanez a gondolat benne van az egyik Szent Istvánról szóló beszédben: „instituit deus hanc gentem fortem in scutum christianitatis contra magnum thurcum, quorum sanguine et ossibus replete sunt montium conualles diuersorum regnorum, vt sancta christianitas eorum probitate ac audaci insultu optata pace potiretur." (Sermones de sanctis . . . , Biga salutis intitulati, Hagenua 1497, sermo 77, II vb.)

²⁵⁷ Főleg Varsányi István vicarius megbuktatása és a remetéskedő Igali Egyed esete lenne vizsgálendő. (*Toldy* kiadásában: *Analecta* 238, 252, 283, ahol önostorozókról van szó; Varsányi uo. 244—47.) — Mátyás 1480-ban IV. Sixtus pápához írott levelében beszél róluk a legnagyobb elismeréssel. (Mátyás király levelei II, kiad. *Frcnkői Vilmos*, Bp. 1895, 1—2.)

²⁵⁸ I. m. sermo 77: „regio fortis est, et solo leta a tribus fluiijs danubio que olim hyster vocabatur, sc. et sauia et tyrcia est vallata. [Vö. Isidorus: *Etym.* XIV, 4, 16.] . . . Est enim terra spaciosissima et fertilissima montibus et siluis munitissima, multis fluminibus et aquis irrigua, venis aureis et alijs metallis ditissima, sal etiam optimum in quibusdam montibus effoditur, propter pasua vberima feris et pecudibus adimpletur, gleba eius valde est frugifera et vinifera in multis locis." (II vb—2ra).

²⁵⁹ *Toldy*: *Analecta* 250: „claruerunt venerabiles senes antiqui in Provincia Hungariae regularis obedientiae et observantiae praecipui zelatores" — kezdi a krónikás a jelesebb rendtagok felsorolását; a vezetők „sub bona regulari et quidem strictissima observantia xerunt". — Szentmiklósi Mihály „erat mirae simplicitatis, et humilitatis"; Zazymus Bertalan vicarius „hanc sanctam familiam exemplo humilitatis . . . aedificavit" (uo. 251).

²⁶⁰ Laskai: i. m. sermo 50 (x2ra): „O stulticia humana, O fatuitas maxima, appetere dominari, quam naturalis conditio nostra suadet fugiendam. Nam natura omnes homines equales facit, que non preposuit hominem homini nisi per rationis abusum peccando se facit brutum." — Hangsúlyozom, hogy e politikai elmélet elemzésének még csak kezdetén tartunk. Laskai eddig kimutatott forrásai; Aquinói Tamásnál keresztül a római jog és az egyházjog (*Szűcs Jenő*, *Nép és nemzet a középkor végén*, Valóság 1972, VI, 20—21, XI, 24) vagy az alább szóba kerülő Arisztotelész meglehetősen általánosak és távoliaknak látszanak; az erkölcstelen világi hatalommal szembeni ellenállási jog is több forrásból származhat; a constitucionális monarchia, melyben választják a fejedelmet, már Aquinói Tamás alkotmány-ideálja. (*Respublica Christiana*, München 1969, *passim*.)

²⁶¹ Lászlórlól Laskai: i. m. sermo 48 (v2va): „Ladislaus . . . fuit iudicans regnum hungarie secundum dei beneplacitum"; uo. sermo 50: „Assurge . . . gens inelyta hungarorum in dei amorem et iubila, quia dedit doctorem iusticie" (xIva).

²⁶² Az Istvánról írott egyik beszédben (sermo 77, I2 rb): „princeps tenetur vicia euellere, scismata destruere, et mores bonos inserere, quia dicitur II. in ethico: Cuiuslibet legislatoris intentio est ciues facere bonos. Omnis siquidem princeps, qui manifesto delicto non contradicit, damnationis sententiam incurrit, si facere poterit bono modo." E mondat foglalja magában az ellenállási jogot.

²⁶³ Temesvári Pelbártnál István a „doctor iustitie” (Sermones pomerii de sanctis, Hagenau 1499, II, 52/A), Laskainál László (i. h. sermo 50, x1va; a kifejezés eredete: Joel 2, 23); a magyar szentekről szóló beszédekben szövegszerű összefüggés van.

Laskai: i. m. sermo 77 Temesvári: i. m. II, 52/H Temesvári: i. m. II, 54/F
(I2vb)

beatus rex Stephanus hanc legem instituerat, quod nullus alium hostiliter inuaderet, nemo vicinum sine iudicio lederet, viduas et orphanos nullus opprimeret.

decretum statuit subditis, vt nullus alium hostiliter inuaderet, nullus viduas vel orphanos opprimeret.

Hungaris decretum statuit. vt ... nemo alium hostiliter inuaderet, nemo vicinum sine iudicij examine lederet, viduas vel orphanos nullus opprimeret.

A két író viszonyának tisztázásával még adós a tudomány.

²⁶⁴ Temesvári Pelbártnál: „Isti [principes] ... moderni rapiunt et annullant [ecclesias] ... Ipsi sibi erigunt magna palatia et edificia ut ea humani oculi contemplantur; non attendentes, quod pauperes in plateis moriantur. Convivia frequenter preparant sibi et diuitibus replent inglumen, sed fame pauperes perdunt.” (Idézi: Szilády Á.: i. m. 38.) Laskainál (i. m. sermo 76): „Ecce ecclesias et monasteria ... nunc secularium cupida manus occupauit, et vbi diuine laudes resonabant, flagellationes et deute orationes fiebant, ibi heu modo scelestorum clientum calcaria tinniunt, ac cantus teatrales perstreperunt, vituperia, scurrilia verba et alia inaudita perpetrantur.” — István király (ugyancsak Laskai szerint, i. m. sermo 77) „emendabat regna et gentes non parcendo maiori vel minori”. Az idézett beszédben olvasható, hogy „nemini peruerso parcebat, etiam palatino vel magnifico unde quendam palatinum propter iniustum iudicium excoriari fecerat (I2 rb). (A példa eredetéről: Borzsák István, ItK 1974, 57.) Temesvári Pelbárt Gualterus Burleus művéből idézi Anaxagorasz: „lex est tela quedam aranee, que minora capit animalia, maiora autem ipsam pertranseunt. Nam eam magna musca intrando lacerat et pertransit, parua autem in ea capitur. Sic magnates et principes transgrediuntur legem, nec capiuntur aut puniuntur, homines autem minores per legem puniuntur.” (Szilády Á.: i. m. 36.) Az alattvalók sérelmei Laskainál (i. m. sermo 77): „Ve principi qui suos subditos grauatur iniustis exactionibus. Ve ... principi qui contra consuetudinem illegitime vexat suos propinatione sui vini et ceruisie. Ve illis omnibus qui iobagiones suos deorant inordinata dica et angaria.” (I2 va.) Laskai 50. beszédének legfontosabb passzusát Szűcs Jenő magyarul idézi. (Valóság 1972, VI, 21—22.)

²⁶⁵ A tanítványi viszony feltételezése azon alapul, hogy Laskai 7 évvel túlélte Temesvári Pelbártot, és befejezte a Rosariumot. Minden más nem egyéb merő kombinációnál, ami a két író közelebről soha nem vizsgált viszonyát anyag nélkül akarja magyarázni. Karácsonyi (II, 571) regényes életrajzi részletet kerekít: „Mint növendék [Laskai] oly kitűnően tanult, hogy előljárói őt Temesvári Pelbárt keze alá adták, hogy így a hittudományokban a többieknél nagyobb jártasságot szerezzen. Ha nincs is megírva, de tettei jelentik, hogy Temesvári Pelbártnak nagyon kedvelt, tehetséges tanítványa volt.” Ugyanez az állítás az irodalmi értékelésre vetítve legújabbban már úgy hangzik, hogy „mint szónok és tudós nem volt méltatlan társa és utóda Temesvári Pelbártnak, bár feltétlenül kisebb tehetség nála”. (MIRT. I. 142.) —

Fogalmunk sincsen, hogyan jutottak a két obszerváns művei Hagenaubá. Amit *Karácsonyi* (II, 569) arról ír, hogy „Magyarországra érkezett Rimman (Rymman) János nevű könyvkiadó Németországból és kinyomtatásra alkalmas kéziratokat keresett”, semmit nem magyaráz meg, mert ha esetleg így történt is, miért éppen Magyarországra és akkor jött „kinyomtatásra alkalmas kéziratokat” keresni, amikor a nagy beszégyűjtemények éppen készen voltak. A *Biga salutis* I. kötete (De sanctis) 1497-ben jelent meg, a *Stellarium* 1498-ban, és Laskai egész prédikációgyűjteménye megjelent már, mikor a *Pomeriumot* nyomtatni kezdték.

²⁶⁶ I. m. sermo 76 (H6vb): „o gens hungarica olim ydolatrie dedita meruisti vt fidelis fieres, an per blasphemiam creatoris tui, an sanguinis martyrum effusionem, an per ecclesie christiane deuastationem, an forte per abominabilem tuam ydolatriam. O gens olim deo exosa et christianis infesta nunc inclitya certe misericors deus secundum suam misericordiam te saluam fecit, age ergo dignas deo gratias, quia non fecit taliter omni nationi.” — Uo. (H4 rb): „hunc dei sanctum regem elegit dominus ad gentis et sui ipsius gloriam, quia gentem suam effecit (gratia dei) talem vt dicatur gens sancta, populus acquisitionis, quem de tenebris deus vocauit in admirabile lumen suum vt virtutes eius enarret, sui quoque gloriam habuit, quia sue vite sanctitate inter omnes fideles reges celebris extitit.”

²⁶⁷ Erre idéz Laskai Jeremiás síralmaiból egy részletet, amelyben világosan benne van nemzetképek biblikus alapja. A folytatás (a Bosznia, Szerbia és Bulgária földjében porladó magyar csontokról) Jeremiás szavaitak alkalmazása korának magyar történetére: „propter defectum fidei . . . spreuit hereditatem suam” (Gemma fidei, előszó). Az már az írói hivatástudat történetébe tartozik, hogy Laskai „lugubris tragedia”-ról beszél, és azt mondja, hogy „permotus anxietatibus horridis, decreui de christi saluifica fide Quadragesimale in scriptis redigere, vt eadem disseminata vbique tantorum periculorum occasiones et fomenta reprimantur, et iam succrescentes penitus sopiantur, vt cessante causa culpe cesset et effectus pene”. (Uo.)

²⁶⁸ *Toldy*: *Analecta* 252—53: „Pater Vicarius deuotissimus Frater Osvaldus laborando in sacra scriptura pro aedificatione fidelium et deuotione, praedicatoribus edidit plurimos libros, quos Biga Salutis nominavit, videlicet de Tempore, de Sanctis et Sermones Quadragesimales de praeceptis comportavit, et aliud opus valde utile, quod Gemma fidei intitulatur. Quiescit Budae in conventu s. Ioannis.”

²⁶⁹ A címek az *RMK* III.-ban megtalálhatók.

²⁷⁰ A krónika szerint: „dicebat, quod nec Regi nec Regno in hac unione obediens erit, sed pro sancta observantia de Regno Hungariae ipse paratus exire esset” (*Toldy*: *Analecta* 252).

²⁷¹ *Temesvári Pelbárt* epitáfiuma *Toldy* kiadásában (*Analecta* 253); *Kapisztráné*: *Magyar Sion* VII (1869) 111, *Karácsonyi* (II, 176); *Bölcskey Ödön*: *Capistranói Szent János élete és kora* II, Székesfehérvár 1924, 401.

²⁷² *Kapisztrán*nál: „Hic tumulus servat . . . Ioannem Gente Capistrana”; inkvizitori ténykedésére utalnak a „Fidei defensor et auctor”, „Ecclesiae tutor”, „. . . ordinis ardens Fautor”, „in Orbe decus”, „. . . doctrine maximus Index [= iudex?]”; a szónokot illetik a „Christi Tuba” szavak. *Pelbártnál*: „Et [= Est] Pelbartus Plebis ars: Artus nomine miles, Docuit plebem, vicit et hostem, obtinet nomen.”

²⁷³ „Tu nostrae decus gentis, tu gloria nobis.” (*Toldy*: *Analecta* 253.)

²⁷⁴ Laskai: i. m. sermo 76: „O quantum luctum omnium baronum et nobilium, maxime autem pauperum.” A „gens inclitya” a *Gemma fidei* előszavában és az *István királyról* mondott 76. beszédben.

²⁷⁵ L. a 266. jegyzetet.

²⁷⁶ Isten ugyanis a Gemma fidei előszava szerint „nunc... propter defectum fidei... spreuit hereditatem suam”, és Laskai azért adja ki egyik művét, hogy ezen segítsen. L. 267. jegyzet.

²⁷⁷ „Ille ego Pannoniae gloria prima meae.” Vö. *Tarnai Andor*: Extra Hungariam non est vita, Bp. 1969, 24.

²⁷⁸ Az alábbiakban főleg *Mályusz Elemér* A pálosrend a középkor végén (Egyháztörténet 1945, 1—53) c. tanulmányára és Egyházi társadalom a középkori Magyarországon (Bp. 1971) c. könyvére támaszkodom (254—74).

²⁷⁹ Részletesebben *Mályusznál* (A pálosrend 4—7). Dombrói Márk szülőhelye azonos lehet a császári főesperességhez tartozó Dubravával, személye azzal a Marcus Sartoris de Chasmával, aki 1489 áprilisában iratkozott be a bécsi egyetemre. (*Ortvyai Tivadar*: Magyarország egyházi földleírása II, Bp. 1892, 735; Die Matrikel der Universität Wien II/1, Graz—Wien—Köln 1967, 209.) A krónika a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött, Ab 151/c jelzetű példányába Benger Miklós azt jegyezte be, hogy „videtur obiisse anno 1510., nam in albo Conventus Lepoglaviensis ad annum sequentem 1511. alter ponitur vicarius, P. Nicolaus, neque amplius fit mentio de P. Marco” (c. 78). Benger adatától aligha függetlenül olvasható a pálos írók XVIII. század közepi (1755?) katalógusában: „Floruit anno 1507, obiit circa 1510.” (*Vince Gábor*, MKsz 1878, 24.)

²⁸⁰ Életét *Mályusz* írta meg (A pálosrend 7—19.) — Gyöngyösi maga mondja krónikájában (c. 60), hogy 1474-ben kétéves volt, s ezért nemigen azonosítható azzal a Gregorius Kyss de Gengessel, aki 1486 tavaszán iratkozott be a bécsi egyetemre (Die Matrikel der Universität Wien II/1, 190); lehet viszont az a hallgató, akit Gregorius Benedicti de Gniges [!] diocesis Agriensis néven írtak be 1493-ban a krakkói egyetem matrikulájába (Album studiosorum Universitatis Cracoviensis II. Cracoviae 1892, 26; ugyanígy már *Waldapfel József*, EphK 1944 [68], 31). Ott szerezhette meg az artium baccalaureus címet, amivel a krónika említi (c. 85). A rendbe ezek szerint 1495 után léphetett be; novíciusmestere, Szombathelyi Tamás, 1503-ban halt meg (c. 66). — A rendtörténet megjelenése előtt kiadott műveinek időrendjét ugyancsak *Mályusz Elemér* tisztázta. 1. Epitoma, (Romae, s. a.) 1510 körül írta. 2. Directorium (Romae 1515 után), RMK III, 965. 3. Declarationes (Romae 1518—19); RMK III, 237. Még Rómában írta Decalogusát (Cracoviae 1532, RMK III, 299). — További művei: 5. Annotationes in regulam divi Avgvstini, Venetiis 1537 (RMK I, 320, RMNy 20), új kiadását *Décsi Lajos* rendezte sajtó alá: Szent Ágoston reguláinak magyar fordítása, Bp. 1900. XVIII. század, átdolgozott és magyar szöveg nélküli változata: Explanatio regulae divi Augustini... facta a... Gregorio Caelio Pannonio... Expost per... Andreãm Goldonowski... additis brevibus virtutum praxibus aucta, Posonii 1742. 6. Collectanea in sacram Apocalypsin, Venetiis 1547, RMK III, 372. Újabb kiadásai: Parisiis 1571, RMK III, 609; Tynaviae 1682, RMK II, 1510. Ez utóbbinak előszava tartalmazza az író első méltatását. A XVIII. században Török Mihály magyarra fordította. Kézirata a budapesti Egyetemi Könyvtárban, A 180 jelzet alatt. Vö. *Décsi Lajos*: i. kiad. 8; *Kisbán Emil*: A magyar pálosrend története II, Bp. 1940. 371. 7. Commentaria in Cantica Canticorum Salomonis, Viennae Austriae 1681, RMK III, 3092. — Gyöngyösi Gergely a Vitae előszavában beszél anyaggyűjtéséről; magáról a gyűjteményről: *Mályusz*: A pálosrend 9—10; MKsz 1883, 221—24; *Mezey*: Codices, No. 115. — A krónika Gyöngyösi-fogalmazta részének határát (c. 73 vége) az író saját példányából

lehetett megállapítani, amely 1945 óta lappang. (Ab 151/b.) A 74. fejezet (Miklós generalis prior, 1500) már nem Gyöngyösi műve. Az Ab 151/a példány a 151/c másolata. (*Mályusz*: A pálosrend 12.) — A budapesti Egyetemi Könyvtár egyik kódexe 1533—40 között Bálint provinciális idején összeállított formulárium (No. 131). Mezey László felveti, hogy talán Gyöngyösi Gergely szerkesztette, de nem valószínű: semmi adat rá, hogy ebben az időben újból a rendfőnök titkára lett volna. A Vitae-ben közölt életrajza szerint ui. még római tartózkodása előtt szolgált a rendet ebben a minőségben (c. 85). Hozzá csak annyiban köthető a kódex, hogy Directoriumában (c. 2) nélkülözhetetlennek mondja az oklevélminta-gyűjteményt. E fontos részletet *Mályusz* idézi (A pálosrend 7—8).

²⁸¹ Teljesen naptári feljegyzésen alapulhat az az adat, hogy a XIII. században „Frater noster Daud in festo Mariae in Niue obijt” (c. 15). Kalendáriumra Károly Róbert halálánál hivatkozik (Vitae, c. 24), bár az adat megvan Thuróczy nál. — Hivatkozások a Declarationesra: c. 29, 45, 50 (*Mályusz*: A pálosrend 9). A rendi káptalani határozatok egy gyűjteménye a budapesti Egyetemi Könyvtárban van (*Mezey*: Codices, No. 114). Regulát, regulamagyarázatot és constitutiókat tartalmazó kódex: *Bartonek Emma*, No. 253, vö. *Mályusz*: A pálosrend 27—28.

²⁸² *Mályusz*: A pálosrend 12; ugyancsak ő állapította meg, hogy a krónika 75. fejezete azonos az Epitoma 26. fejezetével. A Declarationesből (87—88) került át a rendtörténetbe (c. 17) András egri püspök 1297-i oklevele.

²⁸³ A téves szerzői nevet idézi *Mályusz*: A pálosrend 10. Thuróczy nál: P. III, c. 42 (Küküllei János szövege). Gyöngyösi itt majdnem szó szerint követi forrását, amely egyébként nem szimpatizál a pálosokkal: „in aliis locis manebant laici, sub nomine Eremitarum, vagabundi”.

²⁸⁴ Jó példa a következő:

Thuróczy, P. II, c. 98

Anno... 1340. et duobus annis subsequentibus, videlicet 41. et 42. infinita multitudo locustarum, ingressa est per Syrmiam, in omnem partem regni Hungariae, transiens turmatim, volitando et gradiendo in terra, super omnia virentia, in arboribus segetibusque ac graminibus potestatem accipiens, praeter folia vinearum. Post triennium autem, in circumjacentia regna, scilicet Poloniae, Bohemiae, et Austriae, recedentes, se diviserunt usque ad Italiam et Franciam, et sic morte perierunt.

Gyöngyösi Gergely, c. 26

Anno... 1340. et subsequentibus duobus annis infinita multitudo locustarum venit in Hungariam, et post triennium diuisae sunt in Poloniam Bohemiam Italiam et Franciam et sic morte perierunt Anno... 1350.

A főbb, Thuróczyból átvett helyek: Gyöngyösi c. 5 = Thuróczy P. I. c. 74; c. 19 = P. I, c. 79; c. 35 = P. II, c. 45; c. 46 = P. IV, c. 25.

²⁸⁵ Thuróczy: Chronica Hungarorum, P. II, c. 85—87, Gyöngyösi Gergely: i. m. c. 18.

²⁸⁶ Gyöngyösi Gergely: i. m. c. 2—3: Vác „habitauit in Sylua Pilisiensi, et exemplo suo quam plures solitarios fecit, quorum alius hic, alius ibi habitabat, multi tamen supra Patach.

Maenia prima Patach antistes Bartholomaeus

Nomine fundauit diue Jacobe tuo.

Collocat huc fratres, rudibus normamque relinquit:

Fit pater hortatu, fit laris author ope.”

A Bertalan püspöknek tulajdonított szabályzatot (c. 4) valószínűleg Gyöngyösi Gergely fogalmazta (*Mályusz*: A pálosrend 19—20; *Mályusz*: Egyházi társadalom 257—58).

²⁸⁷ Thuróczy (= Küküllei) szerint Nagy Lajos 40 évig, 1 hónapig és 20 napig uralkodott (P. III, c. 55), a Budai Krónika szerint 22 napig.

²⁸⁸ Oklevelek: c. 10, 17; hivatkozás rájuk: 19, 20. — Werbőczyre utal a következő fejezetekben: 31 (= Tripartitum II, 14, 20), 39 (= uo. 26—27); 57 (= uo. 47).

²⁸⁹ I. m. c. 1, 26; c. 35: „Cuius quidem translationis series, pulchro stillo [!] scripta est in Breuiario nostro.” *Mályusz*: A pálosrend 10—11.

²⁹⁰ *Mályusz*: A pálosrend 13.

²⁹¹ Gyöngyösi Gergely: i. m. c. 9: „Distichon Fratris Stephani warsani super fundatione Monasterii s. Crucis in Pilisio”; c. 72: „Epigramma Boguslai de Hansisten [!] ad Joannem Slechtam, de Laudibus sacelli S.P.P. E.”

²⁹² Gyöngyösi Gergely: i. m. c. 57:

Syderis Hunnorum cum plausu regnicolarum.

Pressit Mathiae sacra Corona caput.

²⁹³ *Mályusz*: A pálosrend 19—31; az idézet magyarul és latinul: 25 (= Declaratio-nes, c. 61). A citált fejezet utolsó mondata megerősíti az elmondottakat: „actiuam et contemplatiuam vitam nostram, nemo perturbet cum studio litterarum suarum, sed exteriori discat, aut si vult nostrum contubernium, fiat conuersus.” — Bernardinus Aquilanus véleménye a 246. jegyzetben.

²⁹⁴ Directorium, c. 11. Részletesebben l. az ars praedicandiról szóló fejezetben.

²⁹⁵ *Mályusz*: A pálosrend 25; *Zákonyi Mihály*: A Buda melletti Szent-Lőrincz pálos kolostor története, Bp. 1911, 68—75. Tatai Antal (Anthonius de Thatta) 1467 tavaszán iratkozott be a bécsi egyetemre (Die Matrikel der Universität Wien II, 84). Joannes de Zakol már mint ésanádi püspök lett 1467-ben doktor a bolognai egyetemen (*Veress Endre*: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók, Bp. 1941, 51, ahol neve Zokol). *Bunyitay Vince* (A váradi püspökség története II, Nagyvárad 1883, 148) szerint neve Szokoli. Bécsi tanulmányainak nem találtam nyomát, Gyöngyösi a c. 71-ben beszél erről. — Dombrói Márkról l. a 279. jegyzetet. — Nem ismeretes váradi prépostként az 1444-ben említett Bereck generális (*Bunyitay*: i. m. II, 50).

²⁹⁶ *Fraknói Vilmos*: A Szent Istvántól Rómában alapított magyar zarándokház, Katholikus Szemle 1893, 179—80; uő.: A római magyar gyóntatók, uo. 1901, 389—90. Az első gyóntató, Kapusi Bálint, valamint Hunyadi János és az országtanács vitájáról: uő.: A magyar királyi kegyúri jog, Bp. 1895, 163—73. Kapusi 1439-től működött Rómában: Albert király ugyanezen évben kiadott egyik oklevelében a rend procuratorának és káplánjának nevezte (*Fejér* XI, 235). A római kolostorról: XV. századi pápák oklevelei II, kiad. *Lukács Pál*, Bp. 1938, No. 998, 1017. A Rómában 1447-ben kapott dömösi prépostságot Kapusi nem vehette birtokba, de 1465-ben övé lett a bakonybéli apátság, melyet halála után (1743) a pápa János fia

Miklós váci olvasókanonoknak kívánt juttatni. (Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis III, 179—80, 223—24; Pannonhalmi Rendtörténet VIII, 163—67.) Gyöngyösi csak annyit jegyez meg Kapusiról rendtörténetében, hogy Magister Valentinus Bereck generalis idején (1444—48) élt, „postea paenitentarius Papae, et prior S. Stephani Rotundi in Celio Monte in Vrbe” (c. 49).

²⁹⁷ Gyöngyösi Gergely: i. m. c. 49. Vö. *Kisbán E.*: i. m. II, 321—33; *Mályusz*: A pálosrend 26—27.

²⁹⁸ Gyöngyösi Gergely (i. h.) szerint „Theologiae Doctor certe illuminatissimus”. A dominikánus hirdette meg a vitát („publicam intimavit disputationem”), Mihály „non tam spe potiundae victoriae, quam vt Regiae pareret voluntati” állt ki. „Et motam quaestionem non per rationes subtilissimas, sed per insolubilem Magistri Alexandri clausulam, videlicet Sit tibi nomen in a, sed excipe plura etc. resoluit. Sicque nigri fellis blasphemia, quam aduersarius contra intemeratae Virginis conceptionem vomuerat, cessauit. Et lingua eiusdem more gladij bicipitis vibrata confusionis supplicium pertulit.” Az idézett szerző Alexander de Villa Dei, a sor a Doctrinaléból való (531): „Sit tibi nomen in a muliebre, sed excipe plura” (ed. *Dietrich Reichling*, Berlin 1893), az a végű főnevek nemi szabályát vezeti be. A c. 49⁹ elején álló versbe ugyancsak bekerült a citátum, de bizonyító szerepe (a vele jelzett módszer) a vitában így sem világos. — A Domonkos-rendiek korábban „non solum eius [Márton generalis, 1441—44] simplicitatem et mansuetudinem verbis asperis et nefandis dehonestationibus impugnabant. Verum etiam Ordinem sancti Pauli primi Eremitae tanquam non fuisset bene confirmatus dictis et scriptis vilipendebant” (c. 47). A vitáról: *Harsányi András*: A domonkosrend Magyarországon, Debrecen 1938, 280. *Mezey László* szerint (MTA I. OK VIII [1956], 217) „a domonkosok a rend megszüntetésére törekedtek”.

²⁹⁹ Gyöngyösi Gergely: i. m. c. 49: „Multis namque se familiarem faciens, Regis quoque Mathiae notitiam assecutus, semper pronus erat ad exitum . . . , sed segnis ad reditum, laetus ad Conuiuia, sed tristis ad ieiunia. Raucus ad orandum, sed canorus ad disputandum, surdus ad obediendum et claudus ad laborandum. Et quia verborum curiosa argumenta impediunt profectum deuotionis et virtutum, ipse nimiae familiaritati applicatus canonicae synaxis officia per distincta horarum spatia aut omnino negligebat aut deambulando et interrompendo decurrebat.” — Gyöngyösi Gergely Directoriuma szerint a rend és az előkelő világiak kapcsolatainak ápolása a vicarius generalis feladatai közé tartozott; másoknak „Ad regiam maiestatem vel ad alios principes ire volentibus non facile prestet consensum sine scitu patris”. (Cap. IV.)

³⁰⁰ Gyöngyösi Gergely: i. h.: „impossibile est vt laudem et gloriam secularium habentes, faciamus fructum caelestem.”

³⁰¹ *Mályusz*: A pálosrend 26; a rendi alkotmányról uo. 22—23. Úgy látszik, a sorsáról döntő egyetemes káptalanra alaposan felkészült. Gyöngyösi említi művei között (c. 49), hogy „varios sermones praesertim ad Capitulum generale spectantes” írt. Gyöngyösi: i. h.: „qui ab hominibus amplius honoratur et laudatur, non paruum damnum patitur. Hinc est quod dictus frater Michael, postquam ex hac sua disputatione, magnam vndique consecutus erat gloriam, caepit inolescere, et famulos ac equos multiplicare, ac in se ipso confidere, tanquam esset amicus Regis. Proinde semper et vbique nitebatur sequi proprium, quod dum et quando facere nequibat, pietatem praelati, sua impietate commaculabat. Insuper suis suggestioni-

bus prioris Generalis studia deprauare non erubescens, aliquos ex Doctoribus et Magistris Ordinis Nostri professis ad hoc induxerat, vt ipsi eligerent Generalem contra ritum constitutionis nostrae. At patres deffinitores, tantam elacionem incuruare satagentes, deliberauerunt amplius pro aliquo fratre erudiendo nolle facere expensas, vt vel sic taceret quaerella et indignatio superborum.”

³⁰² Gyöngyösi: i. m. c. 54; más vonatkozásban beszél róla a c. 56-ban.

³⁰³ Gyöngyösi: Vitae, c. 51, 60. Bátori Lászlórol uo. c. 53, 67. Újabb irodalma: *Kardos Tibor*: Középkori kultúra, középkori költészet, Bp. é. n. 185—86; uő.: A magyarországi humanizmus kora, Bp. 1955, 325—26; *Mezey László*: A „Báthorybiblia” körül — a mű és szerzője, MTA I. OK VIII. (1956), 191—221. — A Bátori Lászlót tárgyaló részlet (c. 53) bevezető fordulata („Aliquantam vitae huius fratris partem, me narrante audiat dilectio vestra”) nem áll összhangban Gyöngyösi előadási modorával, mert ő sem előszavában, sem másutt személyhez nem fordul. Ugyanez a kifejezés megtalálható a c. 66-ban („suae vitae terminum me narrante audiat dilectio vestra”), amely a krónikaíró nagyon tisztelt noviciusmestere, Szombathelyi Tamás haláltusájának leírása. Valószínű, hogy mindkét rész más összefüggésből került át a rendtörténetbe.

³⁰⁴ *Mezey L.*: i. m. 210—13: a bécsi egyetemre 1430-ban Ladislaus de Czafer név alatt iratkozott be (Die Matrikel der Universität, Wien I, 171). — Iskolamesternek azért gondolja Mezey, mert a rendtörténet szerint Alexander de Villa Dei és Donatus szabályait hagyta ott Ágoston reguláért; minthogy mezővárosi iskolában tanított, azt is feltételezi, hogy éppen csak „belekóstolt” az egyetemi oktatásba. E hely forrásáról még szó lesz. Kiegészítésképpen most csak azt jegyzem meg, hogy a két grammatikus mellett Petrus Hispanust, a későbbi XXI. János pápát (1276—77) is „odahagyta”. (Művének címe: *Summulae logicales.*)

³⁰⁵ *Mezey L.*: i. m. 213—14. — A rendtörténet szövegében: „cum duobus discipulis eiusdem propositi iuuenibus” (c. 53). A Bátorit tárgyaló szövegrész interpretátorai ezt a passzust nem magyarazzák, bár követőkre két további helyen is célzás olvasható: 1. „Exijt . . . fama bonae conuersationis eius ad aures alibi degentium fratrum, et apud patrem Vincentium [generalis, 1456—59] supplicantes obtinuerunt secum in Conuentu Sancti Laurentij commanere. Quos quidem ipse tanquam Magister eorum erudiebat.” (I. h.) 2. „Tandem induxit quosdam secum paenitere in quodam antro supra Claustrum S. Laurentii.” (Uo.) Az első citátumnál *Mezey* „rendi újoncok nevelésére szolgáló” beszédekre gondol (i. m. 214). *Kardos Tibor* noviciusmesternek tartja Bátorit (A magyarországi humanizmus kora, Bp. 1955, 350), noha talán csak a budaszentlőrinci kolostor egyes lakói voltak hallgatói. Ezek vonulhatnak ki aztán vele a remetességbe.

³⁰⁶ *Mezey L.*: i. m. 218. — Gyöngyösi: *Declarationes*, rubrica 26: „fratres in eisdem domibus stent in quibus habitum susceperunt et professiones fecerunt.” Kivétel abban az esetben lehet, 1. „si quis suspectus fuerit de aliquo pessimo crimine”, 2. „si obsistant manifesta scandala”, 3. „propter legitimas rationes, vt quia alias sunt magis necessarij, vel melius proficient in temporalibus et spiritualibus, vel quia petunt instanter absolui.” — Ezdrás itt felhasznált könyve ma a *Vulgata*-kiadások függelékében olvasható.

³⁰⁷ Gyöngyösi: i. m. c. 53: „Sed quia inops est omnis mensa sine pane et sale, igitur ipsorum status non potuit diu durare, sed angustia famis compulsi sunt in Conuentum redire.” Vagy nem akartak támogatást elfogadni a közeli konventtól, vagy a rend tagadta meg tőlük a segítséget.

³⁰⁸ Uo. c. 59: „Frater Paulus discipulus fratris Michaelis Doctoris Theologiae” 1468—72 között, kb. egy évtizeddel Mihály bukása után említetik. Gyöngyösi Gergely a rendi oktatás keretében tanítványa Szombathelyi Tamásnak („mihi tunc novicio . . . inculcauit breuibus . . . verbis . . . et stilo minus eleganti”), ő maga ugyanennek előmozdítására írta Directoriumát („ut studiosis tanquam meis hereditibus hereditatem intellectus dimitterem hoc opusculum”), mint világosan mondja („Causa compilationis.”) Ugyanilyen értelmű tanár—tanítvány viszony lehetett Csanádi Albert és hallgatói között: „quique studiosi amabant tanquam parentem suarum mentium” (c. 73).

³⁰⁹ *Mezey L.*: i. m. 201—206, 221. A XVIII. századi feljegyzést Benger Miklós írta.

³¹⁰ Értve e szón minden olyan víziót, amely a jövőbeli és földi ideális állapottal foglalkozik. A khiliasztikus víziókkal szemben a reneszánsz kori és későbbi utópia térhez kötötten ábrázolja az eszményi jövőt. (*Alfred Doren: Wunschräume und Wunschzeiten. Vorträge der Bibliothek Wartburg 1924/25. Leipzig—Berlin 1927. 158—205.*)

³¹¹ *Kardos Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet. Bp. é. n. 185—86; uő.: MTA II. OK V (1954) 1967—1968; Mezey L.: i. m. 205; Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 326, 382—86; Szűcs Jenő, Valóság 1972. VI. 19; XI. 32; valamint kötetében: Nemzet és történelem, Bp. 1974. 570—71, 651—53. — A ferences Petrus Joannis Olivi Apocalypsis-kommentárjának magyarországi hatásáról kialakult felfogás bizonyos óvatossággal kezelendő. A budapesti Egyetemi Könyvtárban meglévő műve ugyanis nem a valóban híres Lectura (Postilla) super Apocalypsim, hanem Máté evangéliumának magyarázata, s a francia eredetű, XIV. századi kódexben *Mezey László* 1961-ben megjelent leírása szerint (Codices, No. 49) semmiféle possessor-bejegyzés nincsen. Oliviről újabban: *Bernhard Töpfer: Die Entwicklung chiliastischer Zukunftserwartungen im Hochmittelalter, Berlin 1960; a könyv azonos szedéssel Das kommente Reich des Friedens, Berlin 1964* impresszummal is megjelent. Bő bibliográfiával: Peter Olivi's rule commentary, ed. *David Flood, Wiesbaden 1972. Olivi feltételezett magyarországi hatásával kapcsolatban eleve meg kell gondolni a következőket: 1. Ő maga nem volt forradalmár. Hatása főleg abban rejlik, hogy olyan nézeteket fogalmazott meg, amelyeket könnyen lehetett eretnek módon értelmezni. 2. Olivi Apocalypsis-kommentárja nincsen kiadva. Ami belőle *Ignaz von Döllinger* könyvében megjelent (Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters II, München 1890, 527—85), nem más, mint a ferences művből kijegyzett 84 eretnek tétel egy ismeretlen teológus véleményének kíséretében (1318). Más kivonatok és részletek bibliográfiája *Töpfer*nél, 220—21. 3. A Döllingernél olvasható Oliviszövegből nálunk idézett passzusok nem támasztják alá, hogy éppen a délfraancia franciskánus elképzelései befolyásolták Dózsa kereszteseinek ideológiáját, mert a XV—XVI. század fordulójának khiliazmusát, Európa-szerte több forrás is táplálta. a) A „kereszttel megjelölt hadsereg” (II. OK V, 168) abban az összefüggésben szerepel Olivinél, hogy a „hatodik pecsét” felbontását (Apoc. 6, 12—17) szörnyű földrengés és csillaghullás kíséri. Az emberek (gazdagok és szegények) barlangokban, sziklák között keresnek menedéket, utána pedig („post hoc”) a zsidók megkeresztelkednek („signemus servos Dei nostri in frontibus eorum”, Apoc. 7, 3). A „novi milites Christi” rájuk vonatkozik, s ezt az értelmezést nehezen vehették magukra a keresztések. Azt viszont átvehették Joachimus de Flore vagy utódainak proféciáiból, hogy a második és harmadik status közötti időben Krisztus katonái („milites Christi”) legyőzik a szaracénokat (törököket), és eljön a „boldog kor”, amikor**

megszűnik a látható egyház és az állam. (L. még a 327. jegyzetet; Joachimus az államról: *Töpfer* 80.) A teljes passzust a teológus azért kifogásolta, mert Olivi magyarázata szerint a földrengés az egyházat semmisíti meg. b) A ferences író és a magyar parasztháború ideológusainak kapcsolatát igazolni kívánó második szövegrész Olivi prólogusának ama részéből való, ahol a szerző a megváltás utáni egyháztörténetet ismerteti és hét szakaszra (status) osztja: „sextus est renovationis evangelicae vitae et expugnationis antichristianae sectae et finalis conversationis cum finali conversione Judaeorum et gentium, seu iteratae reaedificationis ecclesiae similis primae. Ezt követi a hetedik status, amely „est quaedam quieta et mira participatio futurae gloriae ac si coelestis Jerusalem videatur descendisse in terram” (*Döllinger*: i. m. II. 585.) Minthogy azonban minden khiliasmus hisz az eljövendő földi boldogságban, e hitért magában véve a magyar khiliasztáknak nem kellett föltétlenül Olivihez fordulniuk. (*Töpfer* 322—26.) Vö. még *Székelly György*, Századok 1956, 587.

³¹² *Marjorie Reeves*: The Influence of Profecy in the later Middle Ages. A Study in Joachimism, Oxford 1969, 251—73.

³¹³ Joachimus de Flore: Expositio in Apocalipsim, Venetijs 1527 (ugyanebben a kötetben, külön címlappal, folytatólagos lapszámozással benne van Joachimus: Psalterium decem cordarum c. műve is, ff. 225—79) 247va: „Pertinet ad monachos ... quod ... adherent imitando et ipsi perfectos patres qui in solitudinibus deguerunt, Helyam ... et Helyseum, Joannem baptistam, Paulum, Antonium, Benedictum, et alios multos. . . .” Uo. 251va: „illi intelligendi sunt clerici qui manere sibi ipsis et habere proprium permittuntur. Non hi qui secundum regulam sancti Augustini in firmo castitatis propositio communiter viuunt.” L. még uo. 176ra: „Surget enim ordo qui videtur nouus et non est. Induū nigris vestibus, et accinti desuper zona. . . . Et predicabunt fidem quam et defendent vsque ad mundi consumptionem in spiritu Helye. Qui erit ordo Heremitarum emulantium vitam angelorum.” Az idézett kiadás e passzust az Ágoston-rendi remetékére érti, akik kiadták a könyvet. Joachimus de Flore tanaihoz: *Herbert Grundmann*: Neue Forschungen über Joachim von Fiore, Marburg 1950, 64—84; jó összefoglalás: *Töpfer* 48—103. Joachimus eredetileg cisztercita volt (1189-ben vonult ki a corrazzói kolostorból), megírta Szent Benedek életét. — A remeteség mint a tökéletesség életformája Mózes és Illés próféta szembeállításából tűnik elő legvilágosabban. (Expositio, i. kiad. 148vb, 176ra—b.)

³¹⁴ *Töpfer* 77: *Mezey László*: A „Báthory-biblia” körül — a mű és szerzője, MTA I. OK VIII. 1956, 214—196. Gyöngyösi Gergely: Declarationes, rubrica 26: „frates nostri ordinis corporalem sustentationem laboribus manuum suarum acquirere, iuuante domino, consueuerunt.” Ennek értelmében tilos a koldulás (uo. rubrica 52). 1434-ben azonban még pápai engedélyt kértek és kaptak, hogy nagy szükségben koldulhassanak (XV. századi pápák oklevelei II, kiad. *Lukács Pál*, Bp. 1938, No. 345). L. még a 397. jegyzetet.

³¹⁵ Gyöngyösi Gergely: i. m. c. 53: „sufficiat audire. quod ipsi armis sanctae Crucis indui, certabant sicut fortes milites, studebant vt boni clerici, orabant velut deuoti Monachi, laborabant sicut fideles serui domini, et vitia virtutibus superabant, iram silentio compescebant, gulam stricto ieiunio refrenabant, ocium labore fugabant, risum dolore cassabant, et odium amore necabant.”

³¹⁶ Az elmélet alapjai: Joachimus de Flore: Expositio, ff. 5rb—6rb. Rövid összefoglalásban: „Primus trium statuum . . . fuit sub tempore legis quando populus

domini adhuc pro tempore paruulus seruiens erat sub elementis huius mundi non valens adipisci libertatem spiritus . . . Secundus status fuit sub euangelio et manet vsque nunc in libertate quidem respectu preteriti, sed non respectu futuri. . . . Tertius . . . status erit circa finem seculi, iam non sub velamine litere, sed in plena spiritus libertate". (5rb.) Az egykorú társadalom és a statusok összefüggése egészen világosan kiderül, mikor Joachimus különbségüket a következő hasonlattal érzékelteti: „Fateor quantum differt inter rusticos et burgenses et ciues, id est quantum differt inter eos, qui sunt obnoxij seruituti, et eos qui liberi sunt, sed non habent seruos, et eos qui pro nobilitate stirpis sue seruorum et familie dominantur (i. m. f. 250vb). Másutt ugyanez a három réteg: „qui . . . pertinent ad vicos . . . qui pertinent ad suburbana . . . qui pertinent ad vrbem" (uo. f. 251ra). Hivatásukról: „Pertinet . . . ad laycos . . . studium operis, ad clericos exercitium doctrine, ad monachos iubiliatio psalmodie" (uo. f. 251va). A falusiak nem akarnak városba menni, „valde enim pauci sunt inter eos, qui literas sciant, maxime diuine auctoritatis, eo ergo magis debere intenti esse labori ad sustentationem indigentium [sc. clericorum], quo nequeunt legere et cantare deo (uo. f. 251ra; hasonlóképpen: f. 254rb). Joachimus apja közjegyző (tabellio) volt. (*H. Grundmann*: i. m. 37—39.) Az író tisztában volt vele, hogy a világ hetedik korszakában átalakul a külső társadalmi rend, de nem érdekelte a feudális urak és jobbágyok viszonya (*Töpfer* 49). Magyarul Joachimus tanairól: *Sallay Géza*: Eretnekmozgalmak és az olasz polgárság vallásos krízise a trecento végéig, megj. a Renaissance tanulmányok c. kötetben, szerk. *Kardos Tibor*, Bp. 1957, 27—30. (Főleg *M. M. Szmirin*: Münzer Tamás népi reformációja, Bp. 1954 alapján.) — A világtörténelmet hat korszakra osztó felfogás világosan benne van Kézai első fejezetében: „olim in veteri testamento, et nunc sub aetate sexta saeculi diuersas historias diuersi scripserunt." (SRH I, 142 és 239.)

³¹⁷ A bibliamagyarázat csak a második status klerikusainak foglalatossága: „tamdiu viri spirituales . . . gaudent in pascuis scripturarum, quamdiu abundantiam illam spiritus non habent. Cum autem aduenerit tempus illud superueniente illa plenitudine, huiuscemodi studia et labores cessabunt." (Joachimus de Flore: *Concordie noui et veteris Testamenti*, Venetijs 1519, f. 133ra.) Hasonló nyilatkozatok az *Expositióban*: f. 95rb, 124ra—b. Itt merül fel az „euangelium aeternum" fogalma: nem más, mint megértése mindannak, amit az Írás betűi és szimbólumai magukban foglalnak, de a külső jelekből nem ismerhető meg. (*Töpfer* 56—57.)

³¹⁸ *Töpfer* 58—59: „iubilatio psalmodum, quae trahit hominem ad contemplationem Dei"; egyetlen feladat, „ut psallamus et iubilemus", vagyis azonos a monachusokéval.

³¹⁹ Szakításáról: *H. Grundmann*: i. m. 48—51; *Töpfer* 51. A ciszterciákról, „in quibus status ipse tertius inchoatus esse videtur", *Concordie*, f. 58vb; intelem hozzájuk: uo. 2. 23ra—b. Joachimus rendje 1570-ben olvadt bele újból a ciszterciákéba (*H. Grundmann*: i. m. 85).

³²⁰ Az egyik Joachimus de Flore: *Liber figurarum* c. művének XII. tabulája (ed. *Leone Tondelli—Marjorie Reeves—Beatrice Hirsch-Reich*: *Il libro delle figure di Gioachino da Fiore*, 2. ed. Torino 1953; *H. Grundmann*: i. m. 116—21), a másik a *Concordiában* található (f. 71ra—b).

³²¹ „Quam vero longe sit omnis moderna religio a forma ecclesie primitiue, eo ipso intelligi potest, quo illa apostolos et euangelistas, doctores et virgines et zelantes vitam continentibus quoque et coniugatos veluti vnus cortex mali punici, diuersis

tamen cellulis mansionum coniungebat in vnum et coniunctis membrorum speciebus efficiebat ex omnibus vnum corpus. Nunc autem alibi corpus membra et singula pro seipsis, non pro alijs sunt sollicita.” (Concordie, f. 71va.)

³²² Joachim de Flore: Expositio, f. 251rb: „illis duobus ordinibus licet mutare vitam et pertransire ad istam, vt fiat quodammodo similitudo vnitatis in trinitate.” — A Liber figurarum szerint (tabula XII) Szent Péter oratóriumának lakói: „Sequentur . . . in ieiuniis formam Cisterciensium. Ad arbitrium autem patris spiritualis qui erit in domo ista poterunt fratres inferiorum ordinum transire ad arctiorem vitam ita tamen ut sine examine nemo id facere permittatur. . . .” Szent Pál oratóriumában: „Sub hoc oratorio erunt viri eruditi seu etiam erudiendi et docibiles Dei qui cupiant et possint vacare pre ceteris lectioni et studere supra ceteros spirituali doctrine ut habeant unde proferant nova et vetera.” A klerikusok Keresztelő Szent János oratóriumában vannak: „Isti accipient decimas et oblationes ab ordine laycorum, tam ad proprios usus et scolarium qui erunt apud eos. . . .” A nép (populus) Szent Ábrahám-oratóriuma 3 mérföldre fekszik a klerikusokétól. Ebben „erunt congregati coniugati cum filiis et filiabus suis sub vita communi utentes uxoris suis . . . De communi autem accipient victum et vestitum . . . Unusquisque . . . operabitur de arte sua: et singule artes vel artifices habebunt prepositos suos. . . . Isti dabunt decimas clericis omnium que possident ad substationem pauperum et peregrinorum, sed etiam puerorum qui student doctrine. . . .” Gyermekiek tanulásáról Keresztelő Szent János oratóriumának leírásában beszél Joachimus: „Apud istos [sacerdotes et clericos] erit studium artis grammaticae, et institutum apud eos pueri sive adolescentes ut sciant loqui latine et scribere, et litteram utriusque testamenti pro posse memorie commendare.” A továbbtanulás — tehetségtől függően — Szent Péter oratóriumában folytatódik tovább.

³²³ Gyöngyösi: Vitae, c. 60: „Duae viduae de Pesth tenellae et pulchrae ascenderant ad eum ex simplicitate, rogabant se recipi ad monasterium, credebant enim quod sicut fratres sanctorum Francisci vel Dominici begunas habent, sic et heremitae.” A generalis azt felelte, hogy a pálosoknak beginákat „non licet habere”.

³²⁴ Gyöngyösi: „Ipsi armis sanctae Crucis induti, certabant sicut fortes milites.”

³²⁵ Pál: Ephes. 6, 11 és 13.

³²⁶ Gyöngyösi: i. m. c. 45: „ipse [Joannes de Capistrano] dicere solebat, quod si quis sanctos in corpore iacentes videre voluerit, ad Nostram [Márianosztra] vadat. Ubi et nunc certe multi fratres integro corpore in tumulis quiescunt.” Gyöngyösi a nándorfehérvári győzelemről 1457-nél beszél, amikor a pápa ünnepet rendelt emlékére (c. 53).

³²⁷ Gyöngyösi: i. m. c. 67, 178—79. A nevezetes passzust idézik Kardos Tibor (II. OK V [1954] 167; A magyarországi humanizmus kora, Bp. 1955, 386) és Mezey László (i. m. 217). A krónikairó azonban nem mondja, hogy a kereszties Lőrinc a pálos „tanításával és tanácsával élt”, a parasztháborúval foglalkozó mondatokat pedig már nem Gyöngyösi írta, hanem egy névtelen folytató (c. 84). Gyöngyösi szimpatizált a khiliazmussal, s a kápolnai pálosról szóló mondat ezért került be művébe; a kontinuator határozottan elítélte a fegyverre kelt parasztoakat, az egyetlen „ruralis” szó pedig nem elégséges együttérzésének bizonyítására. Thomas Ebendorfernél (Chronica regum Romanorum, ed. Alfred Francis Pribram, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung III, Ergänzungsband, 143) „Godin castrum . . . clam subintroerunt, volentes more sibi similium rurales et agricolas vi et

metu ad holdas compellere" jelentése: „falusi”, s nem jelenthet mást a magyar forrásokban sem.

³²⁸ *Horváth Cyrill*: Temesvári Pelbárt és codexeink, Bp. 1891, 19. Temesvári Pelbártnál: De tempore p. estiv. 80/S: „prima etas mundi fuit ab adam vsque Noe. Secunda a Noe vsque ad abraham. Tercia ad abraham vsque Moysen. Quarta a moyse vsque ad David secundum Gregorium. Quinta a David vsque ad christum. Sexta a christo vsque ad antichristum. Septima ab antichristo vsque finem mundi. Sed quoniam ex etate sexta a christo fluxerunt iam anni M.CCCC.XCVI, ideo videtur quod parum supersit vsque finem mundi.” Ugyanebben a beszédben (R) pontosabb dátum is olvasható, amit Horváth Cyrill már nem idéz: „deberet fieri finis mundi anno domini 1540.” — *Timár Kálmán*, MKsz 1910, 149. Ez a beszéd ugyancsak 1496-ban készült. A Tractatust 1474-ben írták; kiadásai: Roma c. 1475, Nürnberg c. 1477, Nürnberg 1481. — *Szűcs Jenő*: Nemzet és történelem, Bp. 1974, 557—667.

³²⁹ Temesvári Pelbárt: Sermones de sanctis II, 71/E, Laskai Osvát: De sanctis, 86 (Szent Ferencről, közös forrásból).

³³⁰ A felvethető párhuzam Pál szavain kívül:

Kempis VII, 10

Gyöngyösi, c. 53

Indue ... armaturam Dei

Ipsi armis sanctae crucis induti

Itt és a továbbiakban Kempis következő kiadását használom: Thomas Hemerken a Kempis: Opera omnia VII, ed. *M. J. Pohl*, Friburgi Brisigavorum 1922.

A szövegpárhuzam:

4 Ezdrás 16, 41—46

Gyöngyösi, c. 53

Audite verbum, plebs mea: *parate vos in pugnam, et in malis sic estote, quasi advenae terrae. Qui vendit, quasi qui fugiat: et qui emit, quasi qui perditurus. Qui mercatur, quasi qui fructum non capiat: et qui aedificat, quasi non habitaturus. Qui seminat, quasi qui non metet; sic et qui vineam putat, quasi non vindemiaturus. Qui nubunt, sic quasi filios non facturi: et qui non nubunt, sic quasi vidui.*

Charissimi, *praeparate vos ad pugnam, et in omnibus vosmet ipsos reputetis tanquam aduenas terrae. Videtis enim instabilitatem temporis, mundi lubricitatem. Nam qui vendit est quasi qui fugit, et qui emit, quasi perditurus formidat. Qui mercatur, quasi qui fructum non capit, et qui aedificat, quasi non habitaturus; qui seminat quasi non metet; sic et qui vineam putat, quasi non vindemiaturus. Qui nubunt, quasi filios non facturi, et qui non nubunt, sic quasi vidui.*

³³¹ Kempisnél (i. h.) Alexander de Villa Dei és Donatus említése előtt ez áll: „apprehensa aliquanta notitia in grammatica pro intellectu sacrae scripturae.”

³³² Kempis VII, 77: „Et si qui simul stare vellent [devoti]: de labore manuum suarum victum quarent ... Nullum etiam permisit publice mendicare, nisi evidens necessitas coegisset; nec curiose per domos sub optentu alimoniae circuire, sed potius domi manere et opere manuali ut Paulus docuit insistere suasit ...” L. még a 314. jegyzetet. A testi munka kezdetben a ferenceseknél sem volt ismeretlen, még a bérmunka sem (*Speculum perfectionis*, ed. *Paul Sabatier*, Paris 1898, XXXI és az ottani utalások; Thomas de Celano: S. Francisci Assiensis Vita et miracula, ed. *Eduardus Alenconiensis*, Romae 1906, 290;

Oraculum angelicum Cyrilli, Pseudo-Joachimus kommentárja, a Vom Mittelalter zur Reformation c. kötetben (hg. v. *Konrad Burdach*, II/4: Briefwechsel des Cola di Rienso, Berlin 1912, 322—23). Vö. *Töpfer* 242.

³³³ A kiadásokról l. a 280. jegyzetet.

³³⁴ *Mályusz*: A pálosrend 24—26; a Declarationesben rubrica 61. L. a 293. jegyzetet.

³³⁵ Declarationes, rubrica 63; idézi *Mályusz*: A pálosrend 25—26. Vö. Directorium, c. 3: „norma directorum”; c. 8: „norma nouiciorum presbiterorum et clericorum”. Klerikuson ebben az esetben azt a személyt kell érteni, „aki már elsajátította a felszenteléshez szükséges ismereteket”. (*Mályusz*: A pálosrend 25.)

³³⁶ Declarationes, rubrica 61: „Nouitius . . . laicus non induatur, nisi sciat, pater noster et aue Maria. Aliter quomodo sciret seruare horas suas ad quas statim tenetur et postquam indutus fuerit, detur sibi doctor, qui tempore ocii informaret eum ad Cōfiteor deo, ad Credo, ad Miserere mei, et ad benedictionem mense, que sunt ei magis necessaria, sed ad studium literarum non permittatur.” Petrus Olivi hajlékonyabban fogalmazott, de a laikusok tanítását általában nem kívánta. (Expositio super regulam fratrum minorum, Peter Olivi's rule commentary, ed. *David Flood*, Wiesbaden 1972, 187—88.)

³³⁷ Directorium, c. 8 (norma nouiciorum conuersorum): „Diebus festiuis continuas audiant missas. Nec quisquam sine causa rationabili se absentet a sermone uulgari. In diebus uero laborum sufficit eis audire unam missam et postea ingredi ad eleuationem summe misse. Nec tenentur ad horas canonicas iuxta re, sed poterunt eas perficere infra matutinas quibus debent esse presentes; similiter adesse debent dum ante completorium fit communis confessio.” A laikus testvérek zsolozsmaelőirásait *Mályusz* idézi a Declarationes, rubrica 21-ből (A pálosrend 29). A ferences regula hasonló szabályai: *D. Flood* kiad. ban, 111.

³³⁸ Directorium, c. 8: „Applicandi sunt [novicii conversi] penes artifices ordinis ne ociosam ducant uitam. Id quod didicerint in arte mechanica fideliter operentur usque ad mortem.” Uo. alább: „Diebus solemnitatum dent operam ad descendum addicendam, scilicet: Numerare X. precepta, quinque sensus, septem peccata mortalia, quattuor peccata clamantia in celum, nouem aliena peccata, septem opera misericordie corporalia et spiritualia ac secundum ea recte et debite confiteri.” Vö. ezzel a felsorolással a Peer-kódex végének tartalomjegyzékét: „Decem precepta . . . Quinque sensus hominis . . . Septem peccata mortalia . . . octo beatitudines . . . peccata nouem aliena . . . quattuor peccata clamantia in celum”. (NyT II, VIII—IX.) Hasonló felsorolás: Declarationes, f. 144.

³³⁹ Declarationes, rubrica 21: „Fratres conuersi ex quo uocati sunt ad officia corporalia, vt in sudore vultus sui vescantur pane suo, ideo non tenentur ad multas orationes . . . nec debent propter particulares deuotiones opera corporalia dimittere, sed in ipsis debent se continue exercere.”

³⁴⁰ Declarationes, rubrica 61: „Quanquam hoc genus vite nostre mixtum sit, completens actionem et contemplationem, quod quidem omnes qui profitentur, necesse habent sequi, scilicet: Nunc ascendere cum Moysse ad montem, vt cernant gloriam dei in oratione, contemplatione et sancta meditatione, Nonnunquam vero descendere ad castra populorum vt necessitati vtilitatisque proximorum per dulces admonitiones, vel saltem laboribus manualibus intendentes, ex plenitudine interiori diuine suauitatis non solum sibi proficiant, sed etiam alijs propinent fructus laborum suorum vel manuum suarum . . . religiosus nostri ordinis totius virtutis tenens medium, ac puro et simplici corde gradiens, magis delectatur sentire compunctionem quam scire eius definitionem. Non gaudet cauillationibus occultarum et obscurarum rerum, de quibus non arguemur in iudicio, quia ignorauimus. Nec querit in scripturis subtilitatem, sed vtilitatem.” A rendtörténet

generalis-portréinak és a Directoriumnak az összefüggéséről: *Mályusz*: A pálosrend 41—42. Vö. még c. 47, ahol Márton generalis prior buzdít „meditationibus et lectionibus, praesertim compunctius insistere”. A klerikus-noviciusoknak írni tudni kellett: „Possunt scribere confitenda ut postea luculentius et expeditius confiteantur.” (Directorium, c. 8. Circa confessiones). Testi munkájukról: „Non sint ociosi semperque aliquid boni facient. Si attendiantur in spiritualibus, conuertant se ad corporalia exercitia.” (Uo.)

³⁴¹ *Mályusz*: A pálosrend 41—52; *Mályusz*: Egyházi társadalom 262—74.

³⁴² *Mályusz*: Egyházi társadalom 273. — Declarationes, rubrica 68. A fontos szövegrész: „nullus frater conuersus seu laicus, psalterium, vel alios libros legere presumat, nisi qui prius ad clericatum susceptus fuerit; si quis contrafecerit, pro qualibet vice tres dies in pane et aqua ieiunare cogatur, et quicumque ad premissa aliquem docuerit, eadem pena puniatur.”

³⁴³ *Horváth*: MagyIrMűv. 240—43. A Festetics- és a Czech-kódex-et Kinizsi Pál felesége, Magyar Benigna számára fordították (*Gondán Felicián*: A középkori magyar pálos-rend és nyelvemlékei, Pécs 1916; *Szabó Flóris*: A hóraskönyvek hatása kódexirodalmunkra, ItK 1967, 163—67. A Festetics-kódex XVI. század második feléből származó másolatáról: *Melich János*, NyK 1900, 350—52; hozzá: *Gondán F.*: i. m. 7.) — A harmadik a Peer-kódex lehet, amely egy Simon nevű ember számára készült (NyT II, 78, 83, 88, 91), aki a nagyvázsonyi pálosok jótevőjével, Csepeli Simonnal lehet azonos (*Timár Kálmán*, ItK 1927, 221). Pálos eredet mellett szól, hogy benne van Remete Szent Pál legendája a budaszentlőrinci ereklyék, kápolna és búcsújáráshely említésével (NyT II, 58—68), a végén pedig egy latin—magyar szöveg, amely a conuersus frátereknek tanítandó tudnivalókat tartalmazza. (Vö. 338. jegyzet.)

³⁴⁴ Gyöngyösi fordításáról l. a 280. jegyzetet. Vö. Declarationes, rubrica 61: „in quantum capere possunt”. A budapesti Egyetemi Könyvtár egyik pálos rendű kódexéből (*Mezey*: Codices, No. 114) glossázott regula ismeretes. (Kiad. *Zolnai Gyula*, NyK 1895, 49—52.) A glosszák és Gyöngyösi fordítása kapcsolatban állnak egymással:

<i>Regula</i>	<i>Glossza</i>	<i>Gyöngyösi</i>
4. quia non aequaliter valetis omnes	nem egy arant való erowel	mert nem egarant való ereuel
16. sine tumultu	zaygasnalkwl	zaigasnekeul
20. Sane	byzonyawal	Bizoniaual
25. alterutro delectantur ardore, etiam intactis ab immunda violatione corporis	masmassykhöz walo gyeredethben gyenyerkednek noha testekben ferthezethes yllethesnelkwl maradnak	egmashoz való geriedetbe generkednek, baar testi illetisnelkil legenekis

³⁴⁵ Declarationes, rubrica 21 („Erudiendi . . . sunt fratres laici, vt singulis sextis feriis legant si sciunt psalmum: «Miserere mei deus», aut si nesciunt, orent 5 pater noster et 7 aue Maria, vt consequantur gratiam absolutionis a pena et culpa, quam concessit nobis et ordini nostro, ad tempus mortis”) semmiképpen nem érthető félre, mert a „legant” ebben az esetben „mondják el” jelentésű: arról van szó benne, hogy a mindenki által megtanulandó Misererét (50. zsoltár) imádkozzák el kívülről, de ha nem tudnák (még), imádkozzanak helyette 5 Miatyánkot és 7 Üdvözlégyet. Kempis több esetben ugyanígy használja a szót (I. kiad. VII, 251, 314, 324).

³⁴⁶ *Gondán F.*: i. m. 38. — *Mályusz Elemér* a Declarationes 61. rubricája alapján határt von a rend két rétege közé, valamivel később, a 68. rubrica (342. jegyzet) szavait követve megengedi viszont, hogy olvashatták a zoltárokat, „ha méltóknak ítéltettek arra, hogy a papi rendeket felvegyék, vagyis ha bejutottak a klerikusok közé” (*Mályusz*: Egyházi társadalom 260, 273). — 1452-ben István generalis prior (1448—56) egy adomány fejében a dobrakutyai kolostor lakóinak elrendeli, hogy „quilibet fratrum presbiterorum unam missam . . . fratres autem clerici psalmos pro una missa ordinatos, sed fratres laici centum Pater noster et totidem Ave Maria legere debeant et teneantur.” (Levéltári Közlemények 1929, 292—93. Vö. még uo. 1934, 117—18.) A hét bűnbánati zoltár (6, 31, 37, 50, 101, 129, 142) megvan pl. a Keszthelyi kódexben (NyT XIII, 305—11), de nem erről lehet szó. A zoltárok olvasásáról: *Peter Vossen*: Der Libellus Scolasticus des Walther von Speyer, Berlin 1962, 64—65. Petrarca bűnbánati zoltárai a Festetics-kódexben más elbírálás alá tartoznak. (*Katona Lajos*, ItK 1905, és klny.)

³⁴⁷ *Gondán F.*: i. m. 18—26; *Szabó Flóris*, ItK 1961, 163—67.

³⁴⁸ Az egybeeső szövegek: *Gondán F.*: i. m. 23—24. A Hortulus animae „nem más, mint a hóraskönyvek későbbi, Németországban elterjedt változata és továbbfejlesztése” (*Szabó F.*: i. m. 166), egyik imáját azonos magyar fordításban hozzák a Festetics- és a Czech-kódex (*Katona L.*: Újabb adalékok 34—36). Az utána következő két másik, azonos szövegű imádság nem a Hortulus animae-ból való (Festetics-kódex 161—65, Czech-kódex 122—26). Mind a Festetics-, mind a Czech-kódexben vannak olyan részletek, amelyek ugyanezen forrás nem azonos szövegeit adják vissza magyarul (*Katona L.*: Újabb adalékok 36, 37, 42). A Hortulus animae tehát megvolt latinul Nagyvásonyban. Külön kérdés, hogy a Festetics- és a Czech-kódex néhány azonos vagy majdnem azonos szövegű antifonájából (*Gondán F.*: i. m. 97 = NyT XIII, 28₂₀, 30₃; NyT XIV, 338₇; uo. 95 = NyT XIII, 13₅, 33₂₄; XIV, 341₂), oratóijából (uo. 88 = NyT XIII, 12₂₄, XIV, 340₁₂) és capitulumából (uo. 82 = NyT XIII, 31₂, XIV, 338₁₀) lehet-e magyar nyelvű közös imákra következtetni. — Figyelmet érdemel az is, hogy a Tétémi Pál vázsonyi vicarius kézírásában a Gömörösi-kódexből ismert Magnificat-fordítás (NyT XI, 314) nem egyezik a Festetich- és a Czech-kódex szövegével, János-evangéliuma (I, 1—14) a Peer- és a Festetics-kódexkével (uo. XI, 311; II, 107, XIII, 101), a Te Deum-fordítás sem a Festeticsével (XI, 312—13; XIII, 6—7).

³⁴⁹ Gyöngyösi: Declarationes, rubrica 64: „Sacer ordo noster profitetur deo et beate Marie virgini ac omnibus sanctis . . . Nos omnibus sanctis sese submisimus, presertim tamen et nominatim Deo et beate Marie virgini.”

³⁵⁰ Az Oratio Sanctae Brigittae (Czech-kódex, NyT II, 301—309) még hét másik kéziratban, köztük a Gyöngyösi-kódexben is megtalálható, ami Pál bírójé („palbiro”, NyT II, 245—51) volt. Latin eredetije: *Szilády Áron*, ItK 1896, 200—203. — A Hortulus animae-ből az egykor világiak kezén levő kódexek közül a Peerbe 9, a Czechbe 3, a Festeticsbe 2 ima került be. (*Katona L.*: Újabb adalékok 30.)

³⁵¹ A teológus Mihály jelzőjéről l. a 298. jegyzetet; az „illuminatissimus” (c. 49) ellentéte a „rationes subtilissimae”.

³⁵² Tudunk pl. a rendi alodiumon szénát gyűjtő és szőlőművelő pálosokról (Levéltári Közlemények 1927, 105 [1452]; uo. 1932, 118—19 [1416]); „curia” vagy „domus allocalialis” 1463-ban uo. 1934, 130, 152). Ugyanakkor egy Péter varga 1467-ben az egyik kolostor familiaris domesticusa (uo. 1934, 151—52), 1432-ben a sztrezai jobbágyság kötelességeit „propter paupertatem ipsorum et maxime propter labores in hedificatione” szabályozták (uo. 1928, 122). — Gyöngyösi: Epitoma, c. 29: „vbi primum illuxerit dies alius ad tabernaculum se confert, alius arti et operi, cuius est gnarus se accomodat, ibi artifices

architecti, lapicide, sartores, sutores, fabri, pictores, statuarii, marmorarii, quadrigarii, structores, sculptores, musarii [= murarii], deauratores, argentarii, fusores, scriptores, illuminatores, carpentarii, pistores, et coci sollicitudine operosa laborant. . . . Sunt qui scribendi, docendique artem eruditi libros scriptitant." Vö. *Mályusz*: A pálosrend 34; *Mályusz*: Egyházi társadalom 272.

³⁵³ Fr. Jacobus Fenestralar, aki „multas artes mechanicas sciens”, különös érdeme, hogy „plures . . . discipulos eiusdem artis eruditos reliquit”. Orgonakészítő (organipar) egy bizonyos János fráter. (Vita, c. 80.)

³⁵⁴ *Mályusz*: A pálosrend 34.

³⁵⁵ Hadnagy Bálintról és művéről: *Fraknoi Vilmos*: Hadnagy Bálint munkái, MKsz 1901, 114—25; *Kelényi B. Ottó*: A Buda melletti Szent Lőrinc pálos kolostor történetének első irodalmi forrása, Tanulmányok Budapest múltjából IV, Bp. 1936, 87—110; *Mályusz*: A pálosrend 6—7, 12. — Nem valószínű, hogy ő írta volna a *Practica* anni M. CCCC. XCVII. c. kiadványt, mert ennek Valentinus nevű szerzője Ágoston-rendinek nevezi magát. — Hadnagy Bálint írta meg II. István generális prior (1496—1500, 1506—12) életét és halálát. Gyöngyösi ugyanennek a rendfőnöknek ajánlotta Epitómáját. A rend krónikása és Hadnagy talán ugyanazon hivatalokat viselték: István első generalisi idején tölthette be Gyöngyösi a titkár (socius) posztját, utána lett a budaszentlőrinci kolostor prédikátora (már 1504-ben, vö. *Mályusz*: A pálosrend 18); Hadnagy Bálint ugyancsak sociusként (igaz, hogy csak útítás értelemben, c. 76) szerepel mellette, 1507-ben pedig a főmonostor szónokának nevezi magát (Vita diui Pauli, 7°).

³⁵⁶ Hadnagy Bálint: Vita, 7°: „frater Stephanus prior generalis . . . iniunxit . . . , vt vitam Sancti Pauli patris nostri ab erroribus scriptorum Stampatorumque exuerem: vt esset gratius legentes de sereno quam de turbulento fonte potare.”

³⁵⁷ I. m. 1°: „Incepit vita Sancti Pauli primi heremite, a beato Hieronymo conscripta et a sancta Romana Ecclesia cum omni honore recepta, vt habetur in decretis XV. d. c. Sancta romana § item vitas, ab omni vitio scriptorum, non ex proprio sensu, sed ex correctissimis exemplaribus, per plures librarías requisitis, cum omni diligentia exactissime emendata.” — Az „exemplar” szó értelme itt: az a kézirat, amelyhez a további másolatokat igazították. (Vö. a 136. jegyzetet.)

³⁵⁸ I. m. 3°: „finit vita Sancti Pauli primi heremite, maximo labore limatum, castigatum politumque opus; rasor aut pictor corrumpere noli, quod si in scedis tuis aliquid superfluit vel deficit, ne mireris. Hec pagella non tibi deest, nisi tu ei desis”. A kép kiadva: MKsz 1901, 116; feliratát (Ne corrumpas laborem meum) az idézett szövegből emelték ki.

³⁵⁹ I. m. 61: „nullus eorum [fratrum] vitam sancti Pauli primi heremite in alia stampa emere presummat, nisi quam fecit fieri arte impressoria Matthias Milcher libarius Budensis, tamdiu, donec apud eum de ista inveniri potest.”

³⁶⁰ *Mályusz*: A pálosrend 7; *Kelényi B. Ottó*: i. m. 90. — Gyöngyösi Gergely: Directorium, c. 8; *Mályusz*: A pálosrend 45; *Mályusz*: Egyházi társadalom 264.

³⁶¹ Vita diui Pauli, Ia: „prologus . . . beati hieronymi presbyteri, in quo ostenditur, qui fuerit primus heremita.” Az aláhúzott részletet Hadnagy Bálint toldotta be.

³⁶² Hadnagy Bálint szövegében: „Inter multos sepe dubitatum est, a quo potissimum monachorum heremus habitari cepta sit. Quoddam (= Quidam] enim altius res repetentes a beato Helya et Johanne principia sumpsisse dixerunt, quorum et Helyas plus nobis videtur propheta quam monachus et Johannes ante prophetare cepisset quam natus esset. Alij autem, in quam etiam opinionem vulgus omne consentit, asserunt Anthonium huius propositi caput, quod ex parte verum est. Non

enim tam ipse ante omnes fuit, quam ab eo omnium initiata sunt studia. Amathas vero et Macharius discipuli Anthonij, e quibus superior corpus magistri sepeliuit, etiam nunc affirmant Paulum quendam thebeum principem rei istius fuisse, sed non nominis, quam opinionem nos quoque probamus." Ez utóbbi homályos értelmű mondatot a XVIII. századi jezsuita, Heribert Rosweyd romlottnak tartotta (*Migne*: PL 73, 103; más szöveggel: uo. 23, 17—19).

³⁶³ Számos görög szerzőt sorol fel már Heribert Rosweyd (i. kiad. 106—107). Jeromosnál: Epistola 15 (Ad Paulinam), 22 (Ad Eustochium); In Micheam VII. 22; megvan Cassianusnál (Collat. XVIII, 6).

³⁶⁴ Pál legendájának *Hadnagy Bálint*-féle kiadásában is olvashatók Antal szavai: „Vidi helyam et Joannem in deserto et vere in paradiso Paulum vidi.” (4r). Antal legendájában a „nagy Illés” exemplum és speculum (c. 7, *Migne*: PL 75, 131), Pachomius életében Antáról olvasható, hogy „magni Eliae atque Elisei, necnon et sancti Joannis Baptistae aemulator” (c. 1, uo. 231).

³⁶⁵ *H. Grundmann*: i. m. 39; *Töpfer* 96—97. Az ott idézett helyekhez: Joachimus: Liber concordie, i. kiad. 9ra—b. L. még népszerű életrajzát: Joachim von Fiore: Das Reich des Heiligen Geistes. Bearbeitung: *Alfons Rosenberg*, München 1955, 13—14.

³⁶⁶ Liber concordie, i. kiad. 8va: „Monachorum ordo secundum quamdam propriam formam . . . inceptit a beato Benedicto, viro vtique claro . . . Fuere . . . monachi et . . . ante ipsum . . . Illud autem scire oportet, quod isdem ordo qui secundum propriam formam initiatus est a sancto Benedicto, secundum quamdam significationem initiatus est ab Helya propheta, cuius spiritu venisse constat eundem venerabilem Benedictum . . .” Ugyanígy uo. 9rb—vab; 23ra—b.

³⁶⁷ Liber figurarum (ed. *Leone Tondelli—Marjorie Reeves—Beatrice Hirsch-Reich*: Il libro delle figure di Gioachino da Fiore. 2. ed. Torino 1953), Tabula X: „Elias jam venit, et non cognoverunt eum: sed fecerunt in eum quaecumque voluerunt.” (Máté 17, 12.) — Uo.: „Helias cum venerit ipse restituet omnia. [Márk 9, 11.] Sub eiusdem apertione sigilli persecutio septima, quae gravis futura est Antichristi.” — *Töpfer* 67.

³⁶⁸ Liber concordie, i. kiad. 9va: „Habet et monachorum ordo imaginem spiritus sancti qui est amor dei, quia non posset ordo ipse dispicere mundum et ea que sunt mundi, nisi prouocatus amore dei et tractus ab eodem spiritu qui expulit dominum in desertum, vnde spiritualis dictus est, quia non secundum carnem ambulat sed secundum spiritum.”

³⁶⁹ A Remete Szent Pál halálát ábrázoló képen a következő felirat áll: „Hec est vera dispositio membrorum Pauli primi heremite in hora obitus sui ut sanctus tradit Hieronymus, et deroget ei qui ipsum in colubro depingit.” A metszet kiadva: *Kelényi B. Ottó*: i. m. XX. tábla. Szövege már Fraknóinál (MKsz 1901, 117), „értelme nem világos” megjegyzéssel.

³⁷⁰ *Kelényi B. Ottó*: i. m. 91. A „collobrum” sajtóhiba lehet „collobium” helyett. A magyarországi festők egy más, eretnekségnek vett ábrázolásáról: *Ignaz von Döllinger*: Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters II, München 1890, 705. L. még: *P. Francaisel*: Art et hérésie, a Hérésies et sociétés c. kötetben, Paris—Le Haye 1968, 31—50.

³⁷¹ Ioannes Cassianus: De institutis coenobiorum, I, 4 (rec. *Michael Petschenig*, Pragae—Vindobonae—Lipsiae 1888, CSEL 17): „Colobiis . . . lineis induti, quae vix ad cubitum ima pertingunt, nudas de reliquo circumferunt manus, ut amputatos habere eos actus et opera mundi huius suggerat abscisio manicarum et ab omni

conuersatione terrena mortificatos eos uelaminis linei doceat indutum ...” Az értelmezésbe bevont bibliai helyek: Cor. 3, 5; uo. 2; Gal. 2, 20. Vö. még Cassianus: i. m. IV, 13. A ruhadarab másik neve: lebiton, leuitonarium, lebitonarium. Ugyancsak előfordulnak a Vitae patrumban (Vita S. Pachomii, *Migne*: PL 73, 237, 277—78), Jeromosnál: PL 23, 66—67, 77. — Vö. még Vitae patrum IV, 1, 15 (Cassianus-kivonat; VI, 3, 11, *Migne*: PL 74, 424. — Cassianus a pálosok ajánlott olvasmányai közé tartozott (*Mályusz*: A pálosrend 48).

³⁷² *Hadnagy Bálint*: i. kiad.: „tunicam ... in sportarum modum de palme folijs sibi ipse contexuerat” (4v); holtteste pontosan megfelel a közölt képnek (4a).

³⁷³ I. m. 3: *Migne*: PL 23, 25; III. Reg. 17, 4 és 6; Máté 17, 2. Márk 9, 2. — *Migne*: PL 75, 167; III. Reg. 19, 13 és 19, IV. Reg. 2, 8 és 12—14 (vestmentum).

³⁷⁴ Az egész szövegrész: 7r—9r. Vezérelve: „meum est hieronymo adherere” (8a)

³⁷⁵ *Leg. Aur.* 94—5. — „Tantum enim reperi dissonantiam in hystorijs et cronicis, vt ceptum opus perficere impossibile penitus videretur. Unde volui id munus obmittere, nisi legens Jacobum Bergomensem impegissem in annum precisum obitus sancti Antonij.” (Vita diui Pauli, 7r.)

³⁷⁶ *Jacobus Philippus Bergomensis*: *Cronicarum supplementum*, Venetijs 1486, 167r: „Obijt ... hic vir [Antonius] omni preconio dignus in Thebaide anno domini 357 etatis sue 105.” Az olasz szerző szerint Pál 15 éves korában lett remete.

³⁷⁷ I. m. 169r: „Paulus primus Eremita natione egyptius in thebaida inferiore natus hoc anno [345] 4. idus ianuarij, 113. vite sue anno in eremo diem obijt.” A további rész a remetének és életírójának dicsérete. Egyetlen kiemelésre érdemes mondata: „Fuerat hic [Paulus] nobilisque parentibus ortus et literis tam grecis quam egyptiacis apprime eruditissimus.” — A *Cronicarum supplementum*-ból annyi tartozik még ide, hogy a Jeromos Prologusából ismert Antal-tanítványok, Macharius és Amathas 358-nál fordulnak elő („tum sanctitate, tumque doctrina insignes habentur”).

³⁷⁸ Képzelt ellenfele: „emulus”. Az ellenvetések bevezetése: „quia semper virtutes sequitur invidia, feriuntque summos fulgura montes” (l. a 388. jegyzetet). Megfogalmazásuk: „1. arguis contra me et dicis; 2. moveris contra me eo.” A feleletben: „Respondeo et dico primo sic; dico quod” stb.

³⁷⁹ *Hadnagy Bálint* szerint a 252. év „fuit primus annus Decij vt chronica docet Martiniana”; 229 viszont „fuit primus Annus Maximiani imperatoris secundum Hellium et Ruphinum in annalibus romanorum.” (J. Ph. Bergomensis: i. m. 157v szerint 251-ben került uralomra.) Decius elődje, Philippus imperator 245-ben jutott trónra. Decius ölte meg ugyancsak Philippus nevű fiával együtt. „Imperauit autem Philippus annis VII, vt dicit hystoria Ecclesiastica libro sexto, Ruphinus et omnes historiographi. Ex quibus colligitur, quod Paulus Anno primo Decij fuit iam septem annorum in heremo.”

³⁸⁰ Számításai valóban helyesek: ha Antal apát 357-ben, 105 éves korában halt meg, 252-ben kellett születnie. Ha viszont Pál csak 345-ben született, a korkülönbség közöttük valóban 93 év. — Ha továbbá Decius 252-ben lett imperator és Pál 16 éves korában, 361-ben lett remete, a császár első éve óta valóban 109 év telt el.

³⁸¹ *Hadnagy Bálint*: i. m.: „Dico quod hoc non est deseruisse hieronymum neque in hoc infringitur veritas, quia hieronymus non dicit tempus precisum, sed tantum propinquum. Unde cum dicit: Sub Decio etc. intellige: id est circa hec tempora. Nominantur tamen isti imperatores eo quod illis temporibus seuiores et acerbiores persecutiones fuerunt Ecclesie dei ... Quod si istam solutionem habere non vis, ex

tuo argumento proprio infero tibi, quod Decius et Valerianus eodem anno simul imperauerint, et quod cornelius et Cyprianus eodem anno sint passi, quod falsum est, quia inter Decium et Valerianum intercessit Gallus cum Volusiano, vt habetur per omnes chronicas." J. Ph. Bergomensis szerint (i. m. 158r) Gallus 254—56-ban volt császár, utóda Valerianus (256—60, uo. 158v—159). Volusianus a Legenda aureában fordul elő: Gallus fia, utóda Valerianus (Leg. Aur. 493).

³⁸² Matuzsálem (Mattusalah) koráról és vízőzönről (8r) pontosan idézi Jeromost (*Migne*: PL 23, 995—96). — A zsidók egyiptomi tartózkodásának idejéről szóló mondat forrását nem találtam meg. („Item exodi XII. dicitur, quod habitatio filiorum Israel qua manserunt in Egypto fuit 430 annorum, cum tamen secundum veritatem non fuit, nisi 210 annorum.”) Jeromos levelét (Ad Vitalem presbiterum, ep. 72,5) ugyancsak helyesen citálja Hadnagy Bálint (*Migne*: PL 23, 676).

³⁸³ A Translatióra kétszer hivatkozik: 1. „habetur . . . in sermone translationis eiusdem”; 2. „Ex sermone »plenus dulcissime«”. (A két utóbbi szó a Translatio incipitje.) Az idézés módjából világos, hogy nem ő írta, mint *Kelényi B. Ottó* gondolta (i. m. 92). — „Ex cronica hungarorum” (= Thuróczy) tudta meg Hadnagy, hogy az esemény után Nagy Lajos „vixit vnum annum et modicum plus”.

³⁸⁴ A tudás öröme (8v): „Quod si ipsa geometrica mensura te scire delectat, quantum Ciuitas Thebais que sic a Ptolomeo in Cosmographia nominatur, distet a Buda, scias sine dubio distare duobus milibus septingentis et nonaginta miliaribus. (Et adhuc sunt aliqua minuta de quibus non curo.)” Ugyancsak az ismeretek keltezte, a szűkre szabott tárgytól már függetlenedő gyönyörűség dokumentuma a folytatás: „De ea diuisione qua diuiditur tota rotunditas terre in viginti vnum mille et Sexingentas partes, ex quibus apparet, quod ista miliaria sunt maiora quam Alphragani. Ex cosmographia eiusdem Ptolomei.”

³⁸⁵ A kötet tartalomjegyzékét részletesen ismertette *Kelényi B. Ottó*: i. m. 88.

³⁸⁶ Hadnagy Bálint: i. m. 46. Kezdeté: „Desere nunc anima lectulum soporis”; az Invocatióé: „Patris nati spiritus amorem ligamen.” Csanádi Albert 1515-ben kelt levelében: „Dictaui . . . totam seriem passionis Domini rithmico stilo in vulgari secundum illum numerum sillabarum quo est illud melos vestrum, Philomena preuia.” (Gyöngyösi Gergely: *Vitae*, c. 73.) Az idézett himnusz latin szövege *Sik Sándornál*: Himnuszok könyve, Bp. 1943, 390—433. Csanádi eme sorairól: *Gerézdi Rabán*: A magyar világi líra kezdetei, Bp. 1962, 209. — *Ulysse Chevalier*: Repertorium Hymnologicum II, Louvin 1897, No. 14 898.

³⁸⁷ Hadnagy Bálint: i. m. 53v: „Dicebatur a multis iam et ipse credebam has laudes beate virginis ficisse quemdam episcopum Quinqueecclesiensem, Joannem nomine maximum poetam, qui fuit quasi nostri temporis.” A szöveg címe emiatt: Oratio beati Augustini eximii doctoris ad honorem virginis Marie.

³⁸⁸ Hadnagy Bálint: i. m. 10v: „Nec putes me esse eorum [miraculorum] in stilo auctorem, sed potius ita factum esse, vt sicut inuenire potui, ita et collegi, excepto, quod sicut potui emendaui, volebam etiam illa denuo ad aliquam elegantiam stili trahere, sed quia non ea ad subsellia iudicum sed ad aures pie zelantium offero, ideo paucis exceptis supersedi.” Lehet, hogy az irányzat kezdeményezője az az István prior generalis, aki 1500-ban újra kezdte Pál csodáinak megörökíttetését (Gyöngyösi: *Vitae*, c. 75), s aki dicséretet kap „humanitas”-áért. — Horatius-reminiscencia van stílusában („semper virtutes sequitur inuidia, feriantque summos fulgura montes”, Horatius: *Carm. II*, 10, 11—12), de egyáltalán nem biztos, hogy a forrás

közvetlenül Horatius, és még kevésbé biztos, hogy Pál legendájának Vergiliustól kölcsönzött kifejezéseit, sőt sorait észrevette (c. 4: „auri sacra fames” = Aen. III, 57; c. 9: Aen. II, 650, VI, 672).

³⁸⁹ Hadnagy Bálint: i. m. 2r: 3v. Antalról: „ad monasterium, quod postea a sarracenis occupatum est, regrediebatur.”

³⁹⁰ *Migne*: PL 73, 148—49.

³⁹¹ Az Apocalypsis 5. pécsettjének kora (Apoc. 6. 9—11) Joachim apátnál Nagy Károlyval kezdődött, és az író koráig tart. „Apertio sexti [Apoc. 6. 12—17] nuper initiata in paucis annis vel diebis consummationem accipiet. . . . Ut autem in tempore sexti signaculi percussa est vetus babylon, ita et nunc percutietur noua; et sicut tunc assyrij et macedones deterruerunt iudeos, ita et nunc sarraceni et qui post eos venturi sunt pseudo prophete, facient mala multa in terra, et talem tribulationem, qualis non fuit ab initio. Consummatis autem pressuris istis adueniet tempus beatum, tempus quod erit simile solennitati paschali, in quo reuelatis ad plenum mysteriorum latebris, incipient videre fideles . . . Iste erit tertius status pertinens ad spiritum sanctum. Qui . . . status ita se prima etas dicenda est, quomodo precedens status etas sexta. . . . Sane in fine tertij venturus est alius [rex], qui cognominatus est gog, et ipse erit vltimus tyrannus et vltimus antichristus.” (Expositio, f. 9vb—10ra) Az aranykor akkor következik be, mikor a keresztények legyőzték a szaracénokat: „inchoato sexto tempore producturus sit Diabolus sarracenos contra christianum imperium, et post multa mala que faciet superandus sit a militibus Christi” (uo. 210vb). Vö. még *Liber figurarum*, tab. I, II, XIV; *Töpfer* 90.

³⁹² Hadnagy Bálint: i. m. 4v, *Migne*: PL 75, 162.

³⁹³ *Liber figurarum*, Tabula XII. L. a 322. jegyzetel.

³⁹⁴ *Migne*: PL 73, 128: „Auditioni . . . scripturarum ita studium commodabat, ut nihil ex ejus animo laberetur; sed universa Domini praecepta custodiens, memoriam pro libris haberet.”

³⁹⁵ Az írásról: *Migne*: PL 73, 158, ahol egyebek között a „mundi sapientes”-szel vitatkozva bizonyítja Antal, hogy „litterarum oriuntur ex sensu”; következtetése: „Igitur si cui sensus incolumis est, hic litteras non requirit.” Az okoskodás neve: „arguta sophismata” (158), „sylogismorum retia” (161). A Bibliáról: *Migne*: PL 135, 151.

³⁹⁶ J. Ph. Bergomensis: i. m. 169r. a 377. jegyzetben: Hadnagy: i. m. 9r: „sanctus paulus fuit oriundus ex nobili magnatum sanguine vt potest manifeste colligi ex chronica Jacobi Bergomensis lib. 9.” A Vitában csak ennyi: „litteris tam grecis quam egyptiacis apprime eruditus” (alv).

³⁹⁷ L. a 314. jegyzetel. — A rend 1520-ban szegénységére hivatkozott, és arra, hogy tagjai „kézi munkával keresik meg kenyerüket” (*Levéltári Közlemények* 1926, 182—83). II. Lajos az 1521. országgyűlés egyik törvénycikkét 1522. febr. 20-i oklevelében úgy értelmezte, hogy az alamizsnából élő szerzetesek és azok, akik „ex laboribus coniuata eciam elemosyna vivere solent, ita . . . iste punctus de religiosis est limitatus, ut a mendicantibus fratribus et de his rebus, quas nomine elemosyne collegerunt vel quas eciam ex laboribus manuum suarum acquisissent et in claustris suis collocassent, nullum subsidium exigatur . . . Verum ex pecudibus, quas extra claustra ipsorum vel in alodiis, vel in aliis quibuscunque locis habeant, subsidium detur.” (Uo. 1926, 184.)

³⁹⁸ *Mályusz*: A pálosrend 16—17. A Gyöngyösinél felsorolt mesterségek együttesen a középkor első felének kolostori iparára emlékeztetnek, vagy még inkább egy — már világiakból álló — Bauhütte (építőpáholy) szervezetére, amely a XII—XIII. századtól nagyobb építmények felhúzására vállalkozott. (*Arnold Hauser*: Sozialgeschichte der Kunst und Literatur I. München 1958. 175—83. 256—65.) Magyar vonatkozásban: *Szűcs Jenő*: A középkori építészet munkaszervezetének kérdéséhez, Budapest régiségei XVIII (1958), 313—63. Vö. még 422. jegyzet. — *Cassianus*: De institutis III, 2 (CSEL 41, 555): „innocenter et honeste quae apta sunt humanis usibus operabatur”; uo. 589: „operantes uestrum panem manducetis” (2 Thes. 3, 12).

³⁹⁹ *Kardos Tibor*: A magyarországi humanizmus kora, Bp. 1955, 386; *Marjorie Reeves*: The Influence of Profecy in the later Middle Ages. A Study in Joachimism, Oxford 1969, 468—70.

⁴⁰⁰ Liber figurarum, Tabula X. — Ugyanakkor feltűnő, hogy Hadnagy Bálint neve Gyöngyösi rendtörténetében elő sem fordul. Vadász Miklós „Nicolaus Doctor utriusque iuris” név alatt (116) szerepel, vö. *Domokos Pál Péter*, FK 1964, 123—31.

⁴⁰¹ Gyöngyösi: Declarationes, f. 162r: „In actis capituli anni . . . 1465 tempora fuerunt diuisa, et erant assignate quedam hore pro studio, alie pro manuali labore, alie pro contemplatione, exceptis horis illis in quibus diuina officia celebrare habebant vnde infra horam studij lectores misse et chori, lectiones preuidebant, alij doctiores informabant indoctos. Infra horas quoque laboris quilibet operabatur suam artem, et alios docebat. Hunc morem obseruant fratres sancti Benedicti. Rome in Maria noua degentes, dicit Hubertus in tractatu de votis c. 55, ante prandium est tempus doctrine, postmodum autem operis et laboris, tunc enim exercendus est animus, quando ad studium spirituale leuis est . . .” Vö. *Mályusz*: A pálosrend 40. — *Fraknói Vilmos*, MKsz 1901, 120—21, az idézet: 125, majdnem ugyanígy *Kelényi B. Ottó*: i. m. 99. *Augustinus*: De opere monachorum, c. 29: „in bene moderatis monasteriis constitutum est, aliquid manibus operari et ceteras horas habere ad legendum et operandum aut aliquid de diuinis litteris agendum liberis”. A csodák feljegyzésének újrakezdése István, a későbbi generalis nevéhez fűződik. (Gyöngyösi: Vitae, c. 75, 388. jegyzet.)

⁴⁰² Idézi *Mályusz*: Egyházi társadalom 272—73, a Declarationes rubrica 16-ből; különösen fontos részlete: „crebram spiritus sancti consolationem capessunt”.

⁴⁰³ Gergely után Szombathelyi Tamás következett (1476—80), őt viszont újból Gergely követte (1480—82). Második generalisi ideje alatt halhatott meg, mert utóda, Bálint csak két évig viselte a tisztséget (1482—84), s utána megint Szombathelyi Tamás a prior generalis (1484—88).

⁴⁰⁴ Gyöngyösinél (c. 60): „tam laudabiliter causas omnium agebat, ut merito religionis instaurator diceretur.” *Kempis* VII: „de veridica laude magistri Gerardi primi nostrae religionis instauratoris.”

⁴⁰⁵ Erre itt nem térek ki. L. 257. jegyzet.

⁴⁰⁶ *Kempis*: i. kiad. VII, 275.

⁴⁰⁷ Uo. 93—94.

⁴⁰⁸ Uo. 197: „Qui autem student magis videri subtiles quam esse humiles, et plus quaerunt scire quam bene vivere: cito extollantur et fiunt carnales.”

⁴⁰⁹ Uo. 163, 233; az öregedő világ: 74—75, 79, 217. *Ecclesia primitiva*: 88, 98, 101.

⁴¹⁰ A devotio modernában (*Kempis*nél) a ferences toposz megtalálható: „Lilium inter spinas”: i. m. 136. vö. 225. jegyzet.

⁴¹¹ *The modern Devotion*. Leiden 1968.

⁴¹² Epitoma, c. 33: „Prior generalis siue prouincialis sollicitus sit, vt subditi sui bene instituantur, beneque regantur, ac a teneris annis, laici ad artes mechanicas, clerici ad liberales disciplinas aplicentur, et ad honestam latinitem, que eis in conuentu principum, in presentia prelatorum, in excipiendis aut compellendis episcopis, archiepiscopis vel cardinalibus, aut alienigenis honori erit.” Az Apocalypsis-kommentárt azonban Rómában írta. (I. kiad. 749.)

⁴¹³ Declarationes, 163r: „De libris autem poetarum est distinguendum. Nam quidam sunt de lasciuis, vt Ouidius de arte amandi, et tales vel huic similes non licet presertim religiosus legere. Illos tamen libros, qui multum vtilitatis possunt afferre, licet in eis aliquando sint turpia immixta, potest legere etiam religiosus, et hoc causa eruditionis vocabulorum, vt per eos sciant loqui recte et ornate. Adminiculantur enim Theologie et iuri canonico.”

⁴¹⁴ A retorikai szakkifejezések: *Lausberg* I, 249, 277.

⁴¹⁵ *Mályusz*: A pálosrend 4.

⁴¹⁶ Gyöngyösi: Vitae, c. 14: pünkösdkor, „dum . . . ver gratum suavi auicularum modulatione decantat, feruida aestatem rubentibus rosis decoratam denunciabat” (az Ab 151/a változat itt némileg eltérő szöveget tartalmaz). — Thuróczyánál: (P. IV, c. 9) „cum ver . . . foecundissimum, tauro duce, medios tepido sub aestu ministrabat dies, arboresque, rigida hyemis austeritate, virentibus spoliatae foliis, floridis vestierat frondibus” (*J. G. Schwandtner*: *Scriptores rerum Hungaricarum* I, Tyrnaviae 1765, 366). Hasonló egy reggel-leírás (P. IV, c. 24): „subsequentis noctis tenebris, quae stellas reddit clariore, per solis ortum fugatis, altisque palatiorum cacuminibus, Titaneo radianti perfusus lumine: Hungari . . . consilium fecerunt” (uo. 387).

⁴¹⁷ Gyöngyösi: Vitae, c. 35, 75.

⁴¹⁸ Uo. c. 75. II. István generalisról: „est et humanitas facetijs coniuncta, itemque est suauius loquendi ac sale quodam respersa humanitas et vrbanitas ita vt omnia quae ex ore suo procedunt, sint serio condita, videantur tamen ioco prolata.” Vö. *Kardos Tibor*: Középkori kultúra, középkori költészet, Bp. é. n. 208; *Mályusz*: A pálosrend 12. Gerardus Magnusról Kempis: „Sermo eius sale conditus” (i. kiad. 56).

⁴¹⁹ Gyöngyösi: Vitae, c. 73: „Et cum talis ac tantus esset, quo iure merito sibi [Csanádi Albert] statuam ex auro solido in templo Delphici Apollinis statuissent et collocassent.” Ugyanakkor: „Hic . . . mons . . . ipsi Helicone, Parnasove, Musis olim, et Apollini sacris, e quibus Parnasus Castalio, Hipocreneo Helicon fontibus celebres fuere, quorum potu repente Poetas euadere stulta credit antiquitas” (Epitoma, előszó.). E szövegrész a *Collectaneában*: 448. jegyzet.

⁴²⁰ Gyöngyösi: Vitae, c. 73. szól róla. Levelének kelte: „apud Saellam B. Virginis quod Alba Ecclesia vocatur, 18. Maij 1515.” Gyöngyösi azt hitte, hogy a kápolnát Nagy Károly alapította 800-ban (c. 69). — Hogy laikus testvéri státusból küzdötte fel magát a misés papok közé, elég valószínűtlen: a rendben akkoriban módja sem volt tanulásra. Semmi alap annak feltételezésére sem, hogy jobbágyszármazék. (*Kardos Tibor*: A magyarországi humanizmus kora, Bp. 1955, 347, 350.) — Szívesen prédikált, „etiam inter copiosam multitudinem scholarium”, írja Gyöngyösi.

⁴²¹ I. h.: „Idem [Csanádi] plures sermones de laude sancti Pauli primi Eremitae compilauit, cuius etiam vitam heroicis carminibus scripserat. Sed cum sibi detraheretur a quibusdam idiotis, quod fiscellas iunco non texeret, pertaes eadem carmina igni dedit secundo legenda. Vt autem ipsius integritas omnibus suis aemulis innotescat, hanc subinferam Epistolam Venerando Patri Ioanni Vicario generali destina-

tam." Eggerer úgy fogalmazza át e részletet, hogy Csanádi „vitam D. Patris nostri tam Poesi Heroica, quam Tulliano stylo complexus.” (Fragmen panis, Bécs 1663. 262.)

⁴²² I. h.: „Dictaueram mihi ante duos annos, duos hymnos, vnum de Annunciatione Virginis, alterum de Angelis, proprietates singulorum Ordinum et Hierarchiarum breuiter continentem, quos ob stilli [!] rusticitatem nemini communicare volebam. Nunc vero P[aternitati] V[estrae] transcripsi, si forte cum eis damnum illatum diminuere possit.”

⁴²³ A két verset a rendtörténetből emelték ki, mikor a XVIII. század végén nyomdába adták: „Hymni duo de annunciacione B. Virginis Mariae, et de sanctis angelis editi anno 1515. a Fratre Alberto [!] de Chanadino Ordinis Sancti Pauli primi Eremitae in Monasterio ad Albam Ecclesiam prope Budam, Vacii s. a.”

⁴²⁴ A rendi alkotmányról: *Mályusz*: A pálosrend 19. 22—23.

⁴²⁵ A legfontosabb és a legretorikusabb részlete: „Frater Paulus nuper a Vobis rediens retulit mandatum Vestrae Paternitatis, retulit et minas sub hac verborum serie: Mandat tibi Vicarius vt schedulam quam tibi corrigendam traderat requiras eidemque remittas, alioqui, ait, irascetur, super quae verba (si tamen Vestrae sunt et per eum fideliter relata) fateor, tantum miratus sum, tantumque doleo, quod non modo literis, sed ne praesenti quidem (si adesset) sermone valerem exprimere. Si quaeritis quid miror vel doleo: minor virum virtutis vt incredulum, vt mihi et praesentialiter de amissione illius schedulae, et per nuntios frequentius intimanti, necdum fidem adhibuerit. . . . Nam sciat P[aternitas] Vestra, schedula illa me non indigere, quod si eguissem, sine fraude transcribere potuissem, et quod Vestrum erat remittere.”

⁴²⁶ A szöveg: „Dictaui etiam totam seriem passionis Domini rithmico stilo in vulgari secundum illum numerum sillabarum quo est illud melos Vestrum, Philomena praevia etc. Sed non existimo quod illud vos delectet, eo quod est in nostro jdiomate.”

⁴²⁷ Kiadása: *Josephus Dankó*: Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae, Bp. 1893. 261—70. Címe: In translatione sancti Pauli primi eremiteae.

⁴²⁸ Székelyudvarhelyi k. 103.

⁴²⁹ 1472—76 között a gvozdi kolostorban „glagoliticis fratribus in eorum vulgari exponens conscripsit Regulam, Constitutiones et sermones beati Augustini ad Heremitas” (c. 61).

⁴³⁰ Eduard Winter (Der Frühhumanismus, Berlin 1964. 165—77) nézeteit egyebek között ezért támadja a devotio moderna holland monográfusa, *R. R. Post*: The modern Devotion, Leiden 1968, 223—32). Nálunk Winter alapján *Mezey László* foglalkozott a devotio moderna történetével. (A devotio moderna a dunai országokban, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei V [1970], 223—37.)

⁴³¹ *Ferdinand Seibt*: Hussitica, Köln—Graz 1965; *Howard Kaminsky*: A History of the Hussite Revolution, Berkely—Los Angeles 1967.

⁴³² Gyöngyösi: Collectanea, Parisiis 1571. 888: „Durabit tamen pax illa aliquanto vtique tempore, eo quod in donis suis bonus Deus cupiat se suamque bonitatem effundere . . . In qua re hoc solum pro certo habemus, quia foelicissimum illud futurum est ecclesiae regnum, cuius vel breuissimum tempus pro longissimo merito sui computabitur, quando pij exultabunt, et inenarrabili laetitia iucundabuntur, et de Antichristi interitu, et de eorum pace, praesertim vero de Christi gloria, quasi quodammodo foelicitatem vltimam forent assequuti . . . Quod dum fiet, pulchra admodum tranquillitate conticescent vniversa. Tunc laetiores in suo cursu dies erunt, sol blandior spiculis ludentibus irradiabit, non mugiet horrendo tonitru caelum, nec fulmina irati Dei iacientur. Tum ros et hymber complutu tellurem amplius foecundabunt, ridebunt ex ortu astra . . . Quid plura? Tunc

redibunt aurea saecula, plusquam saturnalia regna.” Ezt idézi: *M. Reeves*: i. m. 469. L. Gyöngyösinél: 567—77, 667, 844. Az angol szerző az idézett kiadás végén álló mondatot („F. Gregorius Coelius Pannonius ordinis S. Pauli primi Eremitae faciebat”) félreértve „Francesco Gregorio Coelio”-nak nevezi Gyöngyösit.

⁴³³ Az idevágó részleteket magyarul idézi: *Eckhardt Sándor*: Az Antikrisztus legendája, Katholikus Szemle 1943, 163—64. Vö. még: *Collectanea*, i. kiad. 442, ahol az Apoc. 9, 17—18 verseit magyarázza Gyöngyösi, s az oroszlánt a törökökkel, a tüzet és a ként tűzérőségükkel azonosítja.

⁴³⁴ *Collectanea*, előszó, a 4r—v: „Collectanea . . . commentaria haec idcirco nuncupantur, quod ex multis lecta sint, quem titulum verecundiori audacia statim a limine operi praefiximus.”

⁴³⁵ Műve az *Expositiones in Apocalypsin b. Joannis libri septem*; kiad.: *Migne*: PL 117, 937—1220. Az íróról: *Wilhelm Kamlah*: Apokalypse und Geschichtstheologie, Berlin 1935, 14—15.

⁴³⁶ Haimo mint püspök: pl. 266; Haimóra hivatkozva állítja (330), hogy az Apoc. 6, 14-ben az ég az egyházat jelenti (1031/D), az Apoc. 14, 2-ben a víz a népet (614, ill. 1106/D). Szoros idézetek egyebek között: Gyöngyösi 267 = Haimo 1107/A; 640 = 1115/C—D; 729 = 1129/C; 725 = 1133/B; 747 = 1134/A—B. Nevének említése nélkül fogalmazza át az Apoc. 7, 4-nél 344 = 1035/C—D. Hosszabb átvétel még: 751—52 = 1135/C—D — 1136/A. — Vitája Haimóval: 730.

⁴³⁷ Primasius neve pl. 487, 718. Műve: *Migne*: PL 68, 793 skk.; *Beda*: PL 93, számos helyen fordul elő. *Rupertus*: *Migne*: PL 169, 827—1194; Gyöngyösinél egyebek között: 634, 635, 638, 648 stb. *Richardus a Sancto Victore*: *Migne*: PL 169, 683—888. A nevezett szerzőkről: *W. Kamlah* idézett könyvében.

⁴³⁸ Ágoston alapján sorolja fel (105) a tíz keresztényüldözést (*De civitate Dei* XVIII, 52, CSEL 40, 354, *Lactantiustól* pl. a *Divinae institutiones* IV, 23-ból citál (707—708). *Kiadása*: CSEL 19, 369—71).

⁴³⁹ *Collectanea* 237 = *Aen.* 5, 88—89; 417: *Aen.* 3, 572—77; 576 = *Aen.* 5, 273—79; 831—32 = *Aen.* 10, 841—45.

⁴⁴⁰ 37 = *Nat. hist.* 4, 52 (= 69); 56 = *uo.* 34, 2.

⁴⁴¹ *Collectanea*, 831—32.

⁴⁴² *Iovianus Pontanus* Gyöngyösinél „poeta nostri aevi, haud contemnendus author” (337—38).

⁴⁴³ *Collectanea*, a4v: „illud mihi praecipuum erat, vt non tantum genuinus sensus reddetur, sed rebus abstrusis in lucem datis ipsa erudita veritas etiam in aedificationem multis coaptaretur.”

⁴⁴⁴ *Uo.* 14, 56, 19.

⁴⁴⁵ *Uo.* 851: „tuba — turba”, amit máig számon tart a kritikai kiadás. (*Eberhard Nestle*, ed. 4. Stuttgart 1912.)

⁴⁴⁶ *Collectanea*, 368 szerint Platón adagiuma: „Miserrimum . . . esse mortalibus fame mori, quod sumptum fuisse constat ex Homero, cuius haec verba sunt in *Odissea*:

Dura quidem miseris mors est mortalibus omnis,
At periisse fame, res vna miserrima longe est.”

A forrás: *Walther* 6809a.

⁴⁴⁷ *Uo.* 362, az Apoc. 7, 13-hoz: „Interrogat ergo senior vt doceat: qui docendi dicendique peritus erat. Doctor enim vir bonus esse debet ac dicendi peritus, docet

Quintilianus in primo Institut. A hely Quintilianusnál: 12, 1, 1, ahol M. Cato meghatározó-saként fordul elő: „Sit . . . nobis orator . . . vir bonus dicendi peritus.”

⁴⁴⁸ L. a 419. jegyzetet.

⁴⁴⁹ Collectanea, 305: „fidelis minister Christi”.

⁴⁵⁰ Uo. 382—89; 679—81, a törökökről számos helyen, pl. 733—34, a római császárok története: 787—91.

⁴⁵¹ Az írás feltalálásáról beszélve (660—61) Lucanust idézi (3, 220—21); a zenéről: „pariter voces fundunt, tenelli pueri cum grandioribus maturisque iam aetate viris: siue etiam inter sese viri ipsi, maxime in eo cantu, quem notulis quadris figuratum dicimus: vbi diuersitate harmoniarum mirus ac persuasus sonus redditur” (641). A „gens — populus — lingua”: 355—56 (Apoc. 7, 9-hez).

⁴⁵² Gyöngyösi: Vitae, c. 10, vö. *Mályusz*: A pálosrend 30. Joachimus de Flore hivatalos egyházi elítéltetéséről: *M. Reeves*: i. m. 28—36, 61—62; Aquinói Tamás véleményéről könnyen lehet értesülni: Summa 1, q. 39, 5.

⁴⁵³ Gyöngyösi előadja, hogy könnyvén sokat dolgozott (a4r): „praesertium quod non admodum probarentur, quicquid Lyranus [Nicolaus de Lyra] in eam rem attulisset, aliive, quorum vsus quotidianus erat. Seculum est, quo opus vrgeo; et nisi Codex vetustissimus, incerto autore, scriptus in pergamena charta . . . forte fortuna oblatu fuisset, qui primam mihi in Apocalypsin fenestram aperuit, ab audaciore eius tractatione abstinuissem”. — Nicolaus de Lyra kommentárjával már Laskai elégedetlen volt, mert a szaracénokról (törökök) a XIV. századi írónak még Nagy Károly jutott az eszébe. — A „régí pergamene könyv” a forrás elhallgatásának és egyúttal tekintélye emelésének nem egyedüli fordulata. Vö. Ebendorfer (*Chronica regum Romanorum*, ed. A. Fr. Pribram, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung III, Ergänzungsband*, 148; *F. Kampers*: *Die deutsche Kaiseridee*, München 1896, 213; Merlin próféciája „inventa et rescripta a quodam antiquo libro”).

⁴⁵⁴ Collectanea, i. kiad., előszó (A3v—4r): „describitur . . . ecclesiae decursus per septem temporibus variis casibus euoluendus, quorum primum Apostoli, primique illi fidei constantissimi professores obtinent. Secundum Martyres, qui variis excarnificationibus vsque ad Constantinum magnum sanguine proprio ecclesiam ipsam depinxere. Tertium haeretici cum hypocritis grauibus . . . Quartum Mahumetes e proximis haeticis hypocritisque proditus . . . Quintum Mahumetani Teuceri cum nouis haeticis coniuncti . . . Sextum magno Antichristo tributum est, in quo recapitulabuntur omnes persecutio-nium tyrannides . . . Septimum sabbati est, hoc est, quietis, et communis pacis, in quo velut ex mortuis rediuiua renascetur post Antichristi magni interitum ecclesia, quando omnis Israel saluus erit. Quod etsi per Gog, et Magog turbandum sit, breuis tamen ea turbatio fiet, priore aurea aetate redeunte, post quod non erit tempus amplius”.

⁴⁵⁵ Collectanea, 338—39: „Legi quendam ex recentioribus Franciscani ordinis, hominem alioqui doctissimum: qui extra omnes expositores suspicatur, nescio quibus ex reuelationibus, per hunc angelum ascendentem [Apoc. 7, 2] figurari pastorem quendam futurum ecclesiae, quem angelicum vocant, qui reformaturus sit totam ecclesiam dei: qui idcirco angelicus dicitur, quia spiritualis totus erit, signum dei in verbo vitae habens.” (Az ún. angyalpápáról van szó.)

⁴⁵⁶ Collectanea, i. kiad. 592—93. Hitvitázó levelei, ha ugyan tőle valók: Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából II, Bp. 1905, 312—18. — A Gyöngyösínél olvasható sorrend valószínűvé teszi, hogy a pálos bibliamagyarázó Brodaricsot használta (*Narratio de proelio Quo Mohatzium anno 1526. Ludovicus Rex periit, Argentorati 1688*):

Perierunt ... *Ladislaus Zalkanus archiepiscopus Strigoniensis, Paulus Thomori Colocensis dux belli Franciscus de Peren Vardiensis, Philippus More Quinqueecclesiensis, Blasius Paxii Jauriensis*...

Interfectus est *Archiepiscopus Strigoniensis Ladislaus* ... *Paulus quoque Thomorinus Colocensis Archiepiscopus*, ... *Franciscus Perennius Vardiensis episcopus* ... *Philippus* ... *More, episcopus Quinque-ecclesiensis*...

⁴⁵⁷ *Christine Thouzellier: Hérésie et hérétiques, Rome 1969, 209.*

⁴⁵⁸ Philippus Bergomensis (Cronicarum supplementum, Venetij 1486) használatának bizonyítékai:

*Bergomensis 198**

Qui [Turci] ... *cum auaribus viris ferocissimis bello* ... *confluxerunt. Et exinde pontum, Cappadociamque transgressi, ad reliquas finitimas gentes paulatim se infuderunt* ... *Et procedente tempore non solum pontum et cappadociam, sed et gallatiam, bithiniam, lychaoniam, pisydiam, vtramque phrygiam, pamphiliam, ciliciam, cariam, et omnem asiam, que minor vocatur ultra citroque thaurum ad oras vsque Jonie et litora greci maris occuparent*. ... uiri utique truculenti, *et in cunctis stupris et lupanaribus ignominiosi fornicaria comedentes, que ceteri abhominantur.*

Collectanea 591

Primum [haec gens] ... *cum finitimis bello conflixit, deinde vltterius transiens*

Ponthum, Cappadociam, Galatiam, Bythiniam, Lyeaoniam, Pisidiam, vtramque Phrygiam, Pamphiliam, Ciliciam, ac omnem Asiam, quae minor vocatur ... in suam ditionem adiecit.

Gens illa truculentissima est, *et in cunctis stupris* ... *ignominiosissima.*

Ugyancsak innen való Othomanus története:

*Bergomnesis 250**

Turci ... ab Othomano quodam turco *exigui census et obscure inter eos nato principia sumpsere*. ... Hic ... *othomanus primus turcorum rex. Dum inter turcorum principes magna orta esset discordia, felicem sibi prebuit ausum et dum reliqui invicem sese dilaniarent accitis vndique viris latronibus alijsque raptoribus et predonibus breui tempore et nomen magnum et auctoritatem maximam adeptus est, vnde et oppida non pauca a principibus sue gentis accipiens in suam redegit potestatem.*

Collectanea 591—92

Habuit reges, primum imperatorem Othomanum, quem *exigui primum census fuisse ferunt et obscure natum. Postremo quum inter principes orta esset discordia, Anno* ... *millesimo trecentesimo*

accitis vndique latronibus, aliisque praedonibus, ac raptoribus,

oppida non pauca discordantium principum in suam redegit potestatem.

A szultánok listája 1481-ig Jacobus Philippus Bergomensistól származik, Szelimtől („undecimus imperator, circa annos . . . 1516”) Gyöngyösi saját ismeretére hagyatkozott.

⁴⁵⁹ Rövid összefoglalásban: *Töpfer* 55—56. III. Henrikre: *H. Grundmann*: i. m. 55—56. Joachimusnál legvilágosabban: *Liber figurarum*, IV, VIII, X.

⁴⁶⁰ *Töpfer* 90, a *Liber figurarum* X. táblája alapján. Ugyanígy a tabula XIV.-en, ahol magyarázattal is szolgál Joachimus, „cur tribulationes Ecclesiae sub uno sexto tempore geminantur ita ut in solo tempore tribulatio duplex consurgat”. Alább ugyanitt: „duo extrema capita [draconis] iuncta sunt simul: quia due istarum tribulationum extreme sub uno sexto tempore consummande sunt.” A generációról: *Töpfer* 50—52. Joachim eszerint 1200-ra várta a 3. statust bevezető eseményeket, utódai (és egyes mai kutatói) 1260-ra teszik. Ugyanerről az évről tudott már Martinus Oppaviensis (MHG SS XXII, 440) és a *Flores temporum* írója (uo. XXIV, 239).

⁴⁶¹ *Liber figurarum*, i. kiad. — A szövegben: „Salahadinus si adhuc vivet, sive alius pro eo.”

⁴⁶² I. h.: „In tempore . . . illo consurget septimum caput draconis: rex scilicet ille qui dicitur Antichristus et multitudo pseudo-prophetarum cum eo. Surget autem, ut putamus, ab Occidente et veniet in adiutorium illius regis qui erit caput paganorum . . . et erit tribulatio magna qualis non fuit ab initio: ita ut si fieri possit in errorem inducantur etiam electi. Breviabit autem Dominus dies illos propter electos suos ut non excedant numerum mensium XL. duorum”. — A 42-es szám az Apoc. 11, 2-ből való. Gyöngyösi tudta, hogy 1260 nappal azonos, és a következő kommentárt írta: „numerus hic constat, ex denario, quaternario et binario. Si ob quatuor notissimas orbis partes legale decalogum, in quo perfectionis est signum quater duxeris, quadragenarium complex, his adiace duo charitatis praecepta, et quadragintaduo perficies, quibus permunita Dei Ecclesia permanet illabefacta insuperabilisque et iniuncta. Numerum hunc praetulerunt filij Israel, qui quadraginta duabus mansionibus ingressi sunt promissionis terram, quorum peregrinatione praesentis vitae decursus praesignatur, in qua peregrini sumus, et ad patriam tendimus.” (I. m. 607—608.)

⁴⁶³ L. a 453. jegyzetet.

⁴⁶⁴ *Töpfer* 50; a két rendszer: *Alois Dempf*: *Sacrum Imperium*, München—Berlin 1929, 116—20.

⁴⁶⁵ E felfogás bibliai alapja: 2 Petri 3, 8. A hetedik évezred időtartamáról: *Collectanea*, i. kiad. 887—88.

⁴⁶⁶ *Collectanea*, i. kiad. 576—77: „Sex dies aerumnarum ab initio creati sunt, septimus requiei est, quorum singulis quibusque B. Cyprianus martyr millia annos tribuit. Quartus annorum mundi millenarius iuxta Eusebij calculum secundum Hebraicam veritatem supputatum completur anno Tyberij Caesaris sexto et decimo, in quo et dominus noster Iesus baptizatus est, coepitque praedicare euangelium regni, in signis et virtutibus. Quem annorum numerum Beda quoque in libro de ratione temporum erudite notavit, attestans dominum nostrum Iesum annunciasse mundo regnum caelorum peractis a principio mundi quatuor millibus annorum, qui sane numerus a principio mundi vsque in sextum decimum Tyberij colligitur, vt iam vltra dimidium sexti millenarij sumus.” Eusebius idézett helye: *Kirchengeschichte*, ed. *Eduard Schwartz* — *Theodor Mommsen*, I, 1903, 73; a „Hebraica veritas” Josephus Flavius, az evangéliumi passzus: *Luc. 3, 1. és 23.*

⁴⁶⁷ „Qui habet sensum, intelligat, quia magni Antichristi praecursores ii sunt haeretici quos modo seculum nostrum habet.” (Egyháztörténeti emlékek II, 315.)

⁴⁶⁸ Pseudo-Methodius idézi Luc. 6, 22—23 at. majd így folytatja: „Sic . . . persecuti sunt prophetas qui fuerunt ante vos. Qui autem sustinuerunt usque in finem, hic salvus erit et post tribulationem” (E. Sackur kiadása: Sibyllinische Texte und Forschungen, Halle 1898, 89). A birodalomról: „Grecia in occasione gladii et perditione vel corruptione et qui sunt eius habitatores in captivitate ducuntur. Romania corrumpitur et in occasione erit et convertuntur in fuga” (uo. 83). — A hetedik évezred: uo. 80. — Gyöngyösi a mohácsi csata leírása után mondja: „Nec draco quiescit donec et Germaniam subiiciat sibi” (Collectanea, 593). Az író I Petr. 4, 17-hez kapcsolódva (424) arról beszél, hogy a „turbatio” idején megszűnik a nyilvános istentisztelet. Az alap Pseudo-Methodiusnál, i. kiad. 88. — Nagy Sándorról (900): „nec eos quos fabulosa narratio vulgat ab Alexandro magno in partibus Macedoniae conclusos . . . possumus per haec nomina capere.” Vö. Pseudo-Methodius, i. kiad. 72—74. — Aytinger kiadása: Reuelationes diuine, Augsburg 1496.

⁴⁶⁹ Collectanea, i. kiad. 538: „non est vltra gustus spiritus in sermone nostro, quando philosophia praeualuit, vt argutiae plus quam pietatis habeat. Scindimus, diuidimus, euripis hilisque nostris excurrimus, et suspensam plebeculam sine vlllo pastu relinquimus. Videas iam perosque passim pro mercede docere Euangelion, quandoque etiam vita reclamante.”

⁴⁷⁰ „Potest per Balaam, et id genus sacerdotum capi qui sacram Deo militiam pollicentes, aulicam vitam deligunt, quod haud quaquam caret crimine, quorum consiliis in impia negotia saepe principes abutuntur.” (Uo. 117.)

⁴⁷¹ Uo. 301: „Quae omnia facta sunt ob peccatum christianorum praesertim ecclesiasticorum, qui in vniversum dediti erant auritiae, superbiae ac luxuriae, et Hieronymus super Micheam tractat, quibus vitiis et modo seculum in ipsis ecclesiasticis praesertim nimis abundat.” Gyöngyösi ezen a helyen az Apoc. 6, 8-ről beszél.

⁴⁷² Az Apoc. 8, 7 magyarázatánál: „per terram, et arbores, duo hominum genera describi videntur, Plebeiorum videlicet, et Principium: vt terra sint plebei, humiles, ac subiecti principibus, attendentes ad illos; arbores autem dignitate caelum. Terra nutrit arbores, sic et plebei principes. Arbores a terra eminent, sic magnates plebibus”. (Uo. 396.)

⁴⁷³ „Terra . . . terrena potentia Ecclesiae intelligitur, qua adiuta est ecclesia, quando Constantinus magnus occidentale imperium totamque Italiam in manus beati silvestri papae tradidit, ipse contentus orientali” (uo. 587). Vö. A. Dempf: i. m. 161—62, 559. Elszántan tagadták pl. a cseh táboriták (Fontes Rerum Bohemicarum V, 464; Fontes Rerum Austriacarum SS VI, 478).

⁴⁷⁴ Ignaz von Döllinger: Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters II, München 1890, 584—85. Hasonlóképpen: Stephanus Baluzius—Joannes Dominicus Mansi: Miscellanea II, Lucae 1761, 258, art. I. Olivi a status . . . generalis (vagy principalis) jelzővel használja (uo.; 259, art. VII; 270, art. LX). A ferences Apocalypsis kommentárjáról: R. Manselli: La „Lectura super Apocalipsim” a P. di Giovanni Olivi, Roma 1955, 177—236; összefoglalóan: Töpfer 217—32.

⁴⁷⁵ Olivi Arisztotelészről és averroizmusról: I. Döllinger: i. m. 554—55; R. Manselli: i. m. 206—10; Gyöngyösi: Collectanea, i. kiad. 538. (L. 469. jegyzet és Collectanea, 303.)

⁴⁷⁶ Az idevágó szövegek: *J. Döllinger*: i. m. II, 540—41, 559; *S. Baluzius—J. D. Mansi*: i. m. II, 261, art. 21, 263, art. 38; *Manselli*: i. m. 211; P. Olivi's Rule Commentary, ed *David Flood*, Wiesbaden 1972, 193, ahol Ferenc az „Angelus sexti signaculi”. Vö. ezzel Collectanea, i. kiad. 432: „Sextus . . . angelus tyrum gerit universonum, qui sub sexti sigilli apertione, pure et constanter Christum praedicasset, hoc est, sub Magno Antichristo.”

⁴⁷⁷ *J. Döllinger*: i. m. II, 530; *S. Baluzius—J. D. Mansi*: i. m. II, 259, art. V.

⁴⁷⁸ *J. Döllinger*: i. m. II, 572—73; *Baluzius—Mansi*: i. m. II, 267, art. XLV. Frigyes itt tehát nem a békecsászár. Vö. Olivi kortársaival: Alexander von Roes: Schriften, hg. v. *Herbert Grundmann—Hermann Heimpel*, Stuttgart 1958, 136; Cronica minor auctore minorita Erphordiensi, MGH SS XIV, 207.

⁴⁷⁹ *Döllinger*: i. m. II, 541, 567, 571; *R. Manselli*: i. m. 185—92.

⁴⁸⁰ *R. Manselli*: i. m. 220: „Ut autem verbis Ioachim utar, referamus et nos gratias ei [Deo] . . . orantes, ut si in aliquibus locis aliter locuti sumus quam ipse voluit, prestat indulgentiam delinquenti. Quod si est qui id corrigat, dum adhuc vivo, paratus sum suscipere correctionem. Si autem velox vocatio Dei subtraxerit ex hac luce, Romana ecclesia cui datum est universale magisterium, si qua indigna esse perspexerit dignetur, obsecro, emendare.” — Olivi iratait a ferences nagykáptalan 1319-ben, XXII. János pápa 1326-ban tiltotta be. (*R. Manselli*: Spirituali e beghini in Provenza, Roma 1959, 254; *Töpfer* 225.)

⁴⁸¹ Collectanea, i. kiad. 411: „viri perfecti: siue contemplatiui, et etiam poenitentes, in aliqua sui portione sub quarta tuba Eclypsim sustinuisse indicantur, corrupti per hypocritas, insanos homines, nomine solo christianos . . . Horum vitam multi ex piis abominantes, nolebant vltierius diuersari cum ipsis, sed deserta petentes soli habitabant: hi sunt duae partes syncerae . . . Per idem tempus florere sancti anachoretarum, quorum princeps erat beatus Paulus Thebaeus.”

⁴⁸² *R. Manselli*: La „Lectura super Apocalipsim” a P. di Giovanni Olivi, Roma 1955, 198—200; Olivinél: „sicut affectus exigit notitia intellectus nec ista notitia est sancta absque sancto affectu sic affectualis exercitatio et contemplatio anchoritarum et sanctorum illitteratorum eguit preclaro lumine doctorum nec illud preclarum esse potuit absque precellentia vite.” (*R. Manselli*: i. m. 199.) Ugyanilyen értelemben beszél Olivi a regulakommentárban (ed. *D. Flood*, 187—89).

⁴⁸³ Collectanea: i. kiad. 411—12: „Aliis per diem viri ecclesiastici intelligantur, vita et doctrina praeclari: per noctem commune vulgus, quod sine noticia scripturarum est. Ignorantia enim quaedam nox est: quibus opus est, vt stellae doctorum niteant suis fulgoribus.”

⁴⁸⁴ A mysticus Antichristus: *S. Baluzius—J. D. Mansi*: i. m. II, 269, art. LII—LIII; *R. Manselli* Spirituali e beghini c. kötetében Olivi híveinek vallomása (a III. függelékben).

⁴⁸⁵ „Ut autem multi reges pii, pontifices vel prophete precesserunt unum Christum, qui fuit rex et pontifex et propheta: ita multi reges impii et pseudoprophete praecedunt unum Antichristum qui se esse simulabit regem et pontificem et prophetam.” A hetedik király: „proprie dicitur Antichristus”. — Góg: „iste est ultimus Antichristus”. Az Expositióban: „In fine tertij [status] venturus est . . . Gog, et post ipse erit vltimus tyrannus et vltimus Antichristus.”

⁴⁸⁶ *J. Döllinger*: i. m. II, 569, 577; *S. Baluzius—J. D. Mansi*: i. m. II, art. XLIII; *Töpfer* 228—29.

⁴⁸⁷ Olivi is ismeri azonban a „nuntii Antichristi”, „nuntii et discipuli Antichristi” fogalmát, aminek jelentése: „pseudopropheta”. (*R. Manselli*: Spirituali e beghini. 282—87, Remedia contra temptationes spirituales c. iratában.) — Collectanea, i. kiad. 211: „multi hanc nuncupationem [Antichristus] promereantur, excellentius tamen ille in fine reuelandus: in quo vno veluti in capite censentur quotquot sunt aduersarij Christi”. Vö. uo. 620—21.

⁴⁸⁸ Uo. 508, 607; 844: „Talis erit vt propemodum exaequet illam, quam habituri sunt sancti post resurrectionem in caelesti patria”.

⁴⁸⁹ Uo. 487: „datur intelligi, magis abundare in hominibus vitia quam virtutes, in omni aetate et tempore ob procliuatatem naturae corruptae ad malum.”

⁴⁹⁰ „Frater Clemens facundus praedicator” (c. 59).

⁴⁹¹ I. m. ff. 154—55.

⁴⁹² C. 28, 52: 1473-ban Gergely „generalis prior commisit fratri Stephano Vicario de Thold, vt libros fratris defuncti sibi reportaret ad Chatka”. — C. 83: „In Libraria vsque ad mille florenos libri concremati sunt”.

⁴⁹³ Cs 20: Bereck „proprio . . . scripto inhiuit, alienari ab illo loco sub anathematis, vt patet ibidem”. — C. 68: „Sermones Joannis Episcopi scribens reliquit apud sanctum Ladislaum in Keekes”. — C. 83.

⁴⁹⁴ Cs 26: „reperitur in libro Constitutionum de Tornalya”. Egy további példányról: *Mályusz*: A pálosrend 6.

⁴⁹⁵ C. 54: Gyöngyösi még látta egy kódexét: „in vno librorum suorum scripsit se Lectorem Padwanum in Anno Domini 1411 [!]”.

⁴⁹⁶ I. h.: c. 59, 65, 57. *Mezey*: Codices, No. 98.

⁴⁹⁷ C 62; ugyanitt: „Eddidit et propijs manibus descripsit sermones populares”. Regulamagyarázatáról: *Mályusz*: Egyházi társadalom 260—61.

⁴⁹⁸ I. m. c. 62: „Frater Jacobus de Segeto (Ab 151/a: Seged), Doctor celeberrimus, qui erat Vicarius Prouincialis vltra Danubium. Is edidit multos sermones de tempore et de sanctis. Exposuit psalterium, cuius principium sic inchoatur: Psallam deo meo quamdiu sum, sepultusque est in Claustro de Wyhel apud S. egidium, vbi corpus suum integrum esse dicitur.”

⁴⁹⁹ *R. R. Post*: The modern Devotion, Leiden 1968, 173.

⁵⁰⁰ Az ab 151/c példányban Benger Miklós bejegyzése: „Pro hoc libro datus est Monasterio Chaktornensi alter, Petri Amati Apparatus ad Theologiam. Eamque permutationem ratam, gratamque habuit Conuentus. Actum A. D. 1743.” Előtte: „Pauli Primi Eremitae Monasterij <Chaktornensi ad S. Helenam > Lepoglaviensis Catalogo inscriptus 16 <72? >.” Ugyancsak a kötetben: „Iste liber pertinet ad Officium Generalatus Ordinis S. Pauli primi Eremitae.”

⁵⁰¹ *Vincze Gábor*: A pálosok irodalmi munkássága a XIV—XVIII. sz.-ban, MKsz 1878, 25.

⁵⁰² Uo. 26; megvan az OSZK-ban Oct. Lat. 669, ff. 1—3: „Praeconium Pauli primi patria Paulinorum per poetam Prigleuidem praecentum.” A p betűt valószínűleg a Paulus név miatt választotta a szerző.

III. A MAGYAR NYELV A LATINSÁG ISKOLÁJÁBAN

Minden hozzáértő tudja, hogy a magyar nyelvű irodalom műveléséhez alkalmazott rendszeres retorikát, poétikát és verstant a XVIII. század előtt írni sem próbáltak, s az ilyen tárgyú egyes megjegyzések sora is csak Sylvester Jánossal kezdődik. Jogos és megválaszolendő kérdés tehát, miért kerülhet szóba ebben az eddig latin tankönyvek és szétszórta fellelhető szabályok körét túl nem lépő s gyakorlati megvalósításukkal sem törődő könyvben a magyar nyelv középkori kritikátörténete. Lehet válaszolni, mégpedig elég egyszerűen.

Mindenekelőtt azzal, hogy elszórt teoretikus megjegyzések Sylvester János előtt is akadnak, csak éppen nem figyeltek fel rájuk, mert eléggé eldugottak, s ha régóta kiadottak is, némi kritikátörténeti tájékozottság és határozott irányú érdeklődés kell felismerésükhöz. Az így felszínre hozható anyag viszonylagos újdonságánál fogva valószínűleg nem lesz érdektelen, de valami sok sem: ha helyet kér is magának, az alábbi fejezet terjedelmét még nem magyarázza. Indokolja azonban ezt is az a körülmény, hogy az egész kritikátörténeti vállalkozás végső célja a magyar nyelvű irodalom művelése során vallott nézetek egész történetének feldolgozása; ide értve az előzményeket is, amik az első reflexiók feljegyzését lehetővé tették. A korábban tárgyalt latin teoretikus irodalom meghonosodásának és hazai továbbélésének feldolgozásával ezért nem több és nem más a cél, mint egy olyan irodalmi rendszer leírása, melyen a magyarban kialakult és hovatovább szabályokká emelkedett szokások alapultak.

Amilyen világos azonban a latin és a vulgáris nyelvű irodalom általános viszonya és a kutatás feladata, olyan homályosak a kapcsolat kimutatásának módjai és eszközei. További nehézség a külföldi szakirodalomból példának vehető összefoglaló művek hiánya és a hasznosítható hazai eredmények nem éppen nagy száma. Előmunkálatok és más irányú kutatásokból kritikátörténetbe átemelhető eredmények azért persze akadnak. Eltekintve most a Magyar Nyelv igen nagyszámú, jobbára apró cikkétől, a nyelvészeknél Pais Dezső Szegeden elmondott

nevezetes előadása óta¹ elmélyült stúdiumok tárgya lett a magyar irodalmi nyelv kialakulása, amely szoros kapcsolatban áll a kritikátörténettel; Bárczi Géza még 1947-ben a történeti nyelvjáráskutatást² indította el, amelynek eredményei különösen akkor értékesíthetőek, ha művelői gondot fordítanak az egyes írásművek (pl. levelek) szerkezetére és formális elemeire;³ Kniezsa István végül a középkori magyar helyesírás történetét írta meg, s eközben — egyebek között — ma már nagyon hézagosan ismert, de egykor jóval nagyobb számú, a hagyomány laza szálán összefüggő, nemegyszer nagy régiségű nyelvemlécsportokat és rétegeket mutatott ki vagy különített el egymástól.⁴

Az irodalomtörténészek között a magyar nyelvű irodalom kritikátörténetéhez Horváth János középkort feldolgozó szintézisében található a legtöbb anyag és gondolat, amiket, sajnos, máig nem nagyon bővítettek vagy fejtettek tovább.⁵ Horváth sem írt persze kritikátörténetet: elsősorban a stílus érdekelte, s még erről sem kívánt „kimerítő tanulmányt” írni. Felfigyelt azonban a magyar irodalmi terminológiára, s legalább „szemelvényes összeállítást” közölt a készletből; észrevette az idézés állandó formuláit, a prédikáció „előszámoló” jellegét (nyilván a divisióra és következményeire gondolt); elemezte a „vagylagos fordítások, szó-ikerítések és halmozások” szokását, mint a fordítói gyakorlat egyik jellemző eljárását. E részben retorikai és poétikai megfigyelések mellett a szövegállomány tudatos megőrzésére, más szavakkal az irodalomtörténeti hagyomány kifejlődésének kezdeti tényére mutatott rá akkor, mikor a magyar bibliafordításokról azt írta, hogy „itt már irodalmi nyelvahagyománnyal van dolgunk, szövegtszteleti jelenségével a nemzeti nyelvben”.⁶

A nyelvészeti szakirodalomból és az irodalomtörténetírásból összegyűjthető, általában alkalmi megjegyzésekből azonban még a leggondosabb munkával sem állítható össze az az anyag, amire most szükség van. Ha mindemellett mégis megkísérelhető a magyar irodalomkritikai gondolkodás első szakaszának legalább provizórikus felvázolása, elsősorban annak tulajdonítható, hogy a feldolgozásra váró anyag — a hasonló természetű némethez vagy franciához képest — nem éppen nagy, s ha megfelelő előmunkálatok hiányában kimeríteni a témát nem lehet is, kritikátörténeti szempontok érvényesítését megpróbálni és némi áttekintést adni nem egészen reménytelen feladat.

A latin és a vulgáris nyelvű írásbeliség kölcsönös viszonya azt követeli, hogy kapcsolatuknak vizsgálatába a magyarok mellett mindig bevonjuk a deák szövegeket. Különösen fontosnak ígérkezik továbbá annak figyelembevétele, hogy az irodalmi gondolkodás fejlődésének a legszorosabban össze kell függnie az írástudók rétegének kialakulásával, összetételének változásával és mindennapi tevékenységével: ennek a lassanként számszerűen is gyarapodó, utóbb az egyháziak mellett egyre

több világit magába foglaló, bizonyos munkamegosztást kifejlesztő s a latinban és a magyarban a szükségletek szerint egyformán járatos csoportnak a hivatali minőségben játszott szerepétől aligha választható el a magyar nyelvbeli irodalmi gondolkodás kibontakozása. Az utóbbi egy-két évtized kutatásai sok új adattal világították meg történetét, alig ismerjük azonban saját munkájáról vallott nézeteit: ezt kell a ránk maradt szövegek vizsgálatával valamiképpen körülírni.

A) A SZÓBELISÉG ÉS AZ ÍRÁSBELISÉG HATÁRAI

Horváth János a latin és a magyar nyelv középkori szimbiózisának történetében a „fejlődés lépcsőfokait” különböztette meg. Az elsőt „élő szóval előadott beszédek” állnak szerinte, „melyek valamely latin előképre támaszkodtak, de nem fordításai voltak annak, hanem csak emlékezetből való szabad tolmácsolásai. E fázisban a latinnak szövegnevelő hatása kevés, legfeljebb reminiscencia-mérvű. Ez mintegy irodalomkivüli érintkezése az élő magyar nyelvnek a latinnal, s természetesen tovább tartott az irodalom élénkebb megindulása és virágzása idején is.” A második lépcsőfok a fordításoké, „melyeknek első példája a Halotti Beszédet kísérő Monitio, tömeges képviselői a középkor végi kódexek.⁷ A latin hatása itt már szövegformáló jelentőségű s kivált kezdetben és a hivatalos egyházi szövegek fordításaiban igen nagy arányú... Mérsékeltőbb a későbbi szövegekben s a tanítás szabadabb műfajaiban. Ez utóbbiakban u. i. az eredeti szöveg tekintélye nem volt oly korlátlan, mint a hivatalos vagy éppen szent szövegeké, s szabadabb fordítást is megtűrt, vagy régebbi fordítás modernizálását, míg a szent szövegek (bibliai szakaszok) fordítása nagyrészt érintetlen maradt s archaizálódott.” A két szövegtípus olyképpen függ össze egymással, hogy „az irodalmon kívüli szabad tolmácsolás”, valamint „az irodalmi fordítás nyelvi eredményei kölcsönösen hatottak egymásra: ezéi részben kikerültek az életbe, amazéi a fordítás gyakorlatába szívárogtak vissza. Az irodalmi nyelvre nézve e folyamat magyarosító jelentőségű volt: a korai kódexek nyers, sőt különöc latinizmusai részben visszahúzódtak, leköszörülődtek hatása alatt s a középkor végére bizonyos egyensúlyi állapot állt be, valamelyes összegegyeztetése a nyelv eredeti és kölcsönzött formakincsének.”⁸

A meglehetősen hosszan idézett vélemény 1931 óta lényegében változatlanul érvényes,⁹ noha újabb átgondolásra késztető részletek akadnak a lassan fél százados nézetben. Első pillantásra is látható ugyanis, hogy a két „lépcsőfok” nem kronológiailag értendő: már feltételezés és lényegileg állásfoglalás, mégpedig a köztudott latin hatás egyfajta interpretációja; feltételezett sorrendjük ennek szempontjából

megkonstruált fejlődési fokozatosság, amely azon a prekoncepción alapul, hogy ha már a magyar irodalmi nyelv és stílus a latin hatás alatt fejlődött, sokkal modernebb tapasztalatok, pl. Kazinczy programja szerint a fordítás „szövegnevelő” hatásának jóval nagyobbak kell lennie, mint a szabad (szóbeli) tolmácsolásának.

Kérdés azonban, nem helyesebb-e a latin szövegek kétféle anyanyelvi megértetésének módját eleve adottnak, huzamosan egymás mellett létezőnek fogni fel, s a magyar írásbeliség teljes megszilárdulásáig (míg fölébe nem került a szóbeliségnek) közös név alatt tolmácsolásnak nevezni. Az biztos ugyanis, hogy a szóbeli tolmácsolás és az írásbeli fordítás két eléggé különböző művelet, de végtelen távolságra sem esnek egymástól, hiszen pl. jogi eljárásoknál pontatlanul rögtönözni nem lehetett, mert anyagi javak, emberi élet foroghatott kockán, s az élőszóban tanító pap ugyancsak nem mondhatott mást, mint amit a latin evangéliumban vagy rendjének ismertető szabályzataiban megírta talált.¹⁰ Nem szabad szem elől téveszteni azt sem, hogy ha nem minden nótárius vagy prédikátor fordított is magyarra, az már egészen biztos, hogy az alkalmankénti fordítók mind tolmácsoltak élőszóval, vagyis végső soron egyazon munkát végezték, ugyanazon iskolázáson mentek keresztül, s ugyanazon réteghez, a literátusokhoz tartoztak.

Ha mármost meggondoljuk, hogy a tolmácsolás századokon át az írástudók mindennapi munkájának számított, a magyar írásbeliség pedig igen lassan fejlődött, felvetődik a kérdés: nem sokkal inkább az írást élőbeszédbe és az élőbeszédet latinba átöntő literátusok felvett társadalmi szerepét és műveltségét kell-e döntőnek tekinteni az írásbeliség kialakulásában? Nem lassú, viszonylag későn meginduló laicizálódásukkal kapcsolatos-e, hogy bizonyos, kezdettől fogva meglévő szövegek archaizálódtak, mások viszont — a réteg világiasodási folyamatának előrehaladása idején — meglepő következetességgel modernizálódtak, s „a korai kódexek nyers, sőt külön latinizmusai részben visszahúzódtak, leköszörülődtek”? Sőt, továbbmenve: nem az történt-e, hogy a literátusok szóbeli, szabad tolmácsolatainak kétségtelenül magyarosabb nyelvi anyaga került be idővel az írott irodalomba, s okozta a középkor végi egyensúlyi állapotot, amiről Horváth János beszél? Végül pedig: tulajdonképpen nem fordítva zajlott-e le e döntő folyamat, mint Horváth János gondolta: a XV. század végének és a XVI. század elejének kétségtelenül létező írott nyelve talán nem is elsősorban az írásbeliségen belül alakult ki bizonyos stádiumig, hanem sokkal inkább a literátusok hivatali tevékenységgel összefüggő élőbeszédének „irodalmi kívüli” világában, amely — a középkori memorizálás óriási jelentőségét ismerve — sok olyan anyagot tartalmazhatott, amit ma kizárólag könyvekből tanulunk?

Az ötletek próbája persze a gyakorlat: a tolmácsolásról elmondottak esetében annak vizsgálata, hogy az írásban fennmaradt fordított szövegek mekkora szilárdságot tanúsítanak az élőbeszéd hatásával szemben, s hogy nyelvük (Horváth János kifejezésével), a „könyvnyelv” valóban „nemcsak szókincsében, hanem formáiban is” teljesen elütött-e mindenfajta élőbeszédtől.¹¹

1. Nyílt és zárt szövegek a magyarban

Aligha lehet tagadni, hogy a Jókai-kódex nyelve olyannyira „könyvnyelv”, hogy latinja nélkül gyakran nem érthető. Nem is annyira régisége miatt, hanem mert fordítója a magyart teljesen a latin rámásjára húzta, s ezt az akkori olvasónak (vagy hallgatónak) éppúgy éreznie kellett, mint ahogy a mai kutató megállapíthatja. Félreérthető még a jóval későbbi Cornides-kódex is, ha nem olvassuk bilingvis kiadásban szövegét.¹² Ha a „könyvnyelv” azt jelenti, hogy az előbbi kódex nyelve „nyers, sőt külön latinizmusai”-val távol áll az élőbeszédtől, a kifejezés helyes. Ebben az értelemben könyvnyelv még a Cornides-kódexé is, bár meg kell jegyezni, hogy ebben és a szóvá tett esetben a félreértést az okozta, hogy a középkorban magyar nyelven nem tudtak beszélni filozófiáról.¹³ E hiány mindenekelőtt szókészleti fogyatékoságot árul el; megbocsátható, ha arra gondolunk, hogy a magyar bölcséleti terminológiát Apáczai Csere János és Martonfalvi György próbálkozásai után csak a XIX. században tudták megalkotni. A nyelvészek a kor „könyvnyelvének” állapotáról beszélve nem is a lexikális viszonyokat veszik döntő ismérvnek, hanem azt, hogy „a hangtani és alaktani egységesülés ... nem indult el”, ilyenről inkább „csak a mondattan szempontjából lehet szó”, „egyéb téren legfőljebb halvány jelei mutatkoznak egy írott nyelvi norma kódös alakulgatásának”.¹⁴ Némileg hasonló a helyzet a szövegek terén, amelyeknek szilárdsága az irodalmi gondolkodás bizonyos fejlettségének, ingadozása fejletlenségének jele.

Korántsem arról van szó, mintha a pontos másolat fogalma és példái hiányoznának: a latin írásbeliségben állandó gyakorlat az oklevelek átírása, a liturgikus szövegek másolása, s ilyen esetekben nagyon ügyeltek a hűségre; még arról sem, hogy a magyar kódexirodalomban nincsenek szó szerint átírt szövegek, amelyek csak a helyesírás bizonytalansága és a nyelvi norma hiánya miatt különböznek egymástól. Legfeljebb azt lehet megjegyezni, hogy egyes másolatok hanyagul készültek, s úgy látszik, senki sem ellenőrizte betű szerinti pontosságukat.¹⁵ Elég sok azonos fordítás többszörösen megmaradt szövegének összevetése után az a benyomás alakul azonban ki, hogy a magyar írásművek általában sem öröklődtek tovább szó szerinti hűséggel:

eltérések, egymástól olykor messze eső változatok bőven akadnak, s az eltérésekből a továbbalakulás bizonyos tendenciáira lehet következtetni. Mind a meglehetősen cseppfolyós halmazállapotot, mind a variánsokból kikövetkeztethető irányzatot elég meggyőzően érzékelteti a következő, voltaképpen nem nagyon különböző párhuzamos szöveg, amelynek latin eredetije Kempistól¹⁶ való:

Debreceni kódex 275

*Minden te dolgaidba es tetem-
menidben az veget meg neziéd es
gondoliád miken allaz az zorros
ítele biro elöt kinec semmi ninchen
el eneztetven es titkoltatvan. ki
aiandococval meg nem engezteltetic
sem magamentessöket nem vezzen.
de ammi igaz azt iteli O zegen
navalias hit bizös mit felelc az vr
istennec minden te gonossagidat iol
tdonac. ki lam nemikorön felöd a
meg haradeth emberneç orçaiat.*

Lobkowitz-kódex 61—62

*Mindön nemv teteme'nnödbe es
nyvelködetödben az veget meg te-
kinched es neziéd: es mykepen az
soros itelő byronac elöte allas: kinec
semmy el nynchen tytkoltatvan. ky
aiandekokak meg nem engezteltetyk:
sem maga mentesöket nem vessön. de
ammi igaz ast itely O navaias hyt
bynös myth fel'eels. mondas. az vr
istennek mindön: gonossagidat
tdonac ky nemykorön rettegöd es
felöd az meg haragvth emborneç zö-
meliet es orçaiat.*

E passzusban akad közönséges másolási hiba (bizös — bynös) vagy más olyan eltérés, ami annak vehető (tetemmenidben — teteme'nnödbe); a különbségek feltűnőbb és legnagyobb része azonban csak úgy magyarázható, hogy a szöveg könyvről könyvre terjedése közben lassanként tovább formálódott, mégpedig a latin eredeti minden további befolyása nélkül.¹⁷ Amit a fordító kiadott a keze alól, afféle átlagos középkor végi fordítás (normálszöveg) lehetett: hűséges az eredetihez, tele a korra jellemző vagylagos megoldásokkal, latinizmusokkal, szó szerint azonban biztosan nem azonos egyik ma ismert változattal sem.

Több másolatban megmaradt ekkori magyar szöveg eredeti állapotának rekonstruálásával eddig nem nagyon foglalkoztak, — nem feladat most sem: eldöntetlen marad tehát, hogy mindjárt az első mondatban a latin „res” kétféleképpen megadott értelmezése közül melyik megoldás való a fordítótól, s nem tartozik ide, hogy ugyanitt miért csak az egyik ige azonos mindkét helyen. Elég valószínű viszont, hogy ahol akár egyik, akár másik szövegben egyetlen latin szónak két magyar felel meg, s ezek azonosak, mindegyik a fordítótól származik, mert hiszen a szövegek egyeznek; ha csak az egyik egyezik, a közös származik tőle — az azonosság miatt. Eppen ebből világos viszont, hogy a duplikátumok

helyettesíthetők, variálhatók, sőt, az adott esetben számokban kifejezhetően el is hagyhatók voltak. „Csiszolódott” változat tehát a Debreceni kódexben a „felöd”, az „orchaiat” és a „felelcz”, melyeknek a Lobkowitzban „rettegöd es felöd”, „zömeliet es orčhaiat”, valamint „fel’eels mondas” a megfelelője; ugyanakkor az utóbbi kézirat „el nynchen tytkoltatvan” szavai helyett az előbbiben „nynchen el eneztetven es titkoltatvan” olvasható. A különbség a két szöveg között abban áll, hogy a Debreceni kódex az idézett néhány sorban kettővel több duplikátumot ejtett el, mint a Lobkowitz.

A kettőzés elhagyogatásának határozottabb hajlama mellett az első helyen említett másolat azzal tűnik ki, hogy több olyan egyszavas betoldást tartalmaz („zegen” — „zegen návalias”; „tudonac” — „iol tudonac”; „ki” — „ki lam”), amelynek semmi köze a latinhoz, s a magyar nyelv már kialakult fráziskészletéből a kész fordítás sugallatára került a szövegbe. A „nyavalyás hit [= ostoba] bűnös” szavaknak Kempisnél *miserrime et insipiens peccator* a megfelelője, melyben a „nyavalyás” a *miser* ekkori pontos jelentése — szabályosan csatlakozott a „bűnös”-höz és a „világ”-hoz.¹⁸ Ugyanebben a minőségben használták azonban a „szegény”-t is,¹⁹ és mikor valaki a „nyavalyás” mellé ezt is odairta, nem tett mást, mint az eredeti *insipiens*-ről már mit sem tudva, a másik, magyarban lehetséges jelzőt alkalmazta. Nem kétséges, hogy fordításról az adott esetben beszélni már nem lehet; leszögezhető viszont, hogy az első magyar interpretátor azzal értelmezte a latin szót, amit nyelvében (adott sablonként) készen megtalált, s a két másolat abban különbözik egymástól, hogy az egyikben csak az egyik, a másikban mindkét további lehetséges magyar jelző megtalálható hozzá.

A jelenség abba a csoportba tartozik, amit Horváth János „szóhalmozás”-nak nevez, és nem „egyszerű formátlanság”-nak tart — teljesen helytállóan. Verset elronthat ugyan szóáradat, de „kódexeink . . . szebb helyei is rendszerint a halmozás valamely válfaját képviselik”.²⁰ Ami azonban stílustörténeti szempontból érdem (esetleg csak érdem forrása) lehet, a kritikátörténetben annak példája, hogy a leírt magyar szöveg a középkorban meglehetősen szabadon változtatható, vagy (kissé általánosítva) bizonyos részei: mármint a duplikátmegoldások mellett azok, amelyek sztereotip fordulattá váltak, meglehetősen önkényességgel variálhatók.

Két további toldalékszóból a változtatások más típusaira lehet következtetni. Az egyiknek háttere első pillantásra áttekinthető: ha valaki „ky nemykoron rettegöd es felöd” helyett ezt írta: „ki lam nemikoron felöd”, egészen biztosan személyhez vagy inkább egyetlen személyre redukált publikumhoz intézett szóbeli előadás kialakult szokásának engedett, amelyben (eszerint) meglehetősen otthonosan érezte magát. A második esetben „mindön: gonossagidat tvdonac”

helyett „minden te gonosságodat iol tvdonac” áll: a szöveg hagyományozása során senkinek nem jutott eszébe, hogy a magyartól idegen mondatszerkezeten változtasson, megtoldotta viszont valaki két nyomatékosító s a beszédbeli jóhangzást támogató szócskával.²¹

A helyzet nem kivételes. A szövegek állapotának hasonlóképpen ingatag volta állapítható meg, ha Kempis *De imitatione Christi*jének e kis részlete után egy másik elmélkedő mű, Bonaventura *De perfectione vitae*-je²² ugyancsak egy szerző keze alól kikerült fordításának másolatait vetjük egybe. Ebben is akadnak „és”-sel, „avagy”-gyal összekötött szókettőzések, melyek valamelyik magyar szövegből kihullottak;²³ jelzők, melyek a latintól teljesen függetlenül csúsztak be, és makacsul tartották magukat, akár személyeket, akár fogalmakat kísérjenek: „áldott” vagy „édes” Jézus,²⁴ ugyancsak „áldott” és emellett „úr”, „mindenható”, „örök” az Isten,²⁵ „ájtatos” és „szent” a latinban egyszerűen Bernardusként említett Bernát,²⁶ és szinte kivétel nélkül „szent Ágoston doktor” Augustinus. A jelek arra mutatnak, hogy e bizonyos változatosságot megengedő és feltehetőleg régi idők óta²⁷ munkált jelzők nélkül bizonyos szavakat használni sem lehetett akkoriban.

E nagyobb szövegrészen kimutatható variánsok pontosan megegyeznek a Kempis-fordítás néhány mondatán megfigyelt, élőszóából eredő elemekkel, sőt teljesebbé teszik azokat. Bonaventura magyar szövegében ugyanis egymást éri az „azért” és a „no azért”, ami a latinból teljesen hiányzik,²⁸ de a magyar beszédben annyira általánosan kedvelt, hogy Kempis magyar fordítója a különálló elmélkedési pontokat ezekkel igyekezett folyamatos szöveggé alakítani. Szóbeli érintkezés tartozéka a megszólítás, amit feltűnő bőséggel adnak vissza a fordítók, ha eredetijükben rábotlanak, s alkalmazták ott is, ahol latinjukban nem található. Bonaventura „dilecta mater” kifejezése pl. a magyarban olyan szóhalmaz lesz, amit apácáknak prédikáló papok használhattak nap mint nap, s csakugyan szó szerint egyezik a szentbeszédek elején szokásos „charissimi” megszólítás magyar megfelelőjével.²⁹

Az elmélkedések fordítói szorosan igyekeztek visszaadni ugyan eredetijüket, észre sem vették latinizmusaikat, de hasonlóképpen gondolkodás nélkül beengedtek szövegükbe olyan kifejezéseket, amelyek a szóbeli tanítás nyelvében a latin fordulatok magyar megfelelőiként alakultak ki, s az anyanyelvben mintegy reprezentálták azokat. A másolás során aztán a nyelv eme rétegéből mind több elem szüremkedett be az írások nyelvébe, lassan „csiszolva” és némileg az élőbeszédhez szelédítve azt. Úgy látszik, a latin eredeti egyik, alkalmilag lerögzített alakjának tekintették ekkoriban még a magyar elmélkedő és imaszöveget, melynek érvényessége általában egyetlen kódex tényleges használati idejével esett egybe.

Hasonlóképpen csiszolódtak a narratív szövegek, amelyek egy másik nyelvi rétegbe, a magyar elbeszélés akkor szokásos módjába engednek betekintést, s helyenként világiasabb tartalmuknál fogva lehetővé teszik annak megállapítását, hogy kik között élt a tanító papságon kívül az írott szövegeket állandóan továbbalakító élőbeszéd. Az ez irányú elemzés céljából a „tunyán és resten” zsolozsmázó barátok kísértetkolostoráról szóló példát választottam. Közvetlen latin előzménye ismeretlen, fennmaradt változatainak és egyben másolatainak száma mindössze három:³⁰ az egyik körülmény nehezíti, a másik könnyíti az elemzést.

A variánsokat figyelembe véve úgy látszik, hogy a *Példák Könyvében* olvasható, időrendileg is első (1510) textus közelebb áll a fordító keze alól kikerült műhöz, mint a Nagyszombati kódexé (1512—13) és az Érsekújvárié (1530—31), melyek egymással közelebbi rokonok, mint bármelyik külön-külön a *Példák Könyvével*, de mindkettő őrzött meg belőle önállóan sajátosságokat. A kezdőszavak alapján „Valának két doktorok” (*Példák Könyve*) és „Vala két doktor” csoportról (Nagyszombati k., Érsekújvári k.) lehet beszélni: az egyik még tartalmazza a latinos többes számot, a másiktól a másolások során kivesszett.³¹ E ma talán nagy jelentőségűnek érzett nyelvi változtatás azonban a maga korában nem nagyobb fontosságú, mint hogy jelzők csúsztak be vagy határozók variálódtak az akkori lehetőségek határait kimerítve,³² s csupán a narráció módjára vet némi fényt egy ismétlődő kifejezés későbbi elhagyása is.³³

Számunkra legfontosabb az „uraim” szó, amely az Érsekújvári kódexben „jó” jelzőt kap, és a *praedictus* értelmű „megmondott,” „mondott”, mert mindkettő világi összefüggésben használatos elsősorban.³⁴ A Várdai Aladártól származó legelső magyar nyelvű misszilis levél (1486) „Én jó uram” megszólítással kezdődik, az ismert emlékek számához képest később sem ritka;³⁵ még nemesasszonyok (*domina*) is megkaphatták e jelzőt,³⁶ melynek latin megfelelője *magnificus, egregius, nobilis, optimus, generosus*. A mai „fentnevezett, fentemlített” értelmű másik kifejezés egyházi vagy világi eredetéről lehetne vitatkozni. Valószínűbbnek az utóbbi látszik, mert latinja oklevelekben gyakoribb, bizonyos esetekben elkerülhetetlen: innen származhat, hogy a „kísértetkolostor” példájában előforduló magyar változata más kódexekben ugyancsak megtalálható; másféleképpen elő sem fordul ekkoriban.³⁷

Az elmondottakból, gondolom, legalábbis valószínűnek látszik, hogy ama literátus réteg, amelynek élőbeszéde az írott szövegek állandóságát oly bizonytalanná tette, egyháziakból és világiakból egyformán verbuválódott. Az utóbbi társadalomtörténetből jól ismert tényért³⁸ persze kár lett volna szövegeket elemezgetni hosszan, ha most a régi tételhez nem tehetnők hozzá, hogy általános funkciójukhoz hasonlóan a literátu-

sok nyelve sem különült még el egymástól a réteg egyedeinek hovatar-
tózása szerint. Egy legenda szinte kétségbevonhatatlanul egyházi fordító-
ja a katonai és lovagi terminológiában árul el meglepő tájékozottságot,³⁹
más szerzetesek az igazságszolgáltatásban bizonyulnak járatosaknak;⁴⁰
az érem ellenkező oldalán viszont az áll, hogy világi ember imakönyvet
másolt.⁴¹

2. A literátus réteg csoportnyelve

E nyelvileg és irodalmi műveltség tekintetében meglehetősen egysé-
ges literátus réteg élőbeszéde volt tehát, ami a kódexirodalom és a többi
középkori emlék írott magyar nyelvét állandóan befolyásolta. Nem a
mindennapi és mindenféle tárgyú beszéde persze, hanem az, amit a
bírószági tárgyalásokon és a szószéken, tolmácsolás és vallási tanítás
közben, hivatali minőségben használt. A latin szövegek tolmácsolása és
megértetése folyamán, századok során kellett kifejlődni annak a talán
egyszer megmérhető nagyságú nyelvi készletnek, amely a kódexekben
és más írott emlékekben meglepő állandósággal tér vissza. Hangsúlyozni
kell, hogy a fejlődés a hivatali funkcióban elhangzó élőbeszédben ment
végre, és vezetett bizonyos formulákhoz, amelyekben a szabályozódó
nyelv és stílus első csiráit kell látnunk. Ki kell emelni azt is, hogy e
szóbeszédben végbemenő szabályozódás csak a nyelv ama rétegére
terjedt ki, melyet latin szövegekkel kapcsolatban, bizonyos helyzetek-
ben kellett és lehetett használni: sztereotip fordulatokra, adott esetben
alkalmazható, sőt elvárt és elkerülhetetlenül alkalmazandó szerkezetek-
re.

Mint hogy a középkori magyar nyelv eddig meglehetősen elhanyagolt
vagy legalábbis nem kellőképpen feldolgozott rétegéről van szó, a
további körülhatárolás feltehetőleg nem lesz felesleges. Ez a kuriális és
templomi nyelv egyáltalán nem „irodalmi”, mert a nyelvjárási sokszí-
nűség korántsem tűnt el belőle; nem nevezhető köznyelvnek sem,
minthogy csak egy szűk literátus réteg tudta alaposan és beszélte jól, s ez
is csak akkor, mikor tanult társadalmi funkcióját látta el. Írott nyelv
annyiban, hogy az irodalomban jártas tollforgatók kétségtelenül ennek
készletét alkalmazták műveikben, — már amikor írniuk kellett. Legta-
lálóbban talán a XV—XVI. század fordulójára már meglehetősen népes
literátus réteg csoportnyelvének mondható, mely sajátos helyet foglal el
a szóbeliség és az írásbeliség határmezsgyéjén.

Filológiaiilag a *Halotti Beszéd* (ifj.) Horváth János által feltárt
utóéletéből, de a józan okoskodás alapján is meglehetősen világos, hogy
a legvandálabb könyvpusztítás és a legbűnösebb hanyagság sem
semmisíthetett meg nyomtalanul minden magyar nyelvű könyvet a

Jókai-kódex előtti időből, és nem tüntethetett el minden misszilis levelet az 1486 előtti évekből, ha a papság korábban legalább alkalomszerűen leírja magyar beszédeit, ha a szerzetesi közösségeknek szánt fontosabb közlések (regula, statútumok) nem szóban hangzanak el, s ha az írástudatlan nemesurak nem íródeákjaik tollára és tolmácskészségére támaszkodva leveleznek egymással. Eme általános gyakorlat miatt nincsen ma sejtelmünk sem róla, hogyan tanították a falusi papok híveiket a Miatyánkra és az Apostoli Hitvallásra az Árpádok korában. Úgy lehet, tanításaikat a Pater nosterrel és a Credoval egyetemben még csak egészen kivételesen írták le, ha ugyan egyáltalán valaha is leírták, mert tisztán hallás után tanultak, és emlékezetből szónokoltak. Nagyon valószínű továbbá, hogy két-három évszázaddal későbbi utódaik ugyancsak nem fogalmazták meg prédikációikat, hanem csak glosszázták a latin mintaképeket, s legfeljebb a beszéd divízióját vagy a nehezebb, fontosabb szavakat igyekeztek magyarul emlékezetükbe vésni.⁴²

A literátus réteg bizonyos alkalmakkor szükségképpen használt nyelvévették át lassanként írásba, s váltották át a „könyvek nyelvénév” a XIV—XVI. század magyar fordítói. Az élőbeszédből való lehet már a Jókai-kódexben *charissimi* értelemben használt „dragalatos” kifejezés,⁴³ s a szóban forgó csoportnyelv ingadozására utal, hogy a *fratres* két változatban („barátim”, „atyámfiak”) fordul elő benne.⁴⁴ Éppenséggel nincsen kizárva, hogy az első nagyobb terjedelmű magyar nyelvű irodalmi mű egyes történeteit nemegyszer tolmácsolták már latinból, amikor végre írásba foglalta azokat valaki; még valószínűbb, hogy leírásuk után, a már írott szöveg mellett élőszóban is tovább éltek. Már Katona Lajos észrevette, hogy „a Virginia- és ... a Simor-codex archetypusa ... az Ehrenfeld- [Jókai-] codex hatása alatt állott. Erre vallanak egyes, a Virginia- és az Ehrenfeld-codexben feltűnően egyező fordulatok kivált ott, ahol Szt. Ferencnek mintegy a kegyelet őrizte szavai a többiekénél archaikusabb színükkel ütnek el a különben már sokkal fejlettebb nyelvtől.”⁴⁵ Ha kellőképpen figyelembe vesszük, hogy a régi fordítás helyett lényegében teljesen új készült, az archaikus vonásokat a Jókai-kódex szövegszerű hatása helyett egyszerűbb azzal magyarázni, hogy a Virginia-kódex írásba foglalója élete során számtalanszor hallotta, kívülről tudta Szent Ferenc életének egyes epizódjait, és részben a novíciusmester felügyelete alatt álló, nemzedékről nemzedékre szálló élőszóbeli hagyományt örököltette meg, mikor helyenként az ősi szövegre emlékeztető módon fordított.

Nem szabad ti. szem elől téveszteni, hogy a literátus réteg élőbeszéde olyan nyelv, amely, mint a középkor „könyvnyelvének” alapja, egyzersmind első lépcsőfok is az irodalmivá emelkedés útján. Fő funkciója a latin szövegek hű megértetése: innen az a vonás, hogy híven

ragaszkodik eredetijéhez, de szakadatlanul termeli és csiszolja a latin kifejezések nem is annyira hű fordításait, hanem inkább magyar nyelvi reprezentánsait (jó uram); minthogy az irományok latinságából egyetlen szót sem értő közönség tájékoztatását szolgálta, nincsen benne idegen szó: legfeljebb olyan, ami teljesen átment az anyanyelvbe.⁴⁶ Mi több: e különböző területeken működő literátus réteg még arra is képes volt, hogy korábban lefordíthatatlan latin szavaknak magyar megfelelőt találjon,⁴⁷ terjedni kezdő latinokat anyanyelviekkel helyettesítsen⁴⁸ — a tudatos purista törekvés legkisebb nyoma nélkül —, s ma határozottan „népnyelveknek” ható fordulatokat meghonosítson.⁴⁹

A literátusok nyelve szoros kapcsolatban állt ugyanis a csoporton kívül beszélt nyelvvel, s a prédikáló pap vagy a deák nyilvánvalóan azt beszélte, ha nem hivatalos funkcióját látta el. Mikor azonban a szószékre vagy a bíróság színe elé lépett, vagy társaságba telepedve hivatali ügyeiről beszélt, helyzete, szerepe és csoporttudata a „népnyelv” használatát korántsem engedte korlátozatlanul, sőt, feladata éppen abban állt, hogy mindennapi nyelvét a latin szintjére emelje. Alighanem ennek tulajdonítható, hogy a középkor verses és prózai proverbiumoktól hemzsegtető latinságából sok közmondás került át a magyarba; olyan mennyiségű s feltehetőleg a XIII. századdal kezdődő korszakban, hogy a XVI. század végén Baranyai Decsi János Erasmus példája nyomán latin—magyar közmondásokból egész könyvet tudott összeállítani.⁵⁰

Ha elfogadjuk azt a nézetet, hogy a „könyvnyelv” részben a literátus réteg egyre fejlődő élőbeszédének írásbeli megjelenési formája, egyáltalán nem lesz állítható, hogy fordulatai, sztereotippé merevedő kifejezései az írásbeliség szférájában alakultak ki, és benne emelkedtek uralkodó helyzetbe. A szó- és írásbeliség e sajátos kapcsolatának korában nem lenne helyes azonban feltételezni, hogy az írásban lefektetett szövegnek hagyományképző ereje nem volt, hiszen a bibliai szövegekről már régen bebizonyították: az átdolgozó azzal a szándékkal is vehette kezébe a tollat, hogy az írásban rögzített magyar szöveget javítsa, ami az elmondottak szerint nem jelenthetett mást, mint közelebb hozni az írásos tradíciót a szóbeli ige hirdetés ott és akkoriban dívó szokásához. Munkájának illetően beállítása a legkevésbé sem cáfolata a „nyelvhagyomány” létezésének, de alkalmas a szó- és írásbeliség kapcsolatát illetőleg néhány megállapításra. Először is arra, hogy az írott szöveg már hathatott az evangélium élőszóbeli tolmácsolására: talán tanították, de mindenesetre tanulmányozták, ha már az eltérő szóbeli gyakorlat miatt és helyesbítés céljából átdolgozta valaki. Még fontosabb a második megkövethető nézet: az átdolgozás az adott esetben a modernizálással azonos, s ha ez így van, a munka a szövegtiszteltet megléte mellett azzal éppen ellenkező értelműnek is felfogható.

Mi az oka azonban, hogy az Írás szentnek tartott és szinte a mai napig archaikus magyarsággal ismert szövegét megújítani merték? Meglehetősen korai időpontban méghozzá, s ezen felül olyan korban, amikor más, igen régi vallásos textusokat szinte változatlan régiességében őrzött a hagyomány. Úgy gondolom, a megoldás ama literátus rétegben keresendő, amelynek hivatali minőségben használt nyelve az írott nyelv egészét meghatározta, azon belül is a csoport összetételének megváltozásában; még világosabban szólva: történetében, amely megértetheti a magyar irodalmi gondolkodás szövegformálásban megmutatkozó lassú emelkedését: a folyamatot, amelynek végén már tudatosan alakított művek, középkori értelemben önálló könyvek állnak.

B) A MAGYAR SZÖVEG FELSZABADULÁSA

1. Archaikus szövegek

A rendelkezés, amely szerint minden templomos falu papjának a Miatyánkot és a Hitvallást magyaráznia⁵¹ kellett, egészen nyilvánvalóan magában foglalja, hogy a megfelelő magyar szövegeknek már akkor meg kellett lenniük. Sajátos, de a gyakorlatra gondolva könnyen érthető, hogy magyar *Halotti Beszéd* már 1200 tájáról van, a legkorábbi magyar Miatyánk viszont csak 1400 utánról való, egy másik szövege meg még fiatalabb feljegyzésből ismeretes: a keresztény vallás e legfontosabb textusait minden klerikus oly biztosan tudta kívülről, hogy leírásuk teljesen feleslegesnek látszott; amikor meg végre papírra vetve bukkannak elő, szinte bámulatos régiességükkel tűnnek ki, amit — némi változás után — mind a mai napig őriznek.

Különös, de így van: a Miatyánkot a kódexirodalom korában „Pater noster”-nak hívták,⁵² ahogy az Üdvözlégy neve is „Ave Maria”. Úgy látszik, kezdetben egyedül szövegét igyekeztek áttenni: minden egyéb mellőzhetőnek látszott, s a zárt körű papság latin ismeretanyagára maradt. Szövege — pl. a német Miatyánkkal teljesen megegyezően — a leghűbb fordítás, ami a magyar nyelv eszközeivel elkészíthető. Kezdő mondatának latinossága alig tűnik fel, mert azóta sem változott, és megszoktuk; elképesztő ellenben a *panem nostrum quotidianum* szó szerinti visszaadása „mi kenyérünket mindennapját” formában, pedig kivételesen ez a változat is egészen a XX. századig élt tovább.⁵³

Hangokig menő összehasonlítás kell annak megállapításához, hogy a XV. századi magyar Miatyánk a nyelvjárási eltérésektől eltekintve sem volt teljesen azonos szövegű; nem túlságosan kiterjedt szakirodalmi és nyelvtörténeti ismeret is elegendő viszont valamennyi ránk maradt szöveg régiességének észrevételéhez.⁵⁴ Külföldi analógiákat (pl. az

említett német Miatyánkot) ismerve nem nehéz továbbá rájönni, hogy a legősibb szövegnek annak kell lennie, mely legszolgaiban hú a latinhoz. Ezért lehet feltételezni, hogy a Münchener kódexben álló és egyedül itt előforduló „miként es mű” (sic ut et nos) az ősi szövegállományba tartozott, ha többé nem is fordul elő; ugyancsak oda a „miként mennyben és földön” (sic in caelo et in terra), amelyet viszont — a fennmaradt szövegek szerint — elsőnek a Münchener kódex fordítója helyettesített más megoldással. Az ember azt gondolhatná, egyedül maradt egyéni kísérletével, ha nem látná viszont ugyanezt Pesti Gábornál és Sylvester Jánosnál, — már csiszoltabb változatban.⁵⁵

Ez utóbbi megfigyelésből az következik, hogy az akkori magyar Miatyánk még több változatban létezett, mint ahány eltérő másolat ismeretes, az előbbiből meg az, hogy az ősi szöveg bizonyos fokú modernizálódása a XV. század elején már megindult. Kérdéses persze ezek után, hogy a Münchener kódexben álló új megoldás a fordító leleménye-e, vagy már készen volt a literátus réteg valamely tájon élő csoportnyelvében, mielőtt írásba örökítődött. Ha a *Huszita Biblia* fordítóinak nagyfokú tudatosságát és bátorságát vesszük figyelembe, az előbbi eshetőség a valószínűbb; ha arra gondolunk, hogy ugyanez a szöveg más helyen igen régi változatot őrzött meg, és ebből kivehetően az írók a szövegjavításban korántsem voltak egész következetesek, a második feltevés látszik elfogadhatónak. Erre mutatna az a körülmény is, hogy az először itt olvasható megoldás Pestinél és Sylvesternél újból felbukkan, s hogy a két humanista egyetlen eltérése (miként — miképpen) még a Münchener kódex előtti időből való. E megfontolás alapján bizonyos joggal vethető fel az a gondolat, hogy a modernizálódás folyamata az írásos emlékeknél korábban indult meg; legalább akkor, amikor a kódexirodalom — ha szabad mondani — általános jelenséggé kezdett válni, s amikor a csak egyháziakból álló literátus réteg egyre növekvő mértékben keveredett világiakkal.

Első pillanatra merő kombinációnak látszik, de mégiscsak felvethető: e vegyes összetételű rétegben az egyházi rész ragaszkodott a hagyományos formához, az egyházi reformszárny és a világiak a modernizálás felé húztak, s a régít és az újat feltűnően keverő XV—XVI. századi szövegek a két elem vegyülésének bizonyos arányára utalnak, amelyben a megformálásban mutatkozó következetlenség az irodalmi gondolkodás később még részletesebben tárgyalandó ingadozására, bizonytalanságára utal. A sajátos állapot akkor szűnt meg, amikor a literátusok között a világiak jutottak vezető szerephez. Fellépésük egészen új korszakot jelöl a Miatyánk történetében: ha igen különbözőképpen dolgoztak is, valószínűleg egymástól függetlenül iktatták be a bántó „kenyerünket mindennapiját” helyett a „mindennapi kenyerünket” kifejezést.⁵⁶

Az Apostoli Hitvallást mindössze két másolatban őrzik kódexeink; két másik szöveg bizonyos egyezései arra utalnak, hogy ezeket íróik is kívülről tudták.⁵⁷ Bizonyos, hogy mindkét szöveg igen régi. Nem sokban térnek el egymástól,⁵⁸ de eltéréseik merő tévedésnek sem tulajdoníthatók, mert ugyanazon variánsok rokon szövegekben is előfordulnak (feszül, mindenható, onnan).⁵⁹ Az ősi formának itt is az tekintendő, amely a legtökéletesebben fedi a latin eredetit (pl. onnan jövendő), vagy amelyen nem látszik a szenvedő forma elburjánzásának jele (feszüle—feszítették, születik—születék—születtették); csiszolódás a legnyersebb deákosságok élőbeszéd felé közelítésében mutatkozik (jövendő, megjövendő, leszen jövendő, leszen megjövendő, leszen eljövendő), mint a Miatyánknál. Az emlékek összképét az archaizmusok helyenkénti érintetlensége (Jézusban Krisztusban, Poncio Pilatus stb.) mellett a csoportnyelv hatásának előnyomulása jellemzi, mely tovább hordozhat idegenszerűségeket, s maga a behatolás sem következetes, radikálisnak meg éppenséggel nem mondható.

A Tízparancsolat magyar fordításainál figyelembe kell venni, hogy a középkori egyház által hirdetett szöveg Mózes könyvén (Exodus) alapul, de a mindennapi használatra alaposan megrövidítették. Ilyen található latinul a Gyöngyösi kódex lelki tükrében; vele nem egészen egyezően és mindjárt magyarul is a Peer-kódexben lelhető, rövid magyarázatokkal a mondsee-i töredékben, versbe szedve a *Példák Könyvében* olvasható. A Jordánszky-kódexben álló teljes Exodus-szöveg annyiban jön számításba, hogy a kívülről tudott változat nyilvánvalóan hatott a teljes szöveg fordítójára.⁶⁰

A két latin textus kisebb eltérések ellenére is lényegében azonos: szó szerint csupán azért nem egyeznek, mert az egyiknek (Peer-kódex) egyedüli célja a parancsolatok felsorolása; a másik csak utal rájuk, sőt tárgyilag összetartozókat (öt—hét, hat—kilenc) egymás mellé vont.⁶¹ A magyar fordítások főként azért különböznek egymástól, mert nem ugyanazon latin eredeti leszármazottai. A Peer-kódex természetesen azt hozza magyarul, amit deákul, s jobbra ugyanezt tartotta szem előtt a Gyöngyösi kódex és a *Példák Könyvének* írója is.⁶² Ez a változat világiaknak szánt kódexekben fordul elő, és a lehető legegyszerűbb: ahol mégis többet mond, mint a Biblia, bővítményéből is laikus közönség tételezhető fel.⁶³ Egyháziaknak a Nagyszombati kódex Tízparancsolatát szánták, amely hosszabb, és a Szentírás szavaihoz is hűbb, de a 2., a 8., a 9. és a 10. parancsolatnál a rövidebb és feltehetően közkeletűbb alak felé közelít: írója éppúgy tudta mindkét változatot, mint a *Példák Könyvéé*.

Az ősibb szövegnek a rövidebb, világiaknak másolt kódexé látszik: ebben áll — és egyetlenegyszer fordul elő — az (ünnepet) „szentelj” értelmű „üdölj” ige, ennek nincsen még szava a „felebarát”-ra (proxi-

mus), mely elég vontatottan kezdett meghonosodni a „barátod” és „atyád fia” mellett;⁶⁴ ugyancsak a régi formának felelhet meg a *falsum testimonium* jelentésű „hamis tanó” (melyet csak a Nagyszombati kódex mond „hamis tanóság”-nak) és a *res* megfelelőjeként használt „marha”.⁶⁵ A két szöveg viszonya nagyon sommásan úgy foglalható össze, hogy az újabb változat a régebbinek nyomát viseli, s hogy a magasabb (vallásos) képzettségű réteg számára másolt variánsban bukkannak fel a jelentősebb nyelvi változások, amelyek idővel a régibe is utat találtak.

A Miatyánk után legismertebb imádság, az Ave Maria a középkorban még csak Lukács evangéliumának két passzusából állt (mai második fele hiányzott).⁶⁶ A Münchener kódex fordítója (és másolója) már imádságként ismerte, s magyarja természetesen hatott rá;⁶⁷ a Miatyánk vizsgálata után már-már csalódás lenne azonban, ha új variáns nem lenne szövegében. Valóban: itt áll először igei állítmány (vagy) a „malaszttal teljes” mellett, melynek Sylvester lesz majd további követője,⁶⁸ s itt az első nyom, mekkora nehézségeket okozott már ekkor az „asszonyok” (mulieres) elfogadható lefordítása.

Az „asszonyállatoknak közötté” és az „asszonyállatok között” a két legelterjedtebb megoldás: Sylvester koráig valami tíz helyen olvasható.⁶⁹ Nyilván e kettő volt az általános, s közülük is az előbbi elfogadottabb. E két variánsból rövidült bizonyos ingadozás után a modernebb „asszonyoknak közötté” forma, mely végül megszilárdult.⁷⁰ Tanulságos, hogy a Münchener kódex fordítójának érdeme ezen a helyen csupán a probléma felvetéséig terjed: a „re[m]beri” szót mint javaslatot még szövegének közvetlen örökösei sem fogadták el. A Döbrentei-kódexben két megoldási kísérlet található: az „asszonynepek” és az „asszonyemberek”, de egyik sem jutott tovább; a régi egy alakváltozata is csak a Székelyudvarhelyi kódexig.⁷¹

Mindebből az a következtetés vonható le, hogy a Münchener kódex megoldása nem új korszak kezdete, hanem balsikerű kísérlet, s kudarcának okát éppen ellenkező irányban kell keresni, mint Miatyánkjának sikerét: ha abban az esetben szóbeliségben már meglévő alakot rögzítettek a fordítók, ebben egyéni vállalkozást láthatunk sőt, hasonló próbálkozásait figyelembe véve, vállalkozásuk eredménytelenségét állapíthatjuk meg. Úgy látszik tehát, hogy a lényegbevágó szövegváltozásokat még a középkor vége felé sem az írott szó és egyetlen író javaslata döntötte el, hanem a literátus réteg névtelenjeinek sokasága, élőbeszéde és szokásai.

2. A katekétikus irodalom

Mind e szövegek azért nagyon hasonlóak, részben azonosak, mert a vallási műveltség legegységesebb és legrégebb alapjai voltak. Szerzete-si körökben alighanem korán, a világiak között talán a kolduló rendek intenzív lelkipásztorkodása nyomán ezekre épült fel az ún. katekétikus ismeretanyag (és irodalom), mely az előbbieket is magában foglalja, és szöveg szerint ugyancsak meglepő rokonságot árul el. Anyaga legbővebben a Nagyszombati és a Peer-kódexben található lemásolva; a Nádor-kódex csak felsorolja, ami a témakörbe tartozik.⁷²

A két ismert szöveg tökéletesen egyezik egymással az öt érzékszerv-nél; egy szó — a „luxuria” magyar megfelelője — híján azonos a hét halálos bűn neve.⁷³ A teljes azonosság a szöveg általános ismert voltának kétségtelen jele. Nem kevésbé lehetett azonban ismert az utóbbi sem, amely egy közös fordításból leszármazott két másolat egyikében ugyancsak megtalálható az említett eltéréssel:⁷⁴ valószínű, hogy egyformán használták mindkettőt. A nyolc boldogság szövege két pont kivételével egyezik a kódexekben; nyilvánvaló, hogy már előbb élelőszó-ban igen gyakran tanították ugyanígy.⁷⁵ Elég nagy még a hasonlóság a kilenc idegen bűnnél, már jóformán semmi az égbekiáltó bűnök-nél. Lehet, hogy az utóbbiakat (egy részüket) a magyar papság attól való féltében nem nagyon prédikálta, hogy a hívek netalán az ő tanításaiból ismerik meg azokat;⁷⁶ vagy talán amiatt maradt háttérben, mert a hívek legszélesebb rétegéig hatoló katekézis tudnivalói között nem foglalt el előkelő helyet.

A bűnök jegyzékei az ún. lelki tükrökben térnek vissza: egyet a Gyöngyösi kódex tartalmaz (Modus confitendi), egy másik a Nagyszombati és a Nádor-kódexben, egy harmadik a Thewrewk-kódexben olvasható.⁷⁷ Az elsőt világi ember, a többi apácák számára másolták. Az utóbbi szöveg öt pontban mindennapos esti lelkiismeret-vizsgálatot tartalmaz ugyanannyi imádság kíséretében, s inkább ájtatossági, mint szertartási szöveg. A Nagyszombati és Nádor-kódex közös részletének a szövegek hagyományozásának szempontjából az a jelentősége, hogy a bűnök lajstromában tagadó formában megtalálható a nyolc lelki boldogság magyar megfelelőjének két pontja, amiből az következik, hogy e szöveg az éppen elővett latin textus lefordítása előtt már létezett anyanyelvén.⁷⁸

A Gyöngyösi kódex Modus confitendije szabályos életgyónás, melyben a hívő a hét halálos bűnnel és a Tízparancsolat minden egyes pontjának megszegésével vádolja magát. Megvan hozzá a bevezető rész, a befejezés két változatban is: vagy egyszerűen „binessé hagyja” magát a gyónó, vagy egy „szép imádság” keretében teszi ugyanezt.⁷⁹ E formulákkal a legkevésbé sem egyezik meg az a *Formula petende*

absolutionis Priuate, ami a XVI. század második feléből származik, és Jakubovich Emil közléséből ismeretes.⁸⁰ Az eltérés oka az lehet, hogy az egyik életgyónás, a másik nem; az egyikben a hét főbűnnel és a Tízparancsolat megszegésével vádolja magát a gyónó, a másikban csupán Isten és a felebarátok megsértéséről általában esik szó. Az utóbbi forma egyszerűsége arra vall, hogy ez lehetett általános. Egyáltalán nem érv a feltevés ellen, hogy csak egyetlen szövege maradt, mert a házasságkötés alkalmával mondott eskü is mindössze egy lejegyzésből ismeretes, noha biztosan használták századokon keresztül, csak éppen leírására nem volt különösebb szükség.

3. A bibliafordítások

Az eddig elmondottak abban foglalhatók össze, hogy a magyar nyelvű vallási alapismeretek túlnyomórészt a szóbeliségben éltek: a literátus réteg őrizte a maga körén belül hagyományként, s adta tovább hivatásának megfelelően a következő nemzedékeknek és az írástudatlanok tömegének. Hasonlóképpen kellett élniük a Miatyánkról és a Hiszekegyről szóló prédikációknak, amiket a falusi papok mondtak el vasárnaponként híveiknek. Teljesen valószínűtlen ugyanis, hogy az efféléknek szóbeli tradíciójuk ne lett volna; nehezen elképzelhető viszont, hogy írásban terjedtek, mert azt az írni és olvasni tudók alacsony száma értelmetlenné, sőt lehetetlenné tette. Ezért veszett el a középkori falusi prédikációk minden szava. Kérdés, hova tűntek a nagyobb egyházak papjaié, akiknek vasárnaponként az evangéliumot kellett hirdetniük, s akik a középkor végére elég nagy számban lehettek, mert az egymást követő zsinatok — azonos szavakkal — nem győzték hangsúlyozni e kötelességet.⁸¹

Mezey László — mint már említettem — kimutatta, hogy Margit a Nyulak szigetén már olvasott magyar nyelven Szentírást. Valószínűleg az evangéliumot, közelebről a vasárnapra rendelt szövegeket, mert mások lefordítására nemigen lehetett szükség. Az nem bizonyítható, hogy a királylány kolostorán kívül sok lehetőség adódott ilyesmire, de az már igazolható, hogy rendjének, a domonkosoknak magyar helyesírása a XIII—XIV. századi kancelláriai ortográfia leszármazottja, melyet az 1530-as évek táján ugyancsak a Nyulak szigetén még használtak. Valóban meg lehet tehát kockáztatni Kniezsa István nyomán azt a feltevést, hogy a közbeeső időben egy ma elveszettnek tekinthető, nem túl népes nyelvemlékcsoport vitte tovább e helyesírást; még azt is, hogy egyes darabjai bibliai szövegeket tartalmaztak. Nagy kérdés azonban, hogy ezek közelebről milyenek lehettek, s hogyan illeszkednek be, ha egyáltalán nyomuk marad, a középkori magyar

bibliafordítások szövegemlékei közé, mert eddig csak a *Huszita Biblia* leszármazottainak összefüggését sikerült tisztázni.

A probléma általában (és legutoljára is) a Müncheni és a Jordánszky-kódex valamiféle összefüggésének vagy teljesen különböző voltának formájában vetődött fel a szakirodalomban.⁸² s lényegében eldöntetlen maradt, mert az uralkodó előfeltevések mellett megoldhatatlannak bizonyult. Az előbb elmondottak szellemében a kérdés úgy is megközelíthető azonban, hogy a magyar szöveg ama szerepét vesszük figyelembe, mely a literátusok körében, társadalmi funkciójuk gyakorlása közben jutott neki osztályrészül, s a bibliafordítás egész ügyét a kritikátörténetben nagyon fontos szó- és írásbeliség problémakörének rendeljük alá. Ha így járunk el, egyszerűen világos lesz, hogy nem az Írás egésze az elsőrendű fontosságú, hanem csupán a hivatali ténykedéshez nélkülözhetetlen részek, e részek története pedig az azokat hordozó rétegének megfelelően szükségképpen hosszabb, mint az írásban követhető hagyományé. Közelebről az a kérdés kerül itt szóba, hogy a *Huszita Biblia* kitűnő fordítói — legalább az egyházban ismétlődően használt részeknél — nem támaszkodtak-e egy már korábban, részben talán már írásban, még nagyobb részben szóban élő szöveg-hagyományra, nem ezt tették-e egyöntetűbbé, szóhasználatban logikusabbá és egyszersmind a latinhoz hűbbé, mikor nekiláttak az egész Biblia lefordításának, s nem ugyanezen XV. század előtti, szóbeli tradíció száz évvel későbbi egyik folytatása-e az a szöveg, amit a Jordánszky-kódex őrzött meg számunkra. Kérdés, hogyan értelmezhető továbbá a *Huszita Biblia* ténylegesen kimutatható szöveg-hagyománya: miért kellett vagy lehetett ezt átfogalmazni vagy átfogalmazásnál felhasználni, hogyan élhetett mellette egy másik, a Jordánszky-kódexbe torkolló tradíció, s hogyan kapcsolódnak a két nagy vállalkozáshoz az egyes kisebb terjedelmű, szétszórt részletfordítások?

Az már kiderült, hogy a husziták meglehetősen hűséggel követték a Miatyánk és az Angyali Üdvözet akkoriban használatos formáját, de nem hiányzott belőlük a merész újítási szándék s ebben bizonyos következetlenség sem. Nagymérvű egyezésre lehet számítani a nyolc boldogságot tartalmazó evangéliumi résznél is, mert vezérszavakba sűrített kivonata megtalálható a katekétikus irodalomban.⁸³

Müncheni kódex

(3) *Bodogoc lelki zegenec mert ouec meinnècnec orzaga*

(4) *Bodogoc kègesec mert ök biriac a földèt*

Jordánszky-kódex

Bodogoc az lelky zeghenyek, mert heweek menyeknek orzaga.

Bodogok az kegyessek, mert hewk byryak az feldet.

(5) *Bodogoc kic sirnac mert ök meg-
uigasztaltatnac*

(6) *Bodogoc kic èheznc ès zömiu-
hoznac igassagot mert ök megèle-
gettènc*

(7) *Bodogoc irgalmazoc mert ök ir-
galmassagot köuètnc*

(8) *Bodogoc tizta ionhouac mert ök
istènt lat'tac*

(9) *Bodogoc bèkèsegesecc mert ök
istènfiaïnac hiuattatnac*

(10) *Bodogoc kic üldözètet zènuèd-
nèc igassagert mert öuec mènncènc
orzaga*

(11) *Bodogoc vattoc micor èmberec
nèktec gonozt mondandnac es tütö-
kèt üldözèndnec es mondandnac
menden gonozt tü èllèntec hazuduan
èn èrtèm*

(12) *öröl'tètec es viágagatoc mert bö
tü èrdemtec mènncèbèn*

*Bodogok kyk syrnc, mert hewk meg
vygasztaltatnac.*

*Bodogok kyk ehezyc es zomehoz-
yak az ygassagot, mert hewk meg
eleghwltetnek.*

*Bodogok az yrgalmasok, mert hewk
yrgalmassagot erdemelnek.*

*Bodogok az tyzta zyw''ek, mert hwk
Istent lattycak.*

*Bodogok az bekesseghösek, mert Is-
ten ffyayncak hywattatnac.*

*Bodogok kyk haborwsagot zenwed-
nek ygassagert, mert hewek me-
nyeknek orzaga.*

*Bodogok vattok mykoron gonozt
mondannak tynektek emberek, es
yldözènek tyteket, es zolandnac
mynden gonozt ty ellentek, hazwd-
uan en erettem:*

*erwlytetek, es vygagyatoc, mert thy
èrdemetek bewseghes menyorsag-
ban.*

A két szöveg hasonlósága egy bibliai versben az azonosság fokát éri el (5), másutt csupán egyetlen névelő (3, 4), ill. a határozott névelő megkívánta tárgyias alak a lényeges különbség (6), s csak két szó (jonh, üldözet) hiányzik teljesen a másik fordításból.⁸⁴ Az igeképzés módjában tér el egymástól a „megelégtetnek” és a „megelégültetnek”, a *consequor* ige eltérő magyar értelmezése miatt áll egymással szemben a „követnek” és az „érdemelnek”. Az utolsó előtti versben a különbség onnan adódik, hogy a Jordánszky-kódex hívebben követi a latin szórendjét, s független jelentésűeknek veszi a *maledixerint*-et és a *dixerint*-et, az utolsóban pedig ugyancsak hűségesebben jár el, mint elődje. Az egyezések és a különböző megoldások e rövid áttekintése már magában foglalja a fejlődési tendenciákat és a kritikus pontokat, amelyek a többi, mintegy közbeeső fordítás osztályozását lehetővé teszik.

A Münchener kódexhez a Döbrentei a leghívebb, amely nem egy helyen (3, 4) határozottan követi elődjét, másutt hatása alatt áll (7, 11), de új megoldásokat is felvet (9, 10, 11).⁸⁵ A Székelyudvarhelyi kódex — az előbbivel szemben — bőven alkalmaz határozott névelőt (a Jordánszky-kódeknél is többet), s a vonatkozó névmás alakja is „az aki”, nem „ki”.⁸⁶ Érdekessége, hogy a Döbrentei-kódex újításai közül csak egy található

meg benne.⁸⁷ A Debreceni kódexben olvasható fordításon féltreismerhetetlen a Münchener kódex hatása; tartalmaz azonban korábban elő nem forduló változatot, s a határozott névelők használatában a Jordánszky-kódexhez közeledik.⁸⁸ A Winkler-kódex összefügg a Debrecenivel: két változat csak ezekben fordul elő, két másik helyen erős kapcsolatot mutat, s közülük az egyik még emendációs lehetőséget is nyújt (örömetek = érdemek).⁸⁹ Az Érdy-kódexben az a feltűnő, hogy önálló megoldásokon és a Jordánszky-kódexhez fűződő kapcsolaton kívül a Székelyudvarhelyivel mutat fel azonosságokat.⁹⁰

A nagyon ismert evangéliumi szöveg változatait megfigyelve mindekelőtt a Münchener és Jordánszky-kódex szövegeinek nagyfokú egyezése tűnik szembe, mely az eddigi ismeretek szerint sem egy harmadik, elveszett közös forrással, sem közvetlen kölcsönzéssel nem magyarázható. A szövegrokonság oka ilyen körülmények között egyedül az lehet, hogy az írók előbb tudták kívülről és a literátusi gyakorlatból a bibliai passzust, mint hogy leírták, s lényegében mindketten koruk egyik szájhagyományban élő változatát rögzítették. Eltéréseik persze már csak a korkülönbség miatt is vannak, de ezek az alaptételből kiindulva úgy magyarázhatók meg, hogy maga a tézis lesz könnyebben igazolható.

A két magyar szöveg között az a legfeltűnőbb eltérés, hogy az egyikben még csak egyetlen határozott névelő fordul elő (4: bírják az földet), a másikban annyi, hogy a mai nyelvhasználat csak három helyen kívánna többet (10, 11, 12). Érdekes, hogy a Münchenerhez elég hű Döbrentei-kódexben még ama egyetlen névelő sem található (4: földet bírják), a Jordánszky-kódexben meg két helyen a „mennyország” elől hiányzik, ahol egyetlen ma ismert változat sem mutat fel ilyet. Névelőhasználat szempontjából tehát a Döbrentei-kódex tartalmazza az egyik szélső variánst; a másik a Székelyudvarhelyiben olvasható, mely olyan helyeken is hoz (10), ahol másutt (az Érdy-k. kivételével) teljesen ismeretlen. Minden más változat e két határeset között olyképpen helyezkedik el, hogy a határozott névelő használata és a szövegrokonság másfajta jelei nem függnek össze egymással: a Székelyudvarhelyi kódex egy helyen (8) a névelő nélküli (s a Münchenerhez kapcsolható) Döbrentei-kódexszel egyezik, más esetekben (7, 9) viszont az Érdyvel, amely helyenként inkább a Jordánszky-kódexhez húz (6, 12).

Hasonlóképpen nehéz osztályozni a fordításokat szóhasználat alapján. A Münchener kódex „jonhuak” szava egy évszázad folyamán teljesen eltűnt a szöveghagyományból, s helyét kivétel nélkül a „szívűek” foglalta el; feltehető, hogy ebben a korban avult el a szó „szív” jelentésben annyira, hogy már kivételképpen sem használhatták. Kihullott továbbá belőle az „üldözet”, amit feltehetően a fordító csinált a latin *persecutio* mintájára: az egyéni újítás nem ment át a közhasználatba, s helyette a korántsem szakkifejezés jellegű „háborúság” terjedt. A

kerek száz esztendővel későbbi Jordánszky-kódex szövegében egyetlen szó nem fordul elő másutt: a *consequentur* értelmű „érdemelnek”. Nem lehetetlen, hogy az „üldözet”-hez hasonlóan egyéni fordítási kísérlet, amely ugyancsak nem honosodott meg. A Münchener kódex a „követnek” szót használja. Ezt utánozza a Debreceni és Winkler-kódex, s a régi megoldás alapján hoz új javaslatot a Döbrentei. Ugyanitt a Székelyudvarhelyi kódex a „nyernek”-kel kísérletezik, s pontosan ezt írta a Karthauzi Névtelen. A helyzet tehát korántsem egyértelmű, sőt zavar van azokban a kódexekben is, amelyek a fenti esetben a Münchener kódexben rögzített hagyomány követőinek mutatkoznak. A Döbrentei-kódex olyankor is eltér a Müncheneritől, amikor — éppen ettől a helytől eltekintve — egységes a szöveghagyomány (9: nevezetnek), tartalmaz olyan változatot, amelyre csak az Erdy-kódexben található majd újabb megoldási kísérlet (11), egyszer meg olyan variánst hoz (12: béven — bőséges), amely majd a Jordánszkyban kapja meg végső formáját. Ugyanaz a Debreceni kódex viszont, amely egyszer a Münchener kódex hű követőjének mutatkozik, más esetben a Winkler-kódexszel tüntet fel szembetűnő egyezést (11, 12), s ennek alapján akár egy külön szövegcsalád képviselőjének minősíthető.

A nagyon hasonló, de mégsem azonos szövegekre és az egyes helyek újabb és újabb megoldási kísérleteire nemigen lehet magyarázatot találni úgy, hogy egyetlen írásos szöveghagyományt tételezünk fel: a Münchener kódexét, amely átdolgozások fokozatain keresztül tökéletesedett, modernizálódott és terjedt; nem lehet tisztán kimutatni egy mellette futó, s végül a Jordánszky-kódexbe torkolló tradíciót sem: mindkét feltételezésnek ellene mond a két hagyomány keveredése és következetlenségei. Ugyanakkor azt sem lehet állítani, hogy azok, akiknek keze alól evangéliumi szöveg ránk maradt, nem igyekeztek valamit javítani rajta, mert hiszen az eltérések némelyike tudatos írói beavatkozás feltevése nélkül aligha magyarázható. Annak határozott nyoma van tehát, hogy az írásba foglalt beszédnek (nyelvnek) bizonyos fontosságot tulajdonítottak, de annak már halványabb jelei mutatkoznak, hogy ez tartós szövegállandóságot biztosított. Legtalálóbban talán úgy jellemezhető a helyzet, hogy a leírt részletet körültekintéssel, a latint is figyelembe véve fogalmazták, de állandósága csak egy adott kéziratra és annak mechanikus másolójára korlátozódhatott. Mihelyt fordítói munkát végezni képes ember kezébe akadt, vagy nem gépiesen sokszorosították tovább, a leírt szavak óhatatlanul változtak, vagyis a szövegállandóság időtartama a Biblia esetében is egy-egy kódex használatának tartamára és helyére szorítkozott.

Más tartalmú szövegekkel egyezően meglehetősen rövid időre és szűk körre tehát, amelyen kívül a szóbeliség uralkodott még, és minden új írásos változat — túl az egyes öntudatos fordítók változtatásain — az

egymással érintkező helyi szokások szintjén érlelődött. Sajátos ugyanis, hogy a Münchener és Jordánszky-kódex között elhelyezhető variánsok csoportjában rendi kapcsolatot nehéz felfedezni. Az igaz, hogy a *Huszita Bibliát* és helyesírását az (obszerváns) ferencesek kapták fel és örökítették tovább, de figyelembe kell venni, hogy fordítóival nagyjából azonos területen vetették meg először lábukat magyar nyelvű környezetben, s ha prédikálni akartak, az ottani vidék szokásaihoz kellett alkalmazkodniuk. Kirívóan egyéni szónak vagy szűk körben elfogadott kifejezésnek kellett annak lennie (szellet), amit nem vehettek át belőle, mikor az egész országban elterjedtek, itt viszont egészen más helyi szokásokkal kellett megismerkedniük. Ugyanakkor feltehetőleg (mariánus) ferences, óbudai klarisszáktól származó Debreceni kódex néhány helyen meglepő rokonságot árul el a biztosan Domonkos-rendi apácák használatában álló, s talán veszprémi eredetű Winkler-kódexszel, s még inkább lehetséges, hogy az egyes kódexekben fennmaradt részletek összefüggésrendszerét akkor sikerülne világosabbá tenni, ha az egyes kódexeket pontosabban lehetne kolostorhoz kötni.

Így csak annyi mondható biztosra, hogy az egyik legismertebb, a vasárnapi evangéliumon kívül is tanított textust az egész országban meglehetősen egyformán hirdették, de az is kétségtelen, hogy a középkor folyamán soha teljesen azonos formában nem mondták: nem is teheték, mert az írott szövegeken még a szóbeli szokás uralkodott, s az előbbi csak kivételes esetekben befolyásolta a további fejlődést. Nyilvánvaló, hogy kevésbé gyakran használt szövegekben, pl. a nyolc boldogságot bevezető versekben, némileg más a helyzet (Máté 5, 1—2):⁹¹

Münchener kódex

(1) *Lathuan ke·ihc a·gölekezèteket
felmene a·hègrè es micor leült-
uolna vepeneç ö hozia ö taneituañi*
(2) *es ozaia megnituan taneit'auala
ökèt monduan*

Jordánszky-kódex

*Lathuan kedyg Jesus az sereghö-
ket, nyomotek az hegyre, es myko-
ron le yltwona, yarwlanak hew hoz-
ya hew tanoythvany es fel nythwan
hew zayat, tcnoythya vala hwket
monduan:*

A határozott névelő használatáról itt nem sok a mondanivaló: a Döbrentei-kódexben egyetlenegy sem akad, a többiben egyforma a számuk. — Az első fordítási nehézséget a latin *turba* szó okozhatta, melyet hol „sokaság”-nak (Döbrentei-, Érdy-kódex), hol „seregek”-nek mondtak (Jordánszky-, Debreceni, Winkler-kódex); a Müncheninek megfelelően „gyölekezet”-nek többé senki: ugyanúgy tűnt el, mint az „üldözet”. Hasonlóképpen nem fordul elő máshol az *accesserunt* jelentésű „vepeneç”, amelynek helyét a „járulának” (Debreceni, Winkler-

Jordánszky-kódex), a „menének” (Döbrentei-kódex) és a „győlének” foglalta el. Nyomtalanul elhullott a Jordánszky-kódex „nyomoték” szava: feltehető, hogy ez is a fordító egyéni kifejezései közé tartozott (pl. Máté 11, 1). Ingadozó még e rövid részletben a *cum* fordítása („mikor”: Münchener kódex, „mikoron”: Érdy-, Winkler-, Jordánszky-kódex; „hogy”: Debreceni kódex; „holott”: Döbrentei-kódex) és az *aperiens os suum* megfelelője, melynek fordításai a Münchener kódex „ő szája megnyitván”-jától a „megnyitván ő száját” (Érdy-, Winkler-kódex), a „száját megnyitván” (Döbrentei-kódex), „felnyitván ő száját” (Jordánszky-kódex) variánsokon át a participiumot feloldó „megnyitá ő száját” (Debreceni kódex) alakokig terjed.⁹²

Látható, hogy e rövid részletben az eltérő — s ezek szerint — variálható megoldások száma nagyobb, mint a nyolc boldogságot tartalmazó szövegben, különösen pedig annak első, nagyobbik felében, de szilárd részek is vannak, amelyek mintegy változatlan vázként tartják a szövegállapotot. Egy forrásból kiinduló, egyenes vonalú fejlődést itt sem lehet kimutatni, határozott tendencia mutatkozik viszont a régies alakok, az egyszerű megoldások elhagyására, s ugyanakkor az ünnepélyesség hangulatát árasztó latinosságok és más formák megszilárdulására (fel- vagy megnyitván). Általános vonásként azt lehet kiemelni, hogy bizonyos gyakran előforduló, közkeletű fordulatok állandó, elfogadott nyelvi készletként éltek a műveltek köztudatában. Innen van, hogy ezek jóval nagyobb mértékben egyeznek és lassabban változnak, mint az a latin nyelvi anyag, amit a magyar literátus köztudat még nem vett birtokba.⁹³ Ez az állandóan visszatérő, sablonossá vált nyelvi készlet volt ti. az, amit a deák hivatásszerűen megtanult: előkészült rá már az iskolában, majd a mindennapi élet gyakorlati eseteiből okulva.

Tankönyvei csak részben és nem mindenre voltak, s ha forgatott is ilyeneket, nem többet és nem nagyobb mértékben alkalmazhatta, mint a prédikáló pap a magyar nyelvű bibliarészleteket. A meglehetősen hézagosan fennmaradt és a gyakorlatot nem is mindenben kiszolgáló tankönyvek mellett a literátusi tevékenység dokumentumait is figyelembe kell tehát venni, ha a tényleges irodalmi járatosságot s a magyar nyelvű írásbeliségben az idők folyamán közszokásként kialakult szabályokat ismerni akarjuk. E két forráscsoport vezet aztán arra a nem várt eredményre, hogy a literátusi tevékenység egyre szélesebb körű elterjedése és az alkalmazott formák hosszú skálája már a középkor végén addig a pontig jutott, hogy a tételes összefoglalás éppen megindulhattott, s valóban nem sok hiányzott a magyar nyelvű és a magyarra alkalmazott teoretikus irodalom kibontakozásához. A literátus réteg fejlődése éppen eddig a határig, a szabályok írásba foglalásának a küszöbére jutott, s nem egy vonatkozásban maradt (vagy rekedt) meg a

továbbiakban: a mai kutatóknak ebben a témakörben és esetben az az egyik feladata, hogy rekonstruálja, amit az írástudók kitűnően tudtak, csak éppen megírni nem tartottak még érdemesnek; ha meg összefoglalták is, elveszett, s talán — a legjobb esetben — lappang még valahol.

C) A SZÓJEGYZÉKEK ÉS A MAGYAR NYELVŰ IRODALMI MŰVELTSÉG

A ránk maradt szótárféleségek nem nagy száma és a választék meglehetősen hiánya arról tanúskodik, hogy az élőszóban folyó oktatás és a memorizálás közé nem szükségszerűen iktatódott be a tankönyvhasználat, a latin gyakorlószövegeket kísérő útmutatásokról pedig mindössze annyi ismeretes, hogy magyarul hangzottak el.⁹⁴ Nem kétséges azonban, hogy a mai állománynál jóval többnek kellett lenniük, mert a szójegyzékek helyesírása a XIII. század első felére utal vissza, s a szétszórt, főleg a természettudományban honos szavakat azonosító glosszák is a szakszerű feldolgozás iránti igény lassú érlelődéséről tanúskodnak.⁹⁵ A magyar szókincset a latin mellett más, esetleg modern nyelvekkel egyéni, egészen gyakorlati célú kísérleteken túl senki sem próbálta itthon szembeállítani; a magyart is magába foglaló, több nyelvű szótár gondolatát egy német ember 1400 előtt vetette fel elsőnek.⁹⁶

A szójegyzékek használata az ismert emlékek tanúsága szerint az iskolákra és a kancelláriákra korlátozódott, egy egész további emlékcsoport meglétére és teljes elkallódására abból következtethetünk, hogy a hazai német anyanyelvű papok bibliai szótárai mellé hasonló magyar műveket nem tudunk idézni, noha elég valószínű, hogy kellett lenniük.⁹⁷ Kancelláriai eredetűnek a XIV. század második feléből származó, két kéz írásában fennmaradt *Königsbergi Szójegyzéket* tartják: „úgy látszik, a szóanyag bizonyos határozott gyakorlati célra gyűjtetett össze”, s egy elveszett formuláriumnak lehetett „töredéke vagy talán inkább előzék-lapja”.⁹⁸ Iskolai használatú a *Besztercei*, a *Soproni* és a *Schlägli Szójegyzék*: az első kettőt talán városi, az utolsót káptalani vagy kolostori iskolában használták.⁹⁹ Betűrendes latin—magyar szótár a középkorban nem készült: ilyen kísérletnek a *Schlägli Szójegyzéket* tartalmazó kódex *Hortularium* című, latin szavakat latinul magyarázó részébe írott 130 magyar glossza lehetne az emléke, ha nem rendszertelen és későbbi folytatás nélküli bejegyzések sokasága lenne.¹⁰⁰

Nyugodtan lehet állítani, hogy a középkori magyar szótárirodalom az egykorú némethez vagy akár a csehhez hasonlóan kiterjedtnek és gazdagnak éppen nem mondható, mert jó, ha a benne feldolgozott anyag a szerény középfokú képzettség mértékét megüti; sejteni lehet viszont

belőle, hogy a magyar iskolák tanulói még ezt a készletet sem feltétlenül tankönyvből tanulták, a magasabb fokú literátusi felkészültséget pedig kivétel nélkül a szóbeli oktatásból és a gyakorlatból, esetleg önképzéssel szerezték. E kép pontosan egybevág a réteg tevékenységének ama korábban, egészen más anyag alapján adott rajzával, amely szerint az írott nyelv még beszélt nyelvük függvénye; az új itt egyedül az, hogy az írástudói szerep teljes szókincsét meg sem próbálták szótározni a középkor végéig. A helyzet a terminológiatörténet szempontjából úgy fogalmazható meg, hogy a szakkifejezések csupán a szóbeliségben formálódtak, s az írásbeli gyakorlat a XV. századi határozott fellendülés idején sem jutott el addig a fokig, amely a szótárba való foglalást és ezáltal legalább egy meghatározott szűkebb körre érvényes norma kodifikálását szükséges feladattá tette volna. Biztos azonban, hogy a szóbeli szokások terjedésének lassú ütemében ama döntő fokozat felé haladt a fejlődés, amelyben az előzmények sora kritikátörténetileg értékelhető műben kristályosodik ki. E folyamatot a későbbi normák megértésének érdekében nyilvánvalóan nyomon kell követni: sajnos, egyelőre jobbra csak alkalmilag előkerült s a teljességtől nagyon messze eső adatsorozat alapján.¹⁰¹

Hogy az irodalmi terminológia mennyire a szóbeliség szférájában és a gyakorlati szükséglet hatására kezdett alakulni, semmi sem bizonyítja meggyőzőbben, minthogy a legkorábbi retorikai szakkifejezés, amely az első írásos emlékektől kezdve használatos, melynek jelentése soha nem ingadozott, alakváltozata pedig nagyon kevés, a Bibliából származó „példabeszéd”. Meghonosodásának egyedül az az oka, hogy az igehirdetés miatt a *parabola* szónak feltétlenül magyar jelentést kellett kapnia. Minthogy pedig nem valamely rendszeres retorikából vált általánossá, a Vulgata szóhasználatának hatását viseli magán. A „példabeszéd” teljesen következetesen szerepel a Münchener és az Apocryphon-kódexben, s a XV—XVI. század fordulójának bizonyos ingadozásai ellenére is ezt vették át a humanista képzettségű bibliafordítók.¹⁰²

A görög szó jelentése az ókori retorikában olyan tág értelmű hasonlat, amelyet a természetből vagy a történelemhez nem kötött, időtlen emberi életből merít a szónok,¹⁰³ s a Vulgata fordítója ugyancsak ezt érti rajta, mikor átveszi. Van rá eset, hogy a *parabola*-t a latin *similitudo*-val adja vissza, amit a szó szerinti hűséggel tolmácsoló középkori írók csak „hasonlat”-nak érthettek és fordíthattak, s ezáltal máris két magyar kifejezést kapott egy eredetileg azonos fogalom.¹⁰⁴ Ebben a Vulgata a hibás. Már a magyar fordítók számláját terheli, hogy a latin Bibliában *proverbium*-nak fordított görög *paroimia*-t a mieink ugyancsak „példabeszéd”-nek nevezték, s ezáltal a hosszú életű szó máris egy harmadik latin terminus technicus terhére viselte.¹⁰⁵

Az egymással kapcsolatban álló Döbrentei- és Székelyudvarhelyi kódexre korlátozódik, s elszigetelt, következetesen végig sem vitt kísérlet a *parabola*-t és a *proverbium*-ot egyformán helyettesíteni hivatott „példa rólabeszéd”, „rólabeszéd”¹⁰⁶ szó bevezetése: ha elterjed, akkor segítette volna a retorikai fogalmak következetes magyarra fordítását. Jobban veszélyeztette a „példabeszéd” továbbélését a *parabola* „példá”-val vagy „példázat”-tal való fordítása.¹⁰⁷ E szó a skolasztikus *sermo*-tól elválaszthatatlan *exemplum* magyar megfelelőjeként terjedt, s talán a XIV—XV. század fordulóján vált általánossá.¹⁰⁸ Meghonosodása és magyar megfelelőjének kialakulása teljesen érthető, mert nemcsak a szónokok alkalmazták az *ars praedicandi* szabályainak megfelelően (és nagy előszeretettel), hanem megkedvelték hallgatóik is. Olyan szó vert gyökeret ekkor, amely a maga körén belül mind a mai napig változatlan tartalommal él tovább.¹⁰⁹

Nem árt talán még egyszer hangsúlyozni, hogy az említett retorikai terminusokat a latinul egyetlen szót sem értő hallgatóságnak prédikáló papok szükséglete hívta életre. Szóalkotásukban tehát rendszeres retorika iránti érdeklődést nem kereshetünk, mert sem nem értettek hozzá, sem szükségük nem volt rá, s ami egyszer hosszú évtizedek vagy inkább századok alatt több-kevesebb egyöntetűséggel kialakult, az a szóbeliségben csiszolódott és terjedt, az egyháznak pedig eszébe sem jutott az egységesítés.¹¹⁰ Ez az állapot persze nem baj: a Vulgata és a magyar fordítók jóvoltából ha nem is egységes, de mindenestre változatos készlet alakult ki, mely lassan, éppen sokféleségénél fogva alkalmassá válhatott egyszer a rendszerezésre.

Hasonló körülmények között alakult ki az egyházi szónoklatban néhány más, tudományos terminus lehetőségét magában rejtő kifejezés, közöttük a bibliamagyarázat négy módját jelölő terminológia.¹¹¹ Kettő azért került használatba, mert a XV. század végi papok híven elmondták magyarul a napi evangéliumot, tartalmilag megmagyarázták, utána pedig, legalább a műveltebbek, mélyebb értelmét fejtették ki, és erkölcsi intelmeket fűztek hozzá. A kötött formákat követő prédikálás során a szöveg tolmácsolásának és az anyanyelvi alaknak neve „betű szerinti magyarázat”, „betű szerint való magyarság”, „betű szerint való értelem”, vagy egyszerűen „értelem”, „magyarság” ebben a korban; pontos megfelelője a latin *secundum litteram* exegézisnek. A XIV—XV. század fordulóján már meg kellett lennie, mert a Bécsi kódexben előfordul,¹¹² utóbb pedig szabályosan minden prédikációszövegben megtalálható, amely napi evangéliumot vagy leckét követ a kódexekben,¹¹³ s olyan általánosnak kellett lennie, hogy eltérő változat meglehetősen ritkán akad.¹¹⁴ A nagyfokú egyöntetűség ezúttal sem teoretikus megfontolásoknak és tudatos szabályozásnak tulajdonítható, hanem a prédikáció-séma általános elterjedtségének: a hagyományozás szóbeli

módjára vall az azonosságon belüli variánsok száma; a szokások szándékos racionalizálásának hiányát mutatja, hogy ugyanezen prédikátorkörök a nevek rejtett (etimologikus) értelmének kifejtését ugyan csak betű szerint való magyarázatnak hívták.¹¹⁵

A bibliai szöveg fordítása és történeti magyarázata után a *sensus allegoricus* kifejtése következett a prédikációban. Magyarul „lelki értelem”-nek, „lélek szerint való értelem”-nek hívták ugyancsak meg lehetős egyöntetűséggel.¹¹⁶ Egyházi beszéden kívül azonban az *allegoria* szót „példá”-val is fordították: így a *Jászói Glosszák* feljegyzője és a Döbrentei-kódex bibliafordítója.¹¹⁷ A *sensus anagogicus* magyar megfelelője a tudományos kísérletnek tekinthető *Glosszák*ban fordul elő mint „mennyei értelem”, „mennyei” vagy „felséges értelem”. A szó nagyon ritka; egyezésükből még arra is lehet gondolni, hogy a két adat nem független egymástól. Ugyane két forrásból ismeretes csupán a negyedik magyarázási mód, a *sensus tropologicus* fordítása (tanúság szerint való értelem”, „erkölcs szerint”), melyet a gyakorlatban aligha használhattak.¹¹⁸

A prédikátorok általában csak a lelkészkedésnél elkerülhetetlen latin szakkifejezéseket magyarosították meg, a nagyobb részt latinul használták, amely azután a klerikusok köréből kikerülve a XV. században jövevényszóvá változott. Egyértelműen magyarra vált a *glossa (ordinaria, interlinearis)*, mert idézése nélkül magasabb színvonalú beszédet nem lehetett mondani;¹¹⁹ változatlan maradt a Bibliából való *praedicationis* (a *sermo*-t ezzel fordították magyarra¹²⁰), a szentlekkét jelentő *epistola*,¹²¹ a *dormitorium*, egy korai kísérlet után is (ebéllő ház) a *refectorium*,¹²² s minthogy a hívek előtt nem kellett említeni, a prédikációk *thema*-jára sem próbált senki a XIV. század végétől a XVI. század első évtizedeiig magyar szót találni.¹²³ Úgy látszik, hogy csak a XV. századi rendi reformmozgalmak idején indult el bizonyos magyarosodási hullám; elsősorban a laikus fráterek és az apácák lelki gondozásának érdekében.¹²⁴

Lényegében hasonlóképpen alakult a világi adminisztráció terminológiája: létrejött az iratok magyar tolmácsolásához (fordításához) nélkülözhetetlen formulák és kifejezések bizonyos készlete, de legnagyobbrészt latin maradt az arsé, melynek részletei jóval kevesebb embert érdekeltek, mint az iratok tartalma. Lett neve az „oklevél”-nek, de még csak megindulóban volt az egyes oklevélfajták elnevezése; elkülönülőben a hivatalos diploma és a magánlevél magyar neve, de a „levél” még jelenthet papirozt is, és a levélmásolatot sem tudták még hogyan hívni; tanulságos viszont, hogy a levelek megírásának, átoltvasásának, sőt talán felolvasásának is megvoltak a szabatos kifejezései, melyeken jól felismerhetők a másokkal való íratás és a szóbeli üzenet nyomai.¹²⁵

A világi (állami) adminisztráció intézőinek érdemei közé iktatandó a társadalmi együttélés,¹²⁶ valamint a politika¹²⁷ és a jog terminológiájának¹²⁸ lassú kialakítása, de ez sem jutott magasabb szintre vagy vált teoretizálásra alkalmasabbá, mint az irodalomé. Kritikatörténetileg annyit érdemes megjegyezni róla, hogy a retorikából is jól ismert „sententia” szó a jogi nyelvben honosodott meg „ítélet” értelemben.¹²⁹ Nem szónoklattani műszó, de máig élő irodalmi terminus, és leginkább a világi adminisztráció intézői között alakulhatott ki a nagyon régi, szláv eredetű „udvar” származékként az életformát, stílust jelentő „udvari” s a közsóként élő „udvarol”, „udvarias”. A Jókai-kódexben a latin *cura*-ból képzett *curiose* jelentése „odvar módra”, „odvar szerént”, de jelenthette ezt a *honorifice et curiose* is, a *curiositas* meg „kidesség”-et, a Bécsi kódexben „szerelmetes”-t;¹³⁰ a magatartásnak szélesen el kellett terjednie, s ellenszenvessé válnia, hogy egy évszázad alatt pejoratív értelemben ugyancsak használatossá váljék. E jelentésváltozás egyrészt a kolduló rendek társadalomkritikájának tulajdonítható, másrészt azt jelzi, hogy az írástudó értelmiségben az egyházi és a világi csoportok távolodni kezdtek egymástól.

Az iskolai oktatás anyagából sem a tanok vagy éppenséggel azok rendszere indult magyarosodásnak, hanem az intézményeknek és azok működésének külső és látható része, amivel a kívülállók mindennapi életük során közvetlen kapcsolatba kerültek. Deák (diák) az iskolás, mester a magistere,¹³¹ ki tudományra tanítja.¹³² Tanulmányai által literátussá, azaz írástudóvá válik az ember; ellentétévé az illiterátusnak, aki nem tud deákul.¹³³ Az iskola egyértelműen az a hely, ahol latinul tanulnak,¹³⁴ de tananyagát már nem nevezték meg: magyar megfelelője sem a grammatikának, sem a retorikának nincsen, művelőjük pusztán „világi mester”.¹³⁵ Alig van kialakult szó a latin irodalom alapfogalmaira. A *carmen* és a *hymnus* magyar megfelelőiben (szép ének, igen szép dicséret, lelki dicséret stb.) a vallásos jelleg, jelzőiben ugyanilyen élmény domborodik ki; egyetlen figyelemre méltó változat a „szerzett ének”, ami arra utalhat, hogy a latin énekeket írták (írásban jelentek meg), a magyar világi dalok „termettek”, a szóbeliségben éltek.¹³⁶

Nem lekicsinyelendő eredmény, hogy legalább egy forrás megkülönbözteti az ének két válfaját a XV—XVI. század fordulóján; az irodalmi fejlődés olyan fokán már, amikor a magyar énekek között is maradt meg szerzett és írásba foglalt, vagyis néven nevezhető költőtől származó. Az ének ősi magyar szó; szövegrészének felfedezéséhez a latin iskolának kellett szolgáltatnia a terminológiát: az említett időszakban teljes egyértelműséggel használták is a vers szót „költemény” és „verssor” értelemben. Szent Ferenc például „szerze egy rövid verset”, amit társai Assisiben énekeltek „az pispek egyházának piacán”.¹³⁷ Általános elter-

jedtségére mi sem jellemzőbb, mint hogy Szalkai László a *tetras* (*tetrastichon*) szót „négy számú”, a *distichon*-t „kétszámú vers” szavakkal próbálta magyarul értelmezni.¹³⁸

Bár ismernie kellett a rokon értelemben használt *vita*-t, hogy a *legenda*-t „életéről való könyv”-nek fordítsa valaki az Érsekújvári kódexben.¹³⁹ a latin szó valószínűleg elég korán meghonosodott, és elég gyakori volt ahhoz, hogy makacsul tartani tudja magát. Nyoma sincsen viszont az iskolákban olvasott *fabula* megnevezésének.¹⁴⁰ egyetlen kísérlet maradt a *dialogus*-ra („ketten szerzett könyv”), noha nem fordul nagyon ritkán elő, s a fordítók bajban is voltak vele,¹⁴¹ egyetlen próbálkozás ismeretes a dráma megmagyarosítására,¹⁴² s ha többfelé előfordul is, ma elég szokatlan a „mese” *aenigma* értelemben való használata.¹⁴³

Az irodalmi terminológia korántsem szabadult még ki a papi prédikációs- és kancelláriák és iskolák világából, de annyi megállapítható, hogy a latinság bástyáin legalább a rések mutatkoztak. Szimptomatikusnak lehet tekinteni az egyszere kísérletek XV—XVI. század fordulójára megszaporodó számát, s közülük nem lesz talán érdektelen legalább egyet ismertetni, amely egy időre terminus technicuszá vált. A latin *historia* szó a Jókai-kódexben „szerbeszéd”: szó, ami nem fordul elő a későbbi forrásokban, s pontos jelentése csak a latinból tisztázható.¹⁴⁴ A Bécsi kódex fordítója meghagyta a latin szót, amely az ő eredeti szövegében különben is „történelmet” jelentett,¹⁴⁵ a később általánossá vált „lött dolog” nála az *annales* fordítására szolgál: következetesen, mert a *historia*-t máskor is általában változatlanul hagyta meg.¹⁴⁶ Az *annales* szóra a középkorban nem találtak megfelelő magyart,¹⁴⁷ a történet értelmű, jóval gyakoribb *historia*-ra kerestek — és találtak. A Cornides-kódexben a *historia* latinul és magyarul teljesen egyforma még, „élettörténet” jelentésben a Kazinczy-kódexben „élet”,¹⁴⁸ ami a legenda képzetköréből való. Szalkai László 1510-i magyar nyelvű levelében aztán „történet, esemény” jelölésére olyan magától értetődően használta a „lött dolog” kifejezést,¹⁴⁹ hogy arra kell gondolnunk: a Bécsi kódex kora óta mintegy lappangó s ott talán nem is az általános szokásnak megfelelően alkalmazott szó egyszerre megkapta (legalábbis bizonyos körökben) XVI. századi jelentését, amelyben utóbb Tinódi is használta.

A magyar nyelvű irodalmi terminológiát korántsem szóteremtő szándékkal hozták létre a literátusok (mert a maguk szakmabeli nyelvének birtokában anyanyelvi megfelelők nélkül is jól elláthatták feladatukat), hanem a nemesi társadalom szükséglete kényszerítette ki; szinte észrevétlenül, néha százados kísérletezés után. A középkor utolsó századában indult meg lassan e folyamat, amely az egész írásbeliség lassú elmagyarosodását hozta volna magával. A XV—XVI. század

fordulóján még csak annyira jutott azonban, hogy az egyházi és világi literátusok a gondozásuk alatt álló irodalom leggyakoribb formáit művelték magyarul szabályszerűen és kitűnően.

D) A MAGYAR ARS PRAEDICANDI

Mint említettem, soha nem fogjuk megtudni, hogyan prédikált egy Árpád-kori magyar pap; még beszédtemáit is csak általánosságban ismerjük. Ugyancsak kinyomozhatatlan, miképpen hangzott a középkor végén egy falusi templomi beszéd. A magyar nyelvű kódexek latinból fordított vagy átdolgozott sermőiből több-kevesebb bizonyossággal már megállapítható, hogyan tudták ez idő tájt a nagyobb templomokban és a kolostorokban a számos formai szabállyal és nyelvi sablonnal megkötött latin műfajt magyarul megvalósítani. Ha ugyanis a szigorú előírások és formulák a hirtelen, tömegesen feltűnő magyar szövegekben következetesen és begyakorlottan fordulnak elő, fel kell tennünk, hogy a szóbeliség szintjén, szokásként kialakult már a magyar ars praedicandi, melynek tézisekben foglalt szabályait még nyomokban sem találták eddig. Ez a józan felismerés minden további kutatás kiindulópontja és nélkülözhetetlen előfeltétele: eleve valószínűtlen ugyanis minden elképzelés, amely a magyar nyelvű írásbeli kommunikáció kezdeti, alacsony szintjén kész formuláriumok létezését tételezi fel, s nem éppen fordítva gondolja a folyamatot: hosszú szóbeli gyakorlat után az alphabetizmus társadalmi méretű előrehaladása tette indokoltá és egyben szükségessé az érvényes szabályok megfogalmazását.

A gyakorlati feladat a magasabb műveltségi szintűeknek szánt, latin példát követő prédikációforma magyar változatainak felderítése. Eleve valószínű, hogy a szokás által szentesített szabályok többféle megoldást tűrtek meg, és eltérő eljárásokat szentesíthettek; még abban az esetben is változatokra számíthatunk, ha ugyanazon szerzót, pl. a népszerű Temesvári Pelbártot fordították magyarra, és egyáltalán nem biztos, hogy minden latin formai megoldást követni akartak. A további kutatási cél a latin minták felmérésén át a magyar prédikálás összes külső formáságainak felderítése lehet; azoknak is, amelyek a nyomtatásban kiadott latin beszédekből már nem állapíthatók meg: milyen nyelvi sablonok keretében foglaltan tolmácsolta a pap magyarul a napi evangéliumot, hol iktatta beszédbe az imádságot, milyen módon fejezte be szónoklatát. A két fő feladat azért sem keverhető össze egymással, mert a mintául vett (és változó hűséggel magyarra fordított) sermók a legkevésbé sem egyezhettek meg azzal az előadási móddal, amit a latin író ugyanazon beszéd szóbeli elmondása esetén alkalmazott volna. Aligha léphetett pl. bárki is úgy a szószékre, hogy első szava egy minden

bevezetés nélkül odavágott, lelőhellyel kísért bibliai citátum, mert hívei az egészből semmit sem értettek volna. A latin sermo ugyanis a kódexekből és az ősnymtatványokból ismert formában roppant ökonomikusan, hosszú írásbeli gyakorlat után lerövidült irodalmi formula, melyet csak az tudott szóbeli előadássá feloldani, aki gyakorlatilag jártas volt a prédikálásban.

A teljes feladatkör tehát az elmondottak értelmében mindama külsőségek felderítése, melyeknek összessége a magyar ars praedicandit kiadja. Előre meg kell mondani azonban, hogy csak a szokások által szentesített nyelvi sztereotípiák ragadhatók meg, az elméleti ismeretek tudatosságának foka, éppen teoretikus források hiányában, már nem. Megállapítható tehát, hogy elfogadható volt-e egy felosztás nélküli beszéd, kötelezőnek tekintették-e a *divisio* egyes membrumainak rímeltetését, de gyakran homályban marad, hogy tudatlanságból vétett-e a pap valamely, egyébként általánosnak látszó szabály ellen, vagy tudatosan vett-e elő más megengedett, de írásból alig dokumentálható formát, s hogy valóban írói meggondolással szerkesztett-e szabályos beszédet. Még az eleve felismert bizonytalansági tényezők mellett is megéri azonban a fáradságot a kísérlet, mert a középkori magyar irodalom legelterjedtebb, emiatt igen nagy hatású, s mint utóbb kiderül, tételekbe foglalhatóan szabályozott műfájának kapjunk meg szokásrendszerét, amely egészében véve a latin szóbeli gyakorlat és írott szabályok magyar megfelelője vagy helyi színezetű alkalmazása; valódi hazai sajátosságok rendszere, mely a magyar egyházi beszédet a nyelven túl is megkülönböztethette a külfölditől.¹⁵⁰

Minden latin sermo rövid bibliai citátummal (*thema*) kezdődik. A magyar fordítók elég sokszor adják latinul majd magyarra fordítják, és a forrásutalásnak megfelelően megmondják, hogy „eredet szerint” honnan származik.¹⁵¹ Még gyakoribb azonban (főleg a Debreczeni kódexben), hogy az „ige” csak magyarul van meg. Nehéz eldönteni, hogy mindkét eljárás — közönségtől függően — elfogadott volt-e, vagy a latin kitétele már fordítói, írásbeliségben kialakult szokás: a latin szövegrész után alkalmazott, a magyar szavak fordított voltára utaló s egyöntetűen használt „azaz” mégis azt sugallja, hogy ez a mód is elfogadott lehetett. A bibliai passzus pontos lelőhelyét olyan jól kialakult formulával adják vissza, hogy esetleges elmaradását bizonyára a hívek hiányolják.¹⁵²

A prédikáció e szerkezeti pontja persze egyedül az élőszóban előadott beszéd el nem hagyható része; írásban rövidítve található, s a középkor végén már nagy múltra tekintett vissza. Ősi formában a vásár- és ünnepnapi evangéliumot magyarázó beszédekben alakulhatott ki, majd lassan új változata fejlődött, mikor különböző helyekről kiemelt passzusokról is mondtak prédikációkat. A fennmaradt formuláknak csak egy

részében állítják ugyanis, hogy néhány ige az alapul vett szöveg: jobbára hallgatólagosan szolgál tudomásul, ha nem újszövetségi könyvből való, mert meglehetősen ingadozóan vagy sehogy sem tudják még megnevezni a többi bibliai könyvet.¹⁵³

E megnevező formula csak elszigetelt esetekben előzi meg a themát.¹⁵⁴ Ezeket a Tihanyi és a Kazinczy-kódex őrizte meg a továbbiak szempontjából is részletezésre méltó formában. Az egyikben „írja” a themát Pál és Lukács, a másikban „mondja” ugyancsak Lukács és mellette Salamon; a nevek mellé ki van téve, hogy viselője apostol, evangélista vagy „megvilágosított bűcs”, s Lukács mellé még az is, hogy a citátum „evangéliumi könyvének” része, vagyis nem az Apostolok cselekedeteiből való. Abban is különböznek a beszédek az átlagtól, hogy a thema három esetben — egészen szokatlan módon — „mondás”, és csak egyszer „ige” bennük, az evangéliumi textusokban pedig különbséget tesz, hogy Lukács elbeszélő szavait idézte-e vagy Jézus Krisztusét.

A szerkezeti változtatáson túl a többi nyelvi fordulat más beszédekben is megtalálható: a bibliai passzusokat „mondják” vagy „írják” szerzőik, bár az utóbbi szó elterjedtebb. Másutt is kiteszik Pál mellé az „apostol”-t (Cornides-k. 139—40), Máté mellé az „evangelistá”-t és az evangéliumi könyvet (Érsekújvári k. 121, Debreceni k. 95), Pál apostol e helyeken „bódog”, Dávid király „szent lélektől megvilágosított”: a jelzők az auktoritás tekintélyét és a szónoki hatást egyformán emelik.

A magyar prédikáció e kétségtelenül élőszóbeli előadásból származó elemeinek egy-két változata arra utal, hogy a kódexbeli egyházi beszéd akkoriban már fejlődésben volt abba az irányba, hogy tisztán írott műfaj váljék belőle; ugyanakkor azt a gyanút kelti, hogy a sermo eleje (thema) a latin írott példák hatása alatt ebben a sajátos helyzetben öltötte a kódexekben ma általánosnak vehető formát, s a szóbeli előadásban másképp hangozhatott. Van is példa a themát bevezető mondatokra: sajnos, magyarul mindössze egy, de szerencsére latinul és mellette magyarul egy másik; mindkettő az Érdy-kódexben és kivételképpen, mert a szerző más esetekben már a kialakult formához tartotta magát.¹⁵⁵ Az összesen két változatban fennmaradt három szövegből megállapítható, hogy a szóbeli előadás nyomait a latinnál hívebben őrző írásbeli magyar beszédből a themát előkészítő fordulatokat egészen közkeletű tartalma miatt könnyen el lehetett hagyni, más fórmulává merevedett részek viszont az írásban rögzített prédikációkban még előkerültek. A magyar egyházi beszédben is elkülönülőben volt már tehát az írott és a szóbeli változat; az előbbi lassan előtérbe került, s olyan viszonyba került a ténylegesen elmondott szónoklattal, mint a latin példák.

A pap a thema pontos megjelölése után tért át a prédikáció voltaképpeni bevezető szakaszára, s itt már elég változatosságot engedett meg magának. Teljes az a bevezetés, amely a beszéd themáját alátámasztó, főként a Bibliából vett idézetet tartalmaz (prothema), a thema megismétlésével fejeződik be, s a divisiót bejelentő mondatlall nyit utat a folytatásnak. Jellemzője még, hogy mellékesen, de elég gyakran, megszólítja benne hallgatóit a prédikátor.¹⁵⁶ A gyakorlatból ismeretes egyszerűbb formája is, amelyben a prothema hiányzik és a thema sem ismétlődik.

Minthogy a themának nem volt magyar neve, a szó előfordulása esetén a fordítók elhagyták.¹⁵⁷ Az egyszerűbb bevezetésforma a latinban is gyakori;¹⁵⁸ a szimplább, szokványosabb megoldás egyrészt az „ige” *thema* jelentésének kialakulását és a magyar szó latintól független alkalmazását segítette, másrészt a kegyes retorikában olyan fordulatot termelt, amelynek segítségével a szónok könnyen siklott át a thema forrásának bejelentése után („ez igéket mondja ...”) a bevezető passzusra („mely igékben ... megmutatta ...”),¹⁵⁹ az ige szó divisiót megelőző mondatbeli, csaknem következetes megismétlése pedig szerkezeti zártságot adott a bevezetésnek. Nem árt itt megjegyezni, hogy az „ige” csak a használat során azonosult a *thema*-val: talán akkor még fel sem fedezték, hogy a latin szót reprezentálja, szakkifejezésként meg éppen nem járta.

A felosztást bejelentő, tartalmilag azonos értelmű részletet nem éppen változatosan fogalmazták¹⁶⁰ a hazai latin szónokok, s nem sok lehetőséggel dolgoztak a magyar fordítók sem.¹⁶¹ A két fő variáns („tanúságunk lesz” és „jelentetnek”, „jelent”) esetében a latin is eltér egymástól. Ez magyarázhatja a magyar megoldások egymásmellettségét, sőt feltételezhetőek további alakok is, amelyek rövidítetteknek vagy kevésbé ünnepélyeseknek látszanak.¹⁶² A felosztást bevezető mondatban álló *mysterium*-nak vagy *documentum*-nak teljesen egyöntetűen „tanúság” és „tanólság” a neve, de az itteni használat nem jelenti, hogy a szó más helyzetben eltérő jelentést nem vett magára.¹⁶³

A teljesebb bevezetésformát tartalmazó beszédekben a prothemát a themát és a divisiót bevezető mondat között helyezték el: olyan bibliai citátum ez, amely szavaival vagy értelmével a felvett ígét támogatta. Temesvári Pelbárt gondosan kidolgozott beszédeiben helyenként meg is mondja, mi a prothemája.¹⁶⁴ A magyar szerzőknél nyoma sincsen a *prothema* szó magyar értelmezési kísérletének, noha az eredetihez hű fordítók a bevezetésekben a prothema szavait s a thema szabály szerint elvárt egyszeri, helyenként kétszeri megismétlését nem mulasztották el visszaadni.¹⁶⁵

A latin prédikációsövegek bevezetései elég gyakran, de korántsem rendszeresen megszólítást tartalmaznak még; általában „charissimi”

alakban, s nem feltétlenül ugyanazon a helyen. Ingadozó használatának oka a rögzített szabályok hiányában, egyéni szokásban, elmondott és leírt szónoklatok közötti szükségszerű eltérésben egyformán kereshető.¹⁶⁶ Legvalószínűbbnek mégis az látszik, hogy a latinban egyes kifejezések (tudjuk, halljuk, olvassuk stb.) alkalmanként húzták maguk után a megszólítást; pontosan úgy, mint a magyar szövegekben, amelyek nem ott tartalmazzák, ahol a latinban találhatók.¹⁶⁷ Formái a themával induló beszédekben meglehetősen egyszerűek (szeretőim, szerető atyámfiak), három szón túl soha nem terjednek („istenbe szerelmes hűgaim”, Tihanyi k. 118); bővebb fajtái az evangéliumot vagy a leckét magyarázó beszédekben találhatók,¹⁶⁸ amelyeknek másolói (fordítói) az ünnepélyes, az egész konvent előtt elmondott prédikációt teljes szolemnitálásban igyekeztek írásban megörökíteni.

Mellettük az egyetlen ígére felépített, szabályos magyar beszédek szigorú szabályozottság benyomását keltik, és nemegyszer irodalmiasabbak a hanyagul szerkesztett deák sermőknél is. Laskai különösen szeretett egyszerűsíteni, s kidolgozott bevezetés helyett nemritkán egyetlen mondattal beírta. A magyar fordítóknak, mint említettem röviden, mutatkozik hajlam az ilyen rövidítésre.¹⁶⁹ A Tihanyi kódex egyik beszédének fordítója a hosszú, a themát is megisméltő bevezetésből helyen csak a divisiót bevezető mondatot ültette át magyarra, s a Debreceni kódexben is találhatók hasonló megoldások. A rövidítés valószínűleg a magyar szokásoknak egyik változata lehetett: az az ismeretlen pap, aki Mária névbetűinek Temesvári Pelbárt *Stellarium*-ában talált magyarázatából beszédet szerkesztett, ugyanígy járt el, s mellesleg a forma elterjedtsége mellett arról is bizonyosságot tett, hogy a prédikációt a legkülönbözőbb tartalmú közlések befogadására vagy megformálására lehetett felhasználni.¹⁷⁰

A legegyszerűbben szerkesztett themából kiinduló prédikációból sem hiányozhatott azonban a „tanórság” pontokba foglalása, a felosztás (divisio). Bár előfordulhat, nem tudok rá példát, hogy egy itthoni fogalmazású latin beszéd divisiója az előírásoknak megfelelően ne rímelve. Fontos tehát annak megállapítása, hogy a fordítók — s velük a gyakorló szónokok — általában törekedtek-e a rímek visszaadására, egyesek tettek-e kísérletet rá, vagy jobbra véletlennek kell-e tulajdonítani a magyarban is összecsengő divisiókat. A kérdést azért érdemes körültekintően vizsgálni, mert egy rímelő divisio már vitára adott okot, s csak az ars praedicandik szóban forgó szabályának ismeretében lehetett eldönteni, hogy a *Gyulafehérvári Glosszákban* verset keresni nem lehet, s ugyanezen nyelvemlék tárgyalása során jutott Jakubovich Emil és Pais Dezső arra a megállapításra, hogy a XIV—XV. századi magyar prédikátor „feltűnő igyekezettel törekszik” a magyar sorok numerizálására és a sorvégi rímek visszaadására.¹⁷¹ Most, az ars

praedicandi közelebbi ismeretében azt lehet mondani, hogy a magyar egyházi szónok általában rímelésre törekedett, s rímeltetésének szabályai voltak; az adatok egy másik csoportjából az is kiderül azonban, hogy a *divisio* egy másik fajtája ugyancsak elfogadottnak számított.

A rímelő *divisio*k a tagok (*membrum*) száma és a rímek fajtái szerint csoportosíthatók. Ötnél több pontból álló felosztást nem találtam,¹⁷² kettőnél kevesebb nem létezhet, mert ebben az esetben a rímeltetés lehetősége szűnik meg. Leggyakoribb a hármas *divisio*, ritkább a két pontból álló. A rímeket vagy szóismétléssel,¹⁷³ vagy — általánosabban — ragokkal alkották; más kapcsolatban álló szavakat nem próbáltak hangzásbeli kapcsolatba hozni. Valószínűleg ez az akkor másként el sem képzelhető magyar rímelési technika okozta, hogy a *divisio*t bevezető mondatnak az anyanyelvben alig van variánsa, s szerkezete úgy alakult ki és hagyományozódott tovább, hogy a felosztás minden tagjának feltétlenül raggal kellett végződnie.¹⁷⁴ E szabály olyan erős volt, hogy minden eltérés másolói figyelmetlenségnek tulajdonítandó.¹⁷⁵ Megtartására annyira vigyáztak, hogy töltelékszót alkalmaztak rímek megőrzése érdekében. Ez jó esetben hangzatosságot adott a felosztásnak.¹⁷⁶

A *divisio* eme nagyon elterjedt nyelvi alakja mellett élt egy olyan változat is, amely a beszéd pontjait egy-egy kérdés alakjában tartalmazta. Variánsról és párhuzamos használatról azért beszélhetünk, mert e kétféle megoldás ugyanazon kódexben is előfordul.¹⁷⁷ Ha kérdő mondatok alakjában fogalmaztak, megrímeltetésre egyáltalán nem gondoltak (noha néhol csak a szórend megváltoztatásán múlott volna); a kérdő és a rímelő formák helyenkénti keveredését a szokás egyidejű használatának bizonyítékeként foghatjuk fel.¹⁷⁸ A kérdésalakzat voltaképpen a latin prédikáció ismert formai elemét olyan megoldással teszi magyarrá, mely követőinek alkalmanként azt is megengedte, hogy minden tárgyalandó kérdést a *divisio* helyén fel se soroljanak.¹⁷⁹

A középkori latin szónokok a *divisio* után áttértek az egyes *membrum*-ok tárgyalására, s a pontok kezdeténél visszautaltak rá.¹⁸⁰ A magyarok ugyanúgy tettek: vagy „mondom”, „mondám” szóval tették nyomatékosná megismételt szavait, vagy „tudnunk kell”, „lássuk” beiktatásával tértek rá, mi kell a tétel „mellé”, ennek igazolására.¹⁸¹ A két változat közül az egyik Temesvári Pelbárt, a másik Laskai Osvát szokása felé hajlik, de egyikkel sem azonosul teljesen, hanem önállónak tekinthető, s a magyar nyelvben kialakult szokásként kezelendő.

Minden apró, nyelvileg formulává merevedett szerkezeti elem részletes feldolgozását csak egy monográfia foglalhatja majd egyszer magába, s ezért csak a skolasztikus prédikáció két jellegzetes vonására lehet még az alábbiakban kitérni: a kérdésekre és az auktoritások idézésének módjára. Az elsőnek latin neve *quaestio*; alig van egyházi beszéd, amelyben nem tesznek fel és nem válaszolnak meg ilyen kérdéseket.

Latin nyelvi formája nem túl változatos;¹⁸² magyarja még kevésbé, de annál állandóbban ismétlődik: leggyakrabban „kérdés támad”, „kérdzetetik” az alak, amihez gyakran hozzáteszik, hogy „immár” támad és a „doktorok között” merül fel.¹⁸³ A felelet formája ugyancsak kötött mindkét nyelvben. A magyar abban különbözik a több-kevesebb távolságban követett latin eredetitől, hogy hivatkozásai pontatlanab- bak, nyelvi alakjai szónokiasabbak és kevésbé ökonomikusok.¹⁸⁴

Ugyanez jellemzi a latin példa nyomán tekintélyekre gyakran hivat- kozó magyar prédikátorokat akkor is, mikor a citátumok forrását megadják. Feltűnő, hogy a *thema* és *prothema* szavakhoz hasonlóan az *auctoritas*-nak sincsen magyar megfelelője,¹⁸⁵ még inkább az, hogy a bibliai szövegrész leőhelyét teljesen úgy adják meg, mint a themá- ban,¹⁸⁶ s hogy ugyanezek a nyelvi fordulatok elméledő és elbeszélő szövegekbe ugyancsak bekerültek;¹⁸⁷ nagy a valószínűsége, hogy a szokás az élőszóbeli prédikációs gyakorlatból származott át. Ugyanez lehet a magyarázata más, a latinban lerövidített leőhelyek feloldásá- nak,¹⁸⁸ az idézettek kötelező érvényű, állandó jelzőkkel való ellátásá- nak, s még annak a hosszú használatra utaló szokásnak is, hogy Ágoston és Gergely mellett, a fordítónak nyilván ismeretlen Franciscus de Mayronis (Maro) „nemes jámbor doktor”, s Arisztotelész egyszerűen, nevének említése nélkül pogány böles.¹⁸⁹

Mind e vonásokból az az összkép domborodik ki, hogy a magyar prédikátorok (a beszédek fordítói) írásbeliséghez szigorúan tapadó, gazdaságos rövidítésekkel dolgozó s az elmondás mikéntjét az egyes papokra hagyó latin eredetijüket nemcsak közönségük feltételezett igényei szerint alakították át,¹⁹⁰ hanem a korszakra már kialakult magyar szokásoknak megfelelő szóbeli előadás módjához is közelítették, amellyel elég messze kerültek attól, hogy művüket szoros fordításnak lehessen nevezni.¹⁹¹ Azt lehet mondani tehát, hogy a prédikációfordítá- sokban a latin szövegek zárt irodalmiságát a magyar szóbeli tradíció erősen fellazította, de már aligha állítható, hogy az eddig tárgyalt magyar prédikációk azonosak lennének a ténylegesen elhangzottakkal; inkább arról lehet szó, hogy irodalmi szintű magyar változatai voltak azoknak, s az egyetemes írásbeliség ranglétráján közvetlenül a latin eredeti alatt, a magyar egyházi szónoklat lehetőségei között a legfelső szinten helyezkedtek el. Egészen szokásos prédikációformák már csak azért sem lehettek, mert a papoknak elsősorban a napi evangéliumhoz kellett kapcsolniuk beszédeiket.

Ezért tehető fel, hogy a valóban elmondottakhoz jóval közelebb áll az Érsekújvári és az Érdy-kódexben olvasható anyag, amelyből a középkor végi egyházi beszéd ceremonális része bővebben kiemelezhető. E nézet azonban nem foglalja magában azt, hogy a két említett kódex beszédei csak megközelítőleg is azonosak lennének pl. egy obszerváns ferences

valamely mezővárosban akkoriban elmondott prédikációjával.¹⁹² Sokkal inkább kolostori, ott is ünnepnapi beszédek ezek, amelyeknek publikumát a Karthauzi Névtelen világos szavakkal *conversusok*ban és apácákban jelölte meg,¹⁹³ az Érsekújvári kódex pedig minden egyes részletével és egyik neves másolójának (Sövényházi Márta) pusztá nevével vitathatatlanra teszi. Mindemellett kétségtelen, hogy az írók szándékuknál, fordítási módjuknál és viszonylagos bőbeszédűségüknél fogva oly szoros kapcsolatban álltak a ténylegesen elmondott beszédekkel, hogy a prédikálás eme módja jól kiolvasható szövegeikből, az egyes formai elemek pedig részletesebb alakban találhatóak, mint a themával kezdődő s a latin írásbeliséghez erősebben kötött változatban.

A Karthauzi Névtelen, mint ismeretes, olyan teljes, az egész évben használható magyar prédikációskötetet akart írni, amelyet Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát publikáltak latinul. Műve nem teljes; a „*de tempore*” rész azzal a megjegyzéssel zárul, hogy a böjti beszédek (*sermones quadragesimales*) más helyen következnek, de e más hely ma ismeretlen. Naptárilag teljes az egyházi év szentjeiről szóló (*de sanctis*) kör, amely Andrástól (nov. 30.) Katalin napjáig (nov. 25.) terjed. A „*de tempore*” résznek az a másik sajátsága, hogy a könyv eleje a leckéket tartalmazza szöveg szerint; olyan beszédek kíséretében azonban, amelyek kivétel nélkül Temesvári Pelbárt vasárnapi evangéliumokból kiinduló sermónin alapulnak, s a Karthauzi Névtelen általában utal a helyre, ahonnan a hátrább álló, ugyancsak beszéddel kísért aznapi evangéliumrészlet felolvasandó. A szentekről szóló s a könyv nagyobbik felét kitevő lapokon aztán egymás után áll a lecke és az evangélium; olyasféleképpen, ahogy az Érsekújvári kódex egyik-másik helyén található.¹⁹⁴ Sajátos beszéd-típussal állunk tehát szemben, amelynek keretében az evangélium előtt az epistolát is elmondták magyarul, s vagy e kötött szövegek után következhetett az ünnepi prédikáció, vagy a leckéket rövidebb, az evangéliumot hosszabb tanítás kísérte.¹⁹⁵

A prédikációt ritkán vezeti be a hallgatóság megszólítása.¹⁹⁶ A szokásos kezdet ilyenféle: „Ez mai szent epistolát írta meg Szent Pál apostol rómaiaknak írt levelének tizenharmad részében.”¹⁹⁷ A következő szerkezeti részlet — leggyakrabban citátum, ritkábban tartalmi kivonat formájában arról szól, mit tartalmaznak a leckét közvetlenül megelőző versek; a két jól elkülöníthető egységet hasonló mondatszerkezet kapcsolja össze.¹⁹⁸ Az idézetet általában egy tanító jellegű, szabadon fogalmazott mondat fejezi be,¹⁹⁹ majd a szónok — ismét készen levő fordulattal — áttért az epistola magyar szövegére.

Ez utóbbi mondat formailag eléggé változatos, tartalmilag azonos értelmű:²⁰⁰ azt jelenti be a prédikáló pap (ha itt nem, hát a szentírási szöveg végén), hogy a napi lecke „betű szerint való magyarsága”, „értelme” következik. Ezen a *lectio hū*, magyarázatokkal fel nem

cifrázott, „ad litteram” fordítását kell érteni. Többet belemagyarázni nem szabad,²⁰¹ de nem vehető értelmét vesztett formaságnak sem, mert a bibliai szöveg magyar fordításába olykor értelmező részletek csúsztak.²⁰² Ilyen betoldásokat néha a Karthauzi Névtelen is megenged magának.²⁰³ Már korántsem számít toldaléknak a leckék elején álló „atyámfiái” és „én szeretöm”, mely a liturgikus funkcióban álló levélrészleteket bevezeti.²⁰⁴

Az ünnep szentleckéje után közvetlenül következett az evangélium: a Karthauzi Névtelen el nem mulasztja, hogy utaljon rá; legtöbbször latinul, s azzal a megjegyzéssel, hogy a szöveget expositio kíséri.²⁰⁵ A szokásos helymegjelölés után álló magyarázaton a bibliai részlet történeti összefüggéseinek tisztázását kell érteni: hány éves volt Jézus, naptárilag melyik napra esik az esemény, s mit mondanak el az evangélisták a napi részlet előtt: mindkét fő tárgyat szorosan kötött nyelvi formákban adta elő a prédikátor.²⁰⁶ E magyarázatot „történeti értelmezés”-nek (historicus intellectus) nevezi Temesvári Pelbárt, aki külön beszédet szentelt neki, s van, hogy csak utána kezdi a themával kezdődő beszédek közlését.²⁰⁷ A latin előkép csupán tárgyilag létezik, nyelvi sztereotípiák nem mutathatók ki, s míg egy élőszóbeli előadáshoz az ismerteknél közelebb álló deák formula nem kerül elő, a nyelvi megformálást a magyar papok érdemének lehet tulajdonítani. Az ő javukra írandó a szerkezeti elem utolsó pontja is, amely szerint „ennek utána következik az evangélium”.²⁰⁸ Hosszú gyakorlat eredménye az is, hogy a misében olvasott evangéliumrészletek előtti bevezető passzusok („abban az időben” stb.) szinte szó szerinti azonossággal térnek vissza a legkülönbözőbb eredetű kódexekben, s élnek változatlanul szinte a mai napig.²⁰⁹

A bibliarészlet magyar nyelvű ismertetése után magára a prédikációra nagyon egyszerű fordulattal tértek a papok: legtöbbször közölték, hogy „betű szerint való értelméből” milyen „lelki tanúság” adatik, s ezt mindjárt pontokba is szedték.²¹⁰ A „lelki értelem” — mint már említettem — a latin *sensus allegoricus*-szal azonos; azokban a körökben tehát, ahol ilyen típusú prédikációt mondtak, az evangélium tartalmi megértését a szöveg lefordításával és történeti magyarázatával elintéztnek vették, s a beszéd feladatát kizárólag a szöveg allegorikus értelmezésében látták. Maga a prédikáció aztán ugyanazon formális elemek felhasználásával készült, amelyek a themából kiinduló prédikációknál ismereteseek. A képzett papok tudták és alkalomtól függően alkalmazhatták mindkét formát. A Karthauzi Névtelen például, ha egy napra két beszédet írt, a másodikat általában egymondatos bibliai citátummal kezdi.²¹¹

Bármennyire közelebb állnak is a magyar nyelvű beszédek a latinoknál az élőszóval elmondott prédikációkhoz, korántsem adnak vissza

minden szokást és részletet. Nemigen állapítható meg pl., hol imádkoztak (valahol a beszéd elején) Isten segítségét kérve, s meglehetősen tisztázatlan, mondták-e az epistola vagy az evangélium végén a „Deo gratias”-t.²¹² A hosszú használat során kialakult szokásrendszer e homályos pontjai azonban nem a középkori állapot hiányosságait, hanem a mai kutatás nehézségeit tanúsítják, amely egyelőre csak azt tudja megmondani, hogy az országban meghonosodott latin sémák alapján a XV—XVI. század fordulójára hajlékony, írásban nem rögzített és inkább számos változatot megtűrő, mint bizonytalanul ingadozó magyar ars praedicandi alakult ki. A jól ismert sztereotip kifejezéseket a papok élőlősből tanulták, a hallgatóság meg olyannyira elvárhatta tőlük, hogy egyéb kritériumok mellett ezeknek helyes, változatos alkalmazása szerint ítélte meg prédikátorait.

A hívek igényei, az egyre szélesebb körre kiterjedő írásbeliség és a nyomában járó racionalizálódás valószínűleg elvezettek odáig, hogy a középkor végére írásba foglalt magyar ars praedicandi készült. Az egyetlen, 1536-ból való adat, amiből meglétére következtetni lehet, nyelvileg nem elég korrekt, mert a jelentős mondat egy könyvleltárban áll, s az ilyen jellegű szövegeket nem éppen magas képzettségű írnokok meglehetősen hanyagon vetették papírra.²¹³ A leírt kötet magyar beszédeket, egy modus praedicandit és Krisztus szenvedésének történetét tartalmazta; nyilvánvalóan kéziratos formában, mert ilyen összetételű nyomtatott könyv akkor sem egészében, sem részleteiben nem létezett. A sermók biztosan magyar nyelvűek voltak, s lehetett ugyanilyen a passio is; logikus, hogy a modus praedicandi a kész beszédek után következett a kolligátumban, s azokat mintegy kiegészítette: nem egészen világos azonban, hogy milyen nyelvű volt, s eldönthetetlen, hogy az itthoni magyar szokásokat rögzítették-e benne.

Annyi biztosra vehető, hogy magyar beszédek után egy modus (ars) praedicandit másolt valaki: arra gondolhatunk e szoros szomszédság láttán, hogy az anyanyelvi prédikálás mesterségének elsajátítása — legalábbis a képzett papoknál — túljutott már a kizárólagos szóbeliség szintjén, s a literatúra egy szektorának művelése szélesebb körökben is az írott szabályzatok közvetlen környezetében, sőt, ha magyarul szolt vagy akárcsak magyar szabályokat rendszerezett, az írásos szabályozás stádiumába lépett. Ha ezen a fokozaton állt, nem is elsőrendű fontosságú, hogy az előírásokat milyen nyelven fogalmazták: valószínűbb mégis, hogy magyarul, de ha esetleg latinul és magyar szokásokat kodifikáltak benne, sok magyar szövegrészt kellett tartalmaznia.

E) A LEVÉLÍRÁS MAGYAR MESTERSÉGE

Várdai Aladár legkorábbinak ismert magyar misszilisének (1486) feltűnése és az itt korszakhatárnak vett 1530-as évek közötti fél század legszabályosabb levelét a humanistává kiművelődött Szalkai László írta 1510-ben, de a legelső sem olyan, amely minden ízében formátlannak lenne minősíthető.²¹⁴ Van megszólítása („Én jó uram”), amelynek „jó” jelzője akkoriban szélképpen elterjedt volt, van aláírása („Allada atyádfia”), aminek ugyancsak nem nehéz a latinját megtalálni, s a „tudja te kegyelmed” fordulat előképe sem ismeretlen Várdai Aladár egy másik, ugyancsak testvéréhez, Miklóshoz intézett leveléből.²¹⁵ A legegységibb külalakú sajátosságok elhagyását fel sem lehet tételezni olyan úrról, aki a magyar mellett latinul is saját kezűleg levelezett, s emellett olyan korban, amikor a világtól elvonult Karthauzi Névtelen is tudta a deák levelekben állandóan ismétlődő *valeas* egyik magyar megfelelőjét („járj jó szerencsével”), és Alexandriai Szent Katalin verses legendájában szabályos oklevél olvasható.²¹⁶ A korai magyar misszilis írói nem annyira tudatlanságból vétettek a latinból jól ismert előírások ellen, mint inkább sietűkben, hanyagságból.

A mindennapi ügyintézés módját reálisan felmérve nehéz elképzelni, hogy az első magyar iratokat nem a szóbeliségben kialakult szokások szerint írták. Bizonyítékként elég talán azt felhozni, hogy pusztán az írás gyakorlat (a meglévőeknek utánzása) még ebben a korai időben aligha tette lehetővé a már említett „jó uram” mellett az „Én szerető uram”, a „Szerelmes uram”, a „Kegyelmes uram” és ezek változatainak, valamint a „Szolgálatomat ajánlom” variánsainak oly gyakori és egyöntetű feltűnését.²¹⁷ A nyelvi hasonlóság bizonyító ereje erősebb, mint a későn és szóróványosan fennmaradt emlékeké;²¹⁸ ez utóbbiak nem igazolják azt az elképzelést sem, hogy a magyar nyelvű világi írásbeliség létrejöttében komolyabb szerepet játszottak volna a nők:²¹⁹ sokkal helyénvalóbb azt gondolni, hogy a XV. század utolsó évtizedeiben az urak egy csoportja érte el az írásbeli műveltség olyan fokát, amely közvetlen írásbeli érintkezésüket lehetővé tette.

Az első magyar levelek egy része a formai szabályok ismeretének kétségtelen jelei mellett sem több papírra vetett üzenetnél,²²⁰ minőségi változás jele, hogy az új szokás az említett körökben terjedt rohamosan, s a fejlődés határozottan abba az irányba mutatott, hogy a magyar nyelv az írásbeli magánérintkezés keretéből kitörve egyszer hivatalossá válik. Ebben a társadalmi összefüggésben természetes, hogy az első, sebtében odavetett magyar misszilis után a legszabályosabb magyar levél a királyi udvar köréből került ki, s jól kivehető, hogy a szerkesztési mód és a nyelv már igen korán is csak bizonyos határok közötti ingadozást engedett meg az íróknak.

A soha el nem hagyható megszólításnak kétféle formáját ismerték. Az egyik az atyafiságos mód („jó uram” stb.); a másik abban különbözik ettől, hogy a levélíró a megszólítás előtt szolgálatát, barátságát ajánlotta a címzettnek, csak utána illette „tisztelendő uram és barátom”, „kegyelmes asszonyom” titulussal.²²¹ Más szokást csak az egészen családias hangú leveleknek az a csoportja követ, amelyben — meglehetősen kötött formákkal — az író saját egészségi állapotáról értesíti a címzetet, és hasonló jót kíván neki.²²²

A következő szerkezeti elemnek narratio a latin neve: a tényállást tartalmazza, aminek rendezésére az epistola íródott; leggyakrabban a korábbi levél tartalmi megismétléséből, hivatkozásból áll. Szalkai László is így halad tovább: „vévén az te kegyelmed levelét, az te kegyelmed panaszból megértettem”.²²³ Szükség esetén, s ha az ügy amúgy is tudott volt, az elbeszélő rész elmaradhatott.²²⁴ Soha nem írtak azonban kérés (petitio) nélkül, amelyet a narratiót összegezve („azért”; *pro eo, igitur*) terjesztettek elő, és a mondat súlyát gyakran a megszólítás ismétlésével növelték.²²⁵ A levelet sztereotip üdvözléssel, dátummal és aláírással zárták; az egész aktus címmel fejeződött be. A rövid latin *vale* némi nyelven hosszú mondatá kerekedett, s magyar változatai sem mindig szófukarok.²²⁶

A szóbeli tolmácsolás hagyománya lehet, hogy magyar szövegekbe latin szavakat ekkoriban nemigen keverték; latinul és magyarul egyformán értő és író urak, valamint íródeákok azonban megengedték maguknak, hogy a szerkezet egyes pontjait, főként a megszólítást, a záradékot és a címezést latinul hagyják, noha megfelelő, szabályosan visszatérő magyar kifejezések sem hiányoztak. Báthory István erdélyi vajda Várdai Mihályhoz intézett levelében minden említett rész deákul áll;²²⁷ más esetekben jóval kevesebb az idegen nyelvű betét. Legmaka-csabbul a latin címezés és a *manu propria* tér mégis vissza, bár az utóbbinak már Corvin János herceg ismerte magyarját, s pontosan ugyanezt írta Szalkai László.²²⁸ Úgy látszik azonban, hogy az „én kezem írása” szavakat csak akkor használták, ha nyomatékos szükség volt az autográfia igazolására.²²⁹ A keltezésről azt kell még külön kiemelni, hogy a levelekben használatos kifejezések mellett a „Krisztus előtt” és „Krisztus után” formák is éltek, de használatuk csak bizonyos elbeszélő szövegekre korlátozódott, s a levelekben használatos alakokkal soha nem keveredett.²³⁰

Missziliseknél jóval kisebb számban maradtak fenn magyarul olyan levélfajták, amelyek hivatalos jellegűek voltak és pereskedés tárgyává válhattak. Ha terjedtek is az ilyenek, a magyar szöveg jobbra még fogalmazvány jellegű, s ha került is papírjára pecsét, olyan formákra nyomták, amelyek az urak legközvetlenebb ügyes-bajos dolgainak intézését rögzítették.²³¹ Erre az állapotra jellemző, hogy az első magyar

nyelvű oklevél, muronyi Vér András menedéklevele (1493), nincsen megpecsételve (oklevéltani szempontból tehát nem is oklevél), s ugyanezen Vér András egy saját kezű, pecséttel ellátott magyar záloglevelét addig adta ki, míg „káptalonba tehetik”.²³² Valószínűleg ezért egyszerűek az első ilyen tárgyú iratok, ezért saját kezűek is egyúttal; hivatalosabb viszont az a magyar menedéklevél, amit fogott bírák 1508-ban Kolozsvárt állítottak ki és láttak el pecsétjükkel.²³³

A menedéklevelek és a misszilisek nyelvi alakzatainak közös eredetére az utal, hogy a keltezesek variánsai azonosak;²³⁴ magán az oklevélfajtán belül teljesen azonos az adósi kötelezettség alóli feloldás formája,²³⁵ de már eltérő a kezdet: Vér András csak „keze írását”, Drágyf János levelet adja „emlékezetül”, a kolozsvári fogott bírák a lefolyt eseményt rögzítették ugyancsak „emlékezetre”, s iratukat pecsétjükkel is „megerősítettek”. A legegyszerűbb kétségtelenül az első irat; egymásutánjuk három fokozat, amely ugyanazon cselekmény egyre elvontabb és szabályosabb kezelését tanúsítja, ezt viszont a sablonok számának növekedése kíséri.

Azt nem lehet állítani, hogy az egyik levélró műveltebb vagy írásbeli munkában gyakorlottabb lenne a másiknál, mert Vér András záloglevelében (1504) benne van az „adom emlékezte” kifejezés, a folytatás teljesen a latin szokás tükörképe („adom deneknek, kiknek illik megérteni”), s benne a pecsételés magyar kifejezése is, sülyi Ethele Ferenc osztálylevelében viszont (1513) a „kinek emlékezetire én kezem írását adom” áll, ami Vér András és Drágyf János irataiból hiánytalanul levezethető.²³⁶ Mindez arra vall, hogy a hivatalos okiratok latin nyelvét minden különösebb erőlködés nélkül, az előszóban tolmácskodó íródékok százados gyakorlatának megfelelő fordulatokkal magyarrá lehetett tenni. Mi sem jellemzi jobban a helyzetet, mint hogy e jobbára még csak beszélt, de már az írásbeliségre alkalmas nyelv a kódexekbe is befurakodott.²³⁷ Jellemzi azonban az is, hogy a magyar nyelvi készlet tényleges alkalmazása a latin nyelv uralma miatt még a pillanatnyi szükségtől függően esetleges, s a csak magyarul használt formulák rendszerezésére korántsem terjedt ki.²³⁸ Választékosságra sem törekedtek, s a változatoság némi bizonytalanságot takar,²³⁹ amit csak a huzamos írásbeli használat küszöbölhetett volna ki idővel. Nem tagadható azonban, hogy a magyar nyelv hivatalossá válásának folyamata az 1530-as évek előtti fél században megindult.²⁴⁰

F) AZ IRODALMI MŰKÖDÉSRŐL ÉS AZ IRODALOMRÓL VALLOTT NÉZETEK

A prédikálás és a levélírás mesterségének érintett szabályai a leírás helyenként nagyon is szűkszavú vázlatossága ellenére is igazolhattak annyit, hogy a latin példák nyomán a gyakorlatban kialakult szokások a magyarban meglehetősen következetesen érvényesültek, de az már egyáltalán nem biztos, hogy kötelező érvényű irodalmi szabályoknak is tekintették azokat. Meggyökeresedett szokásokat fontolgtatás nélkül, mechanikusan elsajátítani és utánozni egészen más ugyanis, mint előírásokat fogadni el tudatosan, és szándékosan törekedni megvalósításukra. A két magatartás és történeti állapot közötti különbség egyenesen úgy fogalmazható meg, hogy az egyik a kritika előtti körülményeknek és mentalitásnak felel meg, a másik azt a pontot jelzi, ahol a voltaképpeni kritikai gondolkodás elkezdődik, s a kritikátörténet tárgyává válhat. Az alábbiakban a döntő fejlődési fok megállapítása, közelebről a két státus közötti epochális átmenet jelenségeinek vizsgálata lesz a tárgy: ama történeti szituáció, amely a reneszánsz kori irodalmi fellendülést lehetővé tette; olyan jelenségeké továbbá, melyek kívül esnek vagy teljesen megragadhatatlanok az *ars praedicandi* és *dictandi* mondatról mondatra szabályozott eljárási processzusán. Az egykorú irodalmi gondolkodás fogalomrendszerét tiszteletben tartva, gyakorlatát hozzátvetőlegesen ismerve, de keretein túllépve annak megállapítása itt a cél, hogy mit gondoltak az egykorúak magyar nyelvű irodalmi működésük módjáról, s hogyan értelmezték tulajdon munkásságukat.

A döntő fordulathoz elvezető korábbi fejlődést anyag hiányában legfeljebb érzékeltetni lehet néhány jelentéstörténeti adatcsoporttal. Az egyik a „magyaráz” szóé, melynek első és eredeti jelentése a nyelvészek szerint „magyarra fordít”.²⁴¹ Nem helytelen feltételezni, hogy a korai időszakban a latin írásbeliséggel érintkező csoport a latinból magyarra való fordítást értette rajta, és minden differenciálás nélkül alája foglalta a szóbeli tolmácsolást és azt az eljárást, amelynek eredménye egyebek között a Miatyánk magyar szövege. Az illiterátus szempontjából kétségtelenül helyesen jelöltetett a fordítás és a szövegértelmezés egyazon szóval, mert mindkét esetben érthetetlen latin nyelvű közlés vált általa magyarrá és érthetővé. Messzemenően nem felelt azonban meg a literátori eljárásnak, amely a legprimitívebb körülmények között is az egyik esetben tartalmi megértetést, a másokban szigorú fordítást tűzött ki célul, s csak második lépésként törekedett a szöveg értelmének meghatározott fokú és módszerű kifejtésére.

E szakmai szempontból tág értelmű kifejezéssel tudtom szerint először a Bécsi és a Münchener kódex fordítóinak gyűlt meg a baja, akik

— mint a korábbi példákból kiderülhetett s újabbakkal is igazolható²⁴²
— elsőnek igyekeztek minden latin szónak önálló magyart találni, s ha újat alkottak, azt következetesen alkalmazni. Náluk „tolmácsoló” vagy „tolmácsozó” a latin *interpres*: csak abban az esetben azonban, ha a *septuaginta interpretes*-ről van szó;²⁴³ az *interpretatio* már „magyarázat”, az *interpretor* ige „magyaráz”.²⁴⁴ Újításuknak az a jelentősége, hogy magyar társadalmi pozíciójától, a latin—magyar—latin kapcsolattól függetlenül jelölte szóval azt a személyt, aki „magyaráz”, de a magyarázat fajait elkülöníteni már nem tudta. Nemcsak az álomfejtés marad tehát (a latinnak is megfelelően) „magyarázat” (*interpretatio*), hanem a szavak etimológiájának kifejtése és a latens jelentést szétfejtő szövegmagyarázat is,²⁴⁵ és nincsen pontos terminológia a latin szó vagy szöveg magyarra fordított változatára sem.

Ezt hívták utóbb széltében „magyarság”-nak, ami talán a magyar *ars praedicandi* nyelvében alakult ki, s ott nem is helytelenül;²⁴⁶ éppígy elfogadható a maga helyén a „betű szerint való magyarság”, ha *sensus litteralis* a jelentése. Már meglepő azonban egy álom magyarságáról olvasni, Lábán és Jákob nevének etimológiájáról úgy értesülni, hogy „ü nyelvének magyarsága szerént bizonyoságnak asztagját”, illetve „töltés” jelenti, vagy megtudni, hogy a bibliai próféciákat soha nem lehet majd „tulajdon betű szerént való magyarázattal”²⁴⁷ kifejtteni. Nyilvánvaló, hogy az irodalmi gyakorlat megkövetelte már az általánosabb kifejezést a mai fordít értelmére, s ez lassan alakulni is kezdett a legjobb íróknál.

A fejlődés egyik jele, hogy a „betű szerint való magyarázat” a prédikációbeli használat mellett az etimológiák „titkos értelmének” kifejtésére is kezdett kiterjedni vagy már specializálódni,²⁴⁸ s ezzel egy időben próbálták a műveletet olyan szóval jelölni, amely a latin—magyar viszonylat mellett mindennemű fordítást kifejezhetett. Nyujtódi András úgy mondta, hogy „megírta” Judit könyvét „az diáki bötüről ez magyar nyelvre”, mint ahogy Jeromos is „megírta” a káldeus nyelvről latinra.²⁴⁹ Az Érsekújvári kódex egyik fordítója az „elváltoztat” szóval kísérletezett, mikor ugyancsak Jeromos bibliafordító munkásságáról beszélt,²⁵⁰ ugyanezt alkalmazta a Karthauzi Névtelen, mikor Beda Venerabilis görögből készített latin fordítását említette.²⁵¹ Használta már — mégpedig elsőnek — a „fordít” igét is:²⁵² pontosan a magyar középkor végére megvolt tehát a szó, csak éppen elterjednie kellett s a más használatos és lehetséges megoldásokat háttérbe szorítva általánossá válnia.

Nem kevesebb gonddal járt az alkotó irodalmi tevékenység néven nevezése. Nehezítette a helyzetet, hogy a középlatin szóhasználat és a szerzetesi gyakorlat szerint a puszta íráson másolást értettek, és kézi munkának számították. Kétségtelen, hogy a latin iskolában elsajátított

ismeretek megtették hatásukat, s befolyásolták a már forgalomban lévő magyar kifejezések tartalmát. A középkori viszonyok között helyes ugyanis a retorikát „levél-szerzés”-nek fordítani,²⁵³ mert e tudomány-szak ténylegesen abba olvadt bele, noha szakkifejezés ebből nem lett; a szövegekből kivehetően elég pontosan számon tartották a fogalmazás és a másolás közötti különbséget, s ezt — jobb esetben — bővítések árán is kifejezni óhajtották.²⁵⁴

Ha jól veszem ki, valamely irodalmi mű létrehozásának műveletére éppúgy az illiterátusok szemléletéből kiindulva kezdték a megfelelő szót keresni, mint a fordítást jelentő „magyarázás” esetében. A tapasztalati tény felőlük nézve valamely írás elkészítése volt, amely anyagot (pergamen, papír), kézügyességet, szakértelmet és a cél ismeretében álló alkotó munkát kívánt. A Bécsi kódexben „törlejt” az, aki ilyet csinál, „törlejtő” a műves (fazekas), „törlejtet” (figmentum) a munka eredménye.²⁵⁵ Ugyanez a fordító ismerte azonban a „szerez” igét is, amelyet más latin ige (texo) lefordítására kötött le, a „szerzés”-t pedig *editio* értelemben igyekezett használni; nem éppen nagy következetességgel és korántsem tradíciót alapítva szóválasztásával.²⁵⁶ A „törlejt” szóval valószínűleg jól fejezte ki az írás kézi munka jellegét, de nem biztos, hogy alkotótevékenységre is utalt vele. A kevesebb következetességgel fordított Jókai-kódexben ugyanis a latin *texo* „törlejt” lett, a szerez pedig valaminek megcsinálását jelenti, akár kézzel, akár átvitt értelemben történjék.²⁵⁷ Úgy látszik, egy ideig a „szerez” és a „törlejt” egymás mellett használtatott, eközben az utóbbi még nem egészen tisztázott értelmű szókapcsolatokba került,²⁵⁸ míg végül a két szinonima közül az első győzött;²⁵⁹ talán amiatt, hogy az írásbeli munka kreatív vonását fejezte ki jobban.

A szakkifejezés értékű „fordít” és „szerez” igék irodalmi jelentésének lassú kialakulása még korántsem járt együtt a fordítás és az eredeti szövegezés közötti különbség éles elválasztásával: egyedül annyi biztos, hogy a literátori gyakorlatban elkülönült a szorosán fordítandó Biblia azoknak a prédikációnak, imádságnak vagy olvasmánynak szánt szövegektől, amelyeket lehetett, sőt kellett is a közönség igényeihez alkalmazni. Mindkét esetben egy tanító állt szemben szeme előtt álló hallgatóságával vagy személy szerint ismert, egy kolostorban lakó szerzetesközönségnél ritkán nagyobb olvasóközönségével, és latin szövegek segítségével tanított. Minden tartalmi közlésen túli, valóban irodalmat érintő tény ebből a szituációból származtatható, és minden általánosabb közönség-fogalom a kódexirodalom korában abból a meg gondolásból ered, hogy a leírt közlés ismeretlen híveket is elérhet, vagy esetleg már el is kell érnie.

1. A szó szerinti fordítás

A XV. század folyamán a szó szerinti fordítás a Biblia szövegére korlátozódott, s elkészítői a legkevesebb irodalmi véleményt mondanak, bár jól megfontolt szándékaik felől eljárásuk nem hagy kétséget. Ha helyes az a feltevés, hogy a magyar nyelvű irodalom latin szövegekhez kötött tolmácsolásból fejlődött ki kezdeti szakaszában, a Bécsi és a Müncheni kódex láttán azt kell mondani, hogy a Bibliát élőszóban fordító gyakorlat eljutott addig a fokig, melyen a huszitizmus ideológiájának hatása alatt s a nyelvi gyakorlat ismeretében az egész Szentírást magyarul lehetett megszólaltatni. Nem lehet véletlen, hogy a kitűnő interpretátorok fő jellemvonása a környezetük szokásait továbbfejlesztő következetes szóhasználat és a bátor nyelvi újítás: az egyik a bibliafordítás általános követelménye volt, a másik kikerülhetetlen szükségesség.²⁶⁰

A Jordánszky-kódex evangéliumok előtt álló prolókusából és más előszavaiból nagy írói erudíciót szokás kiolvasni. Minden ilyen interpretáció alaptalan azonban, mert az elemzett szöveg forrása ismeretlen, a többi Jeromos előszavainak részleges fordítása, s a „rég, részben hibás, részben nehezen érthető” Biblián emiatt nem egy korábbi magyar fordítás értendő.²⁶¹ Az irodalmi gondolkodás szintjén különben sem lehet túl magasra tenni azt az író, aki Mózes második könyvének két fejezetét nem értette és fordíthatlanul hagyta.²⁶²

Több figyelmet érdemel Nyujtódi András műve, aki Judit könyvét „írta meg” magyarul húga számára. E mű inkább értelmező betoldásairól, mint szöveg-hűségéről híres. A néhol valóban glosszázásra emlékeztető eljárásnak az egyetlen személyből álló közönség lehet oka, akinek a szöveget magyarázni is akarta az író. Máskülönből olyan jól tudta az explicatio és a fordítás közötti különbséget, hogy némely megjegyzését más színű tintával a lap aljára írta.²⁶³ Nemritkán a szó szerinti hűség kényszerítette betoldásokra,²⁶⁴ anakronizmusaiért és körülírásaiért pedig aligha vonható felelősségre.²⁶⁵

Nagy kár, hogy művének első levele valószínűleg elveszett, mert azon is állhatott fordítást illető megjegyzés.²⁶⁶ Értékes azonban az is, ami ismeretes: minden forrástól függetlenül mondja el, hogy művét a „Szentírásnak betűje szerént” fordította, vagyis hűségesen, majd Jeromos Judit könyve elé írt prolókusát követve, de saját eljárását jellemezve mondja, hogy nemcsak szóról szóra, hanem értelem szerint is fordított.²⁶⁷ Még jelentősebb, hogy Nyujtódi András, amennyire ez idő szerint megítélhető, az első magyarul író szerző, aki stílusának „paraszt volta” miatt kér elnézést,²⁶⁸ és a szép stílus helyett a tartalomra irányítja a figyelmet. Említettem már, hogy Temesvári Pelbárt ugyanígy beszélt vagy három évtizeddel korábban művei ruszticitásáról;

hozzátettem, hogy a formula Jeromosra megy vissza, aki az egyszerűségben a keresztény stíluseszményt látta. Mikor tehát a magyarban előfordul, határozottan lehet hivatkozni a toposz ezer esztendő múltjára, s arra, hogy eredetileg a keresztény ideológiát az esztétikai szférával egyeztették vele.

A magyarul először jelentkező ruszticitás mint stíluszint (*genus dicendi*) nyelvi alakjához annyi a megjegyezni való, hogy ennek a latinban az *urbanitas*, a magyarban — hasonló kultúrtörténeti metaforával — az „udvari” az ellentéte. A szó már a Jókai-kódexben benne van „költéséges, gondos, gondos kiállítású” értelemben.²⁶⁹ Megjegyzendő, hogy e szónak ekkoriban elítélő jelentése nincsen, de már útban volt a megoszlás felé, s a XV. század végére a *curiositas*-ból „világi hivság” is lett. Megjegyzendő az is, hogy a latin *curiosus* mellett a *curialis* szónak ugyancsak „tisztos, világi” volt a magyar megfelelője már a Jókai-kódextől kezdve, melynek hasonlóképpen pejoratív értelmet is adtak, s ha jól veszem ki, az éneklésben pl. egy bizonyos módot jelöltek vele.²⁷⁰

E sietve felvázolt, de a lényegét illetően talán mégsem hibás jelentéstartományi vázlatához azt lehet még hozzáfűzni, hogy az adatok túlnyomó része ferences kódexekből származik, ez a rend pedig a pompát a pejoratív értelmű *curiositas*-szal vette egynek,²⁷¹ a szegények és gazdagok különbségét meg ott is beleérezte a latin szövegbe, ahol erről nincsen szó,²⁷² két legnagyobb szónoka pedig a kor legélesebb támadásait intézte az udvari életforma ellen. Ha mármost ebben az összefüggésben nézzük Nyujtódi András stílusának „paraszt voltát”, nyilvánvalóan a főúri életforma ellen irányult a ruszticitás, s vele a *genus dicendi* legelső faja a *genus grandiloquus* világi pompázatoságával áll ellentétben; tartalmilag korántsem utoljára a magyar kritikai gondolkodás történetében, ha a terminológia változott is. Lehet, hogy a ferences Nyujtódi András valóban Temesvári Pelbárt nyomán használta és fordította a *rusticitas*-t magyarra; biztos viszont, hogy több lehetőség között választhatott volna, s utóbb, egy némileg hasonló vallási és társadalomtörténeti helyzetben egy másik szó vált uralkodóvá, mely a Jókai-kódexben csírájában már megtalálható. A latin *simpliciter* ugyanis ebben a „parasztol”²⁷³ mellett jelenthetett „alázatosan”-t is, de „együgyűen”-t is, a *simplicitas* pedig „együgyűség”-et,²⁷⁴ s ha később voltak is ingadozások,²⁷⁵ az „együgyű” stílus lett az udvari barokk pompával szemben a puritánus prédikátorok jelszava.

Nyujtódi András nyilatkozatának retorikai és nyelvi magyarázata után a helyet és az összefüggést kell még szemügyre venni, ahol előfordul. A helyen azt értem, hogy Judit könyvének fordítója műve végén tett rövid megjegyzéseket a fordítás módjáról és stílusáról, de mindkettő Jeromos prologusának mondatai közé került. Ezt az akkori bibliákból soha ki nem hagyott szöveget Nyujtódi András (valószínűleg)

részben művének elején, részben végén helyezte el: élére kerülhetett a Judit könyvének hitelességéről és kanonikus voltáról,²⁷⁶ végére a személyes indítékokról szóló, morális tanítást is tartalmazó részlet. Ez adott alkalmat a magyar fordítónak saját személyes közlendőinek elmondására, melyeket Jeromos szavait követve és egy levelekben használt fordulatot alkalmazva adott elő.²⁷⁷

Kritikatörténetileg úgy értékelhető a filológiai kimutatott kapcsolat, hogy a magyar fordító Jeromos Paulához és Eustochiumhoz szóló prologusába keverte bele saját ajánlólevelét, és egy ott talált kifejezést magára alkalmazott. Eljárása megérdemli az *imitatio* nevet. Tudatos alkalmazása nem kevésbé jelentős, mint az, amit a szerző a fordítás módjáról és nyelvének stílusszintjéről mondott, de ne hallgassuk el a gyengébbik oldalt sem. Nyujtói András az *imitatio* mellett sem tudta Jeromos prologusát és a maga ajánlólevelét elválasztani egymástól, s az egyházatya szövegét is két részre hasítva közölte: Judit könyvének elején és végén. A magyar irodalmi gondolkodásnak „korlátait” láthatjuk ebben, az eljárásban pedig az irodalmi gyakorlat középkor végén általánosan uralkodó, s a fordítás mellett legjellegzetesebb módját, az akkomodációt. Voltaképpen ez a kezdetben szóbeliségben honos praxis vált írásossá a XV—XVI. század fordulójára és különült el az irodalom másik ágaként; ez volt az, amely egyenesen vezetett az akkori értelemben eredeti műveknek vehető alkotásokig, a kompilációkig,²⁷⁸ s ezekben jelentek meg a Nyujtói András nyilatkozataihoz fogható terjedelmesebb irodalmi ítéletek.

2. Akkomodáció

Ezzel a nem egészen szokatlan és ezért máris magyar helyesírással írt latin szóval legáltalánosabban a szóbeli és írásbeli megnyilatkozások ama vonását kívánom jelölni, mely azokat mint nyelvi produktumokat és szociális faktumokat alkalmassá teszi a nekik szánt cél elérésére. A kifejezés a római retorikusoktól származik: némelyikük a görög $\pi\acute{\alpha}\epsilon\text{-}\pi\omicron\nu\text{-}t$ fordította vele. Az ókorban a beszéd részeinek szerkezeti és nyelvi, valamint a külső körülményeknek megfelelő harmonikus kapcsolatát jelentette; latinul *accommodatum* mellett nevezték még *aptum*-nak, *decorum*-nak.²⁷⁹ Egy nyelvi megnyilatkozás belső (nyelvi) és külső (szociális) szemléletének és vizsgálatának lehetőségét talán felesleges bizonyítani; nem árt hangsúlyozni azonban, hogy a cél mint a kettős szemlélet közös nevezője valamely társadalmi csoport (pereskedő felek, párt, társadalmi szervezet) érdekében áll összefüggésben.

Az antik retorikai fogalmakat, ha azok a tényleges szónoklással állnak szoros kapcsolatban, nehéz átvinni a középkor vagy akár a modern világ

viszonyaira, melyek között az ars oratoria teljesen más szerepet játszik, mint az antikvitásban. A régi szakkifejezés-készlet gazdagsága és az igen változatos spontán jelentésmódosulásokat felmutató retorikatörténet azonban felbátorít, hogy elfogadható hasonlóságok esetén a klasszikus terminológiát felélesszük, és nyelvi alak tekintetében is továbbfejlesszük. A görög *πρῆπον* latin megfelelői közül ez lett osztályrésze az aptummal kapcsolatban álló adaptációnak, amely a magyar irodalomtörténetírásban egy más nyelvű és idegen viszonyokat tükröző irodalmi mű lefordítását és ugyanakkor magyar körülmények közé helyezését jelenti, legalábbis a XVIII. században. A „magyarítás” egykori divatjának akkoriban szorosabban vett irodalmi okok és az irodalomelmélet nyújtotta lehetőségek mellett ideológiai inspirálói is voltak, amelyek a felvilágosodással és a polgári nemzet kialakulásával függenek össze. Valami hasonló a rendi társadalom kibontakozása idején is végbement; olyan teljesen eltérő körülmények között azonban, hogy az ókorival és a XVIII. századival szemben még a terminológiai elkülönítés is indokolt.

Az mindenesetre közös vonás, hogy mindkét irodalomtörténetileg döntő fontosságú és történelmileg századokra kiható változásokat hozó korban az *accomodatum*, ill. az *aptum* fordított és meghatározott magyar publikumhoz alkalmazott szöveget jelent, létrehozásának processzusa s maga a mű pedig akkomodáció, ill. adaptáció. Óriási különbség azonban, hogy míg a XVIII. században igen hosszú szövegformálási gyakorlat után, polgári törekvések kíséretében terjedt, hogy a (nemzeti) eredetiség irányába fejlődjék tovább, a középkor végén a rendiség volt kifejlődőben, s az akkomodáció a korábban általános szó szerinti fordítás mellett nőtt korjellemző jelenséggé; úgy azonban, hogy a régi fordítások archaizálódása befejeződött általa, s az írói eredetiség akkori, magyar nyelvű irodalomban honos formája alakult ki, a vallási alapon szerveződő közönségnek szánt adaptáció.

A régi és újabb állapot különbségét még jobban aláhúzza, hogy a legősbibb magyar szövegeket inakkomodáltaknak nevezzük: azt értvén ezen, hogy a szoros fordítás miatt nyelvileg idegenek maradtak, emiatt irodalmi hatást sem tudtak kifejteni, és mint irodalmi művek a magyarban önmagukon kívüli okoknak köszönhették hatásukat. Egyfelől az egyház tekintélyének és a politikai hatalom támogatásának, melyek a társadalmi relevanciát biztosították, másfelől az interpretációnak, amellyel a papok megmagyarázták. E korábban teljesen a szóbeliség rétegében élő magyarázat vált irodalommá a továbbiak folyamán: nem mintha rá latin előképek nem hatottak volna, hanem mert az írott magyarázat nem szakadhatott el nagyon a közönség nyelvétől és igényeitől.

További lényeges különbség a középkor vége és a felvilágosodás adott szakasza között, hogy míg a XVIII. században írásos stílushagyomány befolyásolta a szövegformálást, a középkor végén az írott tradíció éppen kialakulóban volt, s ekkor ment végbe az a többé nem ismétlődő processzus, mely literatúrává tette a literátusok beszélt nyelvét. Korábban ezt egészen kivételes esetben írták le (*Halotti Beszéd*), utóbb pedig az írásos alak vált jelentősebbé a további formálódásban. Itt kell hangsúlyozni, az akkomodáció uralomra jutásában kézzelfogható társadalomtörténeti tényezőket: egyrészt a literátus réteg megerősödését, amely hovatovább saját, korábban szóbeli tanítását rögzítette írásban, másrészt az olyan közönség megjelenését, amely igényes, írásban is megformálható tanítást követelt magának.

Az akkomodációnak mint uralomra jutó és a legjobb irodalmi műveket létrehozó eljárásnak megvan persze a hosszú története, mely a nyelv jelenségeit éppúgy magában foglalja, mint a „műöszön” (Horváth János) kísérleteit, s a határozott műgonddal végzett fordítói teljesítményektől az elejtett teoretikus megjegyzésekig, az esetlegesen odavetett írói programoktól a „műegész”-nek nevezett Érdy-kódexig terjed. Az alábbiakban csak a tudatosság fokáig elért vállalkozásokról lesz részletesebben szó, amelyekben az átlagos szövegek korábban megfigyelt csiszolódása helyett szándékos szerkesztés figyelhető meg, s ahol a hivatali kötelességből vagy alkalmi szükséglet kielégítésére végzett fordítói és átdolgozó munká válamely írói koncepció szolgáltatásban áll; más, korábbi szintet képviselő irományokról csak akkor, ha az akkomodáció egyes eljárásait oly világosan képviselik, hogy szerzői ambícióval végzett munkák megértését segítik elő.

Nem tartozik szorosan a témához a latin szövegekre feszített magyar nyelv merevségének lazulása és a nyelvi sztereotípiák kialakulásának a *Halotti Beszéd*ig nyomozható története sem,²⁸⁰ mely inkább nyelvészeti és stílustörténeti feladat, a szövegek párhuzamos olvasása és sok időt kívánó részletes feldolgozása nélkül meg sem oldható, s e korban — mint rámutattam — amúgy is általában a másolók ösztönös javítgatásában merült ki. Világos kritikátörténeti gondolkodás olyan írónál mutatható ki először, akik az akkomodációt tartalomra tekintettel is művelték, és világos szavakkal írói programot fejtettek ki. Szorosan ide tartozik viszont, hogy műveket — elsősorban és a gyakorlatban egyházi szónoklatot, valamint mellette még kulturált viselkedést — elismerő magyar kifejezések magyar nyelvű szóbeli produktumokról hangzottak el előbb, mint latin művekről, mert a prédikátor csak kivételképpen beszélt latinul, és magyar hallgatóság körében forgott. Ha nem így lenne, a szószéken jól szereplő pap kiválóságát elismerő anyanyelvi fordulatok a latin kifejezések fordításai lennének, nem pedig ezek egészen más, illiterátus közegeből származó megfelelői. „Jeles” tehát

magyarul az obszerváns rendtörténetben a prédikátor Temesvári Pelbártnak kijáró jelző: *sollemnis*, és ebben az összefüggésben „drágalátos” a latin *egregius*.²⁸¹ A beszéd jelzője lehet „szép”, „ékes”, „díszes”, de legáltalánosabban — a latin szövegtől elég független szóválasztással — „édes”.²⁸² ellentéte a Karthauzi Névtelennél „sajtalan”;²⁸³ ismeretes továbbá a szónoki tehetség fogalma.²⁸⁴ Mi sem jellemzőbb azonban e rendszerre, hogy az „ékes”, amely feltehetőleg a beszéd formai sajátosságát jelölhette és jelölte is később, ekkor még a testi szépség fogalomkörébe tartozott, és éppen csak megkezdte bevonulását az irodalmi kifejezések közé.²⁸⁵

E minősítő jelzők másik jellemző vonása, hogy elsősorban, ha nem is kizárólagosan, a mű hallgatókra tett hatását fejezik ki: azt az „édes” érzést, amit egy beszéd vagy ima a vallásos élményre amúgy is áhító lélekben kivált, és nem a szakmai kiváltságot, ami pl. a formális, kötött részek ügyes, szakszerű alkalmazásában megnyilvánul: a magyarban erre kifejezés sem volt. Teljesen érthető viszont, hogy a latin formuláriumok és egy latin beszédgyűjtemény kvalifikációi jobbára a szabályosságra, a nyelvi tökéletességre és a gyakorlati használhatóságra vonatkoznak, s hogy ebben a körben inkább a „jó” járta, mint a „szép”.²⁸⁶ Mikor az akkomodációról beszélünk, az ellenőrizhetően „jó” formai elemek alkalmazását csak annyiban értjük bele a processzusba, amennyiben a latin írásos szövegek szabályai hozzájárulhattak az „édes” érzelmek felkeltéséhez.

Az akkomodáció legegyszerűbb és leggyakoribb módja a latin megszólítások magyar nyelvű megfelelőikkel való helyettesítése és halmozása. A megszólítások fontosságáról már volt szó:²⁸⁷ arról is, hogy az elbeszélő szövegeket tipikusan szóbeszédből való toldalékokkal lazították fel és tették a magyar fül számára folyamatossá,²⁸⁸ s a szükséza vü skolasztikus kérdéseket azáltal közelítették az élőszóbeli előadáshoz,²⁸⁹ hogy a szónok és hallgatói közötti párbeszéddé alakították, noha már a fordító világosan tudatában volt, hogy nem élőszóval, legfeljebb felolvasás útján szól közönségéhez.

Ettől az eljárástól már egyetlen lépés a tartalmi átalakítás, amelynek első látásra is számos fajtáját lehet elkülöníteni. Ha a fordító kihagy, negatíve veszi tekintetbe olvasójának igényét, leggyakrabban felfogóképességét; ha betold, többet és mást akar mondani, mint amit latin előképében talált. Az előbbire jó példa Bonaventura egyik műve prológusának lerövidített magyar változata, mely egyáltalán nem hat csonkának,²⁹⁰ a bővítésre ugyanezen latin könyv Wespriemi-kódex-beli fordítása, melybe (egyebek között) Gerson János neve alatt Kempis Tamás *De imitatione Christi*jének egy részlete iktatódott. A fordítás szöfűzésével a Lázár Zelma-kódexben találkozunk,²⁹¹ a vélt szerző nevével a Guary-kódexben.²⁹² Ez utóbbi helyen egészen más magyar

változat áll, mint ami Kempisből a Debreceni és a Lobkovitz-kódexben olvasható, s aminek egyes részletei a Lázár Zelma-kódexbe is bekerültek; ugyancsak más (hasonlóképpen hibásan), Szent Bernát, a feltételezett író is.²⁹³ Az említett adatokból nemcsak azt lehet feltételezni, hogy Kempis *De imitatione Christi*jét kétféle, bizonytalan teljességű fordításban ismerték, hanem azt is, hogy a magyar változat egyes részleteit alkalomadtán, az írók tetszésétől függően új összefüggésbe lehetett állítani: a Weszprémi-kódexben jel van rá, hogy e lehetőséggel tudatosan éltek.²⁹⁴

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a tárgyalt esetben kész magyar szöveget kölcsönöztek és tettek más összefüggésbe az írók. Másutt ugyanis — újabb kutatások híján — eldönthetetlen, hogy a különböző latin szövegeket a fordító szerkesztette-e össze, használt-e esetleg az előbbi példához hasonlóan kész magyar fordításokat, vagy a latin eredetit keresték-e eddig hiába.²⁹⁵ Ez utóbbi esetre az is feltehető, hogy a követett szöveg magyar eredetű volt, s eléggé valószínű, hogy a magyar nyelvű kódexekkel együtt veszett el. Nem lehet elzárkózni ugyanis a már Horváth Jánostól említett lehetőség elől, hogy a középkor végére kétnyelvű írók akadtak Magyarországon. Hogy a versszerzők között voltak, a Csanádi Alberttől fennmaradt feljegyzések és a Szent László-ének változatai igazolják.

Az akkomodáció persze az eredeti latin művek karakterének átalakításával, sőt meghamisításával járt, ez kétségtelen; primitívnek lehet tartani azért is, mert látszólag egész könyvek helyett alkalmi szükséglettől függő részleteket fordítottak a maguk módján magyarra. A két észrevételben kétségtelenül van igazság, de egészében és szó szerinti értelemben a sajátos folyamat alábecsülésén és az anyag bizonyos lenézésén alapul. Nem szabad elfelejteni ugyanis, hogy egész műveket csakugyan elkezdtek fordítani, s egyes esetekben valószínűbb, hogy befejezték, mint hogy félbehagyták. Nehéz megmagyarázni különben, hogy a Weszprémi-kódex már többször említett Bonaventura-fordításában a prologus végén miért sorolja fel valaki a latinnak megfelelően a fejezetcímeket, ha nem az egészet szándékozik áttenni, s miért töri a fejét a latin *capitulum* magyar fordításán.²⁹⁶ Ha Kempisnek nem jóval nagyobb részét tolmácsolta magyarul egy ismeretlen, megfoghatatlan, miért tűnik felegyik fejezet az egyik, másik egy további kódexben, s még ugyanabban a kéziratban is hibás sorrendben.²⁹⁷ A nyilvánvaló hibák csak úgy érthetők, ha feltételezzük, hogy tekintélyes részek (talán az egész?) elkészültek, s csak a másolók, pontosabban az irodalom iránt kevésbé fogékony és még csak a napi szükséglettel törődő papok hibája, hogy a teljes művek fordításai elvesztek. Voltak továbbá, akik magyar műveket készítettek, mégpedig latin példák nyomán teljes prédikációs-kötetet és legendáriumot szerkesztettek,²⁹⁸ s talán megint csak a

pillanatnyi kívánalmakkal törődő irodalmi másodrendnek tulajdonítható, hogy ma ilyet alig ismerünk.

Nem szabad lebecsülni az akkomodációt azért sem, mert az akkori fogalmak szerint és a nyelvcsere miatt éppen ezek az irományok a tulajdonképeni eredeti művek. A hallgatóság vagy olvasóközönség igényeihez alkalmazkodás mellett azzá teszi őket a számos, valóban magyar viszonyokat tükröző eredeti betoldás, amit részben méltattak már az irodalomtörténetírók:²⁹⁹ kevesebb figyelemben részesült, hogy a kész műveket napi szükségletek hatására szétaprózó gyakorlat mellett művek, sőt életmű körvonalai rajzolhatók meg, ha az elszórt megjegyzéseket gondosan mérlegeljük, s az akkomodációs módszerrel dolgozott a Karthauzi Névtelen is, mikor könyvét összeállította.

3. Irodalmi program és irodalmi mű

A kiindulópontot abban a tényben lehet látni, hogy egyesek a rájuk bízott szerzetesi közösség irodalmi igényeinek kielégítését tudatosan vállalt feladatuknak tekintették. Ilyen szerző a Barlaam és Josaphat legendájának kitűnő fordítója, aki írói tervét vallotta be, mikor kilátásba helyezte, hogy apácái számára a szüzesség „érdeméről talán még valaha írást” tesz. Meg is tette, mert valószínűleg tőle származik a Temesvári Pelbártból átdolgozott prédikáció *A szent tisztaságról*, amelynek végére Orsolya és a tizenegyezer szűz történetét függesztette önállóan. Ugyane kódexben (a Kazinczyban) — ő-e vagy más, egyelőre nem tudhatni — a feltámadásról írt egy prédikációból átdolgozott traktátust, s ebben két helyen is bejelentette, hogy a gonoszok feltámadásáról az utolsó ítéletet tárgyaló munkájában tér ki. A kézirat végén valóban ott áll, hogy „ez után immár következik az írás az istennek rettenetős ítéletéről”, de ezzel vége is a kódexnek.³⁰⁰ Hasonlóképpen hivatkozik tulajdon munkáira a Tihanyi kódex egyik szerzője: a Mária születéséről szólóban az annunciációt tárgyalóra, a Krisztus fogantatásáról írottban egy Mária szépségét leíró részre, a kötet végére másolt latin imádságról pedig megjegyzi, hol található magyar fordításban.³⁰¹

Az alig néhány egyes művet egybekapcsoló utalások meglehetősen szórványos jelek az alkalmi irodalmi működéstől és művektől a céltudatosan megfontolt és teljes művet tartalmazó munkásság felé vezető úton. Egyáltalán nem biztos ugyanis, hogy a munkáikat láncolatban képzelő írók mindig utaltak az általuk tudott összefüggésre, és nem éppen valószínű, hogy azokat mindig változatlanul tovább másolták. A kapcsolatokra ma már jobbra csak stílusvizsgálatok és ezáltal egyes fordítók elkülönítése deríthetne fényt. Annál is inkább szükség lenne

ilyesmire, mert néhol mintha nyelvi átalakításra akadna példa a kódexirodalomban, s feltételezik, bár nem bizonyítják, hogy a Karthauzi Névtelen is átvett más szerzőktől származó szövegeket, teljesen saját előadási modorába olvasztva azokat.³⁰²

E munkamódszer: az egyes művek akkomodálása egy szűk közösség (egy-egy kolostor) használatára és e művek kapcsolatba állítása jelzi az irodalmi gondolkodás legmagasabb, de nem kivételes fokát, amelyre a kódexek korában el lehetett jutni. Irodalmi szándékok kétségtelenül voltak, de ezek a meglehetősen rendszertelen másolgatásba olvadtak bele: felismerhető stílustörekvés, de a „szép” olyan lelki állapot volt, melyet a vallásos tárgy hívott életre, s nem feltétlenül támaszkodott a harmonizáló stílus hatására. Rövidre fogva: még a valóban irodalmi törekvések is oly szűk közönséghez tapadtak, s annyira belesimultak a napi szükségletbe, hogy „művészlőr” csak valóban kivételesen, egyes darabok esetében beszélhetünk. Ezt az állapotot képviseli a Karthauzi Névtelen, a középkori magyar nyelvű egyházi irodalom legnagyobb alakja. Művéről máig Horváth János írta a legjobb lapokat, az íróban ő fedezte fel az önnön munkásságát reflexiókkal kísérő literátust. E gondolatokat, valamint az életműből és az általánosabb jellegű megjegyzésekből leszűrhető tanulságokat próbálom összegezni az alábbiakban.

A Karthauzi Névtelen nagy műve szövegállapot szempontjából körülményekhez szabott szabad fordítás (akkomodáció), amely módszerben és külső alakjában semmit sem különbözik kortársai hasonló produktumaitól: egyezik velük az irodalmi hivatkozások helyenkénti rövidítésében, elhagyogatásában, fordítatlanul hagyásában s egyes latin mondatok vagy foszlányok megtűrésében.³⁰³ Ami megkülönbözteti az egykorúak jó átlagától, egy teljes magyar, vasárnapi és szentekről szóló prédikációkat magában foglaló kötet feladatának elvállalása, befejezése, és a szerencse is, amely művét a mai napig megőrizte. Cél és közönség másutt is adva vannak, de csak címben és elvégezetlenül, minden szerzői reflexió nélkül; a Karthauzi Névtelen két előszóban beszélt elhatározásáról, és egésznek mondható művet hagyott hátra.

Latin és magyar prologusát egyformán Isten nevében kezdte, művét Isten, Mária és a szentek dicsőségére s a küzdő egyház használatára szánta; akárcsak Temesvári Pelbárt tette vasárnapi beszédeinek előszavában. A Karthauzi ferences elődjéhez hasonlóan jól alkalmazta az itt szokásos toposzokat (művét mások rábeszélésére, nagy fáradsággal írta, hibáiért bocsánatot kér). E formai elemeket jórészt a franciskánustól tanulta, kinek műveit legtöbbet forgatta írás közben: egészen biztos, hogy magyar előszavába Temesvári Pelbártéból idézetek kerültek.³⁰⁴ Előkép választása és követése azonban abban a korban megengedett volt, ha az író a rendelkezésre álló eszközökkel újat tudott adni

közönségének, vagy az ismereteket új cél szolgálatába tudta állítani; a Karthauzi Névtelen tudott, s elég világosan előadta, amit akart.

Művét nem nevezte el sehogy, mint Temesvári Pelbárt *Pomerium*nak a maga beszédeit, de latinul pontosan megjelölte tárgyát és módszerét.³⁰⁵ Közönségét teljesen világos szavai szerint a latinul nem értő conversus fráterekben és apácákban jelölte meg: az akkori magyar nyelvű vallásos irodalom legfőbb fogyasztóiban, akik között tulajdon nőtestvérét is ott tudhatta. Nyujtódi Andrástól abban különbözik azonban nagyon lényegesen, hogy nem pusztán apáca hűgának vagy egyetlen rendi kolostornak írt, hanem az említett réteg minden magyarul értő tagjának használatára. Már kiemelték, hogy ebben ő fedezte fel az országos közönséget; ha szó szerint vesszük az előszavak nála is alkalmazott toposzát, hogy ti. unszolták művének megírására, nem zárható ki, hogy különböző rendek tagjaiból álló kör segítette a felismeréshez.³⁰⁶ Munkáját egyfelől szükségesnek és kegyesnek tartotta, másfelől nehéznek ítélte. Számot vetett ugyanis az előrelátható terjedéssel és a ráfordítandó munkaidővel, rendjének szabályaival és ekkora mű vállalására még fel nem jogosító írói tapasztalatával;³⁰⁷ különösen gondosan mérlegelte, hogy magyarul kell írnia. Aggályait a példaadás és tanítás bibliai tanácsaival oszlatta el. Művét maga tisztázta. Módszerét magyarul „írta és szörczötte” szavakkal fejezte ki, ami az ő nyelvében a *compilare* ige megfelelője, ugyanakkor előszavában fordításnak is vélte: ha az akkomodációra gondolunk, mindkét kifejezéssel helyesen jellemezte eljárását.

Könyvének magyar nyelvét úttörő teljesítménynek tartotta,³⁰⁸ alkalmazásának jogosságát az igényeken kívül idegen példákkal igazolta. Más nemzeteknél (német, cseh, francia) — írta — csaknem az egész Bibliát, szomszédságunkban, Szla vóniában Jeromos a Szentírás mellett az egész „papi szolgálatot” lefordította anyanyelvre, melyhez a héberhez, a göröghöz és a latinhoz hasonlóan még külön betűket is alkotott; egyedül a mi magyar népünknek nem jutott ki az a kegyelem, hogy osztályrésze legyen ilyesmiben „magyarázat formájában”, amit azonban nem a tudatlanság, hanem a lusta hanyagság jelének kell tekinteni.³⁰⁹ Ebben az összefüggésben szemlélte a maga művét, ha nem is anyanyelvi Bibliának, de mindenesetre kommentárjának, amelyen alighanem elsősorban a „lelki értelem” prédikációbeli kifejtését lehet érteni.³¹⁰

E nyilatkozat prereformációs jellegét már régen felfedezték és méltán hangsúlyozták; még a magyar liturgikus nyelvet is ide lehet gondolni példának Jeromos említett működése kapcsán. Nem egészen gondolni azonban hogy a „bibliafordítás” mennyire korlátozódott nála a vasár- és ünnepnap evangéliumokra, leckékre és egyszerű magyarázatokra, amilyenek az ő könyvében találhatók. Ilyen mű megléte különben

végső soron kegyelem kérdése nála, s minthogy a magyar „választott nép”,³¹¹ nyilvánvaló, hogy a hiányt csak hanyagság okozhatja. Bizonyára ebben a funkcióban képzelte művét, s így alighanem ő az első, aki magyarul, magyar mű megírása által védi a nemzeti becsületet a tudatlanság vádjával szemben. A programadás mellett a hagyománykeresés szándéka sem hiányzott belőle: ezzel függhet össze, hogy a történeti tradíciót gondosan számon tartotta, sőt talán gyűjtötte dokumentumait. Thuróczy mellett ugyanis más, egyelőre ismeretlen, hazai történeti forrást is használt, ismerte és kiaknáztta a *Legende sanctorum regni Hungarie* valamelyik kiadását, talán Hadnagy Bálint szövegéből fordította remete Szent Pál legendáját és translatiójának történetét.³¹²

Tájékozott volt kora kritikai gondolkodásában, mely a vallásos gondolkodás szupremáciáján alapult. Műve bírálatának elsőrendű szempontja dogmatikai lehetett volna, de ennek jogosságát igazhitűségének hangsúlyozásával és Luther követői elleni támadásával eleve kizárta; alacsonyabb fokon kritizálni lehetett volna didaktikájának morális helyességét, de az író ezt a szempontot is határozottan visszautasította.³¹³ A kritika hatásköre ilyenformán a megfogalmazás javítására korlátozódott, amit a Karthauzi Névtelen latinul és magyarul egyformán emendálásnak nevezett, és ugyanígy készséggel ráhagyta az okosabbra, mint Temesvári Pelbárt.³¹⁴

Saját irodalmi ítéleteiről egyelőre nagyon nehéz valamit is mondani, mert az eredetiséghez közelítő akkomodáció miatt bajos elkülöníteni saját véleményét az előtte fekvő latin szövegétől.³¹⁵ Biztos azonban, hogy Bernátot ő nevezte „bölcse séges édes séges beszédű”-nek, „mézzel folyó”-nak, mert bizonyítékképpen maga veti oda: „ha ki írását olvassa, megtudja”.³¹⁶ Már csak a nagy (egyházi) írók és az irodalmi adatok iránti érdeklődését tanúsítja, hogy Ágoston legendájában „a nagy krónikából” szükségesnek tartotta betoldani az egyházatya méltatását.

A fenti leírásban néhány vonás talán még erőteljesebben emeli ki a Karthauzi Névtelen irodalmi gondolkodásának a maga korában szinte egyedülálló vonásait, mint a korábbi szakirodalom tette; az összefüggésnek megfelelően különösen arra esett hangsúly, ami művének magyar nyelvű és hézagpótló jellegéről és úttörő voltáról kihámozható előszavából. Nem szabad azonban túlbecsülni sem írói szándékait, sem szövegkezelési módját, amelyek a középkor írói között juttattak neki előkelő helyet, és semmiképpen nem a fejlődés későbbi szakaszában. Való igaz, hogy Nyujtódi András egy-két mondatban az imitatio módszerét súrolva dolgozta át Jeromos Judit könyvéhez írott prologusát, s még inkább elmondható ugyanez a Karthauzi Névtelenről, aki Temesvári Pelbárt vasárnapi beszédek előtt álló előszavának mintájára építette fel a maga prooemiumait; nem kevésbé kétségtelen, hogy — kevés híján —

műegészet hagyott maga után. Ugyanakkor az is világos, hogy tulajdon írói eljárása gyakorlatilag a középkor végi akkomodációval azonos. Nem szabad elfelejteni, hogy az ő művéhez valami hasonló készült a Debreceni kódexben, s ki tudja, nem a napi szükséglet kiszolgálására törekvő másolók hibája-e, hogy ezt ma hézagosan, befejezetlenül ismerjük. Ne tévesszük szem elől végül, hogy talán a Karthauzi Névtelen kódexéhez mindenben hasonló könyvet állított össze a pálos Bátor László vele együtt remeteségbe vonuló társainak használatára, kerek hetven esztendővel őelőtte.

Ami ezek után csakugyan lényeges: a magyar nyelvű írásbeliség a középkor utolsó századában lassan elkülönült a literátus réteg szóbeli hagyományaitól, és írásos tradíciót képző faktorrá alakult, amely már a maga rögzített formájában adott a fejlesztéshez további impulzusokat. A kornak vannak jó írói, de nincsenek tudatos művészei; ismerünk szerzőket, akik egy egész csoport — a szerzetesség — igényeit felismerve alkottak; akadnak kétnyelvű auktorok: névtelenek mellett pl. Gyöngyösi Gergely, aki kitűnően szerkesztett össze latinul bibliakommentárt, de mikor rendjének reguláját kiadta, magyar szerzőként azt fogalmazta meg igényesebben, amit rendjében emberemlékezet óta tanítottak előszóval a novíciusoknak. A XV—XVI. század fordulóján a szóbeliségből az írásosságba átmenő nyelvi készlet tetemes, ha még részletesen fel nem mérhető is; ahhoz azonban, hogy erre az egyetemes literatúra egész, egyházi és világi területét átfogó, a latin mintájára alakított, a tartalom és a forma harmonikus szépségére tudatosan törekvő magyar irodalmi működés épüljön, a világi literátus csoport szupremáciájának és a reneszánsz korszakának kellett eljőnie.

JEGYZETEK

¹ *Pais Dezső*: A magyar irodalmi nyelv, MTA I. OK IV (1953), 425—66, 485—86 és Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 83.

² A történeti nyelvjáráskutatás, MNy 1947, 81—91; uő.: A magyar nyelv életrajza, Bp. 1963, 223.

³ Csak nagyon áttételesen használhatók *Deme László* (A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez, Bp. 1959) és *Papp László* kutatásai (Nyelvjárás és nyelvi norma a XVI. századi diákjaink gyakorlatában, Bp. 1961, uő.: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században, Bp. 1964), melyek a XV—XVI. század fordulóját már nem érintik, és néhány szembevetendő formai elemén kívül (megszólítás, dátumozás, címzés) a levelek szerkesztési szabályaival nem foglalkoznak. A történetész *Istványi Géza* disszertációja (A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása, Bp. 1934) ezért nélkülözhetetlen mindmáig.

⁴ *Knieszsa*: HírTört. A XIV. századi nyelvemlékek (HB, Ómagyar Máriasisralom, Gyulafehérvári Glosszák, Königsbergi Töredék, a Königsbergi Töredék szalagjai)

„olyan emléksorozatnak a folytatásai, amely a XII. században indult meg és ... helyesírása a magyar kancellária XII. századi helyesírásán” alapul (88); a szójegyzékek „emlékcsoportjának valamikor a XIII. század elején kellett keletkeznie, mert a közös jelek a kancelláriai helyesírás [!] XIII. század első felére mutatnak” (94). Ráskai Lea ortográfiaja „a XIII—XIV. századnak kancelláriai helyesírásával azonos. ... Mivel pedig Ráskai Lea ezt a típust a korabeli kancelláriától semmi esetre sem vehette, fel kell ... tételeznünk, hogy kellett lenni olyan emlékcsoportnak, amely a XIII—XIV. század határán keletkezett, és amelyből Ráskai Lea és a domonkosok a magyar helyesírásukat még a XVI. század elején is átvehették” (144). Alighanem az utóbbi csoporthagyomány kezdetére talált rá *Mezey László*, amikor más forrásokból kimutatta, hogy Margit, IV. Béla leánya, magyarul olvasott újtestamentumi szöveget. (Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén, Bp. 1955, 91—92.) A „csoport”-on itt helyesírástörténetileg összefüggő nyelvmlékek értendők; ugyane csoport réteg lesz akkor, ha ugyanazon korban több csoport él együtt és hat a másikra.

⁵ *Horváth*: *MagyIrMűv.*, ebben is a ma már klasszikusnak számító fejezet A kolostori irodalom nyelve és versformái-ról (258—86); e rész újabb kiadása *Tanulmányok c. kötetében* (Bp. 1956, 27—47). Az előzmények felől nézve Horváth János — és mellette Pais Dezső — adott indítást *Hexendorf Edit*nek Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből (Bp. 1958) c. könyvéhez.

⁶ *Horváth*: *MagyIrMűv.* 166. Horváth János itt Mészöly Gedeon alapvető kutatásainak eredményeit állította új összefüggésbe.

⁷ A HB-ről (és a Monitioról) bővebben *Horváth*: *MagyIrMűv.* 83—89. A nyelvmlékről azóta megjelent legmagvasabb cikket (*ifj.*) *Horváth János* írta (A Halotti Beszéd történetéhez, MNy 1970, 421—29), amelynek végső eredménye (a HB „sem nem másolat, sem nem »eredeti« [= első] fogalmazvány, hanem egy, a magyar liturgiában már régtől fogva használatban levő liturgikus séma többé-kevésbé önálló magyar parafrázisa”) egybevág az idősb Horváthnál elmondottakkal.

⁸ *Horváth*: *MagyIrMűv.* 260—61.

⁹ Horváth János óta a „misztika” felfedezése a legmutatósabb eredmény. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy eredeti magyar misztikus irodalom a középkorban nem volt, s csak a misztika stílusának jelentkezéséről lehet beszélni.

¹⁰ A tolmácsolásról *Rockinger* kiadványában (II, 674) Ioannes Bononiensis ír. Uzsai János Ars notariájában (*Kovachich Márton György*: *Formulae solennes-styli*, Pesthini 1799, 2, No. 228, No. 229) a notarius feladata az oklevelek anyanyelvi (layca lingua, lingua materna) tolmácsolása (exponere). — Az obszerváns ferencesknél a custos visitatio alkalmával „exponat in vulgari Fratibus Constitutiones, et ordinarium, ac rubricas maiores, prout sibi congruum visum fuerit, ne ignorantia talium fiat occasio delinquendi.” (*Balthyány*: *Leges III*, 613.) Ugyanennél a rendnél volt szokás, hogy a visitator bemutatta megbízólevelét a helyi guardiánnak, aki „breuibus verbis... sensum in vulgari exponat fratribus” (uo. 615). L. még *Conradus de Mure* intelmé az expositorhoz (*Walter Kronbichler*: *Die Summa de arte prosandi des Konrad von Mure*, Zürich 1968, 44).

¹¹ *Horváth*: *MagyIrMűv.* 156.

¹² *Hexendorf Edit* 1958-ban még gondolhatta, hogy a kódex „elfedelezett” szavának jelentése „jelképes értelmű” (*Hexendorf*: *Szótanulmányok* 55—56). A kétnyelvű kiadás megjelenése óta (1967) azonnal megállapítható, hogy az „elfedele-

zet tevrtenetek alatt" latin megfelelője *velatum accidentibus*, vagyis a filozófiai *accidentia*-ról van szó, nem „jelképes értelem”-ről.

¹³ Jó példa a filozófiai nyelv állapotára a Teleki-kódex következő mondata (73): „igeckepen egem valami vagon e földön: mend azoknac oka: az az: isten oka”, ami latinul így hangzik: „Sic quidquid, inquit, est causa causae, etiam profecto est causa causae” (Katona L.: A Teleki-codex 51.)

¹⁴ *Bárcei Géza*: A magyar nyelv életrajza. 185—90. A nyelvi norma hiányának bemutatására *Katona Lajos* ama megállapítását érdemes különösen idézni (NyT XV, XXXI), hogy a Nádor- (483—525) és a Debreceni kódex (559—75) szent Apollónia legendáját ugyanaz a kéz másolta, de a két szöveg között mégis ilyen eltérések vannak: Nádor-k. 484: „kegösségös”-Debreceni k. 573: „kegessegös”; Nádor k. 486: „germökneç” — Debreceni k. 574: „germekneç” stb.

¹⁵ Ilyen másolat a Pozsonyi (46—47) és a Thewrewk-k. ben (88—91) olvasható imádság. Latinja: ItK 1896, 378 (Katona L.: Újabb adalékok 36). Egyik sem készült a másikról, mert a Thewrewk-kódexben benne van a „Luce clara deitatis”-nak megfelelő „ysteni wylagossaggal”, a másiktól kiesett. A két másolat közös ősére mutat az a hiba, hogy a *benedicta tu* szavakat mindkettő „aloth (Aldot) leen”-nel adja vissza. Onnan származott, hogy közvetlenül előtte a „Dominus tecum miro pacto Verbo in te carne facto” fordításában kétszer is helyesen áll „leen” (= lón). — Másolói tévedések: „magaztaltha” — „magaztata”; „myg” — „my” stb.

¹⁶ De imitatione Christi I, 24, 1: „In omnibus rebus respice finem, et qualiter ante districtum stabis iudicem, cui nihil est occultum; qui muneribus non placatur, nec excusationes recipit, sed, quod iustum est, iudicabit. O miserrime et insipiens peccator, quid respondebis Deo omnia mala tua scienti, qui interdum formidas vultum hominis irati?”

¹⁷ Nem ismerünk kétségbevonhatatlan esetet, hogy egy középkori magyar fordító javítás szándékával átdolgozta művét. Lehet, hogy a „bizös” — „bynös” másolói hibát a Debreceni k.-et író kéz követte el, bár hasonló vétségek makacsul öröklődtek tovább. Ilyen a Winkler-k. „tyloeek” (144) és a Nádor-k. „tilovek” (155) szava, melyet a kiadók, *Volf György* és *Katona Lajos* egyformán megkérdőjeleztek. A két szöveg közül egyik sem készülhetett a másiktól, mert eltéréseik szembetűnőek (pl. Winkler-k. 143: „doctoroknak” — Nádor-k. 154: „iras tudocnac”; uo. 137: „Kemeen vad” — uo. 143: „Gonoz vad” stb.), s a Nádor-k. egy helyén olyan hiba van, ami a másíkból még nincsen meg. (Winkler-k. 147: „kezeeth” — Nádor-k. 160: „kyneret”; Mt. 26, 23, Mk. 14, 20: „manum.”) A Nádor-k. szövege kétségtelenül romlott, hisz bibliai szöveget rontott. A „doctorocnak — iras tudocnac” távolabbi háttérében az áll, hogy Lk. idézett helyén (22, 4) „magistratibus” áll, amit a szóban forgó szöveg, valamint a Münchener és a Jordánszky-k. fordítója egyformán *magister* értelemben vett vagy olvasott *magistratus* helyett. A magyarországi Vulgata egyik jellemző olvasatáról van szó?

¹⁸ Hasonlóképp állandó jelzője a penitenciának a „kemény” (Kempis: i. m. I, 24, 5: „ardua” = Lobkowitz-k. 73: „keme”n”, Debreceni k. 281: „kemen”), a „keménységös keserű” (uo. I, 24, 4: „gravissima” = Lobkowitz-k. 69) a „keserűségös” (Debreceni k. 278), az engedelmisségé a „szent” (Katona L.: A Teleki-codex, 66: „obedientia” = Teleki-k. 136: „a scent engödelmessegec”).

¹⁹ Gyöngyösi k. 28, 51 stb. — Lehetséges jelző még a „gyarló”: Kempis: i. m. I, 22, 1: „Miser es” = Lobkowitz-k. 52: „Garlo es nával as vag”; Kempis: i. m. II, 1, 1:

„hunc miserum mundum” = Debreceni k. 283: „nával'ias garlo velagot”; Lobkowitz-k. 86: „náual'as garlo velagot”. — Kempis: i. m. I, 22, 3: „suam miseriam” = Lobkowitz-k. 54: „v̄ garlosagok es nával'assagoknac”; Bonaventura: De perf. III, 6: „Quis igitur ille miser Christianus” = Lobkowitz-k. 142: „O azért en edes istenem valion minem zegen návalias kerezien ember az”; Leg. Aur. 598: „o tu miser” = Ersekújvári k. 357: „O te ystentelen nyawalyas”. Nádor-k. 554: „O te istentelen náualyas”.

²⁰ *Horváth: MagyIrMűv. 267.* — A halmozásra kitűnő példák: *Horváth János: Jámbikus sorfaj középkori verseinkben. MNy 1927. 379—84* és *Horváth: MagyIrMűv. 142.* Nem kevésbé jellemző a Thewrek-k. egyik imádsága (281—82), melyben a bővítményeket dőlt betűvel jelzem: „*Idvesseghes, zerelemethes, gyenyerwseghes, aheytatos es yghen haznalatos zeep ymaczaagh En edes ydwezeythem iesus, eleu ystennek érökteul fogwan valo egyetlenegy fya, ky az edesseghes zyz marianac tyztasagos werebewl az embery gyarlosagos testeth föl weed, kyben az nagh kenokath zenweded, Mynd az Nagh kenaydnak erdemeerth kerlek, bochassad megh nekem zeghen bynesnek az en sok es Nagh byneymeth amen*”.

²¹ Az alábbi esetekben a Debreceni k. változata a szóbeli előadás tónusa felé hajlik, a Lobkowitz-k. viszont közelebb marad az eredetihez:

<i>Debreceni k.</i>	<i>Lobkowitz-k.</i>
275: O en zeretö atiamfya	62: —
276: O mel' boldog ember az ki kinneben ergalmaz	63: ky az az mel' embör kyñneben ergalmaz
276: Vay bizonynával iob mastan	63: Iob azért embör nec mastan

²² Bonaventura itt használt kiadása: Decem opuscula, Ad Claras Aquas 1896, 270—335. (Már a 19. jegyzetben is.)

²³ Néhány példa:

<i>Bonaventura II, 1</i>	<i>Debreceni k. 252</i>
Fundamentum omnium virtutum	minden iozagocnac fundamentoma
<i>Lobkowitz-k. 123</i>	<i>Weszprémi-k. 136</i>
minden iozagocnak gökere es fondamentoma	mynden yozagoknak, fundamentoma
<i>Bonaventura II, 4</i>	<i>Debreceni k. 257</i>
Quid amplius detestandum	Mi touaba inkab meg vtalando
<i>Lobkowitz-k. 128</i>	<i>Weszprémi-k. 141</i>
My touaba ... ellenzendo avag vtalando	Mychoda nagyob vtalatossag

Úgy látom, a *fundamentum* szót nem tartották magyarázandónak a kódexirodalom korában. Pl.: Leg. Aur. 170: „in Christo fundata” = Cornides-k. 131r: „cristosban fondaltatot”, Érdy-k. 215b: „wr Iesusban xpusban fondaltatott”; uo.: „fundamentum domus meae” = Cornides-k. 131r: „az en hazamnak fundamentomat”, Érdy-k. 215b: „az en hazamnak fundamentomat”; *Katona L.*: Újabb adalékok 15: „usque ad fundamenta” = Domonkos-k. 172: „mynd fundamentomyg”. Másutt azonban Bonaventura egy passzusát (I. 4: „quia in his consistit perditio corporis et animae”) így fordítják:

Debreceni k. 233

Lobkowitz-k. 116

Weszprémi-k. 126

minden gonozsagocnak gökeri es fvndamentomi	mindön gonossagocnac gökeri	mynden gonoznak gye- kery
--	--------------------------------	------------------------------

²⁴ Az adat oly sok, hogy csak néhányat lehet idézni. Bonaventura: i. m. I. 1: „sponsae Christi” = Lobkowitz-k. 111: „Aaz aldót ěristos iesusnac aitasos legese-
nec”. Weszprémi-k. 122: „Cristus yegyesenek”; — Bonaventura: i. m. III. 2: „amor
est et exemplum Domini nostri Iesu Christi” = Lobkowitz-k. 137: „aldot iesusnac
zeretety”; Bonaventura: i. m. III. 3: „Pauper fuit Dominus noster Iesus Christus” =
Lobkowitz-k. 137: „Mert bizońnával igen zegen vala az aldót iesus” stb. — Hasonló
példák Kempistől: De imitatione Christi I, 23. 5: „cum Christo” = Debreceni k. 244:
„az aldót iesussal”, Lobkowitz-k. 44: „az aldót iesus cristossal”; Kempis: i. m. I. 23.
5: „ad Christum” = Debreceni k. 244: „az cristos iesushoz”, Lobkowitz-k. 44: „az
edős iesushoz”; Kempis: i. m. I. 1, 1: „verba Christi” = Lobkowitz-k. 31: „az aldót
iesusnac v̄ bezedý” stb. — Gyakori olyan esetben is, amikor Jézus neve az eredetiben
ki sincsen téve: Bonaventura: i. m. I. 4: „O quam abominabilis est” = Lobkowitz-k.
128: „O en edes vram iesus mel’ igõn vtalatos”; a Debreceni (257) és a Weszprémi-k.-
ban (141) ilyen betoldás nincsen. Bonaventura: i. m. II. 4: „Dominum suum” =
Debreceni k. 257: „az õ vrat az edes iesust”, Lobkowitz-k. 128: „az õ vrat az aldót
iesus ěristost”, Weszprémi-k. 141: „az ew vrath”. Bonaventura: i. m. II. 4: „tanta
fuit eius humilitas” = Debreceni k. 256: „Anne vala az aldót iesusnac õ alazatossa-
ga”, Lobkowitz-k. 127: „anne vala az aldót iesusnac alazatossaga”; Bonaventura: i.
m. III. 4: „Filius Dei. Rex Angelorum” = Lobkowitz-k. 139: „az istennec fya. az
edes ihs. argalocnak keralia vracnac vra”.

²⁵ Ismét csak néhány példa: Bonaventura: i. m. I. 6: Deus = Weszprémi-k. 132: vr
mendenható ysten; Lobkowitz-k. 121: „En edes vram iesus”; uo. II. 6: „magis
propinquat ad Dominum” = Debreceni k. 260: „inkab közelget az vr istenhez”,
Lobkowitz-k. 132: „közél lezõn az aldót vr istenhöz”. Weszprémi-k. 145: „kezel-
geth, vrhoz”. A Lobkowitz-k.-ben (132) egy sorban fordul elõ az „aldót iesushoz” és
„az aldót isten” kifejezés, amelyeknek megfelelõje a Debreceni k.-ben (261): „az
aldoth felesge istennec eleiben ivth mert az vr isten”.

²⁶ Néhány a számtalan példából: Bonaventura: i. m. II. 3: „dicit Bernardus” =
Debreceni k. 254: „az zent Bernard mongia”, Lobkowitz-k. 125: „az aitasos zent
Bernad mongia”; Bonaventura: i. m. III. 3: „beatus Bernardus dicit” = Lobkowitz-
k. 138: „az: aitasos zent Bernard vg mond”; Bonaventura: i. m. III. 5: „loquitur
beatus Bernardus” = Lobkowitz-k. 142: „az aitasos zent Bernard vg mond”;
Bonaventura: i. m. II. 3: „dicit beatus Bernardus” = Debreceni k. 255: „mongia az
aitatos zent Bernard”, Lobkowitz-k. 125: „az aitasos zent Barnad mongia”.

Weszprémi-k. 139: „zent Bernard mondia”. Ugyancsak jelző nélkül áll: Bonaventura: i. m. III, 6 = Lobkowitz-k. 143. — Egyes fogalmak állandó jelzőiről l. a 18—19. jegyzetet.

²⁷ Már a Jókai-k. így fordít. (Actus. 31, 15: „Sed Christus” = Jókai-k. 52: „De aldot cristus”, Virginia-k. 21: „de ez aldot iesus”). E sztereotipák kialakulásának korát még nem állapították meg. Úgy látom, közéjük tartozik a HB „por és hamu” kifejezése. (Ómolv. 71: „pulus sumus”). A szókapcsolat később is a latin ellenére került a magyar szövegekbe. Pl.: Temesvári P.: Sermones de tempore, p. hiem. 3L: „pulueres omnium” = Teleki-k. 246: „mindeneknek porat hamuyat”; Temesvári P. i. m. 3I: „pulueres seu partes” = Erdy-k. 10a: „porokat hamwyokat”.

²⁸ Bonaventura: i. m. I, 4: „Haec omnia” = Lobkowitz-k. 117: „No azert mind ezöket”; Bonaventura: i. m. I, 3: „Ista omnia” = Debreceni k. 232—33: „No azert mind ez felvl meg mondotakat”, Lobkowitz-k. 116: „Mind ez felvlmeg mondotakat”; Bonaventura: i. m. I, 5: „Meditabatur ille” = Lobkowitz-k. 118: „No azert elmelködíc vala ő”; Bonaventura: i. m. I, 6: „tamen et beatus Bernardus optime te informat dicens” = Debreceni k. 235—36: „Haliad azert az aitato zent Bernardnac ő mezél folio mondasat ky ez kepen tanit mondvan”, Lobkowitz-k. 119: „No azert haliad mel’ igön zepen tanit az aitato zent Bernard”; Bonaventura: i. m. II, 4: „si ancilla Christi es” = Debreceni k. 257: „Ha azert cristosnac Leiania vag’”, Lobkowitz-k. 128: „No azert ha cristosnac zolgaló leiana vag’”. — A magyar „no azért” máskor *ergo* (Kempis: De imitatione Christi I, 22, 6 = Lobkowitz-k. 59; Kempis: i. m. I, 24, 6 = Debreceni k. 282, Lobkowitz-k. 75; Bonaventura: i. m. II, 4 = Debreceni k. 256, Lobkowitz-k. 127, Weszprémi-k. 140), *eia* (Kempis: i. m. II, 1, 2 = Debreceni k. 284, Lobkowitz-k. 87; *Katona L.*: A Teleki-codex 37 = Teleki-k. 24), *igitur* (Bonaventura: i. m. II, 6 = Debreceni k. 258, Lobkowitz-k. 130, Weszprémi-k. 143) jelentésű. A „no” elbeszélő szövegben: 288. jegyzet.

²⁹ Bonaventura: i. m. I, 1: „dilecta mater” = Lobkowitz-k. 112: „te en zeretetes hugom”; Bonaventura: i. m. II, 2: „Si igitur, mater dilectissima” = Debreceni k. 252: „No azert hog ha te cristosnac zerető zolgaló Leiana”, Lobkowitz-k. 123: „No azert. čristos iesusnak zerető zolgalói”, Weszprémi-k. 137: „Azerth zeretetes hugom”. Bonaventura: i. m. II, 6: „Discite igitur, o virgines sacratae” = Weszprémi-k. 143: „No azerth o zent zykek istennek zolgaló leány: Tanulyatok”. Bonaventura: i. m. II, 5: „carissima mater” = Debreceni k. 258: „o adot iesusnac zerető iegese”, Lobkowitz-k. 129: „az aldot iesusnak zeretetős zolgaloinac”, Weszprémi-k. 142: „zerethe hwgom”. *Katona L.*: A Teleki-codex 66: „Dilectissimae sorores meae” = Teleki-k. 134: „en edes zerető hugaym”. — A latinból hiányzó megszólítás gyakran belekerült a magyar fordításokba. Pl. Kempis: i. m. I, 23, 7: „Age, age nunc” = Debreceni k. 245: „Tedel tedel mastan zerető atiamfya”, Lobkowitz-k. 46: „Tedel awag myvelkögel’ azert zeretettős ađamfia”; még Pázmánynál is: „No, edes atyámfia”. Beszédbeli megszólítások pl.: Érsekújvári k. 131: „een zerethő attyamfyay”: uo. 143: „fenesseeghes Ieswsnak Crysthwsnak Aaldoth zolghay”: uo. 572: „Crystws yeszben en zermes attyamfyay”: uo. 556: „Zermes attyamfyay hywsegés kerestyenek Crystws Ieswsnak zermes tanytwany ees aytatos zolgay”.

³⁰ Példák Könyve 1510, kiad. *Bognár András—Levárdy Ferenc*, Bp. 1960, 190—96. Nagyszombati k. 393—97, Érsekújvári k. 161—63.

³¹ Nem lehet mondani, hogy következetesen javította át valaki, mert mind a Nagyszombati k.-ben (393: „e keth doctor, a elastromhoz tartanac”), mind az Érsekújváriban (161: „ez keet Doktor az kalastromhoz tharthanak”) maradt nyoma.

³² A Példák Könyvében (43) „az hatalmas vr isten” áll. a Nagyszombati és Érsekújvári k.-ben „ayo isten”, „az yo isten”, de van, amikor az Érsekújvári k. (162) „wr myndenhato ysten” kifejezésével szemben a másik kettőben egyszerűen „vr isten” található (44. 394). A Nagyszombati k.-ben kétszer is szent („Zenth”, „zenth”) az egyház (394), a másik kettőben nem. — A prédikállana szó mellett a Példák Könyvében (45) „edessegel”, a Nagyszombati k.-ben (395) „edösdedön”, az Érsekújváriban (162) „edessen” áll.

³³ *Példák Könyve* 43

Nagyszombati k. 393

Érsekújvári k. 161

Mykoron jutottak volna
az clastrom capuyara.
kezdenek chergetny az
clastromnak capuyan.

micoron a clastrom cap-
yan čergettek volna,

mykoron az calastrom-
nak capuian czergettenek
wolna

³⁴ Példák Könyve 44. Nagyszombati k. 195. Érsekújvári k. 162.

³⁵ *Jakubovich Emil*, MNY 1924, 86 és uő. 1925. 114—19. Kelte: Visegrád, 1486. A levél eleje: „En Jo vram tuya the kegelmed hog . . .” A címzésben: „Magnifico domino Nicolao de Kyswarda”. — A latin megfelelőkre mindig a magyar levelek címirataiból, valamint más egykorú latin levelekből lehet következtetni. Az első magyar misszilis címzettje, Várdai Miklós latinul így írt Várdai Aladárnak: „Egregie frater noster karissime. Noveritis nos”; ugyane levél címzésében: „Egregio Alladario de Warada”. (Zichy-Okm. XI. 462—64.) Kinizsi Pál Várdai Miklósnak: „Egregie amice dilecte”; a címzésben: „Egregio Nicolao de Kyswarda”. (Uo. XI. 399.) Maga Várdai Aladár Várdai Miklósnak: „Egregie frater”; a címzésben: „Egregio Nicolao de Warada”. (Uo. XI. 496—97.) — Hasonló megszólítás Drágfy János Károlyi Istvánhoz írott levelében: „En jo estwan vram” (Károlyi-Okl. III. 86), Bezerédy Györgynél: „jo wram es barathom” (*Szalay Ágoston*: Négyszáz magyar levél, Pest, 1861. 1) stb. — A „jó” és a latin *magnificus* viszonyához Várdai Aladár 1486-i levelén kívül I. Perényi Imre Drágfy Jánoshoz írott levelét: „Magnifice domine, frater nobis honore”; a címzésben: „Magnifico domino Johanni Dragffy de Belthewk” (Károlyi-Okl. III. 97). Lehet *nobilis* is: Bertalan deák — Ispán Pál, Lőke 1549, dec. 9.: „Jo wram es athyamffyja” — olvasható a megszólításban, a latin címzésben viszont: „Nobili domino Paulo Ispan etc.” (*Szalay Á.* i. m. 4—5.)

³⁶ Várdai Miklós és Aladár Budán, 1489. szept. 25-én kelt levelükben anyjukat így szólították meg: „Generosa domina mater nostra karissima” (Zichy-Okm. XI. 515). — Adatok a kódexirodalomból: Leg. Aur. 177: „domina mea” = Erdy-k. 224a: „yo azzon”, *Katona L.*: A Teleki-codex 38. 67: „domina mea” = Teleki-k. 38. 137: „en nemes azzonom”.

³⁷ Leg. Aur. 597: „praedictus” = Érsekújvári k. 355: „ez felewl meg mondot”, Nádor-k. 345: „e fölil megmondot”; Temesvári Pelbárt: Sermones de tempore”, p. hyem. 3K: „in vallem praedictam” = Teleki-k. 244: „e felywl meg mondot wlgbe”; *Katona L.*: A Teleki-codex 56: „praedictum sacerdotem” = Teleki-k. 94: „e fölvl meg mondot papot”, Kazinczy-k. 53: „eği megh mondot papot”; *Katona L.*: A Teleki-codex 32: „visionis praefatae veritatem” = Teleki-k. 10: „efölvl meg mondot latasnac bizonsagat”, Kazinczy-k. 44: „az megh mondot latasth”; *Katona L.*: A Teleki-codex 61: „virgo praefata” = Teleki-k. 113: „emeg mondot ziz”.

³⁸ *Gerézdí Rabán*: A magyar világi líra kezdetei, Bp. 1962. 21—37.

modo belli praeludia inchoant, modo currunt modo discurrunt, interdum belli causa, plerumque fugam simulant omnique genere ludorum exercitatae nihil, quod animo occurrerat, relinquabant intactum, aliquando meridie, aliquando vix vespere redibant.

kezdenek wyadalnak yatekath *awagy scamancyayath* mert nyha egi helyrewl mas helyre fwthnak wala nyha kedygh testowa fwthnak wala *nyha kedygh sereget ynthnek wala Es egy seregh mas elewth fwtamasth mutat wala* Es mynden nemw yatekoth meg teznek wala Es walamy ezekben ywt wala semmyt el nem hagy-nak wala benne ez yly nemő yatekokban annera foglalyak wala magokat hogy nyha delbe nyha weczernye koron alegg mennek wala *zallasra enny Es nyvegoda-lomra*

A hú fordítás (Nádor-k. 461—62): „Tahat akkoron mindön hadi ekössegnecl elönsegit mutatyak vala, mert mast futamast ielőntnecvala, mastan viadalhoz kezölnek wala, Neha ol' mel' mint veretöt had futast zereznecl vala, es mindön vigsagot zereznecl vala, es valami v elmeyökben iö vala, semmit illetetlen megnem hadnac vala Nemel' koron delben, neha kedig estve koron terneclvala hazokhoz.” — Az Érsekújvári k. fordítója lovagi játékot képzelt maga elé, mikor a latin szöveget olvasta.

⁴⁰ Leg. Aur. 168: „iussit eum in ligno suspendi” = Érdy-k. 213b: „akaztataa ffeletet egy nagy fara”, Debreceni k. 177: „öztörwre uonattata”, uo. alább: „leh uetetteten a čigarol”. Leg. Aur. uo. „iussit eas suspendi” = Érdy-k. 214a: „az oztorwra vonyataa”. Leg. Aur. 401: „iussit eam in equuleum suspendi” = Kazinczy-k. 30: „cupa mezitelen uzturure v̄tet fel uoñata”, Cornides-k. 65r: „paranchola . . . keenzo fara fel fyggezteny”. Nem láttam a latinját a Vitkovics-k. következő helyének: „Se valakit toaba meg ne strol' vag meg ne fegelmez” (64).

⁴¹ A Pozsonyi k.-et Mihály deák írta.

⁴² Ezzel lenne magyarázható a Gyulafehérvári Glosszák feljegyzése, s e glosszázó gyakorlatnak hódolt még Temesvári Pelbárt (*Szilády Áron*: Temesvári Pelbárt élete és művei, Bp. 1880, 67—73) és Laskai Osvát is (*Katona Lajos*, MNy 1906, 76—77). Temesvári P. glosszátorait l. a 174. jegyzetben.

⁴³ Actus 8, 2 = Jókai k. 32: „Dragalatosom”; Actus 8, 15: = Jókai-k. 35: „dragalatosom”; Actus 23, 27 = Jókai-k. 151: „dragalatosim” (s ugyanitt még egyszert); Actus 4, 17: „Domine carissime” = Jókai-k. „Dragalatos vram” stb. — A Lobkowitz-k.-ben (71) Kempis „deauratum palatium”-a = „dragalatos aranyias palotha”. Megvan azonban a Teleki-k.-ben is (137): „dragalatos hugoc”; 99: „o dragalatos yfiu”; 97: „dragalatos zolgam”. Ez utóbbi helyet (*Katona L.*: A Teleki-codex 57: „Eia carissime”) a Kazinczy-k. (55) „zeretö fyam”-mal fordítja, s ugyancsak a Teleki-k. (*Katona L.*: A Teleki-codex 61: „carissime filia”) ismeri az „en edes zeretö leanyom” kifejezést. Úgy látszik, hogy a „dragalatos” kiszorulóban volt már a XV—XVI. század fordulóján.

⁴⁴ Spec. II, 18: „Carissimi fratres et filioli mei” = Jókai-k. 81: „dragala [!] attyam fyay és en fyaczkaym”; Actus 5, 20: „Fratres carissimi” = Jókai-k. 25: „Dragalatos baratym”.

⁴⁵ A Virginia-codex Ferencz-legendái. Ak. Ért. 1903 és knt., 14.

⁴⁶ Ilyenek pl. a penitencia, a prédikáció és a fundamentum (l. 23. jegyzet). Olykor viszont magyar szavak váltak latinokká.

⁴⁷ A *contemplatio*-t a Jókai-k. fordítója még lelki élmény nivoltában próbálta visszaadni. Actus 2, 1: „in contemplatione divina totus tractus” = Jókai-k. 9: „yteny edessegben mendenstel fogan felmagasztatott”; Actus 2, 3: „fuit magna contemplationis” = Jókai-k. 10: „vala nagy ystenségbe edessegnek embere”; Actus 3, 11: „in contemplatione” = Jókai-k. 15: „ysteni edessegnek nezeseben”; Actus 3, 31: *stabat ... ad contemplandum divina*” = Jókai-k. 18: „aluala ... ysteny edessegnek nezeseben”; Actus 5, 19: „locum contemplationi aptum, ubi ... posset caelestia contemplari” = Jókai-k. 25: „egy ekes helyet ... ysteni nezésre. hogy lattauala holot mennyey edessegeket nezhetne”; ugyanígy Actus 9, 15 = Jókai-k. 8. Actus 9, 55: „in quodam lumine contemplationis” = Jókai-k. 46: „valek edessegnek nemy vylagosságaban”. E kifejezések leszármazottja olvasható a Virginia-k.-ben. (Actus 32, 1): „propter assidue contemplationis studium” = 68: „az isteny gondolatba, zwnetlen valo edeskedeeert” (Jókai-k. 56); Simor-k. 8: „az isteni gondolatba zöntelen valo edösködeseiert”. (Vö. még Virginia-k. 43, 74.) Utóbb „isteni elmélkedés” a magyar megfelelője. (*Katoná L.*: A Teleki-codex 34—35: „domi divinis vacare contemplationibus” = Teleki-k. 15: „ot hon isteni elmélkedésöcben vresködni”, Kazinczy-k. 46: „zileinek hazokba istenbe elmélködni”; vö. még uo. 42, 45 = Teleki-k. 40, 51.) A Debreceni k. (294) Kempis (i. m. II, 10, 3) egy helyét „istenbe valo elmélködés”-nek fordítja. Ez után már csak egyetlen lépés az „isteni, istenbe való” jelzők elmaradása. A *vita contemplativa* (Teleki-k. 64) = „elmélködő elet” (125). — A nyelvfejllesztés tudatosságának hiányára vall, hogy a misztika egy másik gyakori szava, a *compunctio* magyar megfelelőt, ha jól látom, nem talált nálunk. (Kempis: i. m. II, 10, 3: „aufert compunctionem” = Debreceni k. 294: „el vegie en tölem az en bineimrel valo zöpögést es sirast”).

⁴⁸ Ilyen a *conscientia* értelmű „lelkiismeret”, melynek történetét *Hexendorf Edit* írta meg (MNY 1963, 341—44). A Jókai-k.-ben az általa idézett helyen (24) kívül előfordul másutt is. (48: „en conscijenti]am lelکم semegyben nem zegyengett meg engemett” = Actus 9, 64: „in nullo conscientia me reprehendit”). Ennek iecsapódása a Virginia-k.-ben „lelkekbe nyughatatlannak lenni” (75), melynek latinja: „in conscientia dissipatos” (Actus 12, 9). Előfordul még a Fesetics-k.-ben (*Timár Kálmán*, MNY 1929, 47). Mindkét magyarban meghonosodott jelzője, a „jó” és a „tisztá” a latinból származik (pl. Kempis: i. m. I, 24, 5: „pura et bona conscientia”), amit azonban a magyar fordítók egyáltalán nem pontosan a latinak megfelelően használtak. Az előbbi latin szöveg magyarja Lobkowitz-k. 72: „az io consciencia lelki esmeret”, de ugyanez a hely a Debreceni k.-ben (280): „az thizta es io consciencia az az lelki esmeret”; Kempis: i. m. I, 23, 1: „bonam conscientiam” = Lázár Zelma-k. 121: „joes tizta lelky esmeretöd”. — A „jó” lelkiismeret ellentéte a latinban „impura conscientia” (IV, 1, 1), amit a Nádor-k. (8) így ad vissza: „örtelmes conscienciam”. Lehet, hogy előbb alakult ki a *conscientia* magyar megfelelője és a mellette használható jelzők sora, mielőtt leírták. — A „lelkiismeret ferge” kifejezés latinja Kempisből hiányzik. (Lobkowitz-k. 77: „az rago consciencianak lelky esmeretödnek ferge”). — A szó a XVI. század elején annyira elterjedt, hogy az Érdy-k. fordítója további morális értelmezést fűz hozzá: Temesvári Pelbárt: *Sermones de tempore*, p. hyem. 4/V: „iuxta ... conscientiam propriam” = Érdy-k. 12a: „ew lelky ysmerety az az twlaydon byne gonossaga”.

⁴⁹ A „totus mundus” a Jókai-k.-ben „mend ez világ” (Actus 9, 2 és 10, 3: „totus mundus” = Jókai-k. 36, 127: „mend ez vylag”; Actus 1, 4: „toti mundo” = Jókai-k. 1: „mend ez vilagnak”), a Virginia-k.-ben (79) „mind ez világ” (Actus 10, 3: „totus mundus”) s ugyanígy előfordul a Leg. Aur. alapján (432) az Érdy-k.-ben (436a). „mind etelles vilagnac” alakban a Teleki-k.-ben (29) A régies Virginia-k.-ben is ott áll azonban a „széles világ” (Actus 1, 42: „usque ad mundi fines videbantur extendi” = Virginia-k. 85: „mynd az zeles vilagot altal erik vala”; Spec. IV. 60: „in toto mundo” = Virginia-k. 65: „ez zeles vilagba”), benne van a Teleki-k.-ben (Temesvári P.: Sermones de tempore p. hyem. 3M: „totus mundus” = Teleki-k. 249: „mind ez zeles vilag”), a Debreceni k.-ben (*Timár K.*, ItK 1926, 45: „totius mundi” = 352: „mind ez zeles uilagnac”), bevonult a bibliafordításba (Lk. 21, 26: „quae supervenient universo orbi” = Döbrentei-k. 260: „mi zeles vilagra iövendö”; Lk. 2, 1: „universo orbis” = uo. 266: „mind ez zeles vilagot”).

⁵⁰ Magyi János formuláriuma előtti lapok és a Szilády Áron kiadásában megjelent Sermones dominicales egyformán sok proverbiumot tartalmaznak. Már az iskolák taníthattak ilyeneket, mert a Besztercei Szójegyzékben is akad (No. 933 után: „Disce puer dum tempus” = *Walther* I, 722). A fontos nyelvi anyag feldolgozása nagyon hézagos, noha lehetséges. Magyi Jánosnál pl. (kiadása: *Kovachich Márton György*: Formulae solennes styli, Pesthini 1799) XXV: „Non unctura rotam, nec Missa ardant [= tardant] Diaetam” = *Walther* III, 407: „Non unctura rotam nec tardant missa diaetam”; Magyi i. kiad. XXIII: „Vae uni stulta . . .” = *Walther* V, 598; uo. XXIII: „De pace” c. alatt = *Walther* IV, 589 stb. — Néhány esetben a magyar mondás forrása is megjelölhető hozzátétőlegesen. Az „ego comedo ut vivam non vivo ut comedam” fellelhető *G. Burlaus* irodalomtörténetében (Liber de vita et moribus philosophorum, hg. v. *Hermann Knust*, Tübingen 1886), amit a Sermones dominicales (I, 383) írója (forrása) ismertet (i. kiad. 112); az „egy fecske nem csinál nyarat” valószínűleg Arisztotelész képzékori fordításából szakadt ki (idézi *Rockinger* II, 979, Pseudo-Boethius: i. kiad. C2 lev.) a XIV. században; az „embert barátjáról” idézve a Sermones dominicalesben (II, 268), magyar alakja *Pápai Páriz*—*Bod* 1782-i szótárában. — Egy verses proverbium átplántálásának nehézségei és lehetőségei jól érzékelhetők a következő példán. *Katona L.*: A Teleki-codex 54: „Nummus honoratur, sine nummo nullus amator” = Teleki-k. 86: „a penz predikal: az tisztetic: a penz nélkvl senki nem zerettetic”; *Kazinczy-k.* 50: „cak az kené tisztöltetik uöt: analkyl senky nem zerettetik”. — A *Lobkowitz-k.* írásának idején már közhasználatban lehetett egy másik, amely teljes egészében betoldásként került Kempis magyar fordításába: „No azert ved ezzödben magadat mer paraztol is saktac mondanya Bodog embör ki mason tanul”.

⁵¹ *Závodszyky* 198.

⁵² A Jókai-k.-ben (14): „meglen egy pater nostert megluasnal” (Actus 3, 10: „donec compleat Pater noster”). Az *oratio dominica* szavakat lefordítani is csak magyarázatással sikerült: „az istenös: auág vry imadsgoth” (Debreceni k. 471).

⁵³ A szövegeket összeállította *Szerecz Alajos Imre*: Kódexeink párhuzamos szentírásai töredékei, Bp. 1916. A „mindennapi kenyerünket” változathoz l. az 56. jegyzetet. A Debreceni k.-ben (472): „My keñerönket: naponkedied”, (476) „naponkedyet” áll. Érdekes, hogy a Sylvester Új-Testamentumában a régebbi alak olvasható. — A csángó Miatyánkról: *Csűry Bálint* MNy 1930, 170—72. L. még uo. 335, 419. — Megjegyzem, hogy a Mt. 6, 11-ben „Panem nostrum supersubstantialem” áll, a „quotidianum” Lk.

evengéliumából való. (11. 3.) Az első változat magyar megfelelőjét (Müncheni k.: „Mi testi keñerönc felet való kènèrèt”; Jordánszky-k.: „My menyey kynernwket”) csak a bibliafordítók adják vissza.

⁵⁴ *Gyula Décsy*: Der älteste ungarische Text des Vaterunsers, Orbis scriptus. Dmitrij Tschizewskij-Festschrift, München 1966, 155—61: a legrégibb szóbelileg terjedő magyar Miatyánk talán a XI. század elejéről való (158).

⁵⁵ Az eltérő helyek:

1. „sicut in caelo, et in terra” (Mt. 6, 10) = „mikent meñnen es azonkent földön” (Müncheni k.), „mykent menyben es felden” (Jordánszky-k., Érsekújvári k. 166, Debreceni k. 472, Székelyudvarhelyi k. 162, Nagyszombati k. 340); „mykeppen meñben es földön” (Peer-k. 279); Pesti Gábor: Új Testamentum, 10: „mykent mennybe azonkeppen feldenys”; Sylvester János: Új Testamentum, 9: „mikippenn meñben, azonkippenn az földön es”.

2. „dimitte nobis” (Mt. 6, 12) = „boLassad münèkönc” (Müncheni k., Jordánszky-k., Peer-k. 279, Debreceni k. 472); „bočasz minekönc” (Nagyszombati k. 343); „boczas nekwnk” (Érsekújvári k. 166); „bočassad meg mř nekřnk” (Székelyudvarhelyi k. 162—63).

3. „sicut et nos” (Mt 6, 12) = „mikent es mű” (Müncheni k.); „mykent my es” (Jordánszky-k., Peer-k. 279); „mykeppen my” (Érsekújvári k. 166); „mykeppen my es” (Debreceni k. 472).

⁵⁶ Rudimenta. Krakko, 1527, 63: „Mynden napy yleo kenyerewnketh aggyad nekewnk ma”; Dévai Bíró Mátyás: Orthographia, a Corpus Grammaticarumban (104): „Am mi minden napi keñerönket aggyad nekönc ma”; C. Gesner: Mithridates, Tigurii 1555 (*Katona Lajos*, MNY 1907, 438: „aggyad ne kwuk mynden napy kinyrwek et”).

⁵⁷ A Credo: Peer-k., 280—82, Nagyszombati k. 314—36 (magyarázatban). A két másik szöveg a Peer-k.-beli Symbolum (190—94) és egy Apoc.-beli Credo-magyarázat, ami csonkán maradt meg (123—24).

⁵⁸ Az eltérések:

Peer-k. 280—82

e es iesusba: cristusba ö fyaba: my egh
wronkba:
fogattatek
meg fezőle
wl mendenható at'a ystennek yogya felöl:
onnan megh yöwendő: ytely eleweneketh
ees holtakat
kereztyen zent eghazat
bochanat'a
feltamadat'a

Nagyszombati k. 314—36

Es ö ég fyaban iesusban Cristusban mi
wronkban
fogantathék
megfezitteteek
es ül atya istennec ioğa felöl, Innen lezen
ioüendő eleuenöket, es holtakat itelni

kereztyen aña zent eghazban
bočanattyat
feltamadattyat

⁵⁹ A hasonlóságok (a niceai zsinat hitvallása):

egy vronkban iesusban Cristusban isten-
nek egyetlen fyaban ... fogantatek zent
léléktől zywlétek zyz mariatol ... fëezwl
... poncio pilatusnak alatta hala es el
temettetek

es fel tamada *harmadnappon*... es mené
*meñne*ben ül atyaanak igyuan ees megys
meg iouendő ... itelni *éleveneket es holtakat*

Harmad napon felkölt halottaiból. ffele-
ment *meñne*be ül mendenható at'a is-
tennek igyia felöl: onnan *meg iouendő itelni*
éleveneket es halottakat

⁶⁰ Gyöngyösi k. 62—64. a Peer-k. szövege a NyT II. kötetének bevezetésében (VIII—IX), a Mondsee-i Tízparancsolat-töredék: MNY 1924, 85—86. Példák Könyve 50. Az egyes elszórt parancsolatokról: *Szerecz Alajos Imre*: i. m. 24—25.

⁶¹ A Peer-k. 5. parancsolata: „Non occides nec verbo nec facto. Emberth ne öly se töröddel se nyelweddel.” Ugyanez a Gyöngyösi k.-ben: „non occides ... vetkezthem gykossagomba yollethet themel nem demaga Nyelvemel” (63). Nyilvánvaló, hogy a Gyöngyösi k. írója a Peer-k.-ével azonos magyar szöveget tudott.

⁶² Az első parancsolatnál pl. a Peer-, Gyöngyösi k. és a Példák Könyvének latinja: „Vnum deum crede”. A Kazinczy-k. (167) az Exod. 20. 3-at („Non habebis deos alienos”) fordítja: „Ne legyen idegen Istenid”, a Nagyszombati k. (358) az Exod. 34. 14-et („Noli adorare deum alienum”): „Idegen istent ne ymag”.

⁶³ Az 5. parancsolat a Bibliában: „Non occides”, a Peer-k.-beli fordítást lásd a 61. jegyzetben. Ez a változat hámozható ki a Mondsee-i töredékből.

⁶⁴ A Peer-k. 3. parancsolatában: „wdnepeth wdöl”; 8. parancsolatában: „barathod ellen”, a 9.-ben „Mas embernek vagh barathodnak”, a Gyöngyösi-k.-ben: „athyam fianak”, a Példák Könyvében „mas embernek” áll, a Jordánszky-k.-ben „atyad fyya és te baratodnak”. Az ősi változat vsz. a „barát” lehetett, amely a Nagyszombati k. 9. és 10. parancsolatában (358) még benne van.

⁶⁵ A Példák Könyvében és a Nagyszombati k.-ben már „jóság” olvasható ugyanebben az értelemben.

⁶⁶ Lk. 1. 28 és 42: „Ave gratia plena: Dominus tecum: Benedicta tu in mulieribus ... et benedictus fructus ventris tui”.

⁶⁷ A 28. vers fordításából a Münchener k.-ben néhány szó kiesett („Benedicta tu in mulieribus”). E tényből semminemű Mária-tisztelet elleni állásfoglalást levonni nem lehet, mert a 42. versben tartalmilag magyarul is benne van, ami korábban hiányzik. (Nincsen meg különben a Winkler-k.-ben. 375.) A nagyfokú szövegegyezés kétségtelenné teszi, hogy a fordító az imádság hatása alatt dolgozott, de valószínű, hogy nem ő csúsztatta be Mária nevét, hanem egy másoló. (Nem fordul elő egyébként egyetlen más magyar bibliarészletben sem.)

⁶⁸ Sylvester János: i. m. 80: „Az Vr te ueled vaгон”.

⁶⁹ „Asszonyállatoknak közöttte”: Peer-k. 278, Jordánszky-k., Rudimenta, Sylvester, Keszthelyi k. 410, Festetics-k. 216, Érdy-k. 250a, 382a. — „Asszonyállatok között”: Nagyszombati k. 346, Gömör-y-k. 49, Teleki-k. 119, G. — Gesner szövege. — „Asszonyi állatoknak közöttte”: Döbrentei-k. 412. — „Asszonyeállatok kezén”: Székelyudvarhelyi k. 366.

⁷⁰ Sylvesternél Lk. I. 42. fordításában „asszonyoknak közötté” áll, vagyis fordítása nem következetes; Pestinél mindkét helyen az utóbbi forma található (113. 114). Ugyanígy van a Tihanyi-k.-ben (376), a Rudimentában, Dévai Bíró Mátyásnál és a Gömör-y-k.-ben (322), ahol két variáns is olvasható: az újabb dominikánus apáca kézírása, a régiesebb Tétémi Pál pálos vicariusé, akinek kolostorában a Festetics-kódex készült. — Lehet, hogy az Ave Maria magyar változatai rendekkel, esetleg kolostorokkal függnek össze?

⁷¹ Döbrentei-k. 412. 402. 499; Székelyudvarhelyi k. 366.

⁷² A katekétikus irodalom szót a germanisztikából veszem. A késő középkori német anyag egy részének részletes feldolgozása: *Egino Weidenhiller: Untersuchungen zur deutschsprachigen katechetischen Literatur des späten Mittelalters*. München 1965. — Peer-k.: NyT II. VIII—IX; Nagyszombati k. 358—60; Nádor-k. 694—95. Az összefüggéseket így lehet bemutatni:

<i>Nagyszombati k.</i>	<i>Nádor-k.</i>	<i>Peer-k.</i>
1. Istenec tyz paranöcö-lattya	2. tyz paranöcolath	1. Decem precepta
2. Heth halalos bin	3. heth halalos byn	3. Septem peccata mortalia
3. Nyoch bodogsag kyk mondatnac testyeknec		
4. Nyolch bodogsag kik mondatnac lelkieknec		
5. Eghazy heeth zentseeg	11. Eghazy heth zentseeghek	
6. Senth lelökneec heth ayandoca	10. Zent lelökneec heth ayandoka	
7. N'olch bodogsag	9. N'olcz bodogsagoc	4. octo beatitudines
8. Vth ertelm	1. Öth erzekönsegh	2. Quinque sensus hominis
9. Hath bynök vadnak zentlelök ellen	5. Sent lelökneec ellene valo hath byn	
10. Kilench idegön byn	4. kilencz ydegen byn	5. peccata nouem aliena
11. Egben kayalto bynök	6. Istenre neeg[!] kealto bynek.eyel. es nappal	6. quatuor p[eccata] clau-mancia in celum
	7. Testy hath irgalmassagok	
	8. Lelki hath irgalmassagoc	
	12. Hithnec tizenketh agazathi	

⁷³ A *luxuria* magyar neve a Nagyszombati k.-ben „Belendösseg”, a Peer-k.-ben „bwyasagh”. Nem nagyon eltérő változat a Cornides-k. egyik prédikációjában (76r—84r): „keuelseg, jryigseeg, harag, restseg, fesuenseg, torkossag, paraznasak”. (Vö. *Vargha Damján*. ItK 1914. 40.)

⁷⁴ *Katona L.*: Újabb adalékok 32. (Gömöry-k. 161. Vitkovics-k. 104.) — A szóról: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. Bp. 1967. 274.

⁷⁵ Peer-k.: „Eghwgyösegh” (*mítás*). Nagyszombati k.: „kegösseg”; Nagyszombati k.: „Haborusag zen vedes igassagert”. Peer-k.: „haborusagnak bekesseggel valo scenwede-se” (*persecutio*). — Az „együgyűség” másik jelentése: *simplicitas*. A Jókai-k.-ben a *simplex* és *simplicitas* „alázatos”, „alázatosság” éppúgy lehet (Spec. IV, 58 = Jókai-k. 101. 102; Spec. c. 57 = Jókai-k. 97.98), mint „együgyűség” (Spec. IV, 68 = Jókai-k. 108; Spec. c. 69 = Jókai-k. 110); a Debreceni k.-ben „egyenest”, „egyenesség” (Jób. 1, 1; 1, 3; 2, 9 = Döbrentei-k. 511, 513, 514), a Cornides-k.-ben „szelíd”, „szelídség” szerepel ugyanebben az értelemben (Sap. 1, 1 = 115v, előfordul duplikáltan (Mt. 6, 22: „Si . . . oculus tuus fuerit simplex” = Cornides-k. 115v: „ha az te zemed egygyevgyev zeled leyend”). A Jordánszky-k.-ben, elválva a *mítis*-tól, *mítás*-tól, már egyértelműen „együgyű”, „együgyűség” a *simplex* és *simplicitas*, az marad a XVII. század puritánjainál is. Ebben a körben a szónak a „rusztikus, goromba” mellékértelmet kellett legyűrnie (Alexandriai Szt. Katalin. 2351—52). Talán emiatt áll a Példák Könyvében duplikáltan (62/44): „Ad conservationem . . . simplicitatis = az artatlansagnak egygyvgyvsegnek meg tartasara”; vö. Spec. IV, 70: „simpliciter” = Jókai-k. 111: „parasztol”). — A *persecutio*-t „háborúság”-gal „háborgatás”-sal jelölték, terminus technicus nem létezett rá (Leg. Aur. 167: „ob Diocletiani persecutionem” = Érdy-k. 212b: nagy haborwsagot tezen vala Dyoclecianos chazaar az keresztyn ellen”, Debreceni-k. 175: „igen nagon haborgattatnia a cazar a keresztynöket”; Leg. Aur. 812: „quos fueras persecutus” = Kazinczy-k. 90: „klyket . . . haborgattal”; Leg. Aur. 818: „persecutionis peratribus meis auctor exsistam” = Kazinczy-k. 115: „az en attyamfiainak haborusagoknak es oka lezők”. A Müncheni k. kísérletéről l. a 84. jegyzetet.

⁷⁶ Peer-k. (NyT II. IX.)

⁷⁷ Gyöngyösi-k. 61—64; Nagyszombati k. 355—60 = Nádor-k. 689—95, melyek közül egyik sem teljes, de az első az elveszett eredeti több szöveges részletét, a második a meglévőnél terjedelmesebb tartalomjegyzékét őrizte meg. A „zynec byne”, „Zolasnac, auag nélnek ö byne” és az „Elhagásnak ö byne” c. részek latin eredetijét *Vargha Damján* közölte. ItK 1914. 36—42.

78

Nagyszombati k. 357

Nagyszombati k. 358

Nádor-k. 694

Tudatlanokat nem thani-
tas
Zomorukat megnem vigaz-
talni

Tudatlant tanoh . . . Zo-
morukat vigaztal

Tudatlanokat nem tanit-
tani
Zomorukat nem vigaztalni

⁷⁹ Az „oracio pulera” előtt (63) utalás: „ezeknek feyeyben avagy, vt supra”, ami az „accidia” után álló bekezdésre (62) vonatkozik.

⁸⁰ MNy 1933. 121; *Varjú Elemér*, MKsz 1899. 207—208. Istenhez intézett, lelkiatyát nem említő gyónás-formula: ItK 1893. 123—124. — A keresztelésnél, az esketésnél és a beteg melletti szertartásnál az anyanyelv szerepéről német viszonylatban: *Manuale curatorum, Auguste vindelicorum* 1503. 80, 98, 102, 90—91. A Geréb László 1478-i okleveléhez fűzött kombinációknak nincsen alapjuk, mert az irat hamis. (*Mályusz*: *Egyházi társadalom* 344.)

⁸¹ L. a 118. jegyzetet a II. fejezetben.

⁸² *Károly Sándor*: A Jordánszky-kódex viszonya más bibliafordításainkhoz. NyK 1955. 260—68.

⁸³ Mt. 5, 3—12, latinja a következő: „(3) Beati pauperes spiritu: quoniam ipsorum est regnum coelorum. (4) Beati mites: quoniam ipsi possidebunt terram. (5) Beati, qui lugent: quoniam ipsi consolabuntur. (6) Beati, qui esuriunt, et sitiunt iustitiam: quoniam ipsi saturabuntur. (7) Beati misericordes: quoniam ipsi misericordiam consequentur. (8) Beati mundo corde: quoniam ipsi Deum videbunt. (9) Beati pacifici: quoniam filii Dei vocabuntur (10) Beati, qui persecutionem patiuntur propter iustitiam: quoniam ipsorum est regnum coelorum. (11) Beati estis cum maledixerint vobis, et persecuti vos fuerint, et dixerint omne malum adversum vos mentientes, propter me: (12) Gaudete et exultate, quoniam merces vestra copiosa est in coelis.”

⁸⁴ A latin *persecutio* a *persequor* igével áll kapcsolatban. Ezért csinálta a Müncheni k. fordítója az „üldöz” igéből az „üldözet” szót. A *saturō* és a *consequor* fordításához: *Károly Sándor: A Bécsi kódex nyelvtana*. Bp. 1965. Vö. Hag. 1, 6. — Esth. 6, 3. Hab. Prol. III.

⁸⁵ A Döbrentei-k. 411—12. eltérései a Müncheni és a Jordánszky-k.-tól:

<i>Müncheni k.</i>	<i>Döbrentei-k.</i>	<i>Jordánszky-k.</i>
(3) lelki	leki [!]	az lelky
(4) kégesec biriac a földet	kegesek földet biriak	az kegyessek byryak az feldet
(5) meguigasztaltatnac	vigasztaltatnak	meg vygasztaltatnak
(6) èhezneè es zomiuhoznac igassagot megèlegettètnèc	eheznek es zomiohoznak igassagot elegednek	ehezyk es zomehozyak az ygassagot megh eleghwltetnek
(7) irgalmazoc ök irgalmassagot köu- ètnec	irgalmások üket irgalmassag követi	az yrgalmások hewk yrgal- massagot erdemelnek
(8) tizta ionhouac lat't'ac	tizta zivök megl'at'ak	az tyzta zywuiek lattyak
(9) mert ök hiuattatnac	mert neveztetnek	mert hywattatnak
(10) vldözètet zènuèdnèc igassagert	igassagert haborosagot túrnek	haborwsagot zenwednek ygassagert
(11) micor èmberec nèktec gonozt mondandnac es tütökèt üldözènd- nec es mondandnac tü èllèntec értèm	mikoron emberek titeket atkozandonak et[!] titeket haborgatandonak Es mon- dandonak ellenetek eret- tem	mykoron gonozt mondan- nak tynektek emberek, es yldözènnèc tyteket, es zo- landnak ty ellentek eret- tem
(12) öröl'l'etec es vigagga- toc mert bö tü èrdem- tec mennècbèn	vigáगतok es öröll'etek mert ti erdemtek beven va- gon mennekbèn	erwlyyetek, es vygagyatok, mert thy erdemetek bewseghe menyorsagban.

⁸⁶ A Székelyudvarhelyi k. (231—32) a bibliai szövegnek csak 3—9. versét tartalmazza egy katekétikus tanítás keretében. Betoldásai: „(5) sírnak most, (6) ehezyk, es zomyohoz-
yak azaz, kewaniák.” A határozott névelő csak a „meneknek orzaga” (3) mellől maradt el.

⁸⁷ Az eltérések:

(3) lelki	az lelky	az lelky
(4) kégesec	az kégesek	az kegyesek
(5) kik	az kyk	kyk
(6) kie èheznèc es zómiu- hoznac igassagot megèlegettènc	az kyk ehezyk, es zomyohozyak ... az igazságot meg elegytetnek	kyk ehezyk es zome- hozyak az ygassagot meg eleghwltetnek
(7) irgalmazoc kõuètnec	az yrgalmasok ñerne	az yrgalmasok erdelmek
(8) tizta ionhouac istènt lat'tac	az tyzta zvwÿyek az ystent meg lat'ák [Döbr.-k.]	az tyzta zywuek Istent lattyak
(9) békèsegesc ok istèn- fiainac	az békèsegesc ok ystennek fyaynak	az bekessèghòsek Isten ffaynak
(10) vldözètet igassagert	haborwsagot az igassagért	haborwsagot ygassaghert

⁸⁸ Debreceni k. 602—603. Eltérései a Müncheni és a Jordánszky-kódextől:

(3) lelki	az lelki	az lelky
(4) kégesec	a kégesek	az kegyesek
(6) èheznèc es zómiuhoz- nac igassagot megèlegettènc	ehòzic, es zomehozzac az igassagot meg ele- gittetnec	ehezyk es zomehozyak az ygassagot meg helegwltet- nek
(7) irgalmazoc kõuètnec	az irgalmazoc kõuètnec	az yrgalmasok erdelmek
(8) tizta ionhouac	a tizta ziuök	az tyzta zywuek
(9) békèsegesc mert ok	a bekessègòsec mert	az bekessèghòsek mert
(10) vldözètet	haborusagot	haborwsagot
(11) vattoc micor èmberek nèktec gonozt mon- dandnac es tütökèt uldözèndnec mondandnac hazuduan èn értèm	leztec, micoron gonozt mondandnac nektòc embò- ròc es haborgatandnac titò- ket, mondandnac en ertem hazugsaggal	vattok mykoron gonozt mondannak tynektek emberek, es yldözènnec tyteket zolandnac hazwdwan en erettem
(12) mert bö tü érdemtec menñècbèn	mert attü öròmetek [= ér- demetek] nag es beusegòs menñeknec orzagaba	thy erdemetek bewseghes menyorsagban.

⁸⁹ Winkler-k. 278—79. Eltérései:

(3) lelki	az lelky	az lelky
(4) kégesec	az kegösök	az kegyessek
(6) èhezèc es zómiuhoz-nac igassagot megèlegettètène	kyk ehözik ees zomehozyak az igassagot meg eleghetnek	ky ehezyk es zomehozyak az ygassagot meg eleghwtetnek
(7) irgalmazoc	az ergalmasok	az yrgalmasok
(8) tizta ionhouac	az tyzta zww wëk	az tyzta zywuek
(9) békésegesec ök istèn fiainac	az bekesegösök isten fianak	az bekesegehösek Isten ffayynak
(10) vldözètet	haborusagot	haborwsagot
(11) vattoc micor èmberec nèktec gonozt mondandnac es tütökèt uldözèndec es mondandnac gonozt tú èllèntec hazuduan èn èrtèm	mykoron [gonoszt] mondandnak nektök embörök ees haborgatandnak titöket ees mondandnak [Debr. k.] myndön gonozsagot ty ellenötök een eertem.	mykoron gonozt mondanak tynektek emberek es yldözènnèk tyteket. es zolandnak mynden gonozt ty ellentek hazwdwan en eret-tem
(12) bö tú érdemtec mén-èncèn	Merth az ty eerdömtök nagh ees bewseghe [Debr. k.] menynekben	mert thy erdemetek bewsèghes menyorsagban.

⁹⁰ Érdy-k. 601b. Eltérései:

(36) lelki	az lelky	az lelky
(4) kégesek földèt	az kegyessek eelő földèt	az kegyessek feldet
(6) èhezèc es zómiuhoz-nac igassagot megèlegettètène	ehözyk es zomehozyaak az ygassagot meg eleegewltetnek	ehezyk es zomehozyak az ygassagot meg eleghwtetnek
(7) irgalmazoc köüètnec	az yrgalmasok nyerne [Székelyudvarhelyi k.]	az yrgalmasok erdemelnek
(8) tizta ionhouac	az tyzta zywöyek	az tyzta zywuek
(9) békésegesec istènfiainac	az tyredelmesök istennek ffayynak [Székelyudvarhelyi k.]	az bekesegehösek Isten ffayynak
(10) vldözètet igassagert	haborwsagot az ygasageert	haborwsagot ygassagert
(11) micor èmberec nèktec gonozt mondandnac es tütökèt uldözèndec es mondandnac menden gonozt tú èllèntec hazuduan èn értèm	mykoron meg zydalmazandnak tyteket ez vylaghy nepek es yldözèndènek tyteket es mynden gonozt mondandnak ty ellentök hamysan èn eertem akkoron	mykoron gonozt mondanak tynektek emberek es yldözènnèk tyteket, ez zolandnak mynden gonozt ty ellentek. hazwdwan en erettem

⁹⁴ A jegyzőtanulók esetében használt magyar oktatási nyelv Magyi János formuláriumából világlik ki (i. kiad. 348, No. 360). A jóval fejlettebb középkori cseh szótári viszonyokról: *Heinz Brauner*: Die tschechische Lexikographie des 16. Jahrhunderts, Breslau 1939. 3—18. Vö. még: *Klaus Grubmüller*: Vocabularius ex quo, München 1967.

⁹⁵ *Knieza*: HírTört. 94. — Az ilyen természetű szótárakról: *G. Goetz*: De glossariorum Latinorum origine et fatis, Lipsiae 1923. I. 47—59, 227—36. A legszármottevőbb magyar glosszák: MKsz 1903. 317; *Schönherr Gyula*, MKsz 1904. 435—69; *Schönherr Gyula*, MNy 1905. 249—53; *Szilágyi Sándor*, MKsz 1880. 134—35; *Csúry Bálint*, MNy 1925. 139—42. (E glosszák egészen más funkciójúak, mint azok, amik a prédikációkat kísérik.)

⁹⁶ *Klaus Grubmüller*: i. m. 62. A középkori német szerző Dietrich Engelhus. — Egy olasz—magyar szójegyzék: NyK 1901. 225—26 és Ómolv. 282. Rotenburgi János deák magyar nyelvmesteréről: *Jakubovich Emül*, MNy 1924. 84—85. Ómolv. 281—82. Harff Arnold szó- és szélességűteménye: *Szarvas Gábor*, Nyr 1887. 170—75. — Már a középkor végén szokás lehetett, hogy a magyarországi nyelveket igyekeztek elsajátítani: Aurifaber Miklós nagyszebeni polgármester Kolozsvárra küldte a lányát magyarul tanulni (*Auner Mihály*, MNy 1914. 420—21).

⁹⁷ Adatok és összefoglalás *Melichnél* (A magyar szótárirodalom története I. Bp. 1907. 75—76) és *Pukánszky*nál (A magyarországi német irodalom története, Bp. 1926. 71—74). Az anyag kiegészítésre és feldolgozásra vár.

⁹⁸ *Melich János*: A Königsbergi Szójegyzék, MNy 1916. 241—65; Ómolv. 261.

⁹⁹ Ómolv. 252. A továbbiakra: *Melich J.*: i. m. 14—25; a Soproni Szójegyzékről: *Házi Jenő*, MNy 1924. 86—87, 149—68 és Ómolv. 258—59. Tótországi Mihály magyar, német és cseh nyelvtudásáról: *Melich János*, MNy 1921. 40—41. Más véleményekről: *Gregor Ferenc*, MNy 1968. 496—501. — Nagy kár, hogy a magyar szójegyzékek osztrák—bajor, eredeti alakját nem ismerjük.

¹⁰⁰ *Melich J.*: i. m. 18. 81—83, Ómolv. 256.

¹⁰¹ A legjelentősebb kísérlet Horváth János után *Hexendorf Edit* tette e téren. Munkájának gyengéjét maga mondja meg: „szövegeinknek csak kisebb részét volt módunkban latinjukkall összevetni” (*Hexendorf*: Szótanulmányok 69). Én igyekeztem e hiányt elkerülni; annál is inkább, mert meggyőződésem, hogy a nyelvelmélekről minden más vonatkozásban is az tud majd igazán újat mondani, aki a magyar szövegeket latin eredetijükkal egybevetve olvassa végig. *Hexendorf Edit* könyvét, főleg annak szótári részét a továbbiakban úgy használok, hogy az ott is megtalálható egyes adatoknál nem idézem, saját gyűjtésemből hallgatólágasan kiegészítem, néhol helyesbítom anyagát.

¹⁰² Csak példaként sorolok fel néhány adatot: A Münchenei-k.-ben: Mt. 13. 3; 13. 10; 13. 13; 13. 18; 13. 24; 13. 31; 13. 33; 13. 34; 13. 35; 13. 36; 22. 1; 24. 32; Lk. 14. 7; 15. 3; 18. 9. Az Apoc.-k.-ben: Ps. 68. 12; 77. 2. A Döbrentei-k.-ben: Ps. 48. 5; 68. 12; 77. 2.

¹⁰³ *Lausberg I.* 232—33; II. 869. A Bibliában a természetből vett parabola a nyár közeledését jelző fügefáé (Mt. 24. 32), az általános emberi életből valók egyebek között: Mt. 13. 4—23; 21. 33—46.

¹⁰⁴ Ilyen Lk. 8. 4. amely Mt.-nál (13. 3) és Mk.-nál (4. 2) parabolaként szerepel. A Münchenei k.-ben e helyen „hasonlat”, a Jordánszkyban „hasonlatosság” áll.

¹⁰⁵ A παροιμια előfordul Jn. 10. 6; 16. 25; 16. 29; 2 Petr. 2. 22. A Jn. 16. 29-hez hasonló értelemben Mt.-nál parabola áll (13. 10—13). Jelentésére: *Lausberg I.* 229—30. 431—34; II. 870. Magyar fordítása a Münchenei és a Jordánszky-k.-ben egyformán „példabeszéd”. — A proverbium szóban először a Sermones dominicales írója kereste a „közmondás” értelmet, mikor „közbeszéd”-nek fordította, de öelötte a latinban „commune proverbium” állt (II. 23).

¹⁰⁶ A „példa rólabeszéd” egyedül *parabola* értelemben fordul elő: Döbrentei-k. 365 (Lk. 18. 9), 376 (Lk. 14. 7) 380 (Mt. 22. 1), 361 (latinja hiányzik). A „rólabeszéd” mint *parabola*: Döbrentei-k. 291 (latinja hiányzik); 296 (Lk. 8. 9); Székelyudvarhelyi k. 362 (latinja hiányzik); — a *proverbium* fordításaként: Döbrentei-k. 331 (Jn. 16. 25 és 29); 344 (Jn. 10. 6). A Döbrentei-k.-ben a „példabeszéd” *parabola* értelemben a zsolttárok szövegében fordul elő (l. 102. jegyzetet). A Székelyudvarhelyi k.-ben: 363 (latinja hiányzik).

¹⁰⁷ A Jordánszky-k.-ben „példa” (peldazerent): Mt. 13. 3; 13. 10; 13. 13 stb.: „példázat”: Mt. 13. 18. Ugyane szó az Érsekújvári k.-ben: 569 (Mt. 24. 32). Ugyanitt a Jordánszky-k.-ben „példa” áll. Ez utóbbi őrizte azonban a „példabeszéd”-et is: Num. 23. 6; Mt. 13. 35; 13. 36; Lk. 14. 7; 15. 3; 18. 9 stb.

¹⁰⁸ A Jókai-k.-ben az *exemplum* még előfordul, de magyar formát is ölt (24: „ewangeliumy exemplumot” = Actus 5. 13: „exemplum evangelicum”: 82: „kynek exemplomaual valasztok” = Spec. II. 18: „cuius exemplo elegimus”). Használja azonban a „példá”-t is: 79. 85. 94. 114.

¹⁰⁹ Néhány adat az *exemplum* = „példa” szóra: Cornides-k. 63v. 66r. 71v. 83v. 86v. 94v. 98v. 115r. 119v. Uo. 111r: „Peldat vehetevnk” = Exemplum possumus accipere”: 151v: „Tanolyatok . . . zvz marianak peldayauual = Discite . . . exemplo Mariae”: Érsekújvári k. 359: „yo pelda addasnak myatta” = Leg. Aur. 600: „exemplo suo”. Lobkowitz-k. 118: „v magat peldaivl veti te neked” = Bonaventura: i. m. I. 5: „se tibi in exemplum proponat” (vö. Wespriemi-k. 128). — Adatai: *Hexendorf*: Szótanulmányok (75). Néhány előfordulása: Hebr. 8. 5; 9. 24; Exod. 25. 40. A magyar változatok a Jordánszky-k.-ben találhatóak:

¹¹⁰ A Lk. 21. 29-ben előforduló *similitudo* a Döbrentei-k.-ben „hasollat” (260), a Sermones dominicalesben „pelda” (I. 53), az Érdy-k.-ben „hasonlatosság” (105b), retorikai értelemben *parabola*. L. még 104. jegyzet.

¹¹¹ A négy mód rövid története és tartalmi összefoglalása: *Lausberg* 444—45; felsorolása hazai forrásban: Jászói Glosszák (*Kemény Lajos*, MNy 1919. 39; *Jakubovich Emil*, uo. 97; *Király Péter*: Ismeretlen magyar glosszák. Bp. 1959. 6) és Sermones dominicales I. 528; vö. *Szilády Áron*: Temesvári Pelbárt élete és művei. Bp. 1880. 66.

¹¹² Bécsi-k. 268: „bötö zerent” = „secundum litteram” (III. Prol.). A Jókai-k. a latin „servaverunt de littera ad litteram” (Spec. IV. 66) szavakat így fordítja: „meg halgataky gyerewl ygere” (106).

¹¹³ Leggyakoribb az Érdy-k.-ben: 9. 14. 34. 38. 39. 42. 43. 47 stb., de megvan az Érsekújvári k.-ben: 15—16. 149. 561.

¹¹⁴ A tárgy-történeti magyarázatnak csak glosszákból van magyar neve, mert a pap nem használta beszédében. A Jászói Glosszákból a *sensus hystoricus* magyarája: „Leeth dolog zerent walo erthelem”: a latinhoz: *Lausberg* 445. A Sermones dominicalesben: „testhi ertelm zerenth” (II. 708). Ez az író nyilvánvalóan a mindennapi gyakorlatból ismert *sensus anagogicus*-szal akarta szembeállítani, amit „lelki értelem”-nek mondtak magyarul.

¹¹⁵ Csak néhány példára szorítkozhatom. Érdy-k.: 203a: „Az Vynce betwzerent magyaraztatyk byneket meg eegethween awagy eegheteesth meg othwan, awagy gyezedelmet tarthwan” = Leg. Aur. 117. „Vincentius quasi vitium incidens vel vincens incendia vel victoriam tenens”: Érdy-k. 234a: „[Gergely] newe bewtwwzerent magyaraztatyk predicatornak awag hyrdetonek, awagy nemes es dragalatos predicatornak es doctornak, awagy vygyazonak” = Leg. Aur. 188: „Gregorius dicitur . . . praedicare sive dicere”: ugyanígy: Érsekújvári k. 343.

¹¹⁶ Érdy-k. 30a: „lelky es bewt̄zerent valo ertelmeet”; 285b: „mynd bewt̄ zerent mynd lelek zerent valo ertelmey”; 380a: „lelky nemes ertelmeet”; Érsekújvári k. 16: „lelky ertelme”. Temesvári Pelbárt glosszáiban: „lelki értelem szerint”.

¹¹⁷ *Király Péter*: i. m. 6: „Pelda . . . zereenth walo erthelm”; Döbrentei-k. 308: „ki bezedek pelda ertelment vannak mondvan” = Gal. 4. 24: „quae sunt per allegoriam dicta”.

¹¹⁸ *Király Péter*: i. h.; *Hexendorf*: Szótanulmányok 71, a *Sermones dominicales* és Temesvári Pelbárt glosszáiban.

¹¹⁹ L. *Hexendorf* adatait (Szótanulmányok 59, 76). A *sine glossa* a Jókai-k.-ben (124) még „glosanalkewl”, ami itt nem bibliamagyarázó glosszát jelent, hanem arra vonatkozik, hogy Szt. Ferenc reguláját nem szabad magyarázni. A Virginia-k.-ben is „Glosa magiarazo iras” (114) áll, másutt a latin szó már nemigen szerepel. Vagylagos megoldás van a Lobkowitz-k.-ben (161), „magyerazat” a Cornides-k. egy helyén (130r).

¹²⁰ Cornides-k. 137v: „predicacyok = predicationes”; uo. 187r: „zent ianosnak prediacyoya = Praedicatio Johannis Baptistae”; Példák Könyve 10: „p[re]dicaciot hallany = Praedicationem audire” stb. A Bibliából való *praedicare* ige következetesen fordítatlan marad (pl. Mt. 3, 1; 4, 17; 11, 1), ugyanígy a legendafordításokban (pl. Érdy-k. 360 = *Leg. Aur.* 367; Érsekújvári k. 344 = *Leg. Aur.* 742 stb.); nincsen magyar neve a *praedicator*-nak (Cornides-k. 62v; Érdy-k. 501a = *Leg. Aur.* 518; Példák Könyve 7) és a prédikátorok rendjének sem (Domonkos-k. 175 = *Katona L.*: Újabb adalékok 16). A *sermo* fordításai: Cornides-k. 64v, 84v, 92r stb.; Példák Könyve 41, 61; Érdy-k. 236a: „Predicaciot teen az köz neepnek”, Debreceni k. 214: „kezde predikallania a nepnek” = *Leg. Aur.* 191: „sermonem ad populom fecit” stb. A *sermo pulcerrimus* a Tihanyi k.-ben: „nağ zep predikacio” (337), „longam sermonem contexere” (*Leg. Aur.* 815) a Kazinczy-k.-ben: „Náğ edös predicacioth tenny” (101).

¹²¹ Pl. Cornides-k. 185r, Érsekújvári k. 352 = *Leg. Aur.* 748 stb.

¹²² „Dormitorium”: Virginia-k. 140 = ItK 1926. 266; „refectorium”: Jókai-k. 66; „ebellew hazaban” = *Actus* 40, 3: „in refectorio”; Példák Könyve 33.

¹²³ Jókai-k. 37: „ew nyeluen ez vala kezdety p[re]dicacioyanak” = *Actus* 9, 8: „pro themate hoc proposuit in vulgari”; *Sermones dominicales* II, 740: „notate pro intellectu verborum theumatis = az igeeknek kirel kezdek bezedenket̄y ertelmere”; Példák Könyve 44, Érsekújvári k. 162; Nagyszombati k. 394: „El kezde az egyyk doctor az predicaciot jmez jgyken”.

¹²⁴ Jó példa erre a *lector* szó, amelynek magyar megfelelője elé a Lányi-k. néhol még kiteszi a latint (143: „az lector, az az aztalhoz oluaso”; 319: „lector astalhoz olwaso”), máshol ingadozó formában használja (315, 316: „az olwaso”; 321: „az aztalhoz olwaso”). A Birk-k.-ben a *lectrix*: „az lecce oluaso” (4a).

¹²⁵ Az oklevél szóról: *Hexendorf*: Szótanulmányok 49—55; a *bullá*: uo. 44—49. (Nem hiszem, hogy a Cornides-k. egyik helyéből (143v) a *bullá* „világi eredetű oklevél” jelentésére lehet gondolni, mert latinja: „bullam vel litteram donatoriam”, azaz az eredeti is kétféle származását említi. Inkább az a megjegyzendő, hogy a *littera donatoria*-t magyarul nem tudja mondani a fordító.) A „tudománylevél” az oklevélnek az a fajtája, amit latinul *litterae testimoniales*-nek hívnak, a *litterae publicae fidei* ma: „menlevél”, a „menedéklevél” latinul: *litterae expeditoriae*. A „végrendelet”: *testamentum* (Kazinczy-k. 99: „testamentomot tön” = *Leg. Aur.* 814: „testamentum fecit”). — A *charta* szóhoz: a *Leg. Aur.* „chartam cum atramento” a Nádor-k. 589, Érdy-k. 411, Tihanyi k. 24, Kazinczy-k. 77, Peer-k. 16 szerint: „papiroest tentat”; ugyanakkor egy bibliai hely (2Jn.

12: „nolui per chartam, et atramentum”) a Jordánszky-k. fordításában: „nem akartam lewelnek es teentanak atala”. Vö. *Hexendorf*: Szótanulmányok. — A *littera* és *epistola* egyformán lehet „levél”: Debreceni k. 215: „leuelet iruan” = Leg. Aur. 191: „in epistola”; Érdy-k. 360b: „yra . . . egy lewelet” = Leg. Aur. 368: „epistolam . . . scripisset”; — Érdy-k. 360b: „meg olwaztam es meg ygazoytottam” = Leg. Aur. 368: „legi et emendavi”; — Jókai-k. 141: „az leuelet nem hagyauala vegezny” = Actus 18, 21: „litteram non permittebat compleri”; uo.: „yruala az leuelbe” = Actus 18, 23: „fecerat scribi in littera sua illa”; uo. 142: „keretuala leuelben” = Actus 18, 23: „postulabat in littera”; Érsekújvári k. 580 (Nádor-k. 459): „leuelben meg yzente wona” = Leg. Aur. 702: „per litteras intimasset”; Érsekújvári k. 427: „egy lewelet kyben ymez ygek walanak meg yrwan” = Leg. Aur. 249: „litteras . . . ita continentes”.

¹²⁶ A társadalmi együttélés terminológiája alatt részben az egyes osztályok és rétegek magyar nevét érteném. Ilyenek: Cornides-k. 13a: „nemtelen, nemtelen poor”, Debreceni k. 178: „paraszt nemből uala” = Leg. Aur. 179: „ignobilis”; Jókai-k. 3: „vala . . . nemessek kezzewl” = Actus 1, 13: „erat de nobilioribus et ditioribus”; Érdy-k. 170: „Nemzete zerent Nemes vala”, Debreceni k. 26: „nömössek közzwl ualo”, Cornides-k. 199: „nemzettel nemes” = Leg. Aur. 30: „nobilis genere” stb. Az írók felfogására vet világot a Leg. Aur. egyik passzusának (170–71: „non solum ingenua, sed spectabilis genere”) két eltérő magyar fordítása: Érdy-k. 215b–16a: „Nem csak természet zerent való szabad, De meeg Wgyan Nemes nemből ees”; Debreceni k. 178: „nem csak hogi nömös vagiok deh meg annak fölötte iobagi vr leania”.

¹²⁷ Nincs szó a *respublica*-ra (Leg. Aur. 176 = Érdy-k. 223a: „az kösseegh”), egyértelműen a *populus*-ra (Leg. Aur. 162: „omnis populus” = Cornides-k. 134v: „mynd az neep”, Érdy-k. 218a: „Az köz neep”, Debreceni k. 180: „a kösseg”), még kevésbé a *tyrannus*-ra (Leg. Aur. 171 = Cornides k. 133r: „alnok kegyetlen kemen pogan feyedelm”, Érdy-k. 217a: „yrgalmatlan, kegyetlen es kemeen enghedetlen”, a *potentia absoluta*-ra (Sermones dominicales II, 719: „altaliaba ualo hatalma zerent”) és a nép politikai mozgalmaira: Mt. 26. 5 *tumultus* szavát minden fordító másként próbálja magyarul visszaadni (Müncheni k.: „haboro”, Döbrentei-k. 431: „zöndöles”, Jordánszky-k.: „remwles”), a *seditio*-val sem boldogulnak (Leg. Aur. 172: „seditionem populi metuens” = Cornides-k. 134v: „az nepnek feltamadasanak felemeert”; Érdy-k. 218a: „az gywl veznek keya’tassabol”; Debreceni k. 180: „smeg yeduen . . . a nepnek meg hasonlasan”), tanácstalanok a *rebellis* (Teleki-k. 109: „dagalos”), a *rebellio* (Teleki-k. 147: „dagalosság”, Temesvári P.: Sermones de tempore, p. hyem. 3) J.: „sibi rebellantes”; Teleki-k. 239: „kyk ő lenne rugodasztanae”), a *rebellare* (Leg. Aur. 156: „cur Antiochiam rebellare facis” = Debreceni k. 167: „smire terítötöd el Antiokhiat tölönk”) esetében.

¹²⁸ *Kovács Ferec* korántsem merítette ki a témát könyvében (A magyar jogi terminológia kialakulása, Bp. 1964). A magyar nyelvű teoretikus gondolkodás hiányára mutat a *ius canonicum* (Horváth-k. 28. 30: „egyhazy embereknek tevrvenye”) és a *ius civile* (uo. 29, 32: „varasy tevruen”) alkalmilag kifundált neve.

¹²⁹ Pl. Teleki-k. 61: „ez sentenciaban: iteletben: . . . meg maradna” = *Katona L.*: A Teleki-codex 48: „in ea sententia persisteret”; Cornides-k. 166v: „veueek nyak vagasnak sentencyayat”, Kazinczy-k. 34: „mind halalt zenuedenek” = Leg. Aur. 402: „capitale sententiam acceperunt”.

¹³⁰ *Balogh József*, MNy 1926. 40. — I. Jókai-k. 83: „czynalanak aztalokat nemykeuesse tyztessen es oduarzerent” = Spec. II, 20: „paraverunt mensas aliquo qualiter honorifice et curiose”; Jókai-k. 109: „tudomanynak kydessegeuel” = Spec. IV, 69: „scientiae curiosi-

tate". Bécsi k. 145: „zèrèlmèsbèn tudakozuan” = Dan. 6. 11: „curiosius inquirentes”. 2. Jókai-k. 83: „az aztalokott magassan meg uetny Es oly oduar modra” = uo. „mensas in alto positas et curiose paratas”. 3. Jókai-k. 85: „ez aztalt tyztesen es oduar modra zerzettett” = Spec. II. 20: „mensam honorifice et curiose paratam”.

¹³¹ Érsekújvári k. 311: adatát I. a II. fejezet 2. jegyzetében. — Jézuson kívül csak Péter apostolnak és Jeromos egyházatyának vannak tanítványai (Érsekújvári k. 313, Érdy-k. 561b = Leg. Aur. 655; Érdy-k. 269b: „ysteny twdomamba tanoythwanya” = Leg. Aur. 265: „in divino sermone discipulus”). A Nagyszombati k. fordítója (1) ezért írja körül a *discipulus* szót: „bölcsesegnec fya auag tanulo deakya”.

¹³² *Hexendorf Edit* adataiból kivehetően is inkább tudomány, mint mesterség. „Szabad tudomány” a *studii liberales*: Debreceni k. 221. 530.

¹³³ Kazinczy-k. 53: „iollehet mendenestülfo-gua deaki bötvt ne tudna” = *Katona L.*: A Teleki-codex 56: „licet omnino illiteratus”.

¹³⁴ Cornides-k. 161v: „tartanyes taneytany dyakvl” = „educandum et instruendum”; Érdy-k. 259a: „deaky twdomanra adaak” = Leg. Aur. 250: „litteris eruditus”; a „deákság” tudományt jelent (Alexandriai Szt. Katalin 96, Érdy-k. 663).

¹³⁵ *Hexendorf*: Szótanulmányok. Meglehetősen elterjedt a *disputare* értelmű „vetekedni”. (Bécsi k. 266 [Hab. Prol. III.]; Kazinczy-k. 121 = Leg. Aur. 819; *Szamota István*, NyK 1895. 453. 456. No. 11, 21, 159; Lobkowitz-k. 32 = Kempis: i. m. I, 1, 3.)

¹³⁶ Döbrentei-k. 70: „En aiakim zerzett ineket torlanak” = Ps. 118. 171: „eructabant labia mea hymnum”; Döbrentei-k. 93: „Es vy ineket bočata en zamba. mi istenöknnek zerzet ineket” = Ps. 39. 4: „Et immisit in os meum canticum novum, carmen Deo nostro”; Döbrentei-k. 123: „Isten zerzet inek teged illet siomba” = Ps. 64. 2: „Te decet hymnus, Deus, in Sion”; Döbrentei-k. 124: „Kialtnak: es bizoñaival zerzet inekét mondonak” = Ps. 64. 14: „clamabunt, etenim hymnum dicent” (*Hexendorf Edit* adatai).

¹³⁷ Virginia-k.: „zerze egi rwuid verset” = Spec. X. 101: „fecit . . . versum”. Vö. még: Teleki-k. 74: „oluasnaia e versöcket” = *Katona L.*: A Teleki-codex 51: „legeret hunc versiculum”.

¹³⁸ *Szamota István*, NyK 1895. 453. 458. No. 22. 216.

¹³⁹ Érsekújvári k. 348 = Leg. Aur. 655: „in hac legenda”. Vö. Cornides-k. 120r. ahol megmaradt a latin *legenda* szó.

¹⁴⁰ 2. Petr. 1. 16 („Non . . . doctas fabulas secuti”) a Jordánszky-k.-ben: „nem twdatlan bezedet köwethween”; a görögben mythos szerepel.

¹⁴¹ A Magyi-k.-ben: „In libro dyalogorum ketthen zerzeth könyweben” (12). — Latinul hagyja a Cornides (212v), „legenda”-nak vagy „könyv”-nek fordítja az Érsekújvári k. (347; 347. 348. 350).

¹⁴² Festetics-k. 12: „egy mas felelesnek eedes eneketh” = „dulcia cantica dramatis” (*Timár Kálmán*, MNy 1929. 46).

¹⁴³ Adatait I. *Hexendorf Edit*nél. Előfordul még: Jókai-k. 122: „yly meseuel” = Spec. VI. 86: „tali aenigmate”; Döbrentei-k. 499: „patriarkak mia peldakban, es böll bezedben meg iegezven” = ItK 1897. 375: „a patriarchis figuris et aenigmatibus praesignata”. Alkalmi, magyarázó jellegű értelmezésnek és nem terminológiai kísérletnek gondolom a Musas Szalkai glosszái között előforduló „vers zeerzö asszonyokath” (*Szamota István*, NyK 1895. 458. No. 211) és a szirének Nagyszombati k.-beli körülírását (63—64: „a tengörbéli leañ zynü hálnak, Auag čodaknak ő hangas edössegös zeep eneklesy”, *Vargha Damján*, ItK 1914. 41: „Syrenarum vocibus fistularumque dulcibus modulationibus”).

¹⁴⁴ Jókai-k. 122: „zerbezedet tewrlewyte” = Spec. c. 86: „textit historiam”. Kikövetkeztetett jelentése: *Hexendorf Edit*, MNY 1950, 132.

¹⁴⁵ Bécsi k. 61: „elő ideknece historiait es éztëndöknek zérent löt dolgoknac kõnvéyt” = Est. 6. 1: „historias et annales priorum temporum” stb.

¹⁴⁶ Bécsi k. 54: „Historiaeba es ... éztëndök zérent löt dolgoknac kõnuébè” = Est. 2. 23: „historiis, et annalibus”; Bécsi k. 71: „è kõnönèc Historiaiban” = Est. 9. 32: „libri ... historia”; Bécsi k. 178: „kiraloknac ... kõnuèy” = Os, Prol. II: „historia Regum”; ugyanfgy: 267, 279. Bécsi k. 83: „o Istoriacbol” = Est. 16.7: „ex veteribus ... historiis” stb.

¹⁴⁷ Érsekújvári k. 573: „az sydok yrth lewelebewl” = Comestor (*Migne*: PL 198, 1611): „in annalibus Hebraeorum”; Érdy-k. 7b: „az reeghy Sydoknac yrasokban” = Comestor és Temesvári P.: *Sermones de tempore p. hyem* 2 G: „in annalibus hebreorum”.

¹⁴⁸ Cornides-k. 5r, 37r, 43r; Kazinczy-k. 83 = *Leg. Aur.* 811.

¹⁴⁹ Károlyi-Okl. III. 71: „lewth dolgoth meg lassa”.

¹⁵⁰ Az első kísérletet *Rónay György* tette: *Teológia* 1968, 26—36.

¹⁵¹ A latin és utána a magyar szöveg a leírt sorrendben olvasható: Weszprémi-k. 1; Cornides-k. 36v, 64v, 85r, 92r, 112r—v; Tihanyi k. 61, 87, 118; Horvát-k. 80, 115; Debreceni k. 446, 458. A latin mellől az idézet helye hiányzik, de a magyarban megvan; Cornides-k. 47v, 70r; Debreceni k. 436—37, 449. — A latin és magyar szöveg között fordítást jelző „azaz” áll: Cornides-k. 47v, 59v; Horvát-k. 105. — Csak magyar *thema* van: Cornides-k. 1r, 106r; Kazinczy-k. 1; Érsekújvári k. 321; Debreceni k. 1, 13, 21, 32, 61, 67, 95, 125, 139, 150, 198, 208. A magyar mellől a forrás hiányzik, de a latinnál megvan; Tihanyi k. 61. A nem bibliai *thema* nagyon ritka: Debreceni k. 8, 45.

¹⁵² A következő változatai vannak: „Ez igekeket mongia eredet zérent a zent iob patriarcha kõnuenek tizenkilenced rezeben” (Weszprémi-k. 1); „ez igekeht zent lelök uristen monda: az böének zaia attal [canticorum quarto capitulo]” (Tihanyi k. 61); „Ez igekeket megh ira dauid profeta: isteni diceretről zörzöt kõnuenek kilenchen hatodik rezeben [psalmo Nonagesimo sexto]” (Tihanyi k. 87); „Ezeket irta zent lukac kevnnyuenek elsev rezeben” (Horvát-k. 80); „Ezek meg vadnak iruan bevle salamonnak egyik kevnnyuenek heted rezeben [Cantica canticorum septimon]” (Horvát-k. 105); „Ez bezedevket mongya salamon kevnnyuenek elsev rezeben [Sap. 1, 8]” (Cornides-k. 1r); „zent mathe mongya kevnnyuenek evtevd rezeben” (Cornides-k. 30r); „Ezeket zent lucach mongya kevnnyuenek masod rezeben” (Cornides-k. 36v); „Ezeket irta meg zent dauid az soltar kevnnek zaz tyzenheted rezeben” (Cornides-k. 47r); „Ezek meg vadnak iruan hieremyas p[ro]pheta kevnnyuenek negyuen kylenched rezeben” (Cornides-k. 60r); „Ez igeek meg vadnak iruan apostolok iarasarvl valo kevnnyenek masod rezeben” (Cornides-k. 64r); „Ezeket zent pal apostol irta meg coryntyossokhoz irt masod kevnnyuenek vtolso rezeben” (Cornides-k. 70v.); „Ezeket zent mathe mongya kevnnyuenek tizenhatod rezeben. Zent lukac kevnnyuenek huzon kettevd rezeben. ... Zent mark kevnnyuenek tyzen negyed rezeben” (Cornides-k. 85r); „Zent mathe irta kevnnyuenek evtet rezeben” (Cornides-k. 92v); „Ezeket irta meg moyses p[ro]pheta egyik kevnnyuenek tyzen kettevd rezeben. [Exod. 12, 7 és 13]” (Cornides-k. 1060r); „Zent lukac irta kevnnyuenek harmad rezeben” (Cornides-k. 112v); „ez bezedeketh yrta megh zenth mate ewangelysta ewangelyomy kenwenek elsev rezebeen” (Érsekújvári k. 321); „ez ygeketh yrya zenth lwkacz kenwenek masod rezeben” (Érsekújvári k. 324); „ez igekeket böll Iria egi kõnuenek huzon harmadik rezeben [ecclesiastici XXIII]” (Debreceni k. 1); ez igekeket monda a zent Ieremias profeta siralomrol zérzöt kõnuenek harmadik rezeben meli igegeben ...” (Debreceni k. 13.); „ez

igeket zent dauid Kirali monda s beh irtak a soltar köniünek Neguien ötödik dižiretiben meli igegben . . .” (Debreceni k. 21); „ez igeket zent Ianos iria az Euangeliomnak huzad rezeben meli igegben . . .” (Debreceni k. 32); „et Igeket zent Lukač Euangelista iria az Apostoloknak čeleködésökröl zertzöt könuenek hetedikh rezeben” (Debreceni k. 61); „ez igeket zent Lukač euangelista iria a zent Euangeliomnak masod rezeben s a mai misenek zent Euangeliomabol vetetenek kiben . . . ielöntetik . . .” (Debreceni k. 95); „ez igeket zent pal Apostolzinte harom leueleben iria előzer a görög kereztienöknek effesombelieknek es a Titus ersöknek az ő zerelmes Tanituanianak meli igekben . . .” (Debreceni k. 124); „ez igeket zent Ieremias profeta iria az ő könuenek harmincz egiedikh rezeben” (Debreceni k. 150); „ez Igeket Bölč Salamon kiral’i iria Bölčesegröl zertzöt könuenek negiedikh rezeben” (Debreceni k. 181); „ez igeket zent lukač Euangelista iria az Apostoloknak čeleködésökröl zertzöt konunek első rezeben meli igegben . . .” (Debreceni k. 198); „ez igeketh iria zent daniel profeta könuenek masodik rezeben meli igeket . . .” (Debreceni k. 208); „ez ygeketh zent Ianos Irta megh könuenek : huzad rezeben” (Debreceni k. 436—37); „zent Lucach irta meg könuenec tyzenhatod rezeben” (Debreceni k. 446); „ez igheketh meg irta zent Lucach könuenec heted rezeben” (Debreceni k. 458); „ez igheketh : zent Isayas profeta : irta meg könuenec : öttuen : kettöd rezeben” (Debreceni k. 465).

¹⁵³ Nincsen neve az Énekek énekének (Tihanyi k. 61, Kazinczy-k. 139, Horvát-k. 105), az Exodusnak (Cornides-k. 106), az Ecclesiasticusnak (Debreceni k. 1), a zsolnárok könyve lehet „isteni dicséretöl szörzött könyv” (Tihanyi k. 87) és zsolnárkönyv (Cornides-k. 47r, Debreceni k. 21), az Actus apostolorum hol „apostolok járása” (Cornides-k. 64r), hol „apostoloknak cselekedése” (Debreceni k. 61), a Sapientianak egyszer van neve (Debreceni k. 181), egyszer nincsen (Cornides-k. 1). Az apostolok epistolái még könyvek is (Cornides-k. 70v), nemcsak levelek (Horvát-k. 1, Debreceni k. 124).

¹⁵⁴ A következő példákat idézem: „Vg ir zent pal apastal: korintombelieknek irt első leuelenek tizönharodik rezebe” (Tihanyi k. 1.); „Vg ir zent lukač euangelista: euangeliomi könuenek masodik rezebe” (Tihanyi k. 31); „ug monda zenth lukač euangelista: euangeliomy könuenek első rezeben” (Kazinczy-k. 59). „Az zent l’el’öktul” megh uelegosutatot böc ug mond egik könuenek [Cant. 2. 2] masodik rezeben” (Kazinczy-k. 139). — Egyszer fordul elő, hogy a latin *thema* után fordítása helyett a bibliai hely megjelölése következik: „Natws est nobis hodie salwator ez ygeketh yrya zenth lwkacz kenwenek masod rezeben mondwan zwleteth nekthek ma wdwezyttew” (Érsekújvári k. 324).

¹⁵⁵ A magyar szöveg: „Akarwan bezeedöt tenny dychöseeges padway zent Anthal Confessornak meltosagus eeleteeröl wr istennek zent malaztzyaban es az ew zerelmes zenth Confessoranak eedemeeben byzwan meltan vehettyök bezedewnknnek fundamentomának Idwezeytenknnek mondasaat zent Mathe ewangelista keze wtan kenyweenek ewtöd rezeben [14] kynek bewtewzerent walo magyarsaga ezenkeppen vagyon Nem lehet el enyetzethny az heegy tetön rakatot varasnak. Meely zent ygheeknek tanwsaga meltan veetethnek zent Anthal Confessorrol” (Érdy-k. 319a). Az azonos funkciójú részlet latinul és magyarul: „Ad laudem sempiternae ac sanctae Trinitatis Beatissimarumque mulierum uidelicet Sophie filiarumque suarum fidei spei et charitatis decorem monumentum perpetue honoris Accipiamus prothematē [= pro themate] hodiernae solennitatis dictum Daudici Cantici ps LXXXVIII [6] dicentes confitebuntur celi mirabilia tua domine, et [= etenim] veritatem tuam in ecclesia sanctorum cuncti populi terrarum etc. Dychöseeges zent haromsaag wr istennek veeghetetlen dycheeretyre es ez ew zerelmes zolgalo leanyinak erekkee valo tyztösseegökre vehettyek my bezedewnknnek eleynek zent dauid profetanak

mondasaat az felül megh yegzöt Capitulumban mondwan: Nylwan vallyaak mynd az eghek te chodalatus dolgaydat wr isten Es mynd az Zentöknek eeggveseege te ygassagodat" (uo. 300b). L. még: 319, 372, 437b stb.

¹⁵⁶ Charland.

¹⁵⁷ A *thema* szó a latinban ki van téve pl.: Temesvári P.: Sermones de tempore, p. hyem. 7/A): „congrue possumus dicere hec verba euangelici thematis”; uo. 10/A): „secundum hoc thema preceptum”; uo. 12. „iuxta thema. quod nobis dicat scriptura”; uő.: Sermones de sanctis I. 94: „quod licet hec predicta verba thematis possint dici”. — Kimaradt a magyar fordításból: Temesvári P. i. m. I. 57: „Sic fecit . . . vt aiunt verba thematis: Cecidit sors s. diuinitus emissus splendor vt patuit, super Mathiam” = Debreceni k. 198: „meg mutata ezt vronk Iesus meniorzagból nagi velagossagoth boätuan mathiasnak feiere”; Temesvári P.: Sermones de sanctis II. 35: „Et docere omnia s. necessaria ad salutem vt patet in themate” = Érsekújvári k. 149: „Es hogy meg thyanyhon mynket myndenre”.

¹⁵⁸ Pl. Cornides-k. 92v: „kykrevl mondatnak ez felyeül meg mondot igeek” = „de quibus in verbo praeposito”; uo. 120v: „ez felyeül meg mondot igegeben” = „in praemissis verbis”; uo. 12a: „Azert meltan vetetnek ez felyeül meg mondot igeek” = „merito ergo accipiuntur haec verba”. Olyankor is használják e kifejezést, amikor a latinban nem található. Pl.: Cornides-k. 120r: „Masodzer ilnek vetetny ez felyeül meg mondot igeek . . . az lev chodanak okaert” = „Tum propter miraculi facti”.

¹⁵⁹ Cornides-k. 60r: „Ez felyeül meg mondot igegeben myekevnk kettevk ielentetnek” = „In verbis istis tanguntur duo”; Debreceni k. 32: „meli igegeben vronk Iesus meg mutata . . . az ő bizoni zeretetit” = Temesvári P.: Sermones de sanctis I. 12: „charitas . . . Jesu erga nos ostensa est”; uo. 45: „ez igeeket Ania zenth egihez . . . enekle meli igegeben intih” = uo.: „Hec verba canit ecclesia . . . quibus verbis admonet” stb.

¹⁶⁰ Temesvári Pelbárnál: „Quoniam autem hoc regnum dei prope est nobis factum per christi aduentum . . . Idcirco de hoc aduentu tria mysteria notemus pro sermone” (Sermones de tempore p. hyem. 1): „Quoniam autem hoc euangelium agit de iudicio finali de quo etiam in precedentibus sermonibus egimus, idcirco adhuc in presenti sermone de ipso iudicio erimus acturi. Et vt debite prosequemur restat post predicta hic tria mysteria declarari (uo. 4/R): „Quoniam locuturi sumus sermone hoc de aduentu christi ad iudicium particulare tria mysteria notemus” (uo. 7/A) stb. Laskainak más a terminológiája: „in quo quidem miraculo tria notantur” (Sermones dominicales 107): „Unde in hoc euangelio tria insinuat euangelista” (uo. 108): „Ideo saluator noster in hoc euangelio tria facit” (uo. 124): „Unde in presenti sermone . . . duo . . . declaremus salutis documenta” (Sermones quadragesimales 27): „Unde in presenti sermone . . . duo declaremus salutaria documenta” (uo. 28) stb.

¹⁶¹ Temesvári P.: Sermones de sanctis I. 12: „Itaque in verbis premissis de tribus videtur commendari beatus Thomas” = Debreceni k. 33: „Meli Igek melle Haromrol lezön tanusagönk”; ugyanigy: I. 15 = 45; I. 27 = 68; I. 50 = 151; I. 57 = 198. Változata: Temesvári P.: i. m. I. 38: „Unde pro isto sermone tria mysteria notabimus que hodie recolit ecclesia” = Debreceni k. 95: „Azert Harom rendbeli tanusagönk lezön az vronk Iesus körnül metelteteseröl”; Temesvári P.: i. m. I. 92: „Iuxta que verba tria mysteria notabimus pro sermone” = Debreceni k. 125: „mel'i igeek melle Harom rendbeli tanusagönk lezön”; Temesvári P.: i. m. I. 42: „In quibus tria mysteria notabimus pro hoc sermone declaranda” = Debreceni k. 106: „Ehröl legion Lölkü iduőségös tanusagönk”; Temesvári P.: i. m. I. 54: „Ex quibus tria mysteria notabimus pro sermone secundum quod de his tribus ipsa in eis precipue commendari videtur” = Cornides-k. 120v: „Mely

igeegebevl vegyevnk három tanolsagot”: Temesvári P.: i. m. I, 17: „In quibus verbis tria mysteria notabimus pro hoc sermone declarande que ad presens sufficiant” = Tihanyi k. 31: „urunk ziletേശeről három lelki tanusagtok lezőn”.

¹⁶² Pl. a Debreceni k. ún. rövid prédikációi között, 458: „Ez bezedből három keppen ualo tanusag Adatyc”: ugyanígy: 449; 465: „Ez bezedből keged három yelöntetyc”: Kazinczy-k. 59: „ez zenth lukaának mondassa melle . . . akarom hoó tuóatok”.

¹⁶³ A *documentum* mint tanúság: Tihanyi k. 43, 48, 97—98, 113 („tansaktok”), 125. — Cornides-k. 19v: „gondolkodyk vala. az ev zent fyanak tytkossagarol” = „cogitabat de filio suo anima mysteria”. — A szóhoz: *Pais Dezső*, MNy 1956, 126—27.

¹⁶⁴ Pl. Sermones dominicales p. hyem. 2 themája: „Erunt signa in sole et luna [Lk. 21, 25]”: a folytatás szerint Krisztus azért mondta meg a végítélet jeleit, hogy bűnbánatot tarthassunk, s így senki el ne kárhozók. „Propterea et beatus Johannes apoc. XIII. [7] omnes hortatur dicens: timete deum et date illi honorem quia venit hora iudicii eius, quod potest esse aliud thema”. — Uo. I, 8 themája: „Ecce ego mitto angelum meum ante faciem tuam [Mt. 11, 10]”. Temesvári P. ezután elmagyarázza, hogy az angyal „iuxta literalem intellectum [Keresztelő János]: Mistice tamen potest accipi secundum Vincencium de valencia pro angelo quem deus in morte mittit ad bonam animam deportandam ad celum, de quo in figura Exod. XXIII. [20]: Ecce ego mittam angelum meum qui predicat te et introducat in locum quem preparaui. Hoc pro alio themate.”

¹⁶⁵ Pl. a Debreceni k. Szent Tamásról szóló prédikációjában (32—33), a karácsonyesti beszédben (45), ahol a prothema a magyar szövegből hiányzik, Fábrián és Sebestyén ünnepén (25), valamint a Cornides-k.-ben (36v, 93r). Kétszer ismétlődik a thema egyebek között Temesvári P. köv. beszédeiben: Sermones de tempore, p. hyem. I, 1: I, 4: I, 7.

¹⁶⁶ A megszólítás Temesvári P.-nál főként a bevezetés első mondatában vagy a thema megismétlése előtt áll (i. m. p. hyem. 1, 6, stb.; — uo. 8, 13 stb.), legtöbbször „Scimus charissimi” (15) vagy „Legimus charissimi” (18) összefüggésben; első szóként ritkán (17). — A latin prédikáció hazai szokásai még feldolgozásra várnak, de az alkalmazott formáknak mindenképpen a hallgatóság összetételétől kellett függeniük. — Temesvári P.-nál egyetlen beszédet tudok, ami biztosan nem a nála általában publikumnak képzel szegény néphez szól. Megszólítása: „Charissimi in christo fratres et domini”, ami a prédikáció elején áll (i. m. 12). — Laskainál a „charissimi” első szóként többször előkerül (Sermones quadragesimales 27, 31, 37; Sermones de sanctis 27, 87).

¹⁶⁷ Elmarad pl. a latin megszólítás: Tihanyi k. 31, Debreceni k. 13, 32; a latintól függetlenül került a magyar szövegbe: Tihanyi k. 118, Cornides-k. 30r, 92v.

¹⁶⁸ Erdy k. 4a: „Idwözeytenk wr Iesus Cristusban zerelmes es tyztölendew atyamffyay”: 1. még a 29. jegyzet. A hosszabb megszólítások magja mindig a *charissimi* magyar megfelelőjeként általánosan elterjedt „szerető (szerelmes) atyámfiak”.

¹⁶⁹ Egyik vasárnapi beszédét a thema után így folytatja: „Verba sunt christi filij dei viui instrumentis quomodo vanam gloriam euitemus et dei gratiam obtineamus” (Sermones dominicales, 108); Szent Ferenc stigmáiról írott prédikációjának themája: Apoc. 7, 2: bevezetése mindössze ennyi: „Hec verba secundum auctorem confirmatis [Bartholomaeus de Pisis] intelliguntur de viro angelico beato videlicet Francisco” (Sermones de sanctis, 86).

¹⁷⁰ Tihanyi k. 31. A hosszú bevezetésből a themán kívül csak egy latin mondatot vett át: „In quibus verbis tria mysteria notabimus pro hoc sermone declaranda”. (Temesvári P.: Sermones de sanctis I, 17.) A köv. beszéd (61) a Stellariumból való, s a latin sem bonyolultabb, mint a magyar szöveg. (IV, 1.) Ugyanilyen szerkezetűek a Debreceni kódex

rövid prédikációi (450, 458, 465), melyekben a themától a divisióra való áttérés olyan kidolgozott, hogy általánosan elterjedtnek vehető. — Mária névbetűi: Érsekújvári k. 520—21, Kazinczy-k. 59—62, Teleki-k. 328—32. A két első ugyanazon szöveg két eltérő másolata, a harmadik független azoktól. A prédikáció themája és az azt követő mondat az Érsekújvári k. helyesírása szerint: „Ügy monda zent lwkacz ewangelystha ewangelyomy kenywenek elnew rezeben [27] azzonywnkrol mondwan aaz zyznek newe marya Ez zenth lwkacznak mondassa melle Istenben tyztöletös atyammfyay akarom hogy thwgyathok” (520). A themától átvezető mondat hasonmásai a Tihanyi k.-ben. olvashatók (87, különösen 118). — A hasonló névmagyarázatokhoz: *Jakubovich Emil*, MNy 1913, 234; *Dézi Lajos*, uo. 183; *Vértes O. András*, uo. 1956, 349—50. — Laskai nemritkán történeti forrásokat kivonatolt terjedelmesen beszédeiben.

¹⁷¹ Ómolv. 133.

¹⁷² Érsekújvári k. 324—25: „ez aldoth zwletesnek magyarazatyath be fogom ewt byzon mondasokban elewzer hogh az aldoth zwletes wolth regen zenth zemelyek mya geryedetsegwel kewantatoth masodzewr hogh az aldoth zwletes wolth sydok mya keewesse bewlezwleteteth harmadszor: hogh az aldoth zwletes wolth ysten mya hatalmason tyztelteteth negyedzer hogh ez aldoth zwletes wolth marianak myatta alazatosan tyztelteteth Es el tytkoltatoth ewtedzewr hogh ez aldoth zwletes zenth angyalokmya wolth nylywan ky yelenteteth”. A Debreceni k. egyik prédikációjában (446—49) nyolc ragrimes pont található, de nem számítom a szabályosak közé, mert a beszéd elején *divisio* nincsen.

¹⁷³ Az előző példában nemcsak az igék, hanem a „mya” („myatta”) is összecseng, vagyis mindkét rímképzési mód megtalálható. — A szóismétléssel alkotott rím viszonylag ritka (pl. Debreceni k. 458—59).

¹⁷⁴ A latinban nem. A két nyelv eltérésére meggyőző példa a Tihanyi k.-ből és Temesvári P.-ből.

Sermoes de sanctis I, 17

Tihanyi k. 31

In quibus verbis tria mysteria notabimus pro hoc sermone declaranda... Primum mysterium dicitur virginalis partus unde dicitur peperit sicut Maria virgo filium. Secundum dicitur paupertatis status, quia pondus est in verbo pannis, quod paupertatem significat. Nam pauperes pannosos vocamus. Tertium dicitur seruitutis actus, cum dicitur: inuoluit et reclinauit [Lc. 2, 7].

ez zent lukač ewangelistanak mondasa melle: urunknak ziletേശeröl három lelki tanusagtok lezön: Primum erit, virginalis partus első lelki tanusagh lezön: Az zyz ananak zileseröl secundum erit seruitutis actus Masod lelki tanusagh lezön: az zyz ananak zolgalattarol tercium misterium erit Nascens modus Harmad lelki tanusagh lezön: az germök iesusnak ziletেশenek modis-sagarol.

A Cornides-k. első beszédének fordítója a latin hatása alatt nem ragos alakokkal próbálkozott, de nem is tudott rímet csinálni (1v). E kódex egy rímelő divisiójára már *Erdélyi Lajos* rámutatott (MNy 1913, 73). A Temesvári Pelbárthoz írt glosszák ugyancsak rímelnék (MKsz 1880, 319—320, uo. 1963, 223—25).

¹⁷⁵ Elrontott szóismétléses rím: Érsekújvári k. 321. A szórend egy hibája miatt rossz a rím az Érdy-k. egy helyén (114a), íráshibából maradt ki másutt (154b).

¹⁷⁶ Példák a Debreceni k.-ből: „kih melle kettöröl lezön tanusagonk előzer az ő meg teresenek ódalatos voltarol Masodzer a meg teresnek mogiarol” (151); „három rendbeli

Iduőségös tanusagonk lezön a Bölceseegről első az bizoni bölceseegről Masodik Annak dragalatos voltarol harmadik a zent Gergöli doktornak bodogeleteröl" (209). — A Tihanyi k.-ből: „harom lelki tanusagtok lezön első azzonunknak lelkenek meltosagos uotarol Mas azzonunknak testenek zepsegös uotarol harmad az ö ziletessenek modissagarol" (88); vö. még uo. 118. Tisztán szóismétlő divisio az Érdy-k.-ben: „harom reend bely tanwsagwnk leezen ez may zent ynnepnek zentsseeges voltarol my lelky tanwsagwnk melle Elssew Dychöeseeges zent Anna azzonnak malazos voltarol. Masod tyztöletes voltarol, harmad ew eredendő voltarol" (437b). — A rimelés a subdivisiókban is kötelező volt (Horvát-k. 110—12).

¹⁷⁷ A Debreceni k.-ben: „Harom rendbeli tanusagonk lezön az wronk Iesus körniül metelteteserol Első ahrol mi okaert atta uala vristen eh törüent a Sido firfyaknak? Masodik myert akara wronk ez nehez es kenos törüent fel vennie? Harmadik ahrol legiön mint lön a körniül meteles?" (95). Az Érdy-k.-ben: „harom yeles tanwsagot vehetwñk ez may zenth ewangeliombol rywyledön. Elezer. Mymodon keresteek az zyletöt Iesusth az zent kyralyok Masodzer, mymodon ymadaak ewtet Harmadzer, mynemw ayandekokkal ayandezokkal" (120b); vö. 136a.

¹⁷⁸ Kevert alakzat: „meli igek melle haromrol lezön tanusagonk első zent Mathiasnak meltosagarol Masodik ahrol miuel erdönle zenth Mathias az ö valaztasat" (Debreceni k. 198).

¹⁷⁹ Pl. Debreceni k. 140; 180, ahol a kérdés „löki tanuság" egyszersmind, vagyis a divisio funkciójában áll, s a következő membrum már nem kérdés formában olvasható (184). — Hangsúlyozom, hogy ez a kérdés nem azonos a skolasztikus quaestiókkal, amiknek egy csoportja lehet felosztás tagja, pl. a Debreceni k. egyik hanyag fogalmazású divisiójában: „Meli Igek melle Haromrol lezön tanusagöñk az Első lezön neminemw kerdesökröl a Masodik ahrol hogi mindönöñknek kelh ezön erölködnöñk hogi köuethessök zent Tamasnak hitet es wronk Iesushoz valo zeretetit A harmadik tanusag eleteröl legiön" (33).

¹⁸⁰ Temesvári Pelbárnál általában így: „Circa primum mysterium inquirendum est, quare" (Sermones de tempore p. hyem. 4/R; hasonlóképpen: uo. 1, 3, 6, 7 stb.). Laskainak az esetek nagyobb részében ez a sémája: „Primum dixi documentum declarandum de mahumetice vite bestialitate, hoc est dicere, quod Mahumetus et omnes saraceni ac thurci necnon alij in secta saracenicā existentes bestiali vita viuunt, quod probemus tripliciter, scilicet primo" (Sermones dominicales, 31). Hasonlók: Sermones quadragesimales 27, 28, 29 stb.; Sermones de sanctis 87, 93, 94; Sermones dominicales 107, 108. A két prédikátor más séma szerint dolgozott.

¹⁸¹ Az első típus például: „első tanusagh mondam lezön: az zyz ananak zileseröl: Mel melle Imezt kel ezönkbe uennöñk: hog" (Tihanyi k. 31); „Első tanusagh mondam lezön az eredet bintöl ualo megh tartoztatásrol: Mel melle kerdik előzőr az doctorok" (uo. 61). Teljesen hasonlóak: Tihanyi k. 88, 118, 125, 337; Horvát-k. 84, 111; Cornides-k. 1v; Érsekújvári k. 321, 325. A második változat esetei közül idézem: „az Első melle tunnonk kelh hogi" (Debreceni k. 62); „az Első tanusag melle tunnonk kelh hogi" (uo. 95). Hasonlóképpen: Debreceni k. 106, 151, 153, 198, 437 stb.

¹⁸² Temesvári P.-nál: „sed questio occurrit, quomodo" (Sermones de tempore p. hyem. 1/B); „secunda questio vtrum" (uo. 1/E, 9/S); „queri potest, quomodo" (uo. 2/G); „Queritur hic questio, quomodo" (uo. 5/E); „Sed hic queritur, quare" (uo. 6/I); „Sed forte queras, quid" (uo. 6/M, I, 8/N); „Queritur, quibus modis" (uo. 10/B). Laskainál: „Prima . . . questio erat ista, quare" (Sermones dominicales 107/B); „Si dicas, quare christus . . . voluit" (Sermones de sanctis 93); „Si queras, vtrum" (uo.) stb.

¹⁸³ Latin—magyar megfelelések: Temesvári P.: Sermones de tempore p. hyem. 3/K: „alique questiones occurrunt declarande ad propositum” = Teleki-k. 243: „Itth immar kerdes tamad a kerdes kedig ez hog”; Temesvári P.: i. m. 3/L: „Secunda questio oritur, quomodo” Teleki-k. 245: „Toaba megis kerdetik mikepen”; hasonlósétek: Temesvári P.: i. m. 3/P = Teleki-k. 254; Temesvári P.: i. m. 3/O = Teleki-k. 250, Érdy-k. 10b: „Towabbaa keerdees tamad doctorok között hol ott leezen az wtolso yteelet” = Temesvári P.: Sermones de tempore i. m. 3/K: „alique questiones occurrunt declarande ad propositum. Prima questio de loco iudicij”. Más változatok: Tihanyi k. 1, Kazinczy-k. 1, 139.

¹⁸⁴ Temesvári Pelbárt: Sermones de tempore p. hyem. 3/K: „ad hoc respondet scriptura Joelis iij [12] quod” = Teleki-k. 243: „felel yohel prophetanak irasa mikepen könyvenek harmad rezeben vagon meg irua hog”; Érdy-k. 10b: „wgy mond rola yohel prophetha kenyweenek harmad Capitulomaba”. — Van olyan eset is, hogy a latin *Ut dicit* fordítatik „felelet”-nek: „Arra felel zent Rykhardus” (Érdy-k. 7b = Temesvári P.: i. m. 2/G). Temesvári P.: Stellarium 2, 3, 1, 2: „Respondetur quod” = Tihanyi k. 133; „Ez kerdesre es: imigen felelök en az zenth doctoroknak mondasok zerent; Temesvári P.: Stellarium 2, 3, 1, 3: „Respondetur secundum Lyram” = Tihanyi k. 134: „ez kerdesre felelök az doctoroknak mondasok zerent”; kérdés és felelet együtt: Temesvári P.: Stellarium 2, 3, 1, 1: „questio est, utrum . . . Et ad hanc questionem respondetur secundum sanctos doctores precipue Franciscum maronem per duas conclusiones” = Tihanyi k. 171: „kerdik azert ez mel’le az zenth doctorok . . . Ez kerdesnek megh ertesere: reia felel: eg zent irasbeli mestör: maroi Ferenç es ad ket zep tanusagot”.

¹⁸⁵ Pl. Cornides-k. 121v, 206r.

¹⁸⁶ Számos példa akad a Teleki-k.-ben (24—29), melynek latinja: Temesvári P.: Sermones de tempore I, 3/J—M.

¹⁸⁷ Bonaventura: De perf. III, 7: „in Evangelio Matthaei” = Lobkowitz-k. 145: „az zent evangeliomba kit zent mathe meg irt mondván”; Bonaventura: uo.: „in Evangelio Lucae” = Lobkowitz-k. 146: „zent lukacz irta meg az ő irt evangeliomaba”; *Katona L.*: A Teleki-codex 40: „quod sanctus Paulus ad Romanos” = Teleki-k. 35: „az mellett irt scent pal apastal: romayacnac irt leueleben”.

¹⁸⁸ Temesvári Pelbárt: Stellarium 2, 3, 1, 2: „Unde Ambrosius super Lucam” = Tihanyi k. 129: „Ezert monga zent amburus doctor: Magarazuan azzonunknak ez diceretet”.

¹⁸⁹ A példák: Bonaventura: De perf. II, 4 = Debreceni k. 128, Lobkowitz-k. 257; Bonaventura: i. m. II, 6 = Lobkowitz-k. 131, Debreceni k. 260. — Temesvári P.: Sermones de tempore p. hyem. 3/K: „secundum Franciscum maronem” = Teleki-k. 243: „vgh mond ferench new nemes Jambor doctor”. A doktor szóhoz: *Hexendorf*: Szótanulmányok 74. — Temesvári P.: Stellarium 2, 3, 1: „Nimirum dicitur iij. li. ethico.” = Tihanyi k. 128: „Vgmond kegek az pogán böc”; Temesvári P.: i. m. 2, 3, 1, 3: „Cui concordat verbum Aristotelis IX. ethico dicentis” = Tihanyi k. 135: „vg mond az pogán böc es” Érsekújvári k. 16: „mongya wala az poghan bölez Arysthotyles”. Az állandó jelzőkről I. a 18—19. és 24—25. jegyzet.

¹⁹⁰ Temesvári P. világos szavakkal ajánlotta az ilyen átformálást: „Applica vt deus administrabit” (Sermones dominicales p. hyem. 3/Q).

¹⁹¹ Ilyen a „no téjrünk beszédünkre” (Horvát-k. 108) kifejezés, melynek latinja: „Ad propositum” (Temesvári P.: Stellarium 10, 1), egy variánsa: „Az el kezdöt mondasra azert teruen” (Tihanyi k. 369) az eredeti nyelven: „Ad propositum ergo (itaque) redeundo” (uo.

10. 1. 1). Ide tartozik még a latin *respondet* gyakori magyar megfelelője, a „felele, mondván” (Érsekújvári k. 344 = Leg. Aur. 742; Lobkowitz-k. 136 = Bonaventura: De perf. II. 1), ami a bibliai „respondens ait” (Mt. 13. 3; 13. 13; 13. 15 stb.): „clamavit”, „dicens” (Mt. 15, 22), „rogabant eum dicentes” (Mt. 15, 23) hatása lehet, s a magyarul elmondott vasárnapi evangéliumokból vált elterjedté.

¹⁹² Temesvári P. már korábban idézett és a Stellarium előszavában is megtalálható kijelentésében („succinte reserctis alijs sola ea scribere intendo, que ad predicandum simplici populo vtilia fore compero”) az általános szónoki gyakorlat ismerete mellett nagy adag — akkoriban kötelező — szerénykedésnek kell lennie.

¹⁹³ Az Érdy-k. Prologusában. L. a 306. jegyzetet.

¹⁹⁴ I. h. 127—44, 144—61: ugyancsak itt találunk példát, hogy az evangéliumot nyomban beszéd követi (552—55, 555—61, 561—67, 567—72, 572—74, 574—75).

¹⁹⁵ Az Érdy-k. ún. epistola-beszédeiben (1—103) csak ritkán nem olvasható utalás, hogy az evangéliumot közvetlenül a lecke után kell magyarul elmondani. Már a sermo bevezető szavaiban ott áll azonban ilyenkor, hogy a pap ez „may zent epistolanak es ewangeliomnak ertelmeeböl” (4a) beszél, a beszéd végén pedig ez olvasható: „Ennek wtanna követközyk az zent ewangeliom”. Másutt vagy megvan az evangélium (39), vagy utal rá, gyakran a következő formában: „Sequitur evangelium cum expositione” (43b, 48a, 53b, 56a, 59b stb.) Az *expositio* itteni értelmére még rátérek. — Az epistoláról és az evangéliumról a szentekről szóló rész sok helyén egyformán van beszéd (145, 149, 154 stb.), de az előbbi mindig rövidebb az utóbbinál.

¹⁹⁶ Érdy-k. 20a, 29a: „Wr Iesusban Cristusban zerelmes atyamffyay”; 24a: „Myeert Cristus Iesusban zerelmes atyamffyay”; 38b: „Aldot wr Iesusban Cristusban zerelmes atyamffyay”; 34a „Wr Iesusban Cristusban tyztölendő es zerelmes atyamffyay”.

¹⁹⁷ Uo. 3b; ugyanígy: 14b, 38b, 43a, 55b, 59a stb. Változatai (3a, 8b, 48a, 53a stb.) alig térnek el egymástól.

¹⁹⁸ Tipikus példa a következő (48a): „meel epistolanak elette ynhtween ez ew zerelmes tanoythwanyaat hogy myvel predicallana az wy keresttyeneknek, mykeppen myndden rendly feyedelmeknek engödelmesök volnanak es myndden yo mywelködettre keezök volnanak”. Az idézett bibliai rész: Tit. 3, 1: „Admone illos principibus, et potestatibus subditos esse . . . ad omne opus bonum paratos esse”; maga a lecke: Tit. 3, 4—7. A 48a-n „elette” (= előtte) helyett „(m)elette” áll, de maga az író törölte az „m”-et, mert hasonló esetekben az „előtte”, „elette” szabályos. (3b, 8b, 14b, 29a, 55b stb.) — A megoldás egyik változata: „kyben tanoyttaa” (43a), „kyben kywe yelenty” (53a, 93b), „kyben emleközyk” (59a). Ugyanezek lerövidített formájának látszik: „Ezen zenth Epistolanak elette” (143b), „Ezen . . . epistolanak elette” (145a), „Ez epitolanak kedeeglen elette” (165a) stb.

¹⁹⁹ Az Érdy-k. advent második vasárnapjára írott epistolája előtti oktató rész: „My kyk wr istennek hytyben es malaztyaban erősebbek vagywunk el keel zenwednewnk es tyrnywnk azokat ky gyarlobbak es erőtelemek, es nem keel ewket hatwnk meghee vetnewnk, hogy chak mynnen magwnknak keellettesewnk” (8b).

²⁰⁰ Néhány fordulat az Érdy-k.-ből: „ez may zent epistolanak zereeben mondwan” (8b); „követközyk ez may zent Epistola” (3b).

²⁰¹ A lecke szövege után áll a kifejezés az előző jegyzetben idézett helyeken. Sok anyagot gyűjtött össze *Hexendorf* (Szótanulmányok). A „kívül-belül való értelem” kifejezés a fordításon kívül a szövegkörnyezet magyarázatát is magában foglalja (Érdy-k. 76b).

²⁰² Jó példák vannak az Érsekújvári k. magyar evangéliumaiban: Mk. 6, 52 = Érsekújvári k. 4. Mt. 12, 38 = Érsekújvári k. 12, ahol majdnem húsz sornyi idegen szöveg ékelődött a Bibliába.

²⁰³ A Karthauzi Névtelen a hatvanad-vasárnapi hosszú leckét pl. (2 Cor. 11, 19–33, 12, 1–9) a következőképpen szakítja félbe a 23. vers után: „kynek zamlalasa sok, myt zenwedöt leegyen Cristusnak es az zent hýtnek byzonsagaert” (92a); a farsangvasárnapi leckében (1 Cor. 13, 1–13) zárójelbe tett magyarázó betoldások állnak, amelyeket „twdnya yllyk” vezet be (97a). — Ugyancsak magyarázó betoldásnak veendő a „mennyezős vasárnapi” lecke utolsó szavai (Érdy-k. 73b).

²⁰⁴ Az „atyámfiai” latin megfelelője: *fratres*. Azért fordul elő gyakran, mert Pál apostol legtöbbször közösségekhez intézte leveleit. Jóval ritkább a *carissime* (Érdy-k. 48a), amely a Titushoz intézett epistola elején olvasható. — Az Érdy-k. egyes helyein (387b, 457b, 463a, 475b, 521b, 539a) és az Érsekújvári k.-ben. az epistolák végén (145) „Deo gratias” áll. Az elfordulások sórványos volta miatt csak akkor lehet általános használatra gondolni, ha feltesszük, hogy mindenütt azért nincsen kiírva, mert köztudott és kötelező szokás volt.

²⁰⁵ Pl. 43a, 48a, 54b, 56a stb.

²⁰⁶ Az Érdy-k.-ben: „Es leen eredety mykoron ydwezeytenk Iesus vona harmyncz egy eztendős: karacson honak tyzen harmad napyaan: Ez zent ewangeliomnak elette wgy yrya ezen zenth Mathe eennek elette valo Capitolomba, hogy” (106b); „Es leen kezdete az ydőben, mykoron ydwezeytenk Iesus volna harmyncz egy eztendős, zenth Gyergy hawanak tyzen ewtöd napyaan. Ez zenth ewangeliomnak elette mynth zent Lucacz ewangelista yrya az fewlwl megh yegzeth Capitolomba” (108b). Az Érsekújvári k.-ben: „Es leen eeredety az ydebe mykoron wrwnk yesws volna harmyncz keet eztendews Ez ewangelyomnak elewtte mykent ezen zent yanos yrya Monda yesws” (555); „ees leen eredety azon ydewben mykoron zyletetynek wtanna yrnanak harm ezendewben ees wgyan az ew zent fel tamadasanak napyaiban es zent zenwedeesenek harmad napon wtanna mykent ezen zent ewangelyom ky yelenty” (561). A két tartalmi egység sorrendje fordított is lehet: Érdy-k. 458a.

²⁰⁷ Sermones dominicales p. hyem. 1 (az evangélium végén): „Et hec dixit christus secundum Augustinum et doctores XI. kal. aprilis, id est feria tertia post dominicam palmarum.” A *historicus intellectus*: uo. 5/A. Később: „Huius euangeli historia secundum Gulielmum et alios facta est anno natiuitate domini XXXI. die Aprilis XV.” (9.)

²⁰⁸ Pl. Érdy-k. 105a, 106b, 155b, 181b; 103a stb. E fordulat egyik változata voltaképpen, hogy „magyarsága” miképpen „vagyon”.

²⁰⁹ Döbrentei-k.: „Az időben: monda iesus v̄ tanytvaínak” (259); Érdy-k.: „Az ydőben monda Iesus ew tanyotwanyak” (105a); latinja: „In illo tempore: Dixit Iesus discipulis suis.” Döbrentei-k.: „Az időben monda iesus sidok sokságának: es papok feidelminek” (273); Érdy-k.: „Az ydőben monda Iesus az sydo seregheknek. es az papy feyedelmeknek” (173a); latinja: „In illo tempore: Dixit Iesus, Scribis et Pharisaeis.”

²¹⁰ Érdy-k.: „Ez zent ewangeliomnak értelmeből eellyen tanwssaagh adatyk” (109a); „Ez zenth Ewangeliomnak értelmeből eellyen tanwssagot wehetw̄nk” (111b, 112b); „Ez may zenth ewangeliomnak értelmeből . . . keth nemes lelky tanwssagokat wehetw̄nk” (146b, hasonló: 127b, 130b). Érsekújvári k.: „Ez az bethw zeren Walo eerthelme De Magha az lelky értelme ekeppen wasyon” (15–16); „Ez may zent ewangelyomnak eertelmebewl nagy ydwesseges tanwssagink adatnak mynekwnk” (556); „Ez may zenth ewangelyomnak értelmebewl nagy Sok lelky nemes tanwssagok adatnak mynekynk” (562). Hasonló eljárás ismeretes a latinból is: „In hoc euangelio tria precipua misteria docentur summarie” (Temesvári P.: Sermones de tempore p. hyem. 17/A).

²¹¹ Keresztelő Szent Jánosról (343b), Péter és Pál apostolokról (367b), Mária Magdolná-ról (421b).

²¹² L. 204. jegyzetet.

²¹³ *Iványi Béla*. MKsz 1929. 202. Könyvalakban: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. Bp. 1937. 26; a mondat: „Sermones et modus praedicandi Hungari cum passione Domini.”

²¹⁴ A legrégibb magyar missziliről: *Jakubovich Emil*. MNy 1924. 86; 1925. 114—19. Szalkai levelének kiadása: Károlyi-Okl. III. 71—72. Nem lehet állítani, hogy az első magyar nyelvű levél nincsen „megformálva, tudatosan alakítva ... csak a spontán előbeszéd változatlan rögzítése” (FK 1966. 312).

²¹⁵ L. a 35. jegyzetet. Továbbá: a Teleki-k.-ben (123) a latin *O viri* (*Katona L.*: A Teleki-codex 64) megfelelője: „o io firfiac”, a *Magister*-é (uo. 36) „o io mestör” (22), az Érdy-k.-ben (213a) „yo feyedelem” áll *optime princeps* értelemben (Leg. Aur. 168). — Az aláírás latinul *frater tuus Allada* lehet. — Várdai Aladár levele Várdai Miklóshoz. Buda 1487. máj. 3.: „Scit bene magnificencia vestra” (Zichy-Okm. XI. 472).

²¹⁶ Érdy-k. 435b: „yar” yo serenchawal” = Leg. Aur. 431: „Jam nunc valeas”. Gyakoribb a „tartsa Isten kegyelmedet nagy jó egészségbe” valamelyik változata (pl. *Jakubovich Emil*. MNy 1923. 127; *Lukcsics Pál*. MNy 1929. 67. 69. 70; *Iványi Béla*. MNy 1941. 204, 205, 276, 277, 279; *Szalay Ágoston*: Négy száz magyar levél. Pest 1861. 5 stb.). Alexandriai Szt. Katalin verses legendájában *Costus Alphorabius*nak, Érsekújvári k. 450.

²¹⁷ Corvin János levelében. Krapina 1502. március 13: „Een zereu uimrech vram” (*Iványi Béla*. MNy 1941. 203); Bekény (Bökény) Pál Bakócz Tamásnak, 1510 körül: „En zerethew Erssyk Vram” (*Iványi Béla*. MNy 1905. 213); Drágfy János Várdai Ferencnek, Buda 1524: „Zerermes[!] athyamfya” (*Lukcsics Pál*. MNy 1929. 67; vö. még uo. 1930. 150—51); ua. uannak Buda 1524: „Zerelmes wram” (uó. MNy 1929. 68); Telegdi Fruzsina Ártándi Pálnak, Kereki 1530. jún. 25.: „Zerelmes wram” (*Szalay Á.*: i. m. 5); Héderváry István Héderváry Zsófiának. Ljubljana 1530. aug. 1.: „Zerelmes leyanom” (*Závodszy Levente*. MNy 1906. 209—10. vö. uo. 210); Batthyány Ferenc a feleségének. Varasd 1527. szept. 7.: „zerethe Leaniom” (*Iványi Béla*. MNy 1941. 206). A latin előkép az *Egrecie domine et frater charissime*, az *Egrecie domine dilecte*, a *Magnifice domine, frater nobis honorande* latin megszólításokban kereshető (pl. Werbőczy István Bajoni Jánosnak. Nyársapát 1515. márc. 6.; Perényi Imre Drágfy Jánosnak. Buda 1516. márc. 26. Károlyi-Okl. III. 92—93. 97). — Belváry Ferenc Batthyány Ferencnek, 1529. jún. 27.: „Kegyelmes wram” (*Iványi Béla*. MNy 1941. 275); Somogyvári Ferenc Batthyány Ferencnek. Enying 1529. júl. 30.: „Kýgelmes wram” (uo. 276). Szalkai László Bánffy Ferencnek. Buda 1510. nov. 5.: „Kezenethwm ees baradssagom vthan” (Károlyi-Okl. III. 71—72); Bezerédy György Szabó Imrének. Hegykő 1514 v. 1524: „Kezenetemnek wtanna” (*Szalay Á.*: i. m. 1, a dátumozáshoz: *Jakubovich Emil*. MNy 1919. 123) stb.

²¹⁸ A középkori esketés magyar nyelvéről: *Kovács Ferenc*: A magyar iogi terminológia kialakulása. Bp. 1964. 88—128. Néhány adat: *Ila Bálint*. MNy 1930. 45. *Kovachich M. Gy.*: *Formvlae* 216. No. 106: „haec volumus per fora et alia loca publice in proclamarum facere”.

²¹⁹ Török Imre Kállay Jánoshoz intézett latin levelének végén a soros magyar záradékot írt egy Krisztina nevű hölgy számára (Századok 1877. 94); a XV—XVI. század fordulóján magyar regestákat írtak a Nyulak szigetén lakó apácák 29 oklevelére (*Iványi Béla*. MNy 1905. 350—53), s később sem ritka a magyar levelek címzettjei közt a nő, bár az

egymással magyarul is levelező Várdai Aladár és Miklós 1489. szept. 25-én Budáról latinul írtak anyjuknak. (L. a 36. jegyzetet.)

²²⁰ Ilyen még Drágfy János levele Várdai Jánosnak, 1526 előtt (MNy 1930, 150—51). A szóbeli üzenet és a levél kapcsolatához l. a 125. jegyzetet. A levél szavai — az egyházi nyelvnek megfelelően — „igék” (Leg. Aur. 249 = Érsekújvári k. 427). A latin epistola kiállitásának irodai processzusát jelentő kifejezések — a nótáriusjelöltek vulgáris nyelvű oktatásának megfelelően — magyarok. L. a 125. jegyzetet. Az *exemplar*-t csak abban az esetben fordítják a „példa” v. „példázat” szóval, ha értelme a *parabola*-hoz hasonló (Hebr. 9, 23: ὑπόδειγμα, ami meg a παραδειγμα — *exemplum* — szinonimája), ha „levélmásolat”-ot jelent, *exemplar* marad (Bécsi k. Esth. 12, 12.6; 13.7; 16; Bar. 6).

²²¹ Az első csoport példáit l. a 35. jegyzetben. A másodikba tartozik Szalkai László Pálffy Ferenchez, valamint Bezerédj György Szabó Imréhez intézett levele. A két elem összehasonlítására is akad eset: „Zolgalathomath irom kegvelmednek mynth kegvelmes azonfomnak” (Ráday Mihály Batthyány Ferencének, Szombathely 1530. jan. 29., MNy 1941, 278).

²²² Várdai Miklós Várdai Aladárnak, Buda 1487. márc. 18.: „Noveritis nos sanum, quam quidem sanitatem et statum vestrum incessanter audire consistimus” (Zichy-Okm. XI, 462). Várdai Miklós és Aladár anyjuknak, Buda 1489. szept. 25.: „Noveritis nos sanum, quam a vestra maternitate audire desideramus.” (Uo. 515.) Telegdi Fruzsina Ártándi Pálnak, Kereki 1530. jún. 25.: „Ertem ez Chaky Elektwl ... kegelmedeth egességben lenny, kyn Istennek nagy halakath adunk, es te kegelmed tuggyon minketh es mind, fiaydal es lianydval es egeb aruaidualis egességben lennwnc.” (*Szalay Á.*: i. m. 5.) L. még: *Kovachich M. Gy.*: Formvlae 346—47.

²²³ Szalkainál: „wewen az the kegielmed leweleyth, az the kegielmed panazybol megh erthethem.” Vö. Báthory István erdélyi vajda Várdai Miklóshoz intézett levelében (Somlyó 1533. márc. 15.): „panaszolnak nekem” (*Jakubovich Emil*, MNy 1925, 20). Ugyanez Werbőczy István Bajomi Jánoshoz intézett latin levelében: „Literals et scripta dominacionis vestre seriose intellexi, et revera summe doleo” (Károlyi-Okl. III, 92). Perényi Imre nádor leveleiben: „Ex literis maiestatis regie nobis preceptorie loquentibus facile intelligetis” (uo. 95); „Refert nobis egregius Johannes de Bayon, quomodo” (uo. 97). — A narratio más formái: „Ertem asth: hog:” (*Iványi Béla*, MNy 1907, 84); „The keg: ezt irya, hogh” (*Szalay Á.*: i. m. 1); „Az kegyelmed leweleth meg erthethem, kyben yr kegyelmed hogy” (MNy 1941, 278—79). — Több téma esetén „továbbá” (item) kötötte össze, ill. választotta el az egyes különálló részeket. (Pl.: MNy 1929, 67, 68—69, 70; MNy 1941, 275—76 stb.)

²²⁴ Ilyen Corvin János levele egy Imréhez (1502. márc. 13., MNy 1941, 203). Drágfy Jánosé (talán) Várdai Jánoshoz (1526 előtt, MNy 1930, 150—51). Héderváry Lőrincé Héderváry Istvánhoz (Ljubljana 1531. márc. MNy 1906, 210).

²²⁵ Drágfy János Károlyi Istvánnak, Erdőd 1512. aug. 23.: „azyrth kyrelek en jo estwan vram hogy” (Károlyi-Okl. III, 86); Ráday Mihály Batthyány Ferencének, Szombathely 1530. jan. 29.: „Azerth the kegyelmedeg kerem ezen hogy” (MNy 1941, 278) stb. A latin megfelelők: Drágfy János Bajomi Jánosnak, Debrő vára, 1516. febr. 1.: „pro eo vos rogamus, ne” (Károlyi-Okl. III, 96); Perényi Imre Drágfy Jánosnak, Buda 1516. márc. 26.: „Igitur vestram quoque dominacionem megnificam rogamus diligentissime, quatenus” (uo. III, 97).

²²⁶ Werbőczy István Bajomi Jánosnak: „Valeat dominacio vestra egregia unacum domina matre fratreque et sorore suis felicissime semper: quibus me in evum commendo”

(Károlyi-Okl. III. 93); Perényi Imre Mátyás literátusának. Valpo 1515. júl. 19.: „Et bene valete” (uo. III, 95); uő. Drágyf Jánosnak. Buda 1516. márc. 26.: „Vestram dominacionem magnificam valere optamus felicissime” (uo. III, 97). — Drágyf János Várdai Ferencnek, 1524: „tharczya Isten kegel medeth nagy Jo egvsygbé” (*Luksecs Pál*, MNy 1929, 67); ua. u. annak, 1524: „Isten tharczya k. nagy Jo egvsygbé” (uo. 70); ua. u. annak, Buda 1524: „kegyvelmednek. . . egessegeth wgy kewannom myken em magameth” (uo. 69); Somogyi Ferenc Batthyány Ferencnek, 1529. júl. 30.: „wrysten tharcya meg kygelmedet mynt az en kygelmes assonyomal mynden jauawal Amen.” (*Iványi Béla*, MNy 1941, 77); Belváry Ferenc Batthyány Ferencnek, 1529. jún. 27.: „wrysthen tharcha meg the kegyvelmedeth kegyvelmes wram mynd azen kegyvelmes azzonyommal egythemben yo egessegben” (uo. 276); Ráday Mihály Batthyány Ferencnek, Doroszló 1530. jan. 31.: „Isthen tharczya kegyvelmedeth mynden jawawal” (uo. 279); Sybryk Osvát ismeretlenek, Szarvaskend 1536. nov. 30.: „Isten tarcza bekewel ke:” (*Szalay Á.*: i. m. 3. vő. *Jakubovich Emil*, MNy 1919, 123).

²²⁷ *Jakubovich Emil*, MNy 1925, 119—20. Mutnaky Mihály Forgách Lászlóhoz (1545) intézett levelének eme részei között csak a *vale* magyar: „Thowaba tharchya meg Isten kdeth mynden Jawawal” (*Eckhardt Sándor*, MNy 1956, 500).

²²⁸ Corvin Jánosnál: „Ez lewel adassek Imrech vramnak (*Iványi Béla*, MNy 1941, 203); Szalkainál: „Ez leuel adasseg wythezle[w ees thyzthe]lendew Banffy Ferencznek Dobo . . . wramnak ees barathomnak” (Károlyi-Okl. III. 72). Más sorrendben ugyanez Drágyf János Drágyf Ferencnek írott levelében (1524): „az en zeremes vramnak erdely pyspeknek adasygh ez lewel” (*Luksecs Pál*, MNy 1929, 69). Hasonló Somogyi Ferenc Batthyány Ferencnek írott levelén (*Iványi Béla*, MNy 1941, 77).

²²⁹ Corvin János sebtében odavetett soraiban, Batthyány Ferenc (1517) egy kis céduláján (*Jungérth Mihály*, MNy 1907, 322; *Zolnai Gyula*, uo. 424; *Jakubovich Emil*, uo. 1915, 360) és végrendelethitelesítő megjegyzésében (*Iványi Béla*, uo. 1941, 204).

²³⁰ Leggyakoribb az „e levél kelt(költ)” forma: Károlyi-Okl. III. 86: *Szalay Á.*: i. m.: *Jakubovich Emil*, MNy 1920, 17; *Luksecs Pál*, MNy 1929, 67, 70. más szórenddel: *Iványi Béla*, MNy 1907, 84. A latin dátum szorosabb fordítása („ez levél adatott”) ritka (Belváry Ferenc Batthyány Ferencnek, 1529. jún. 27., MNy 1941, 276). Változata: „Adathoth Wywarath” (*Szalay Á.*: i. m. 6 és *Jakubovich Emil*, MNy 1919, 123). Talán azért szorult ki, mert a címzés formulájával ütközött (ez levél adassék). — A *circa annum (annos) domini* (*Leg. Aur.* 169, 173, 177) a Karthauzi Névtelennél: „Az ydőben mykoron xpus Iesus zyletetynek wtanna yrnanak . . . eztendőben” (215a, 223b; 218a). Ugyanez a forma a Kazinczy-k.-ben (136 = *Leg. Aur.* 832) rövidebb alak a Cornides-k.-ben (135r): „Vr zyletety vtan”, a Debreceni k.-ben (182): „vronk Iesusnak ziletese utan”.

²³¹ „Ebben időben . . . a magyar nyelv még csak kisegítő szerepet játszik az oklevelezés területén és a jogi írásosságban még távolról sem egyenrangú társa a latinnak.” (*Jakó Zsigmond*: Rödi Cseh István végrendelete 1507-ből, MTA I. OK V [1967], 186.)

²³² A menedéklevél kiadva: *Zolnai Gyula*: Nyelvméleink a könyvnyomtatás koráig, Bp. 1894, 155—56; róla: *Jakubovich Emil*, MNy 1936, 50—54. A záloglevél: *Szilágyi Sándor*, Századok 1872, 478. Vér András a menedéklevél másolatát Erdőhegyi Balázsnak adta.

²³³ Kiadása: *Kelemen Lajos*, Erd. M. 1912, 257—64; MNy 1913, 86. (Suki István menedéklevele.)

²³⁴ Drágyf János 1514-i menedéklevelében: „ez levél kelt” (*Kujáni Gábor*, MNy 1906, 162—63), Vér Andrásnál: „adatott”.

²³⁵ Vér András: „telyes menedeket adtam”; Drágfy János: „atham . . . menediketh neki”. Suki István menedéklelevelében: „ada . . . menedeked” (MNy 1913, 86). Latin előképe Pest megye nemesinek Úllón, 1512. ápr. 14-én kiadott oklevele szerint: „reddimus quitum expeditum et modis omnibus absolutum” (Károlyi-Okl. III, 78).

²³⁶ Latinja: „quibus expedit univervis”. — *Jakubovich Emil*, MNy 1920, 17.

²³⁷ Pl.: *per ordinem* (*Katona L.*: A Teleki-codex 32) = „zerről zerre” (Teleki-k. 6); *reverentia* (uo. 31) = „böőülettel” (uo. 3). A *tenor* a Gyöngyösi Glosszákbán: „erő” (*Melich János*, NyK 1898, 310, 313, No. 19, 105).

²³⁸ Az esküformulákra gondolok, amelyeknek szövegtörténetét *Kovács Ferenc* dolgozta fel (i. m.).

²³⁹ Az uralkodó lehet (fordításban) „felséges király”, (*Jakubovich Emil*, MNy 1923, 127—28; *Dőry Ferenc*, uo. 1924, 87—88), de lehet (fogalmazványban) „kegyelmes” is (*Bartha József*, NyK 1898, 75—77), ami pl. Batthyány Ferencnek is kijárt (*Szalay Ágoston*: i. m. 6; *Iványi Béla*, MNy 1941, 273—76).

²⁴⁰ 1516-ban egy becsületbíróági ítéletet latin keretszövegbe foglaltak, de — talán a felekre való tekintettel — „sermone Hungaricali et wlgari”, vagyis a tárgyalás nyelvén fogalmazták. (Első kiadása: *Karácsonyi János*, HK 1891, 486—87; az utolsó: *Kumurowitz L. Bernát*, MNy 1956, 368—69).

²⁴¹ *Hexendorf*: Szótanulmányok 9—23.

²⁴² Ők igyekeztek a magyarban is elkülöníteni az *oro*, *oratio* és a *precor*, *preces* szavakat. Ez utóbbiakat fordítják jobbára „onszoll” (Dan. 9, 5.) onszollat, onszollás (Est. 5, 7; Bar. 2, 19) kifejezésekkel.

²⁴³ Helyei: Mal. Prol. III, Esth. 3, 7; 15, 1; 15, 3; Nach. Prol. III.

²⁴⁴ A szó visszhangtalanságának talán az az oka, hogy a tolmács minden nyelvet és feltétlenül szóban közvetített. Az adatokat *Hexendorf* állította össze (Szótanulmányok 20—28). A Jordánszky-k.-ben a „tolmács” *interpres* értelemben: Mos. 1, 42, 23 („per interpretem loqueretur”).

²⁴⁵ A Bécsi k.-ben: „Qui dixit mihi interpretationem sermonum” (Dan. 7, 16) = „ki megmonda énnékem a bözédnèc magarazattat.”

²⁴⁶ Ugyancsak helyes a Tihanyi k. egy latin oratiója után: „Köüetközik Imar ez Imadsagoknak magarsaka” (400).

²⁴⁷ Jordánszky-k. XVa, XIXa. (Gen. 31, 47; 40, 18.) — A 2 Petr. 1, 20 a Jordánszky-k. fordításában.

²⁴⁸ Erre mutat az Érdy-k.-ben: „Elezer lassok meg az ew zent neweenek értelmeet. Az Vynce betwzerezent magyarzatyky bynek meg eeghethween awagy eegheteesth meg othwan, awagy gyezedelmet tarthwan” (203a = Leg. Aur. 117: „Vincentius quasi vitium incidens vel vincens incendia vel victoriam tenens”); Érsekújvári k. 343: „Marton magyarzatyky Bethew zereneth mykenth halalth tartwan az az Hadath byrnek ellene awagy martyrromsagoth kewettew” = Leg. Aur. 741: „Martinus quasi Martem [a magyar fordító latin szövegében: mortem] tenens, id est bellum . . . vel . . . martirum unus”). Ide tartozik az Érdy-k. kifejezése: „az Sophya new, ky deakwl Sapiencia ertelem zerenet bölcheseegnek magyarzatyky” (301a).

²⁴⁹ Székelyudvarhelyi k. 101, 102. Vö. *Hexendorf*: Szótanulmányok 9.

²⁵⁰ Ágoston levele Cirilasnak, c. 2 (Érsekújvári k. 334): „mynd az keth tewrwenh el waltoztata sydok nyelwerewl kewregk nyelwre Es deak nyelwre.”

²⁵¹ Érdy-k. 333b: „ghörög nyelwröl változtatta deaky bewtwre zent Beda doctor” = Leg. Aur. 346: „Beda de Graeco in latinum creditur transtulisse.”

²⁵² Érdy-k. 560a: „Ew [Jeromos] leen ky eghez ooh törweent es wy törweent sydo nyelről ees egyeb ydeghen nyelweknek értelmökről deaky nyelnek értelmeere fordoytana”; uo. 589a: „zent paal epistolayt kyket zent paal yrt halalanak wtanna zent lucach mynd ghörög nyelwre fordoytotta” Vö. *Hexendorf*: Szótanulmányok 30.

²⁵³ Érsekújvári k. 311: „lewl zewrzésben ... wycorynnws bewlz lwn [paranczolya]” = Leg. Aur. 654: „in rhetoricis ... Victorinum oratore [habuit praecoptorem]”.

²⁵⁴ Bonaventura: De perf. Prol. 2: „aliquid dictando scriberem” = Lobkowitz-k. 111: „könuet zerzenek”, Wespzémi-k. 119: „valamyt yrnek”; Leg. Aur. 189: „dum [Gregorius] ... in monasterio suo ... scriptitaret” = Debreceni k. 213: „mikoron könuet zerözhuen irna”, Érdy-k. 235a: „mykoron ew cellayaban zenth yrasth yrna”; Leg. Aur. 253: „Tantae humilitatis ac laboris, ut libros, quos dictabat, propria manu scribebat, nisi cum infirmitate corporis gravaretur” = Érdy-k. 260b: „meely zent kenyeuket zerez vala mynd ket kezeywel yrya vala, mykoron annee eghessege volt”. A *scriptores* értelem szerinti fordítása az Érdy-k.-ben (262a): „ky ollyan leen deaky tudomanban mynd az zeep liliom veraagh az teb belcz doctorok közöth” = Leg. Aur. 259: „qui scriptores inter latinos flos quidam emicuit”. A *dictare* jelentette a Szentlélek ihletését is: Cornides-k. 1r. 6v.

²⁵⁵ *Hexendorf Edit*, MNy 1950, 130—37. — „Törlejtő” azonban a Zach. 11, 13 „statuarium” szava is a Bécsi-k.-ben, noha ennek jelentése „olvasztökemence” („ubi ... conflare statuariae solent”). A „törlejtet” (*figmentum*) szó megvan még: Apoc-k. 65 (Ps. 102, 14). A „törlejt” és a kézi munka kapcsolata teljesen világos a Bécsi k.-ben (Hab. 2, 18; Esth. 1, 6).

²⁵⁶ Bécsi k. 267: „post factam rem liber Abacuk textitur” = „Abakuknak könuő a löt dolog ytan zerzettétic”; uo. 167: „de Theodotionis editione” = „Theodocius zerzeseből”; uo. 265: „liber editus est” = „e. könö megzerzététet”; uo. 75: „in ... vulgata editione” = „a méghirhétet zérzesben” (de: 72: „in editione vulgata” = „a méghirdétet auag ièlentét könöben”). Ugyanakkor „szerzés” azonban: a *decretum* (Dan. 3, 96), a *regis scita* (Esth. 3, 9); Dan. 12, 9: „ad praefinitum tempus” = „a. zerzet ideiglèn”. A Ps. 73, 17-ben a *plasmasti* ige az Apoc-k. (29) fordításában: „zerzettet”, a Kulesár-k.-ben „teremthetett”.

²⁵⁷ A *textit* = „törlejt”-hez: Debreceni k. 135, Nagyszombati k. 160, Alexandriai Szt. Katalin legendájában 1454—55. — Actus 1, 23: „de salutis remedio providere disponebat” = Jókai-k. 5: „zerezuala eleuelatny yduessegnek vruussagarol”; uo. 9, 10: „proposuit ... tractere” = uo. 37: „zerze magat ... bezelleny”; uo. 9, 21: „tugurium construxerunt” = uo. 39: „zerzenek ... haylekot”; uo. 42, 8: „sancto Francisco procurante” = uo. 74: „en bodog attyamnak ferencznek zerezese myat”; uo. 16, 16: „ego ordinabo” = uo. 138: „en meg zerzem”.

²⁵⁸ Guary-k. 21; — Debreceni k. 159: „tanuság es törlitöt Iras” (latinja hiányzik); Szalkai László glosszái között: „Te terleyteth bezydedeth” (latinja homályos, NyK 1895, 453, No. 20); Nagyszombati k. 288: „Erről vaçon meg irua bezed törlitö könnec vtolso rezebe”.

²⁵⁹ *Imre Samu*, MNy 1963, 11—12; Másként: *Nyíri Antal*, uo. 1962, 313—23.

²⁶⁰ A szóhasználatához tartozik a „szellet” szó, amit a fordítók következetesen *spiritus* értelemben használtak. A Münchener k. új szavaihoz: *Szily Kálmán*, MNy 1907, 206. A Müncheni k. szava pl. egyebek között „plantátal” (*plantatio*: Mt. 15, 13) „káromlat” (*blasphemia*: Mt. 15, 19), „megújolat” (*regeneratio*: Mt. 19, 28); A Bécsi k.-ben: „oltáron néző” (*haridus*: Dan. 2, 2; 2, 11; 4, 4), „hirtelenkedet” (*furor*: Dan. 3, 13 stb. vö. Székelyudvarhelyi k. 48: „hirtelenkedes” = Jud. 8, 12: *impetus*), „léleket” (*halitus*: Dan. 10, 18), „cimerlet” (*titulus*, Hab. Prol. III.) stb.

²⁶¹ Ezt a félreértések elkerülésére kellett megjegyezni.

²⁶² A fordítás Exod. 26, 31-el szakad meg, a 27, 20-al folytatódik.

²⁶³ Fontosabb betoldások: Jud. 6, 15; 6, 21; 9, 9; 10, 4; 16, 19; 16, 22. Lila tintával készült a 9, 9; lap alján a titánok magyarázata (16, 8). — Judit és Holofernes nevét azért kellett a magyarban többször kiírnia, mint ahogy latinul találta, mert az eredeti nyelven a nevek különbsége eleve kétségtelenné teszi, kiról van szó.

²⁶⁴ Jud. 10, 3: „lavit corpus suum” = Székelyudvarhelyi k. 62: „megh mosa az ő testeeth (az az megh feredeh)”; 11, 12: „consumere” = 71—72: megh emééztenéék (az az megh ennék es megh ynnak)”; 13, 21: „Confitemini” = 80: „wallast tegetek (azaz dyccééretéth)” stb. A latinból teljesen hiányzó betoldásai: 9, 10; 16, 19 után.

²⁶⁵ A *cubicularius* = „komornyik” (Jud. 12, 6; 14, 11); 12, 10: „dixit ad Vagao, eunuchum suum” = 76: „monda az ő off mesterenek, az tyztasagh tarto wagaonak”. Az *eunuchus* a Müncheni k.-ben (Mt. 19, 12) és a Bécsi k.-ben „meddó”. A *holocasuta* (16, 12: „az myndenestől megh éégheténdő aldozatoth” (96), a Bécsi k.-ben a *stigmata*: „zappanban gartot kesseget” (Dan. 13, 17). Korjellemező betoldás (16, 28): „dimisit abram suam liberam” = 99: „az abrat, az ő zolgalo leanat, zabadon haáa (az az megh nemesyte)”.

²⁶⁶ A szöveg mai állapotában nem vonatkozik ugyanis semmire a fordítás végén álló mondat: „Demaga mykeepen ez kõnő felöl zenth yeronymvs yrvala ez keeth zent apaczyanak, azaz az özvegé pavlanak es az zvw evstokhyvnnak mynth elől ez kõnő előth el kezdettvk vala vegezzvk el.” Amit „elől ez kõnyv előtt” elkezdett, Jeromos prólogusának eleje lehetett magyar fordításban. A latinja ez: „Apud hebreos liber iudith inter agiographa legitur, cuius auctoritas ad roboranda illa que in contentione veniunt, minus idonea iudicatur. Chaldeo tamen sermone conscriptus, inter historias computatur. Sed quia hunc librum synodus Nicena in numero sanctorum scripturarum legitur computasse

...

²⁶⁷ E részlet viszonya a latinhoz:

Jeromos

acquieui postulationi vestre, immo exactioni, . . . magis sensum e sensu quam ex verbo verbum transferens. . . . que . . . in verbis chaldeis inuenire potui, latinis expressi.

Székelyudvarhelyi k. 101

megh győzettetwén az tő hozyatok valo tyzta zeretetnek myatta, nem čak az ygeket ygéék magarazvan, de az éértelmet az ygaz ertelemre hozvan, az kaldeos nélwről dyaky nélwre

Megjegyzendő, hogy a Bibliát Jeromos szerint a leghűbben kellett fordítani, mert benne „et uerborum ordo mysterium est” (Ep. 57, 5). Judit könyvét azért fordította a prólogusban leírt módon, mert nagyon rosszak voltak a rendelkezésére álló szövegek. Nicolaus de Lyra meg is magyarázza: „propter viciosos codices, et propter varias et corruptas editiones”.

²⁶⁸ Székelyudvarhelyi k. 103: „Ne nézed kedég zerető hvgom ez yrasnak az ő parazt voltat, hanem az ő ygaz értelmét kyben hamyssat nem lelhez.”

²⁶⁹ L. 130. jegyzet.

²⁷⁰ Actus 23, 35: „curialiter enutris” = Jókai-k. 153: „tyztesen eltetuen”; Spec. c. 85: „curialitatem fratris Angeli” = uo. 120: „frater Angyalnak tyztesseget”; Actus 2, 16: „curialius adimplevit” = uo. 12: „ezuilagent megtelyeseyte”; Spec. c. 59: „in saeculo . . . rex versus nobilis et curialis doctor cantorum” = Virginia-k. 62—63: „ez velagba

nemes, es igen nagy vduarlo, es vala eneklwknek doctora". — Horváth-k. 254: „Enekesedben te zodat vduarlo modra ne tevrdeled"; uo. 255: „nem mynt vduarlo keppen eneklesnek mogyat tegyed".

²⁷¹ Bonaventura: De perf. I. 3: „concupiscentia voluptatis, curiositatis aut vanitatis" = Lobkowitz-k. 115: „az testnece keuansaga, es az vilagnac es minden eo hitsago el mulando gönöruesegnek keuansaga"; Debreceni k. 232: „ez velagy hitsagoenac keuansaga es gönörvsége"; — „Bonaventura: De perf. I. 3: „concupiscentia curiositatis" = Lobkowitz-k. 115: „ez velegnac ponpasaganac keuansaga"; Debreceni k. 232: „ez velagi hitsagoenac gönörvseges keuansaga"; — a Weszprémi-k.-ben a *curiositas* „chyzmassag, chyzmasag".

²⁷² Bonaventura: De perf. II. 7: „post spretam seculi pompam" = Debreceni k. 262: „ez velagnac o keuansagad es pompasagat el hagvan"; Weszprémi-k. 147: „ez vylagnac pompasaganak, megh, vtalasanak vtanna"; Actus 23. 22: „magni et parvi" = Jókai-k. 150: „nemesek es nemtelenek".

²⁷³ A Jókai-k. adatát l. a 75. jegyzetben.

²⁷⁴ Spec. IV. 58: „inuenit fratrem Jacobum Simplicem" = Jókai-k. 101: egy alazatos fraterk kynekuala Jacab neue"; Spec. IV. 58: „ita simplex" = Jókai-k. 102: „oly alazatos"; Spec. IV. 57: „rusticus mirae simplicitatis" = Jókai-k. 97: „czudalatos alazatossago . . . parazt". — Spec. IV. 72: „videntes simpliciter" = Jókai-k. 114: „eluen egy gyewuen"; uo. IV. 68: „per viam simplicitatis et humilitatis" = Jókai-k. 108. 110: „alazatosagnac es egygyewsegnek vtan".

²⁷⁵ A Cornides-k.-ben a *simplex* „szeléd" (115v), a Döbrentei k.-ben (511) „egyenes" (Jób 1. 1). Valószínűleg a Bibliából terjedt (Müncheni k.: Mt. 6. 21 stb. Jordánszky-k. i. h., Teleki-k. 16. Példák Könyve 62. Cornides-k. 160r).

²⁷⁶ L. a 267. jegyzetet.

²⁷⁷ Székelyudvarhelyi k. 102—103. A levélbeli megszólítás: „en zeretö hvgom".

²⁷⁸ Tanulásokok a latin *compilare* ige magyar megfelelői: Leg. Aur. 811: „historiam Johannes Damascenus diligenti studio compilavit" = Kazinczy-k. 83: „eletet az tyztöltötös damascenus Ianos doctor: zeretettel özüe' zedögette: es megh irtha"; Leg. Aur. 346: „Eius passionem compilavit" = Érdy-k. 333b: „eeleteet zerette es yrta".

²⁷⁹ *Lausberg* §§. 1055—62. Cicerónál *decorum, aptum*: Quint. 8. 1. 1: „[verba] ad id quod efficere volumus accomodata".

²⁸⁰ Csak megjegyezni lehet, hogy fellazulás nyomai már a Jókai-k.-ben akadnak: Actus 3; 2: „compatiens sanctus Franciscus dixit" = Jókai-k. 13: „kenyerewle yment ferenc S-monda"; Actus 3. 17: „stantem et orantem" = Jókai-k. 16—17: „Aluan ymadsagban".

²⁸¹ Példák Könyve 61: „jeles predicator" = „sollemnis pradicator"; Érdy-k. 234a: „nemes es dragalatos predicatornak" = Leg. Aur. 188: „egregius praedicator".

²⁸² Ps. 11. 7: „Eloquia Domini, eloquia casta" = Döbrentei-k. 28: „Vrnak zep bezedi, tizta bezedek"; a Gömöri-k.-ben: „Igen zep Imadsak" (156. 173. 175. 211: „aytatos Igen zep"), a Tihanyi k. prédikációinak jelzője „zeep es aietatos" (1. 31. 87. 118. 171), „nağ zep" (337), „igön zep" (196). — Kempis: De imitatione Christi I. 24. 5: „pulehra verba" = Lobkowitz-k. 73: „az sok hizölködö zep bezedök", Debreceni k. 280: „az sok zep bezelesök", Érdy-k. 213a: „zeep bezeddel" = Leg. Aur. 168: „Blandis sermonibus"; Peer-k. 318: „in verbis dulcis" = „bezededben ekes" (Szent László-ének); Bonaventura: i. m. Prol. 2: „magis dictorum veritatem quam sermonis venustatem" = Weszprémi-k. 120: „inkab tányetoknak, byzonsagat, mynt bezednek dyzes voltat"; — Actus 9. 9: „tam devote divina eloquia per linguam ejus eructavit Spiritus sanctus" = Jókai-k. 37: „oly

ayoytatost es ew nyelue myat zent lelek bezzelle yteny edes bezedekett: Cant. 4. 3: „eloquium tuum dulce” = Döbrentei-k. 477: „edes te kedves bezeded”. A Karthauzi Névtelen a latin eredetitől függetlenül mondja Szent Bernátról, hogy „bölchesseeges es eedesseeges bezedew” volt (Érdy-k. 504b, Leg. Aur. 138); a Gömöri-k. egyik imádsága „edesseges” (122) stb. — Varsányi Istvánról a Ferenc-rendi krónika írja, hogy beszéde miatt („sermonis elegantia”) becsülték. (*Toddy*: *Analecta* 244.)

²⁸³ Leg. Aur. 654: „eo quod sermo incultus sibi in libris prophetis non placeret” = Érdy-k. 561a: „merth az proffetaknak mondasy yghen saytalannak lattathnanak ertelemre”.

²⁸⁴ Actus 32. 1: „nec ... verbi disseminandi erat preditus gratia, nam loquendi audaciam non habebat” = Virginia-k. 69: „predikallasra, es zolasra, malaztya nem vala. Myert ymar az zolasnak tehetseget el vezete vala”; Actus 32. 3: „gratiam verbi non habeo” = Virginia-k. „nyncz malaztom es tehetsegem zolasrá”. A Teleki-k.-ben az *ingenium* = „elme” (69, 135).

²⁸⁵ Jud. 8. 7: „Erat ... eleganti aspectu nimis” = Bécsi k.: „Vala ... igén dragalatus zinő”, Székelyudvarhelyi k. 46: „wala yeles, es ygen eekes tekééntetre”; Leg. Aur. 821: „facies mulierum” = Kazinczy-k. 126: „az azzoniallatoknak ekős arecyok”; *Katona L.*: A Teleki-codex 32: „eleganti corpore” = Teleki-k. 7: „igön ekes termetv vala”; Kazinczy-k. 43: „termetebe ekős uala”; Kazinczy-k. 39: „Ez zyz nemebe nőmös uala: koraba yffyv: termetebe zeep: es tekintetebe ekős” (latin eredetijében e rész nem található).

²⁸⁶ *Kovachich M. Gy.*: *Formulae* 219: „Procuratoria valde bona”; 250: „Fassio valde bona et subtilis”; 304: „Clausula pulchra”; 341: „Adoptionalis simplex pulchra”; 426: „Clausula valde pulchra”. *Iványi Béla*, TT 1904. 493. No. 35: „Protestatoria valde bona”; 497. No. 73: „Inhibicio per optima”; 518. No. 142: „Concordia optima”; 519. No. 143: „Adiudicatoria in bona forma edita”; 526. No. 164: „Arenge pulcherrime literis capituli éouenientes”; uo. 33. N. 198: „Procuratorium siue speciale mandatum in bona forma”; 34. No. 200: „Procuratorium in bona forma”. *Csontos János*, MKsz 1880. 67: „Epistola ad consolandum tristem super mortem alicuius optima”; uo. „Epistola compassiva ad consolandum infirmum optima”. *Sermones dominicales* II. 30: „de confessione sermo bonus et optimus”; uo. II. 82: „Sermo optimus de passione ... Jhesu Christi”.

²⁸⁷ A „hugom” a magyar papság nyelvében alakult ki. A Pozsonyi k.-et másoló világi Mihály deáknál: „En thyzthelendő azzonym” (36). Ide tartoznak még az ilyenféle esetek: *Katona L.*: A Teleki-codex 55: „Obsecro te” = Kazinczy-k. 51: „Kerlek tegödet zerető uram”; Leg. Aur.: „accipe spiritum meum” = Cornides-k. 135r: „Vegyed el en zerelmes istenem en edes legyeseim io iesus az en elkemet”.

²⁸⁸ Leg. Aur. 599: „Et dum moraretur” = Érsekújvári k. 358: „no mykoron kesnek” (vö. Nádor-k. 558); Leg. Aur. 600: „Abcissis igitur ... pedibus” = Érsekújvári k. 359: „no mykoron ymmar ew neky el meteltek volna Es zarayt el teertek volna” (vö. Nádor-k. 566).

²⁸⁹ *Temesvári P.*: *Stellarium* 2. 3. 2. 1: „Sed circa literam hanc queri possunt tria precipua. Prima questio: vtrum beata maria congrue sic inceptum laudationem ... Ad hoc protinus respondetur quod” = Tihanyi k. 128–29: „De monthatnatok Io attiam: akarnok mi töled megh tudnunk: hogha az bodok zyz maria: alkolmaskepen kezdee ez ő diceretet el ... Ez kerdesre imígen felelök en tinektök”; *Temesvári P.*: i. m. 2. 3. 1. 2: „Secunda questio quare addidit: anima mea ... Respondetur quod” = Tihanyi-k.: 129: „De monthatnatok megés: miért teue az zyz maria ez dicerethöz hozza Imez igeketh: Anima mea az en elköm. ... erreés Imígen felelök en nektök: hóg”; *Temesvári P.*: i. m. 3.

3. I. 3: „Unde ponitur pro ista stella hec conclusio” = Tihanyi k. 135: „Ez harmadik cillak melle Imeleten dolgot mondok en tinektök”.

²⁹⁰ A Lobkowitz-k.-ben a De perf. Prologusának csak 2. pontja áll magyarul, a Weszprémi-k.-ben az egész. Mindkét szerző önálló műként kezdte fordítani, de vagy egyik sem jutott a végére, vagy mindkét szöveg esonkán maradt meg.

²⁹¹ A két részletnek nyilvánvalóan közös őse van, amit nem nehéz bizonyítani:

Weszprémi-k. 133—34

Lázár Z.-k. 296—97

Ha akarz, haznalatoson, valamyt tudny es tanulny zeres nem tudatni: es, semmynek, aleytatny: Ez haznalatos es, magassagos, lekche: ew maganak byzon meg ysmerey es meg ortalasa: es, ew magyarol, semmyt nem tartany es egyebekrel myndenkoron yol es Magasson ertheni

ha akarz valamit haznalatos keppen tudny:es tanulny: zeresz nem tudny es semminek alyttatny . . . mert ez az felesleges es haznalatos lecke önnönmaganak bizony meg esmerety es meg ortalassa; embörnek önnön magyarol semmit nem tartany es alittany: es hogy egyebekről mindenkoron jól es magas-san erdeny:

²⁹² Guary-k. 132—34.

²⁹³ A Debreceni (283) és Lobkowitz-k. (86) szövegei közös forrásra mennek vissza. Úgy gondolom, hogy a Lázár Zelma-k. (119 skk., 238 skk.) ismétlődő Kempis-fordítása (I, 23) egy másik összszöveg leszármazottja. Egy további részlet ugyanitt világosan a Debreceni (275) és a Lobkowitz-k. (61) családjába tartozik.

²⁹⁴ A Weszprémi-k. megnevezi a szerzőt a betoldott rész végén (134). Szerzőt említ a Guary-k. is (126).

²⁹⁵ Ilyenek egyebek között a Weszprémi-k. passiója (1—116), amit beszéd formájában dolgoztak ki, és a Guary-k.-ben olvasható „tanólság az szent békességről” (126—34), amelynek végére egy Kempis-részlet került. (Pusch 97—98.) — Latinul író magyar szerző lehet az „újlaki szentatya”, aki imádságot írt a „lelki és testi dőghalál ellen” (Thewrewk-k. 216).

²⁹⁶ Weszprémi-k. 117—50, a szöveg mondat közben szakad meg — uo. 121: „mynden, Capitulumnak, awagy, rezenekh, chymereth awag yegyet elel vettem”. A *titulus* szó Müncheni k.-beli fordítását l. a 260. jegyzetben.

²⁹⁷ A Lobkowitz-k.-ben Kempis I, 23, 1—8 előbb áll (38), mint az I, 22, 1—6 (52), amely után I, 24, 1—6 következik (61). — A Lobkowitz-k. tartalmazza a III, 3, 1—6-ot és a III, 6, 1—4-et (95, 104), a Debreceni nem, de ez utóbbiban megvan a II, 10—15, ami a másikkól hiányzik (292).

²⁹⁸ A Debreceni k.-ben: „Kezdetik vrnak neweben eztendő altal valo zentöknek eletökröl valo tanusag” (1). Ez azt jelenti, hogy a szerkesztő egy sermones de sanctis-kötetet tervezett, ami azonban részben beszéd-, részben legendagyűjtemény lett. Az ok: ha megvolt a magyar legenda, gyakorlott prédikátor könnyen szerkesztett beszédet belőle, ugyanakkor az elbeszélő szöveg kínálkozott a felolvasásra.

²⁹⁹ Egy román szokás: Teleki-k. 233: „lyuki emberek”: Kazinczy-k. 292. Teleki-k. 294: „az asszonyemberek nyelve”: Lázár Zelma-k. 299—300 stb.

³⁰⁰ Kazinczy-k. 132: a beszéd uo. 139—66; uo. 195, 202.

³⁰¹ Tihanyi k. 117, 264, 400. A Krisztus fogantatásáról szóló prédikáció a Mária születéséről szóló után áll a kódexben, noha az író fordított sorrendben írta.

³⁰² Minthogy magyar szövegeknél szövegállandóságról nem beszélhetünk, egy szerző esetében nyelvi átalakítás csak úgy képzelhető el, hogy az illető valami okból újrarendíti, amit egyszer már áttett az anyanyelvre. A Karthauzi Névtelen munkamódszeréről: *Volf György*, NYT IV, VIII: *Bán Imre*: A Karthausi Névtelen műveltsége. Bp. 1976. 6. 10—11. 13.

³⁰³ A hivatkozás lerövidítése: Temesvári P.: *Sermones de tempore*, p. hyem. 7 A: „sic ut habetur de pe[na] di[stinctio] III. §. auctoritas” = Érdy-k. 20a: „wg mond az törween kenywben depe. d III.” Elhagyása: Temesvári P.: „Nam Gregorius dicit XXV. di[stinctio]” = Érdy-k. 20a: „kyröl zent Gergel doctor meg wgy mond”: latin idézet: Érdy-k. 6a.

³⁰⁴ A latin és magyar szövegek összefüggése:

<i>Temesvári P.</i>	<i>Érdy-k. 1a</i>	<i>Érdy-k. 3a</i>
<i>In nomine patris et filii et spiritussancti. Ad laudem et gloriam eiusdem omnipotentis dei et domini nostri iesu christi. ac gloriosissime virginis Marie matris eius. necnon seraphici patris nostri Francisci atque totius curie celestis honorem.</i>	<i>In nomine domini Amen. Ad laudem Sempiternae Sancte ac superbenedicite trinitatis Cristifereque vna cum prole deifica: dulcissime virginis Ac gloriosissimi Brunonis primi fundatoris Sacri ordinis nostri Carthusiensis: omniumque celestium virtutum perpetuum honorem</i>	<i>Aldot wr Iesus Cristusnak neweiben Es ew kegyes zent zyleyeenek azzonywnk zyz marianak es mynd az meennyey dychöseeges wdvarnak melto erőmekre</i>

Temesvári P.-nál a külső parancs szerepe: „coegit me ad id prelatorum meorum exactio postulationis et precepti obedientia”: — fáradság: „hoc opus laboriosum in sermonibus recolligendis et conscribendis aggredi . . . Verum quidem et si horrebam tam arduum laborem suscipere, tum quia retrahebat me virium exiguitas”: — hibái: „Denique hortor lectorem et predicatorem ac rogatum esse volo in christi iesu charitate, quatinus si quid boni in hoc opere visum fuerit non mihi sed datori omnium bonorum deo attribuat, quicquid autem defectuose vel minus bene positum in eo repperit emendetur a sapientioribus, et insufficientie mee venia detur atque pro me peccatore misericordia dei exoretur”. — Temesvári P. Prologusának és a Karthauzi Névtelen „Prohemium libri”-jének szövegszerű összefüggését már *Szilády Áron* észrevette (i. m. 63):

<i>Temesvári P.</i>	<i>Érdy-k. 3a</i>
<i>Scio nempe qui dicit Sap. III. [15] quoniam bonorum laborum gloriosus est fructus. Reuera Cassia. Lib. coll. pa. teste Felix ille labor qui ob seruitium domini assumitur</i>	<i>bölcznek mondasa zerent Sap. 1J. Az yo dolognak leezen yevendőre dychöseeges gymölche. Azonrol Cassianus newő doctor meg wgy mond. Aldot az oly mwka ky az meennyey dychöseeges kyrálnak szolgálattayara leezen.</i>

³⁰⁵ Temesvári P.-nál: „hoc opus . . . censui nominari Pomerium sermonum”: a tárgy: „recollegi tractatum vtilium sermonum scilicet de tempore”. — Az Érdy-k.-ben:

„Prologus in sequentem wlgarem hungarice lingue expositionem”: uo.: „Omnium dominicalium festiui [tatum]que sanctorum. Epistolas et ewangelia per anni circulum de verbo ad verbum cum addicionibus et exemplis ac vtilissimis ortamentis sew documentis salutiferis”. A magyar előszó címe: „Incipiunt Epistole et ewangelia dominicalia ac festiualia per Anni circulum. Cum pastillis et legendis suis”. Az expositio megfelelője a Prologusban: „more commentariorum”.

³⁰⁶ Latin előszó: „A nonnullis conuersis vt et sanctimonialibus diuersorum ordinum tum necessaria, tum deuota tractus admonicione inter quas et nostra naturalis germana sub sacro velamine cristo dedicata militat Quarum necessitatibus ac vtilitatibus morem cupiens gerere et compati”: „sancta simplicitas fratrum et sororum”. A magyar előszóban: „sok ayoytatás hyweknek keerelmeesökre es lelky haznalatt yokra”. — A könyvet a latin előszóban elmondásra és olvasásra, a magyarban olvasásra szánja.

³⁰⁷ Nehézségek: „impericie meē non ignarus tantique laboris minime ante expertus”: „tantillum subire temptaui laborem”: magyarul: „nagy mwkara vetween elmewnkket kezewnkket”. — A magyar előszó latin címében: „cum diligenti cura et labore multis annis ad profectum legencium in materna lingua exarata”. — Az Érdy-k. keletkezési, ill. leírás idejéhez a „multis annis” szavak kapesán jegyzem meg, hogy csakugyan több évig kellett készülnie, s csak tisztázása eshetett 1526-ra. Maga mondja ugyanis, hogy saját kezének munkája („de laboribus manum nostrarum”). A dátumhoz: *Bán I.*: i. m. 6—10. Másféppen: *Volf György*, NyT IV, VI; *Dienes Erzsébet*: Az Érdy-kódex keletkezésének ideje, Nyelvészeti Dolgozatok 25, Szeged, 1961; uő.: MNy 1966, 19—20.

³⁰⁸ A Prologusban: „Nouam modo wlgari volens cudendi [?] materiam”: „Nouo scribendi, dicendi, docendique genere”. A „modo wlgari” kifejezés megvan az Érsekújvári k.-ben: „Pars quadragesimalis modo vulgari” (576).

³⁰⁹ A híres mondatok: „Hoc igitur sacracius mente tractans, vt qm omnium linguarum Naciones in sua lingua materna fere totam Bibliam habent translata putat Theutonica, Bohemica francigena Gallica. Sic prope nos et Slaonica In quam Diuinus Ieronimus Non modo bybliam ipsam, sed et nouis literis ad instar hebraicarum, grecarum et latinarum totum officium sacerdotale miro ac modo subtilissimo conuertit: Sic et de ceteris est videre, hec autem nostra gens hungara tam rudis et rustica minime tali irroratur gracia vt more commentariorum huiusmodi dignum ferre posset Quod non vicio ignorancie quinocius ocy et negligencie ascribendum fore puto”.

³¹⁰ Erre kell gondolni a 305. jegyzetben idézett latin előszó szavaiból.

³¹¹ Prologus: „in electam hungarorum gentem”.

³¹² *Bán Imre*: i. m. 15—16.

³¹³ Prologus: „Ex purissimo fonte Auenticorum doctorum, scripturarumque Sacrarum licet pauca de multis fidelia tamen” — írja a tartalomról. A tanítás célját általában a prófétákkal igazolja („tam pio et salutifero operi manum ponens”), az adott esetben így: „Quod si quisque super hoc ausu suo reprehendere voluerit, Charitatem qua me hoc ipsum subire coegit: accuset. Quod tamen ego minime expauesco, sciens causam cum muneris (?) intuto (= in tuto) fore collocatam”.

³¹⁴ Prologus: „Si autem sapiencius defectuositates emendare gracias illi vita comite non cesso. Prohemium libri: ha mi fogvatkozásnak keddeeg törteenyk esny, awagy vala meel ygheenek hagyomasanak: Vala ky meg erthety es twdhattya, semy ellensees nem leezen oka, ha meg emendallya Mert vala my dolog yobbaa lehet anneewal yob Leezen.”

³¹⁵ A Karthauzi Névtelen műveltségéről *Bán Imre* úgy írt, hogy az Érdy-k.-t „végig műegészként” tárgyalta (i. m. 6), noha ő is tudta, hogy legnagyobb része fordított

(akkomodált) szöveg. — Joachimus de Flore és a „pseudo-joachimi eszmék” hatása azért kezelendő óvatossággal, mert összevetések nélkül nem lehet tudni, mit szelektál ki Temesvári P.-ból a Karthauzi Névtelen. Csak a ferencstől lehet pl. azt is megtudni, hogy az Érdy-k.-ben idézett Richardus nem „de Sancto Victore”, hanem „de Media Villa” névre hallgat (Sermones dominicales, p. hyem. 1/D).

³¹⁶ A Leg. Aur.-ban csak ennyi: „multosque libros et tractatus compilasset” (538); vö. Érdy-k. 504/b.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

RÖVIDÍTÉSEK

- Actus Actus beati rancisci et sociorum ejus, ed. *Paul Sabatier*, Paris 1902.
- App. H. *Apponyi Sándor*: Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. I—II, Bp. 1900—1902. — *Alexander Apponyi*: Hungarica. Ungarn treffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften III—IV, München 1925—1927.
- ÁÚO Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Árpád-kori új okmánytár. Közzéteszi *Wenzel Gusztáv*, I—XII, Pest—Bp. 1860—1874.
- Ballagi Aladár* *Ballagi Aladár*: Buda és Pest a világirodalomban I, Bp. 1925.
- Bartoniék Emma* Codices manu scripti Latini I., Codices Latini medii aevi, rec. *Emma Bartoniék*, Bp. 1940.
- Batthyány: Leges* *Batthyány Ignác*: Leges ecclesiastici regni Hungariae et provinciarum adiacentium I—III, Albae-Carolinae — Claudiopoli 1775—1827.
- Békefi: Káptalani iskolák* *Békefi Remig*: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig, Bp. 1910.
- Békefi: Népoktatás* *Békefi Remig*: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig, Bp. 1910.
- BpSz Budapesti Szemle
- Charland* *Th.-M. Charland*: Artes praedicandi, Paris—Ottawa 1936.
- CSEL Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
- EPhK Egyetemes Philológiai Közlöny
- Erd. M. Erdélyi Múzeum (1884—1947)
- Fejér* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera *Georgii Fejér*, I—XI, Budae 1829—1844.
- FK Filológiai Közlöny
- Gombos* *Franciscus Albinus Gombos*: Catalogus fontium historiae Hungariae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium I—III, Bp. 1937.
- Győrffy: István király* *Győrffy György*: István király és műve, Bp. 1977.

- HB**
Hexendorf: Szótanulmányok
- HK**
Horváth: MagyIrMűv.
- Ifj. Horváth*:
Árpád-kori irodalmunk
- Ifj. Horváth*:
Gellért-legendák
- Hubay*
- It**
ItK
Karácsonyi
- Károlyi-Okl.
- Katona*: Historia
- Katona L.*: A Teleki-codex
Katona L.: Újabb adalékok
- Knauz*: Monumenta
- Knieszsa*: HírTört.
- A könyv és a könyvtár
- Lausberg*
- Lehmann*: Erforschung
- Leg. Aur.**
- Mályusz*: Egyházi társadalom
- Mályusz*: A pálosrend
- Mályusz*: Thuróczy-krónika
- Halotti Beszéd
Hexendorf Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. Bp. 1958.
Hadtörténeti Közlemények
Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1931.
- Ifj. Horváth János*: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954.
- Ifj. Horváth János*: A Gellért-legendák forrásértéke. MTA I. OK 1958. 21—82.
Hubay Ilona: Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek. Bp. 1938.
Irodalomtörténet
Irodalomtörténeti Közlemények
Karácsonyi János: Szent Ferenc rendjének története I—II. Bp. 1924.
A nagykarolyi gróf Károlyi család oklevéltára. Sajtó alá rendezte *Géresi Kálmán*. I—V. Bp. 1882—1897.
Katona István: Historia critica I—XLI. 1778—1817.
Katona Lajos: A Teleki-codex legendái. Bp. 1904.
Katona Lajos: Újabb adalékok codexeink forrásaihoz. Bp. 1906.
Monumenta ecclesiae Strigoniensis. ed. *Ferdinandus Knauz*. I—III. Strigonii 1874—1924.
Knieszsa István: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp. 1952.
Kovács Máté: A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében I. Az államalapítástól 1849-ig. Bp. 1963.
Heinrich Lausberg: Handbuch der literarischen Rhetorik I—II. München 1960.
Paul Lehmann: Erforschung des Mittelalters I—V. Stuttgart 1959—1962.
Jacobus a Voragine: Legenda aurea vulgo Historia Lombardica dicta. rec. *Th. Graesse*. ed. 3., Vratislaviae 1890.
Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971.
Mályusz Elemér: A pálosrend a középkor végén. Egyháztörténet 1945. 1—53.
Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967.

<i>Mezey</i> : Codices	Codices Latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis. rec. <i>Ladislau Mezey</i> . Bp. 1961.
<i>Migne</i> : PL	<i>J. P. Migne</i> : Patrologiae cursus completus . . . Series Latina I—CCXXI.
MIrT.	A magyar irodalom története I—VI. Főszerk. <i>Sötér István</i> . Bp. 1964—1966.
MGH SS	Monumenta Germaniae Historica. Scriptores
MKsz	Magyar Könyvszemle
MNy	Magyar Nyelv
MTA I. OK	A Magyar Tudományos Akadémia I.(Nyelv- és Irodalomtudományi) Osztályának Közleményei
MTA II. OK	A Magyar Tudományos Akadémia II.(Társadalmi-Történeti Tudományok) Osztályának Közleményei
Nyr	Nyelvőr
NyK	Nyelvtudományi Közlemények
NyT	Nyelvemléktár
Ómolv.	Ómagyar olvasókönyv. Pécs 1929.
Pannonhalmi Rendtörténet	A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története I—XII/b. Bp. 1902—1916.
<i>Péterffy</i> : Sacra concilia	<i>Carolus Péterffy</i> : Sacra concilia ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata I—II. Posonii 1741—1742.
<i>Pusch</i>	<i>Pusch Ödön</i> : Vallásos elmékedések kodexeinkben. Kolozsvár 1910.
RMK	<i>Szabó Károly</i> : Régi magyar könyvtár I—II. Bp. 1879—85. — <i>Szabó Károly—Hellebrant Árpád</i> : Régi magyar könyvtár III. 1—2. rész. Bp. 1896—1898.
<i>Rockinger</i>	<i>Ludwig Rockinger</i> : Briefsteller und Formelbücher des XI. bis XIV. Jahrhunderts I—II. New York 1961. (Repr.)
Sermones dominicales	Sermones dominicales. Két XV. századból származó magyar glosszás codex. kiad. <i>Szilády Áron</i> . I—II. Bp. 1910.
Spec.	Speculum perfectionis seu S. Francisci Assisiensis legenda antiquissima. ed. <i>Paul Sabatier</i> . Paris 1898.
SRH	Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadiane gestarum. Edendo operi praefuit <i>Emericus Szentpétery</i> . I—II. Bp. 1937—1938.
<i>Szentiványi Róbert</i>	Catalogus concinnus librorum manuscriptorum bibliothecae Batthyanyanae Albae in Transsilvania. ed. 4. Szeged 1958.
<i>Toldy</i> : Analecta	Analecta monumentorum Hungariae historica. ed. <i>Franciscus Toldy</i> . I. Pest (185?)
<i>Töpfer</i>	<i>Bernhard Töpfer</i> : Das kommende Reich des Friedens. Berlin 1964.

- TT
Walther Történelmi Tár
Hans Walther: Proverbia sententiaeque Latinitatis
medii aevi. Lateinische Sprichwörter und Sentenzen
des Mittelalters in alphabetischer Ordnung I—VI.
Göttingen 1963—1969.
- Závodszy* *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és
Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok
forrásai. Bp. 1904.
- Zichy-Okm.* A zichi és vásonkői gróf Zichy család idősb ágának
okmánytára I—XII. Pest—Bp. 1871—1931.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

NÉVMUTATÓ

- Aba Sámuel magyar király 37
Ábel Jenő 158, 163, 165
Adalbert, Szent 32, 46, 81, 84—85, 87, 177, 180, 182
Aegidius Aureavallensis 42
Aegidius Romanus 88
Ágoston, Szent 15—16, 18, 109, 111, 114—17, 125, 143, 154, 175, 184, 202, 204, 214, 219, 263, 319
Alanus ab Insulis 60
Abericus klerikus 13, 18, 33, 40, 44
Albert magyar király 200
Albert veszprémi püspök 49
Albertus Magnus 42, 54
Alcuin (Alcuinus) 49
Áldásy Antal 176
Alexander de Villa Dei 49—50, 52, 156, 193, 201—202, 207
Alexius de Scepusio (Signis) 186
Álmos 19, 22, 24, 40, 42, 44
Alphonsus de Spina 96, 191
Alsáni Bálint 176, 177
Alszeghy Zsolt 187
Ambrus, Szent 154
Anaxagoras 196
András brassói diák 158
András egri püspök 199
András, I., magyar király 29, 33—34, 37, 45, 80
András, II., magyar király 41, 44
András pálos generalis 108
Andreas Caesariensis 25
Anonymus 19—20, 22, 24—28, 30, 32, 37, 42—47, 74
Anselmus havelbergi püspök 146
Anselmus Leodiensis 54
Antal budai dominikánus 107, 201
Antal, Páduai Szent 85, 177, 182
Antal, Remete Szent 121—27, 204, 212—13
Anthonius (Antonius) de Corona 158
Antoninus Florentinus 53, 57
Antonius de Pisis 185
Apáczai (Apácai) Csere János 231
Apollónia, Szent 286
Apponyi Sándor 162
Aquinói Tamás, Szent 53, 67, 145, 159, 169, 195, 220
Arany János 178
Aranyasi Gellértfi János 53, 159
Arisztotelész 17, 56, 66, 161, 167, 169, 196
Arnold bajor bencés 12
Arnoldus de Serano 57, 92, 105, 188
Arnoldus Scoenhoviae 135
Árpád 19, 22, 32, 43—44
Ártándi Pál 316—17
Attila 24—25, 36, 43—44, 46, 81, 174
Auctor ad Herennium 16, 18, 40—41, 159, 169, 173, 185
Augustinus Triumphus 88
Auner Mihály 302
Aurifaber Miklós 302
Ausonius, Decimus Magnus 58—59, 163

- Averroes 56, 67, 161
 Avianus 16, 39, 58—59
 Aytinger, Wolfgang 148, 223
- Bácsai Kenyeres Fábrián 93, 95, 191
 Baehrens, Emil 38—39
 Bajoni János 316—17
 Bakócz Tamás 176, 316
 Baldwin, Charles Sears 169
 Bale, John (Baleus, Joannes) 88, 184
 Bálint pálos generalis 134, 153, 216
 Ballagi Aladár 155—56, 163—64, 171, 193
 Balogh József 305
 Baluze, Étienne (Baluzius, Stephanus) 223—24
 Bán Imre 325—26
 Bányai Ferenc 97, 193
 Baranyai Decsi János 10, 238
 Bárczi Géza 228, 286
 Bardenhewer, Otto 38
 Bartfai Jakabfia György 52
 Bartha Dénes 161, 164—65
 Bartha József 319
 Bartholomaeus de Alvernia 92
 Bartholomaeus de Monstriberg 160, 171
 Bartholomaeus de Pisis (Pisanus) 57, 90, 96, 162, 185—86, 192
 Bartoniek Emma 47, 87, 156—57, 166, 180, 183, 185, 199
 Báthory András 187
 Báthory Boldizsár 108
 Báthory István erdélyi vajda 268, 317
 Bátori László 105, 108—10, 112—15, 117—19, 126—31, 136—37, 139, 141—42, 153—54, 202
 Batthyány Ferenc 316, 319
 Batthyány Ferencné 317
 Batthyány Ignác 39, 159, 164—66, 171, 177, 188, 190, 193—94
 Beatus Rhenanus 8
 Beda Venerabilis 143, 164, 180, 222
 Békefi Remig 37, 42, 49, 155—56, 160, 163—64, 166, 178, 193
- Bekény (Bökény) Pál 316
 Béla, I., magyar király 34
 Béla, IV., magyar király 16, 63, 186, 285
 Belváry Ferenc 316, 318
 Benedek pálos generalis 137, 139
 Benedek, Szent, magyarországi remete 85, 177, 180—81
 Benedek, Szent, rendalapító 146, 205, 212, 216
 Benedek turai plébános 171
 Benedek váradi püspök 178
 Benedictus de Leibicza 84
 Bengér Miklós 155, 198, 203, 225
 Berek pálos generalis 135, 153, 200
 Bergomensis, Jacobus Philippus / Foresti, Jacobus Philippus, Bergomensis
 Beriszló Péter 177
 Bernardin, Sienai Szent (Bernardus de Senis) 91, 188, 190
 Bernardinus Aquilanus 106, 188, 193, 200
 Bernardus Hungarus 186
 Bernát, Clairvaux-i Szent 58—59, 61, 163, 279, 288—89
 Bernát spalatói érsek 46
 Bertalan deák 290
 Bertalan pécsi püspök 106, 200
 Bezerédj György 316—17
 Bihl, Michael 162
 Bischoff, Bernhard 38
 Blasius de Kemlek 175
 Boccasio Miklós 104
 Bod Péter 157, 293
 Boemus Eobanus, Joannes 188
 Boethius, Anicius Manlius Severinus 59—62, 65, 163, 167
 Bognár András 161, 171, 289
 Bonaventura, Szent 60, 169, 234, 278—79, 287—89, 313, 320—21
 Bonifacius de Ceva 58, 96, 162
 Bonipert püspök 13—14
 Bónis György 37, 43, 47, 65, 68, 158, 164—68
 Bonmann, Theodor Franz 161—62

- Borsa Gedeon 156. 177
 Borst, Arno 42—45
 Borzsák István 178. 196
 Bosquier, Philippe 90
 Bölcsényi Mihály 95. 191
 Bölcskey Ödön 192. 197
 Brauner, Heinz 158. 302
 Brigitta, Szent 60. 210
 Briglevich Márton 155
 Brodarics István 220
 Buck, August 35
 Bunyitay Vince 175. 200
 Burdach, Konrad 208
 Bütler, Róbert 44
- Callixtus, III., pápa 86. 96
 Caspar Conamicus Soliensis 50
 Cassianus, Johannes 122. 128. 212—13. 216
 Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius 17.
 25
 Cassis (Helm), Johann 173—74. 176
 Catilina, Lucius Sergius 15
 Cato (a költő) 14. 16. 38. 58—59. 163
 Cato, Marcus Portius 171. 220
 Catullus, Caius Valerius 143
 Cesarini Julián 192
 Ceva *I.* Bonifacius de Ceva
 Charland, Th.-M. 36. 38. 42. 159—60. 171—
 73. 309
 Chase, Wayland Johnson 38
 Chevalier, Ulysse 214
 Cicero, Marcus Tullius 23. 36. 40. 42. 52. 59.
 71—72. 158. 163. 166. 168. 171. 173. 218.
 322
 Claudianus, Claudius 59
 Claudius római császár 42
 Comestor *I.* Petrus Comestor
 Conradus de Mure 165. 169. 285
 Constantinus Ubervetanus 184
 Cornelius vértanú 124. 214
 Cornides Dániel 47
 Corvin János 268. 316—18
 Curtius, Cornelius 184
- Curtius, Ernst Robert 39—40
 Cyprianus Gallus 15. 38
 Cyprianus vértanú 124. 214. 222
 Cyrill, Szent 180
 Czudar Jakab 107
 Czvittinger Dávid 183
- Csáky (Chaky) Elek 317
 Csanádi Albert (Adalbertus) 125. 139—42.
 152. 154. 203. 214. 217—18. 279
 Csapodi Csaba 38
 Csáti Demeter 157
 Csepeli Simon 209
 Cserőgyi Benedek 187
 Csizmadia Andor 170
 Csontos János 155. 159. 164. 171. 184. 187.
 223
 Csupor Pál 95. 103
 Csűry Bálint 293. 302
- Dado verduni püspök 43
 Dankó József 178. 218
 Decius, Caius Messius Traianus, római
 császár 123—24. 213—14
 Dedek Crescens Lajos 187
 Deme László 284
 Demeter, Szent 84—85. 177. 180. 182
 Demetrius literatus (filius Jacobi de Pethe-
 nyehaza) 158
 Dempf, Alois 222—23
 Décsy Gyula 294
 Dévai Bíró Mátyás 294. 296
 Dézsi Lajos 198. 311
 Dezső érsek 21—22. 20. 41
 Diogenész 56. 161
 Diogenész Laertios (Diogenes Laertius) 56.
 161—62
 Długosz, Jan 87
 Dombrói Márk 103. 106. 198. 200
 Domokos Pál Péter 216
 Domonkos deák 60. 164
 Donatus, Aelius 14—16. 20. 38. 41. 48—49.
 69. 155. 163. 202. 207

- Doren, Alfred 203
Dózsa György 203
Döllinger, Ignaz von 203—204, 212, 223—24
Dóry Ferenc 319
Drágfy Ferenc 318
Drágfy János 269, 290, 316—18
Drágyi Tamás 104
- Eberhardus Bethunensis 50—51, 62, 156, 165
Eckhardt Sándor 42, 162, 219, 318
Eckhart Ferenc 164
Eduardus Alenconiensis 207
Eggerer, Andreas 155, 176, 217
Eiswirth, Rudolf 46
Elekes Lajos 44
Emmerám, Szent 12
Endlicher István László 163
Erasmus Roterodamus, Desiderius 94, 238
Erdélyi Lajos 311
Erdőhegyi Balázs 318
Ernusz Zsigmond 153, 175
Erzsébet, Árpád-házi Szent 46, 81, 86—87, 177, 182, 186
Ester Hyppolit 177
Estreicher, Karol József Teofil 155—56, 183
Esztergomi Mihály 94—98
Ethele Ferenc 269
Eusebius 222
Eybe (Eyb), Albertus de 158
- Fabianus Hungarus 162
Fabricius, Joannes Albertus 183
Fallenbüchl Ferenc 184
Fara, Edmond 42, 151, 169
Farnádi Miklós 193
Feger, Theobald 176—77
Fejér György 39, 41, 44, 178, 200
Fejérpataky László 166
Ferdinánd, I., magyar király 94
Ferenc, Assisi Szent 91, 207, 224
Ferenc pálos generalis 136—37
- Ferkel Miklós 106
Fermendzin, Eusebius 187, 189
Ferrarius, Sigismundus 79
Fitz József 174
Flood, David 194, 203, 208, 224
Fodor Adrienne 159
Foresti Bergomensis, Jacobus Philippus 57, 123—24, 127, 146, 213, 215, 221
Forgách László 318
Fraknoi Vilmos 45, 122, 195, 200, 211—12, 216
Francastel, Pierre 212
Franciscus a Sancto Columbano 192
Franciscus de Mayronis (Maro) 263
Franciscus Zeno 96, 192
Frigyes, II., német-római császár 150
Fueter, Eduard 184
Fuhrmann, Matthias 176
Fulbert püspök 13, 37
Fülöp érsek 186
- Gábel Asztrik 46, 162, 170—71
Galenus, Claudius 59, 163
Galeotto Marzio *l.* Marzio, Galeotto
Gallus Nigri 106
Gallus, Vibius Trebonianus, római császár 124, 214
Gálos Rezső 187
Gandolfus, Dominicus Antonius 184
Gellért püspök, Szent 11—13, 17—18, 21, 29—30, 33, 36—37, 39—40, 42, 46, 77, 80, 83, 85, 177—78, 180—81, 184
Gellius, Aulus 39
Gennadius Marsiliensis 16, 39, 57, 161, 179
Georgius de Brexin 175
Georgius Schemnitsiensis 91, 187
Gerardus de Fracheto 89, 105, 185
Gerardus de Zutphania (Zutphen, Zutphensis) 50, 134, 137
Gerardus Magnus (Gert Groote) 114, 130, 132—33, 137, 217
Gerardus Oddonis 188
Geréb László 41

- Geréb László püspök 297
 Gerézdi Rabán 165, 214, 290
 Gergely, I., pápa, Nagy Szent 14—15, 21, 38, 42, 46, 154, 207, 263, 303
 Gergely pálos generalis 78, 112, 129—33, 135, 142, 175, 216, 225
 Gerics József 47, 178
 Germbergius, Hermannus 161
 Gesner, Conrad 294—95
 Geszti János 192
 Géza, I., magyar király 29, 37
 Géza, II., magyar király 47
 Giunta (Giuntha), Lucas Antonius 171, 175
 Gizella magyar királyné 47, 81
 Glauche, Günter 38
 Godefridus de Vino Salvo 55, 161
 Goetz, Georg 157, 302
 Goldonowski, Andreas 198
 Gombos Ferenc Albin 37, 42, 44—45
 Gondán Felicián 209—10
 Gondisalvus 190
 Gonsiniec, Ryszard 156
 Gorgiasz 17
 Gosztonyi János 58, 162
 Goyens, Jérôme 162
 Grabmann, Martin 158
 Graesse, Johann Georg Theodor 161, 178, 181
 Grangya György 175
 Gratianus 45
 Gregor Ferenc 302
 Gregorius Coelius Pannonius I. Gyöngyösi Gergely
 Gregorius Turonensis 178
 Grubmüller, Klaus 157, 302
 Grundmann, Herbert 204—205, 212, 222, 224
 Gualterus Burleus (Burleus; Burley, Walter) 56, 161, 196, 293
 Guido de Colonna (delle Colonne) 55
 Guido Faba 44
 Guillelmus Brito 51
 Guillelmus de Alvernia 42, 54
 Guillelmus de Moerbeka 55, 161
 Guillelmus Farnerii 190
 Guillelmus Parisiensis 70, 160, 171, 315
 Guoth Kálmán 37, 178
 Gyöngyösi Gergely 73, 77—79, 105—108, 110—20, 125, 127—55, 173, 175—76, 198—204, 206, 209—11, 214, 216—20, 222—23, 225, 284
 Györffy György 36—37, 42—44, 46—47
 Hadnagy Bálint 104, 119—30, 138, 146—48, 179, 211—16
 Haimo 142, 144, 219
 Hajnal István 36
 Haller, Jan 50, 80, 156, 176
 Halm, Carl Felix von 37, 41, 158, 169, 187
 Harff, Arnold 302
 Harsányi András 184, 201
 Hartvik püspök 13, 18, 29, 32, 34, 37, 40, 44, 46, 49, 83—84, 178—79, 182
 Hauser Arnold 216
 Haymo (Haimo) magyar ferences provinciális 185
 Házi Jenő 302
 Héderváry István 316—17
 Héderváry Lőrinc 317
 Héderváry Zsófia 316
 Hedvig, Szent 84, 87, 180
 Hegedűs István 163, 165
 Heilig, Konrad Josef 43—44
 Heimpel Hermann 224
 Henckel János 49, 156
 Henricus de Heinbuche 53
 Henrik, Gellért püspök kísérője 12
 Henrik, III., német-római császár 222
 Hermannus Alemannus 55, 161
 Hérodotosz 43
 Hertz, Martin 37
 Hess András 104
 Hexendorf Edit 285, 292, 302—307, 313—14, 319—20
 Hilarius, Szent 160

- Hirsch-Reich, Beatrice 205, 212
Hóman Bálint 44, 47, 176, 178
Homérosz 56, 143, 219
Honter János (Honterus, Joannes) 59, 163
Horányi Elek 155
Horatius Flaccus, Quintus 23, 40, 42, 66, 168, 214—15
Horváth Cyrill 113, 179—80, 182, 207
Horváth János 27, 35, 42, 161, 164, 179, 183, 185, 209, 228—31, 233, 277, 279, 281, 285, 287, 302
Horváth János, ifj. 12, 36—45, 47, 165, 178—80, 186, 236, 285
Horváth Konstantin 39
Horváth Richárd 187—188, 191
Hubay Ilona 176
Huber, Wolfgang 50
Huendler Vitus 165
Hugo Bononiensis 169
Hugo de Prato 171
Hugutio (Uguccone da Pisa) 40, 51, 157
Humbertus de Romanis 184
Hunyadi János 76, 86, 95, 174, 188, 192, 200
Huygens, R. B. C. 40, 165
- Igali Egyed 195
Igali Fábrián 57, 89—90, 162, 185
Ila Bálint 316
Illei János 60, 163
Imre gyulai plébános 181
Imre herceg, Árpád-házi Szent 18, 29, 33, 40, 83—85, 177, 180—81, 187
Ioannes I. Joannes
Ipolyi Arnold 39, 157, 177
Isidorus Hispalensis 15, 19—20, 24—25, 39—43, 46, 62, 95, 164—65, 169, 191—92, 195
Ising, Erika 38, 155
Isingrimus 17, 37
Ispán Pál 290
István első vértanú 56, 177, 179
István, I., magyar király, Szent 11—12, 18—20, 22, 26, 29, 32—37, 40, 44—46, 83—84, 86, 99—100, 102, 177—78, 180—82, 186, 195—96, 200
István, IV., magyar király 182
István, I., pálos generalis 136, 210
István, II., pálos generalis 104, 127, 211, 214, 216—17
István pálos vikárius 225
Istványi Géza 284
Ivanicsi István 95, 190
Ivánka Endre 157—58, 160, 163
Iványi Béla 158, 164, 167, 185, 316—19, 323
- Jacobus a Voragine 54, 83—86, 123, 161, 177, 182
Jacobus de Mantua 94
Jacobus de Marchia 92
Jacobus de Segeto 137, 154, 225
Jacobus fenestripar 211
Jakab bácsi prépost 106
Jakó Zsigmond 318
Jakubovich Emil 37, 156, 163, 170, 244, 261, 290, 302—303, 311, 316—19
János ferences 166
János iskolamester 166
János, XXI., pápa 114, 202
János, XXII., pápa 224
János váradi Ágoston-rendi 88, 184
Janus Pannonius 125, 138
Jeromos, Szent 16, 23, 25, 29, 33, 39, 42, 46, 56—57, 75, 87, 120—21, 123—26, 128, 132, 154, 173, 197, 211, 213—14, 223, 273—75, 282, 321
Joachimus de Flore (Gioachino da Fiore) 109—13, 122—23, 126, 129, 142, 145—51, 203—206, 212, 215, 220, 222, 327
Joannes Alemannus 175
Joannes Anglicus 165
Joannes Baleus I. Bale, John
Joannes Bononiensis 165, 170, 285
Joannes Britannus 184
Joannes Canaparius 182
Joannes de Brucka 159

- Joannes de Garlandia 51. 157
 Joannes de Korsula 92. 189
 Joannes de Ratispona *l. Cassis* (Helm).
 Johann
 Joannes de Tagliacotio (Tagliacozzo) 191
 Joannes de Vertayng 188
 Joannes Glogoviensis 49—50. 156
 Joannes Januaensis de Balbis (Balbus).
 Joannes de Janua) 51
 Joannes Kessel 114. 135
 Joannes de Komorowo 190
 Joannes Lemovicensis (Jean de Limoges)
 39
 Joannes Marchesinus 51
 Joannes „organipar” 211
 Joannes Stobnicensis 49. 156
 Joannes Theutonicus 89
 Joannes Trithemius 57. 87. 183
 Jodocus karthauzi 91
 Johannes *l. Joannes*
 Jordanes 25. 44
 Josephus Flavius 25. 222
 Jungerth Mihály 314
 Justinus. Marcus Junianus 43. 45
 Juvenalis. Decimus Junius 59. 163

 Kaindl. Raimund Friedrich 179
 Káldi Márton 79
 Kállay János 316
 Kálmán magyar király 13. 18. 29. 33. 36—
 37. 44. 47
 Kálti Márk 55
 Kaminsky. Howard 218
 Kamlah. Wilhelm 219
 Kamonezi Máté 90
 Kampers. F. 220
 Kanizsai János érsek 182
 Kapisztrán János 91. 96. 101—102. 113.
 179. 188. 192. 197. 206
 Kaplai Demeter érsek 177
 Kaproncai Bonaventura 94
 Kapusi (Kaposi) Bálint 107. 200
 Karácsonyi János 37. 39. 93. 95. 162. 166.
 175. 181—82. 185—87. 189—94. 197. 319
 Kardos Tibor 36. 44. 47. 109. 146. 164.
 173—74. 176—77. 201—203. 205—206.
 216—17
 Károly. frank császár. Nagy 14. 49. 215.
 217. 220
 Károly. I. Róbert. magyar király 104. 199
 Károly. IV.. német-római császár 184
 Károly Sándor 297—98
 Károlyi István 290. 317
 Karthauzi Névtelen 85. 179. 181—82. 248.
 264—65. 267. 271. 278. 280—84. 315.
 318. 323. 325—26
 Kassai Kristóf 94. 190
 Katalin. Alexandriai Szent 59—60. 163.
 316
 Katona István 191
 Katona Lajos 161. 163—64. 185. 210. 237.
 286. 289. 290—94. 297—98. 304. 306.
 316. 319. 323
 Kaym Orbán 48—50. 58. 193
 Keil. Heinrich 38. 41. 155
 Kelemen Lajos 318
 Kelemen magyar ferences provinciális 185
 Kelemen pápai gyóntató 152—53. 226
 Kelényi B. Ottó 122. 179. 211—12. 214. 216
 Kéler Godofréd 91
 Kemény János 184
 Kemény Lajos 303
 Kempis Tamás 60. 113—14. 130—37. 154.
 207. 216—17. 232—34. 278—79. 286—
 87. 289. 291—92. 324
 Kenyeres Fábian *l. Bácsai Kenyeres Fábian*
 Kézai Simon 26. 32. 37. 42—47. 205
 Kinizsi Pál 290
 Kinizsi Pálné Magyar Benigna 209
 Király Péter 303—304
 Kis Gál (Gallus Parvus) 134. 137
 Kisbán Emil 175. 198. 201
 Kisvárdai János 55—56. 62

- Klaniczay Tibor 34—35
 Klinck Roswitha 41—42
 Knauz Nándor 37
 Kniewald Károly 46—47. 177. 178
 Kniezsa István 28. 41—42. 228. 284. 302
 Knust, Hermann 161. 293
 Kochfeder, Kasper 156
 Kollányi Ferenc 174
 Koller József 165
 Kolozsvári Enghel István 51
 Koltay-Kastner Jenő 162
 Koncz József 157
 Konrad der Pfaffe 44
 Konrád karthauzi prior 91
 Konstantin római császár, Nagy 149
 Kont István 32
 Koppány 32
 Kósa Jenő 90
 Kovach, F. Francis 169
 Kovachich Márton György 38. 163—67.
 175. 188. 285. 293. 316—17. 323
 Kovács Ferenc 305. 316. 319
 Kroll, Wilhelm 38
 Kronbichler, Walter 169. 285
 Kujáni Gábor 318
 Kukenheim, Louis 38. 155
 Kuksewicz, Zdzislaw 169
 Kumorovitz Lajos Bernát 166. 319
 Küküllei János 35. 176. 199—200
- Laban Antal 182
 Lactantius Firmianus 143. 219
 Ladislaus (Lanzilaus) magyar ferences 186
 Ladomér érsek 59
 Lajos, I., magyar király, Nagy 35. 104. 125.
 178. 189. 200
 Lajos, II., magyar király 193. 215
 Lajos, Szent 186
 Langosch, Karl 38
 Laskai Osvát 70. 73. 83. 85. 93—94. 96—
 102. 113. 171. 173. 178—81. 187—88. 190.
 192—97. 207. 262—64. 291. 311—12
 László esztergomi prépost 54
 László, I., magyar király, Szent 20. 30—33.
 36—37. 41. 44. 46—47. 69. 80. 83—85.
 99. 177—78. 180—81. 186. 194—95. 322
 László, IV., magyar király 182
 László, V., magyar király 48
 Laubich, Blasius 183
 Laurentius Pignon 89. 185
 Lausberg, Heinrich 168—69. 173. 217.
 302—303. 322
 Lehmann, Paul 36. 39. 44. 161—62. 164.
 179. 183
 Lemmens, Leonhard 188
 Lempicki, Sigmond von 35
 Levárdy Ferenc 161. 171. 289
 Lewdesith (Leudeschit) György 166
 Lhotsky, Alphons 156. 158
 Lietbert püspök 42
 Lobkovitz Bohuslav, Hassensteini 105. 200
 Longinus, Szent 180
 Lowe (Loew), Elias Avery 163
 Lucanus, Marcus Annaeus 15. 18. 38. 59.
 220
 Lucianus presbiter 56. 161
 Ludolphus de Hildesheim 170
 Ludolphus de Saxonia 60
 Lukács zágrábi püspök 175
 Lukesies Pál 178. 182. 200. 204. 316. 318
 Luther Márton 94
- Macer, Aemilius 15. 38
 Macharius (Macarius) 212—13
 Madzsar Imre 46. 177. 180—81. 183
 Magyar Arnold 185
 Magyarországi Mihály / Michael Pannoni-
 us
 Magyarországi Salamon / Salomon de
 Hungaria
 Magyi János 38. 69. 159. 164—65. 170. 174
 Makkai László 39
 Mályusz Elemér 37—38. 41. 43—44. 47.
 115—16. 131. 138. 175—80. 184—85.
 191—92. 198—201. 208—11. 213. 216—
 18. 220. 225. 279

- Mancini Antal 47
 Manitius, Max 38—39. 157
 Manselli, Raoul 223—24
 Mañsi, Giovanni Domenico (Joannes Dominicanus) 223—24
 Marcus de Brixia 97
 Marcus Viterbiensis 189
 Margit, Árpád-házi Szent 38, 89, 285
 Mária, Szent Lajos anyja 187
 Marianus de Florentia 185
 Marrou, M.—J. 38
 Martianus Capella 41
 Martinus Glottovenk 184
 Martinus Oppaviensis 213, 222
 Márton magyar ferences provinciális 185
 Márton pálos generalis 201
 Márton székesfehérvári prépost 106
 Márton, Szent 32, 37, 46, 83, 178, 180
 Martonfalvi Tóth György 231
 Marzio, Galeotto 10, 36
 Máté Károly 35
 Matthaëus (Matheus) de Eugubio 169
 Mátyás deák 318
 Mátyás Flórián 41, 178
 Mátyás, I., magyar király 36, 75—77, 79, 107, 173—76, 189, 191, 195, 200—201
 Mátyás nyitrai kanonok 106
 Maximianus költő 16, 39
 Maximianus Herculus római császár 214
 Melich János 37, 157, 167, 302, 319
 Mészáros István 39, 56, 61, 157—58, 161, 163—65
 Mészáros Lőrinc 109, 113, 207
 Mészöly Gedeon 285
 Metód, Szent 148, 180
 Meyer, Wilhelm 187
 Mezey László 37—39, 108—109, 156, 158—60, 163—66, 171, 178, 180, 198—99, 201—204, 206, 209, 218, 225, 285
 Michael de Hungaria 53, 73, 173
 Michael Pannonius 105, 107—109, 118, 129, 137, 154, 201, 211
 Michael Vratislaviensis (de Vratislavia) 49, 193
 Mihály deák 291
 Miklós I. Boccasino Miklós
 Miklós, Imre fia, főesperes 177
 Miklós, János fia, váci olvasókanonok 201
 Miklós morvaországi pap 51, 160
 Miklós pálos fráter 153, 175
 Miklós pálos generalis 199
 Miklós pálos vikárius 198
 Miklós püspök 29, 45
 Miksa, I., német-római császár 157
 Molitor, Wolfgang 158
 Mommsen, Theodor 222
 Mór püspök 182
 Móré Fülöp, Csulai, pécsi püspök 221
 Murarius, Antonius 164
 Mutnaky Mihály 318
 Nádasi Bálint 187, 191
 Nagy Gál (Gallus Magnus) 134, 153
 Nanno 37
 Németh Gyula 36
 Némethi Jakab 79
 Némethy Géza 38
 Nestle, Eberhard 220
 Nicolaus Cusanus 149
 Nicolaus de Fara 191
 Nicolaus de Lyra 54, 58, 220
 Nicolaus Tybinus 49, 62
 Níger, Franciscus 52, 158
 Nyárády János 51, 157
 Nyári Balázs 94, 96, 187
 Nyíri Antal 320
 Nyujtódi András 273—75, 283
 Nyujtódi Judit 273
 Oedinger, Friedrich Wilhelm 37—38
 Oláh Miklós 16, 39, 59
 Orsolya, Szent 280
 Ortway Tivadar 198

- Ossinger, Joannes 184
 Oszvald *I.* Thúz Osvát. Laki, zágrábi püspök
 Otto Frisingensis 42. 44
 Ottó magyar király 104
 Ovidius Naso. Publius 15. 59. 138. 163. 217
- Őzséb esztergomi kanonok 105
- Pachomius 122. 212
 Paep János 50. 80
 Pais Dezső 42—43. 46. 227. 261. 284. 310
 Paksi Balázs győri püspök 221
 Pál bíró 210
 Pál. Első Remete Szent 110. 119—26. 129.
 140. 155. 177. 179. 204. 209. 211—14.
 218—19
 Pál pálos fráter 140. 219
 Pál pálos fráter. Michael Pannonius tanítványa 203
 Pál (Paulus Carneolus Thodpal vocatus) 108
 Pálffy Ferenc 317
 Pálvölgyi Endre 192
 Pap József 177
 Pápai Páriz Ferenc 51. 157. 293
 Papias 51. 157
 Pápóci (Pápóczy) Imre 64
 Papp László 284
 Pasquier. Étienne (Étienne) 44
 Patricius. Szent 84
 Patschowsky. Alexander 184
 Paulus Diaconus 43
 Paulus Pannonius 183
 Paulus Sylvanus de Szamosfalva 182
 Paulutius 188
 Pécsi Mátvás 194
 Pécsvárad Gábor 191. 193
 Peiper. Leo Rudolph Samuel 38
 Perényi Ferenc váradi püspök 221
 Perényi Imre 290. 316—17
 Persius. Aulus 18—19
 Pesti Balázs 106
 Pesti Gábor 296
 Pesti Márton 76
 Pesti Mátvás 194
 Peter. Karl 169
 Péter magyar király 17. 20. 42. 81
 Péter varga 210
 Péter zágrábi olvasókanonok 175
 Péterffy Károly 42. 171. 176. 180. 189
 Petrarca. Francesco 60. 164. 210
 Petrovich Ede 161. 170. 172—73
 Petrus Comestor 55. 161. 173. 307
 Petrus de Natilibus 83. 85. 182
 Petrus de Vinea 52. 158
 Petrus Garticz 193
 Petrus Hispanus *I.* János. XXI. pápa
 Petrus Joannis Olivi 109. 146. 149—51.
 194. 203—204. 208. 224—25
 Petrus Leonius 161
 Petrus Lombardus 88. 97
 Petrus Moravus 180
 Petschenig. Michael 212
 Petschmessing Kristóf 59
 Philippus Arabs római császár 213
 Pinborg. Jan 155—56
 Piscator, Petrus 156
 Platón 17. 161. 219
 Plautus. Titus Maccius 56. 161
 Plinius. Secundus Maior, Caius 59. 43. 163
 Post. Regnerus Richardus 138. 219
 Pludentius. Antonius, Paulinus 164
 Polirer Gáspár 52. 159
 Pontanus. Jovianus (Pontano. Giovanni Joviano) 143. 219
 Pór Antal 182
 Post. R. R. 137. 218
 Pray György 178
 Preiner György 157
 Pribram. Alfred Francis 206. 220
 Primasius 143. 219
 Priscianus 14. 16. 18. 37. 49. 56
 Priszkosz rhétor 36
 Procopius. Szent 180
 Prosper 59

- Prudentius, Clemens Aurelius 163
 Pseudo-Cyrillus 208
 Pseudo-Joachimus 208
 Pseudo-Methodius 149. 223
 Ptolomaeus 125. 214
 Pukánszky Béla 302
 Pusch Ödön 324
- Quintilianus, Marcus Fabius 17. 41—42.
 59. 143. 168. 171. 173. 220. 322
- Ráday Mihály 317—18
 Radó Polikárp 46—47. 177
 Papaics Raimund 175
 Ráskai Lea 285
 Reeves, Marjorie 204—205. 212. 216. 219—
 20
 Regino 31. 43. 45
 Reichling, Dietrich 156. 201
 Remigius Autissiodoriensis 43—44. 46
 Richardus a Sancto Victore 143. 219. 327
 Richardus de Media Villa 327
 Richardus de Pofis 52
 Riesner, Claus 40. 157
 Rinmann (Rimmann, Rymmann), Johann
 197
 Robertus de Basevorn 36. 53. 70—72.
 159—60. 171—72
 Rockinger, Ludwig von 44—45. 159. 164—
 70. 285. 293
 Rogerius 35
 Rolandinus Passagerii 52. 64
 Rónay György 307
 Roques, Mario 158
 Rosenberg, Alfons 212
 Rosweyd, Heribert 212
 Rosznak, Martinus 184
 Roth, Dorothea 38. 42. 159—60
 Rödi Cseh István 318
 Rufinus 213
 Rupertus Tuitiensis 143—45. 219
- Sabatier, Paul 207
 Sackur, Ernst 223
 Sajó Géza 176
 Sallay Géza 205
 Samson de Brixia 190
 Salomon de Hungaria 69. 170
 Sándor, Makedonia királya, Nagy 223
 Sándor, VI., pápa 50. 156
 Sanoki Gergely 156
 Scalichius, Paulus 183
 Schaller Jakab 70
 Schier Xystus 184
 Schödel Márton 10. 36
 Schönherr Gyula 302
 Schrauf Károly 156
 Schwandtner, Johann Georg 217
 Schwartz, Eduard 222
 Sedulius 15. 59. 61. 163
 Seibt, Ferdinand 218
 Semlyéni Mihályné 60
 Seneca, Lucius Annaeus 59. 163
 Servius 39
 Sík Sándor 214
 Simon de Hungaria 88
 Simon magister 168
 Simon melki bencés 48
 Singrenius 50
 Sixtus IV., pápa 195
 Šlechta, Jan 200
 Soltész Zoltánné 176
 Somlyói Bernardin 194
 Sommerfelt (Aesticampanus) Jan 158
 Somogyi Ferenc 318
 Somogyvári Ferenc 316
 Soproncai (Sopronczai) István 94. 98. 190.
 194
 Soproni Péter 179. 192
 Spangenberg, Wolfhart 35
 Stackelberg, Karl Georg von 46
 Statius, Publius Papinius 59
 Steinmann, Jean 38

- Stephanus de Harodin 185
 Stephanus de Hungaria 185
 Stephanus Forestus 88
 Stephanus Furo pálos generalis 153
 Stephanus Polonus 175
 Stephanus Waechlinger 49
 Strabo. Walafridus 14
 Suki István 318—19
 Sulpitiuss Severus 37. 179
 Surgant. Johann 39. 159
 Surlus. Laurentius 87. 183
 Sylvester János 23. 227. 242. 295
 Syrbyk Osvát 318
- Szabó Flóris 209—10
 Szabó Imre 316—17
 Szakolyi (Szokoli) János 106. 200
 Szalay Ágoston 290. 316—19
 Szalkai Balázs 57. 91—95. 97. 103. 187. 189
 Szalkai (Szalkay) László 49. 51. 59—61.
 157. 159. 161. 163—65. 221. 268. 306.
 316—18. 320
 Szalóczy Pelbárt 189
 Szamota István 306
 Szaniszló. Szent 81. 84—87. 177. 180—82
 Szántai Ambrus prépost 182
 Szár László 34
 Szarvas Gábor 302
 Széchy Károly 193
 Szécsi Dénes érsek 76. 175. 177
 Szegedi Gergely pálos 175
 Szegedi György ferences 194
 Szegedi Kis István 183
 Székely György 204
 Senczi (Szenci) Kertész Ábrahám 55. 161
 Szentiványi Róbert 155. 157—59. 163—64.
 166. 180. 185. 187. 188. 191
 Szentmiklósi Mihály 97. 193. 195
 Szentpétery Imre 37. 39. 41. 165. 178
 Szerecz Alajos Imre 193. 195
 Szigeti Kilián 47
 Szilády Áron 50. 56. 154. 159—60. 171—73.
 193. 196. 210. 291. 293. 303. 325
- Szilágyi Sándor 302. 318
 Szily Kálmán 320
 Szmirin. M. M. 205
 Szókratész 41. 56. 161
 Szombathelyi Tamás 129—30. 133. 137.
 154. 198. 202. 216
 Szűcs Jenő 42. 109. 113. 166. 188. 192.
 194—96. 203. 207. 216
- Takács Ince 162. 186
 Tapolcai (Tapolczai) Bertalan 64. 166
 Tarnai Andor 44. 160—61. 173. 188. 190.
 192. 193. 198
 Tatai Antal 78. 106. 200
 Telegdi Fruzsina 316—17
 Telegdi János 10
 Temesvári Miklós 76. 174
 Temesvári Pelbárt 51. 55. 57—59. 70—73.
 83. 85. 94. 96—103. 113. 160—61. 163.
 171—73. 179—82. 189. 191—94. 196—
 97. 207. 257. 262. 264—65. 273—74.
 280—83. 289—93. 304—305. 307. 309—
 15. 323. 325
 Terebezdi Péter 90
 Tétémi Pál 118. 210. 296
 Theiner. Augustin 178
 Theodolus 58—59. 61—62. 163. 165
 Thomas de Celano 207
 Thomas de Hibernia 58. 160. 162
 Thomas Ebendorfer 206. 221
 Thomas Walleys 38. 42. 54. 71. 159—60.
 171—72
 Thouzellier. Christine 221
 Thuróczy János 10. 35—37. 79. 95—96. 104.
 138. 176. 183. 191. 199. 214. 217. 283
 Thuz Osvát. Laki. zágrábi püspök 77. 175
 Tiberius római császár 222
 Tibullus. Albius 59
 Timár Kálmán 113. 179. 187. 193. 207. 209.
 292—93. 306
 Toldy Ferenc 162. 187—95. 197
 Tomori Pál 94. 190. 221
 Tondelli. Leone 205. 212

- Tótországi Mihály 302
 Töpfer, Bernhard 203—205, 208, 212, 215, 222—24
 Török Imre 316
 Török Mihály 198
 Trithemius, Joannes *l.* Joannes Trithemius
 Túroni Mihály 76, 173—74
- Uguccione da Pisa *l.* Hugutio
 Űjlaki Gergely 95
 Uzσαι János 64—67, 69, 74, 158, 163, 166—67, 285
- Vadász (Venator) Miklós 216
 Vajai János 92
 Valentinus Beisz 180—81
 Valerianus, Publius Libinius, római császár 123—24, 214
 Valerius Maximus 56, 59, 163
 Valjavec, Fritz 160
 Valla, Georgius 55
 Váradai Futó Mihály 153—54
 Várdai Aladár 235, 267, 290, 316—17
 Várdai Balázs 162
 Várdai Ferenc 316—18
 Várdai János 317
 Várdai Mihály 268
 Várdai Miklós 267, 290, 316—17
 Vargha Damján 181, 183, 296—97, 306
 Varjú Elemér 180, 185, 297
 Varsányi István 105, 192, 194, 200
 Varsányi István ferences vikárius 193, 195, 323
 Vátyoni Fodor András 49, 156
 Vazul (Vászoly) 34, 47
 Venantius Fortonatus 40, 42, 178
 Vencel cseh király, Szent 81, 85, 87, 177, 180
 Vencel magyar király 104
 Vér András, muronyi 269, 318—19
 Veress Endre 193, 200
 Vergerius, Petrus Paulus (Vergerio, Pier Paolo) 183
 Vergilius Maro, Publius 14—15, 39, 59, 143, 163, 215
 Vergilius, Polydorus (Vergilio, Polidoro) 88
 Vértes O. András 311
 Victorinus, Caius Marius 52—53, 59
 Vietor, Hieronymus 156
 Vince pálos generalis 202
 Vincentius Bellovacensis 168, 184
 Vincentius Niger 175
 Vincze Gábor 198, 206, 225
 Vitéz János 76
 Vizkelety András 35
 Voinovich Géza 178
 Volf György 286, 325
 Vossen, Peter 210
 Vossius, Gerardus Joannis 41
- Waczulik Margit 46
 Wagner Károly 166
 Waldapfel József 198
 Walther, Gellért püspök kísérfje 12
 Walther, Hans 39, 161, 179, 219, 293
 Walther von Speyer 210
 Wedler, Rainer 161
 Weidenhiller, Eginó 296
 Weisenburger, Johann 50
 Welti, Manfred Edwin 183
 Werbóczy István 74, 105, 184, 200, 316—17
 Wesle, Carl 44
 Weyteni Orbán soproni pap 166
 Widukind (Wittekindus) 45
 Wiener (Wiener) Johann 156
 Wild Endre 188
 Wimpfeling, Jakob 36, 183
 Winter, Eduard 218
 Winterburg (Winterburger), Johann 50, 156
 Wion, Arnoldus 87, 183
 Wislocki, Wladyslav 180
 Wrobel, Johann 156
- Zákonyi Mihály 200
 Zalánkeményi János 103, 140, 218

Zalánkeményi Péter 133

Závodszy Levente 36. 40. 44—45. 47. 177.
293. 316

Zazymus Bertalan 195

Zoerard, Szent 85. 177. 180—81

Zolnai Gyula 209. 318

Zrínyi Miklós 19

Zsák J. Adolf 175

Zsigmond burgundi király 81. 84—85. 177.
180—81

Zsigmond magyar király 81. 182

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

A szerkesztésért felelős: Nagy Tiborné — Műszaki szerkesztő: Kozma Anikó

Terjedelem: 21,75 (A/5) ív — AK 1941 k 8486

HU ISSN 0139—178 X

84.10516 Akadémiai Kiadó és Nyomda — Felelős vezető: Hazai György

Ara: 72,- Ft

OSZK